Ltn
1150-1151

1999

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Զ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

ՀԱՏՈՐ Բ.

43947 - a.L.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

ԳՐԵՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Գ 28132-62

ՎԻԷՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1856. ՌՅԵ.

2ք. 1152

1150-60

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ
ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ
ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ·ԻՆ ԱՏԵՆՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՖՐԵԴԵՐԻԿՈՍ ՄԵԾԻՆ ՄԱՀԸ
(1661 — 1786)

1· *Այս շրջանին հոգին: Ելեւմտից ծանրակշռութիւնը: Ազգային ու տէրութեան տնտեսութիւն:* ԵՒՐՈՊԱՑԻ համար հիմայ նոր շրջան մը կը սկսի, որուն յատուկ հոգին կամ կերպարանքն է, դրամական շահերուն՝ քաղաքականութեան հետ խառնուիլը, ինչպէս որ նախընթաց շրջանին էական նկարագիրն էր, կրօնին՝ նոյն քաղաքականութեան հետ խառնուիլը: Ելեւմտից այսչափ ծանրակշռութիւն ստանալը, ստոյգ է՝ ընդհանրապէս քաղաքակրթութեան յառաջ երթալէն կը ծագէր, որովհետեւ տէրութիւնք անանկ նպատակներու դիմելու կը ստիպուէին, որոնք հասարակօրէն խիստ մեծ ծախքերու հետ կապուած են. բայց աս բանս հաստատուն սկզբանց վրայ հիմնուած չըլլալով, զիրենք մեծամեծ սխալմանց մէջ ձգեց, զորոնք եթէ մարդ աչքին առջեւը չունենայ, չի կրնար Եւրոպայի հետեւեալ պատմութիւնը հիմնովին ըմբռնել: Քաղաքագէտք կը տեսնէին որ ազգին ու կառավարութեան ընչից մէջ համեմատութիւն պէտք է գտնուիլ, կամ թէ տէրութիւն մը իրօք հարուստ ըլլալու համար՝ հարկ է որ բուն ազգը հարուստ ըլլայ. անոր համար ալ ազգային հարստու-

թիւնը յառաջ տանելու եռեւէ կ'իյնային։ Բայց աս նիւթին մէջ երեք գլխաւոր խնդիրք կան, որոնք ազգային ու տէրութեան տնտեսութեան հիմունքն են եւ որոնց քաղաքագէտք մտադիր չէին ըլլար. Ա. Ազգային հարստութիւնն ինչ բանի վրայ կայացեալ է եւ ուսկից յառաջ կու գայ. Բ. Կառավարութիւնն ազգային հարստութեան յառաջադիմութեան համար որչափ ազդեցութիւն պիտ'որ ունենայ. Գ. Ազգային ու տէրութեան եկամտից մէջ ինչ համեմատութիւն պիտի գտնուի։ Արդ, ինչպէս ըսինք, աս խնդիրներուն միտ չդրուելով, կամաց կամաց այնպիսի սկզբունքներ երեւան ելան, որոնք ըստ ինքեան վրիպական ըլլալով, դիտուած նպատակին դժուարաւ կրնային հասցընել։

2. Ազգային հարստութեան վրայ վրիպական սկզբունք եւ անոնց տեսական հետեւութիւնները։ Յիշեալ վրիպական սկզբանց առաջինը կամ գլխաւորն ան էր, որ ընդհանրապէս կը համարուէր թէ ազգի մը հարստութիւնը՝ իր նիւթական պատրաստ դրամագլխոյն վրայ կայացեալ է։ Ամենեւին միտ չէր դրուեր որ նոյն հարստութիւնը չէ թէ միայն նիւթական ընչից, այլ մտաւոր առաւելութեանց վրայ ալ կայացեալ է այս ինքն՝ հանճարի ու տեղեկութեանց վրայ, որոնք նիւթական ինչքերն աղէկ եւ օգտակար կերպով գործածելու միջոցները սորվեցընելով, զանոնք ճշմարիտ հարստութեան կը դարձընեն։ Արդ որովհետեւ միայն նիւթական ստակին շատնալն իբրեւ իրական շահ կը նկատուէր, եւ միայն անոր նուազիլն իրական կորստի տեղ կը դրուէր, ասով թէ ազգային եւ թէ տէրութեան տնտեսութեան գլխաւոր նպատակն եղաւ նիւթապէս ստակ աւելցընել, որով եւ ամէն բան՝ իբրեւ դրամ շատցընելու միջոց կ'առնուէր։ Կառավարութեանց աչքին առջեւէն բոլորովին վերցուած էր աս հիմնական սկզբունքը, թէ շահաբեր գործունէութիւնն ան ատեն ճշմարտապէս օգտակար կ'ըլլայ, երբ որ երկրի մը բնական յատկութեանց եւ ազգին կարօտութիւններուն

հանգամանաց համաձայն է, եւ միանգամայն անով իր զօրութեանց՝ ամենէն աւելի օգտակար կերպով գործածուիլը չխափանուիր: Այսպէսով տէրութեան տնտեսութիւնն ասանկ նեղ սահմաններու մէջ փակուած ըլլալով, խել մ՚անպատշաճ միջոցներ ի գործ կը դրուէին, առանց մտադիր ըլլալու որ արդեօք օրինաւոր ու արդար են, եւ ոչ իսկ թէ արդեօք խոհեմութիւն է զանոնք բանեցրնելը: — Դարձեալ ազգային հարստութեան գաղափարը նեղ սահմաններու մէջ փակուած ըլլալով, հարկ էր որ նոյնին աղբիւրներն ալ խիստ սահմանաւոր ըլլային: Ան ատենները հարստութեան միակ աղբիւր սեպուած էին հանքերն ու արտաքին տէրութիւններէ եկած ստակը: Տեսնելով որ բազմաթիւ գործատուն եւ ընդարձակ ծովային վաճառականութիւն ունեցող ազգ մը (Հոլանտացիք) ամենէն հարուստ ազգը կ՚ըլլայ, ամէն մարդ մտքին մէջ հաստատեց թէ գործատուններն ու ծովային վաճառականութիւնն ընդհանրապէս հարստութեանց առաջին աղբիւրներն են, եւ թէ արուեստական գործուածներն ազնուացրնելն ու օտար երկիրներ խաւրելը՝ շատ աւելի օգտակար ու շահաբեր է, քան թէ բնական բերքեր յառաջ բերելն ու նոյն իսկ սեպհական երկրին մէջ տուրեւառ ընելը: Ասանկով բազմաթիւ գործարաններ հաստատելն ու արտաքին վաճառականութիւնն ընդարձակելը՝ ներքին քաղաքականութեան ամենէն մեծ նպատակն եղաւ: Եւ որովհետեւ ծովային վաճառականութեան գլխաւոր մասը կը կացուցանէ գաղթականութեանց առուտուրը, անոր համար բնականապէս գաղթականութիւնք միշտ աւելի ծանրակշռութիւն ստացան: Ասով ալ դարձեալ ծովային զօրութիւն ունեցող տէրութիւնք սկսան քաղաքականութեան վրայ շատ աւելի ազդեցութիւն ունենալ, քան որչափ ուրիշ պարագայից մէջ կրնային ձեռք բերել. ինչու որ միայն իրենք կրնային գաղթականութեանց երկիրներ ստանալ ու պահել:

3. Նոյն սկզբանց գործնական վնասակար հետեւութիւնները: Վաճառականութեան ծաղկելուն պատճառները: Ինչպէս ինք իրմէ կ'իմացուի, աս գաղափարները՝ միայն իբրեւ տեսական սկզբունք ի վերացեալն չէին կրնար մնալ, հապա գործնականապէս ալ կը գործածուէին, եւ անով աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանային, որ կառավարութիւնք երթալով աւելի միջամուխ կ'ըլլային ազգային գործունէութեան առաջնորդելու, որպէս զի նոյն գաղափարներուն համեմատ ստակ շահուի: Աս իրենց նպատակին հասնելու համար արտօնացեալ գործարաններ կը հաստատէին, այլեւայլ վաճառուց վրայ տուրք կամ մաքս կը դնէին, երբեմն նաեւ քանի մը նիւթեր տէրութեան մէջ խոթելը կամ տէրութենէն դուրս հանելը բոլորովին կ'արգելէին: Ամենեւին հոգ չէին ըներ որ արդեօք ասով ժողովուրդը գէշ վաճառք կը գնէ, արդեօք սուղ կը գնէ. բաւական էր որ ստակը տէրութեան մէջ մնար ու դուրս չելլէր: Նոյն իսկ տեղեկութիւնք ու գիտութիւնք պէտք էր՝ որ տէրութեան մէջ յառաջ բերուէին եւ տէրութեան մէջ ստացուէին: Ասանկով ստակի, վաճառականութեան, եւ կառավարութեանց անոնց վրայ ունենալու ազդեցութեան հիմնական գաղափարները տակնուվրայ ընելով, եւ քաղաքական ու առեւտրական անկախութիւնն իրարու հետ շփոթելով, կղզիացուցման (զատուցման) դրութիւն մ'երեւան ելաւ, որուն նպատակն ան էր, որ իւրաքանչիւր տէրութիւն ինք իրեն բաւական ըլլայ եւ ուրիշին կարօտութիւն չունենայ, ուրիշ տէրութենէ ամենեւին բան չգնէ, հապա միշտ ծախէ: Զարմանալի թիւրութիւն. երբ որ մէկ կողմանէ կառավարութիւնք տուրեւառն աճեցընելու կը ջանային, մէկալ կողմանէ գործքով ետեւէ կ'ըլլային ոչընչացընելու: Աս տանկ ըլլալով, առջի բերան անըմբռնելի բան կ'երեւայ որ վաճառականութիւնը նոյն դարուն մէջ այն աստիճանի ծաղկի ու յառաջագոյն երբեք չհասած բարձրութեան հաս-

նի։ Բայց ասոր պատճառը դիւրաւ կ'իմանանք եթէ միտ դնենք որ նոյն զատուցման դրութիւնը մէկէն երեւան չելաւ, հապա կամաց կամաց ու երկայն ատենուան մէջ կերպաւորեցաւ, եւ դարձեալ թէ բնութիւնը՝ կառավարութիւններէն զօրաւոր է։ Նոյն դրութեան կատարեալ հաստատուելէն ետեւ ալ, ան պարագան վաճառականութեան ծաղկելուն շատ օգնեց, որ հեռաւոր երկիրներու բերքերէն շատերը՝ Եւրոպայի մէջ ան աստիճանի տարածուած եւ անանկ ընդհանուր գործածութեան մէջ մտած էին, որ ալ զեղխութեան նիւթ չէին սեպուեր, հապա հարկաւոր եւ օրըստօրական պիտոյից նիւթ եղած էին։ Ըսածնիս ամփոփել ուզելով, կը հաստատենք որ կառավարութեանց միջամտութեամբը՝ միայն քանի մ'ազգաց վաճառականութեան մէկ երկու ճիւղերը ծաղկեցան. իսկ համաշխարհական վաճառականութիւնն ընդհանրապէս չէ թէ կառավարութեանց ձեռքովը, հապա ուրիշ պարագայից մէկտեղ գալուն համար՝ անոնց բանեցուցած միջոցներէն չվնասելով, յառաջ գնաց ու պայծառացաւ։

4. Դարձեալ նոյն սկզբանց քաղաքական նկատմամբ ունեցած վնասակար հետեւութիւնները։ Բայց վերոյիշեալ սկզբունքներուն գործադրութիւնը չէ թէ միայն վաճառականութեան, հապա տէրութեանց փոփոխ յարաբերութիւններուն նկատմամբ ալ պէտք էր որ խիստ վնասակար հետեւութիւններ ունենար, թէ խաղաղութեան եւ թէ պատերազմի ժամանակ։ Խաղաղութեան ատեն՝ տէրութիւնք միշտ իրարու դէմ անվստահութիւն կ'ունենային, վասն զի իւրաքանչիւրը կը վախնար որ ուրիշ տէրութիւն մը զինքը խաբելով, մեծ շահ մը չունենայ իրմէ. վաճառականութեան դաշինքներն իսկ աս անվստահութեան սնունդ կու տային։ Ասկից զատ՝ վաճառականութեամբ հարստացող տէրութեանց դէմ նախանձ կ'ունենային, որովհետեւ իւրաքանչիւր տէրութիւն՝ ուրիշ տէրութեան շահն իրեն վնաս կը համարէր. Նոյն նախանձն ուրիշ

տէրութեանց վաճառականութեան ընդարձակուելուն համեմատութեամբ կը սաստկանար, եւ շատ անգամ մեծ ու արիւնահեղ պատերազմներու պատճառ կ՚ըլլար: Իսկ պատերազմի ժամանակ՝ իւրաքանչիւր տէրութիւն ամէն ջանք ի գործ կը դնէր թշնամւոյն վաճառականութիւնը խափանելու եւ ոչընչացընելու, որմէ կը ծագէին այն բոլորովին անօգուտ ծովահէնութիւնք՝ իրենց բոլոր վնասակար զեղծմունքովը: Դարձեալ աս պատճառաւ պատերազմը գաղթականութեանց վրայ ալ կը տարածուէր. միանգամայն պատերազմի մէջ ըլլողները չէզոք տէրութեանց վաճառականութիւնն ալ կապերու տակ կը դնէին, մանաւանդ թէ շատ անգամ բոլորովին կը խափանէին:

5. Հաստատուն բանակներ: Աս շրջանին առեւտրական հոգւոյն վրայ՝ զինուորական հոգի մ՚ալ աւելցաւ: Մարդկային ընկերութեան վիճակը՝ վաճառականութեան նկատմամբ գործածուած միջոցներէն ծագած գրգռութեան հետ միանալով, պատճառ եղաւ հաստատուն զօրք պահելու սովորութեան, որն որ թէպէտ յառաջ ալ ըստ մասին մտած էր, բայց Լուդովիկոս ԺԴ.ին ձեռքովն աւելի կարգաւորեցաւ ու հիմնական բան եղաւ: Ասիկայ ան ատենուան հոգւոյն համեմատ էր, վասն զի ամէնքը խաղաղութեան մէջ ծաղկող արուեստից վրայ մեծ համարում տուած ըլլալով, հաճութեամբ կը տեսնէին որ զինուորութեան զբաղող առանձին մարդիկ գտնուին, որպէս զի ուրիշները նոյն վիճակէն ազատ ըլլան ու պատերազմի ատեն ալ կարենան արուեստներու եւ վաճառականութեան ետեւէ իյնալ. եւ գլխաւորաբար աս պարագայով նոյն ձեռնարկութիւնն աղէկ յաջողեցաւ: Բայց աս բանս ոչ պատերազմներու քիչնալուն կ՚օգնէր, ոչ ալ բարուց վրայ աղէկ ազդեցութիւն մը կ՚ընէր. միայն աս օգուտն ունէր՝ որ խաղաղութեան ատեն հանդարտութիւնն աւելի հաստատուն կ՚ըլլար, իսկ պատերազմներուն չարիքները գոնէ ըստ մասին կը նուազէին:

6. Քաղաքական հաւասարակշռութիւն: Դեսպանական կարգադրութիւնք: Թէպէտ աս շրջանին մէջ շատ հեղ փորձեր եղան քաղաքական հաւասարակշռութիւնը քակելով, Եւրոպայի մէջ գլխաւոր իշխանութիւն մը հաստատելու. բայց ամէն աս կերպ փորձերն անօգուտ ելլելէն զատ, բնականապէս շատ օգնեցին նոյն քաղաքական հաւասարակշռութեան յառաջուընէ աւելի հաստատութիւն ստանալուն: Ծովային տէրութիւնք աս բանիս շատ նպաստեցին. որովհետեւ վաճառականութեամբ ու գաղթականութիւններով ձեռք բերած ծանրակշռութիւննին՝ իրենց ազդեցութիւնն ապահովցուցած ըլլալով, իրենց շահը կը պահանջէր որ Եւրոպայի նոյն ատենուան վիճակը չփոխուի ու քաղաքական հաւասարակշռութիւնը չքայքայի: Ասանկով Եւրոպական տէրութեանց դաշնաւորութիւնը միշտ հաստատուն մնաց եւ իր անդամներուն ինքնակացութիւնն ու անկախութիւնը չվնասեցաւ, թէպէտ նոյն անդամները զօրութեամբ ու մեծութեամբ իրարու խիստ անհաւասար էին: Դարձեալ աս փորձերէն յառաջ եկած շփոթութիւններով ու պատերազմներով, տէրութեանց իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը յառաջուընէ աւելի անձուկ եղաւ: Ասոր շատ օգնեց դեսպանական կարգերուն հետզհետէ կերպաւորուիլը, որն որ պէտք էր խիստ մեծ բանի տեղ դրուիլ, ինչու որ տէրութիւնք չէին կրնար յառաջուան պէս իրարու հետ հրամայելով վարուիլ, հապա հարկ էր որ ուզածնին բանակցութիւններով ու դեսպաններու ձեռքով ջանային գլուխ տանիլ: Ռիշլիեօյի ատենէն սովորութիւն եղած էր, որ մեծ արքունիք նաեւ պզտիկ արքունեաց քով հաստատուն դեսպաններ պահէին. կամաց կամաց պզտիկներն ալ սկսան մեծերուն քով դեսպան պահել: Ասով դեսպանական կարգերն որոշ կերպարանքի մէջ մտան, եւ հետեւաբար տէրութեանց արտաքին քաղաքականութեան կերպարանքն ու ձեւերն որոշակի հաստատուեցան:

7. Բաժանում: Առաջիկայ շրջաննիս ալ՝ առաջին շրջանին պէս՝ երեք Միջոց ժամանակի կը բաժնենք, դարձեալ իրարու յաջորդող երեք նշանաւոր դէպքերուն համեմատ, որ են.

Ա. Լուդովիկոս ԺԴ.ին աշխարհակալութեան պատերազմները (1661–1700)).

Բ. Սպանիական յաջորդութեան պատերազմն ու անոր հետեւութիւնները (1700–1740).

Գ. Աւստրիայի ու Պրուշի ոսոխութիւնք (1740–1786):

Հարաւային Եւրոպայի մէջ պատահած բոլոր ուրիշ դէպքերը, բաց ի տէրութեանց առանձնական փոփոխութիւններէն, աս գլխաւոր դիպուածներուն հետ անանկ անձուկ կապակցեալ են, որ զատ հատուած կազմող ընդհանուր նշանաւոր իրողութիւններ չեն գտնուիր՝ ինչպէս որ առաջին շրջանին մէջ ունեցանք:

Բայց հիւսիսային տէրութեանց պատմութիւնք, գրուածքիս սկիզբը (Հատ. Ա. Նախաշ. 6) ծանուցածնուս պէս, աս շրջանին մէջն ալ հարաւային տէրութեանց պատմութենէն զատ՝ առանձին աւանդելու ենք: Սակայն, ինչպէս ընթացքին մէջ յայտնապէս կը տեսնենք, ալ հարաւային եւ հիւսիսային տէրութիւնք իրարմէ բոլորովին բաժնուած չեն մնար, հապա իրենց իրողութիւնները միշտ աւելի մէկտեղ աղխաղխելով յառաջ կ'երթան: Այնպէս որ արդէն աս շրջանին վերջերը կը տեսնուի թէ խիստ մօտ է ան ժամանակը՝ որուն մէջ յառաջուան երկու զատ դումարութիւնները բոլորովին ի մի ձուլուելով՝ մէկ Եւրոպական ընդհանուր դումարութիւն պիտի կազմեն:

Ինչպէս առաջին շրջանին մէջ ըրինք, աստ մէջն ալ մեծ մտադրութիւն նուիրած ենք Գաղթականութեանց պատմութեան, զորն որ ըստ սովորութեան՝ իւրաքանչիւր ժամանակի միջոցին վերջը զատ հատուածով մը կ'աւանդենք:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Ա· ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ·ԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

(1661—1700)

(ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՔ)

8· *Ընդհանուր տեսութիւն: Գաղղիայի առաւելութիւնները:* Աս ժամանակի միջոցն ընդհանրապէս Լուդովիկոս ԺԴ.ի դար կը կոչուի, որովհետեւ նոյն վեհապետին ոսկեղէն ժամանակը կը բովանդակէ: Նոյն իսկ աս անուանակոչութիւնը կը ցուցընէ որ Գաղղիա նոյն ատեն Եւրոպայի ամենէն հոյակապ տէրութիւնն էր: Բայց աս առաւելութիւնն ըստ մասին իր զինուց յաջողութեան վրայ հիմնուած ալ էր նէ, աւելի եւս յառաջ կու գար իր բարձր քաղաքակրթութենէն, որն որ իր պայծառութեամբն ու բազմածիւղ տարածութեամբը բոլոր օտար տէրութեանց աչուըներն իրեն կը դարձընէր: Ասով էր որ Գաղղիացւոց լեզուն գրեթէ ամէն տեղ տիրող լեզու եղաւ. եւ արդէն յայտնի է թէ երբ որ լեզու մը տիրող կ'ըլլայ, կերպով մը նաեւ նոյնը բուն խօսող ազգին տիրելուն պատճառ կու տայ եւ կամ նոյնը կ'ենթադրէ: Զէնքով եղած աշխարհակալութիւնները խիստ սահմանաւոր էին, իսկ աս խաղաղական աշխարհակալութիւնք բոլոր քաղաքակրթեալ ազգաց վրայ տարածեցան. հաստատուն ալ մնացին, որովհետեւ բռնութեամբ չէին եղած, հապա իւրաքանչիւր ոք իր ազատ կամօքն ինք զինքն անոնց տակ ձգած էր: — Սակայն Գաղղիա պարզապէս քաղաքական կողմանէ ալ նկատելով, չէ թէ միայն իր բնակչաց բազմութեամբը, երկրին ընդարձակութեամբն ու դիրքովը, հապա նաեւ իր միութեամբն ու Ռիշլիէօյի ձեռքով ընդարձակուած արքունական իշխանութեամբ՝ ըստ ինքեան Եւրոպայի ամենէն զօրաւոր

տէրութիւնն էր․ բայց սա ալ խոստովանելու է, որ նոյն իսկ Հարաւային Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց ներքին հանգամանքը շատ կ'օգնէր իր բարձրանալուն։ Արդ նախ թէ Գաղղիայի եւ թէ ուրիշ տէրութեանց ներքին վիճակն ու անոնց փոփոխութիւնները տեսնենք։

9. ԳԱՂՂԻԱ. *Լուդովիկոս ԺԴ. եւ Գաղղիացիք։* Մազարէն կարդինալը մեռնելուն պէս (**1661**, Մարտ **9**), Լուդովիկոս ԺԴ. կառավարութեան գործքերուն առաջնորդութիւնն իրեն առնուլ եւ անձամբ կառավարել ուզելով, անոր տեղն ուրիշ առաջին կամ վարիչ պաշտօնեայ չդրաւ։ Աս բանս տէրութեան խորհրդոյն ինք անձամբ յայտնեց եւ պաշտօնէից հրամայեց որ առանց իր գիտութեան ամենեւին բան չընեն։ Քսանուիրեք տարուան երիտասարդի վրայ ասիկայ արտաքոյ կարգի բան կը սեպուէր, մանաւանդ որ նոյն ժամանակին գրեթէ բոլոր վեհապետաց սովորութիւնն էր՝ կառավարութեան գործոց առաջնորդութիւնը միշտ վարիչ պաշտօնէի մը ձեռքը թողուլ, որն որ ամենայն ինչ անուամբը կ'ընէր։ Ան ժամանակէն ետեւ իր կառավարութեան առաջին երեսուն տարիները՝ Լուդովիկոս ամէն օր ութ ժամ տէրութեան գործքերուն կը զբաղէր. ամենայն ինչ իմանալ կ'ուզէր, բոլոր իր հպատակներուն աղաչանքներն ու խնդիրները կը լսէր, օտար տէրութեանց դեսպաններուն հետ անձամբ կը խօսէր, իր դեսպաններուն ու հեռաւոր պաշտօնատարներուն տեղեկագիրները կը կարդար, եւ անոնց պատասխանը կամ ինք կը գրէր եւ կամ պատասխանին իմաստը գրագիրներուն կու տար։ Եւ թէպէտ իր պաշտօնէից հետ կը խորհրդակցէր, եւ անոնց կարծիքը կը լսէր, բայց միշտ ինք իրմէ դատաստան կ'ընէր ու կ'որոշէր։ Անոր համար թէեւ իր պաշտօնեաները փոխուէին, ինք եւ իր քաղաքականութիւնը նոյն կը մնար, եւ ամէն բան՝ իրեն նշանակ ընտրած արեւուն կանոնաւոր ընթացքին պէս կարգաւորեալ կերպով կը կատարուէր։ Այս ամենայն հետեւութիւն մըն էր իր սկըզբունքին՝ զորն որ հասարակօրէն կը զրուցէր թէ "Տէրութիւնն ես եմ,,[1]։ Ասանկով Լուդովիկոս ԺԴ. իր **55** տարուան անձամբ կառավարելու ժամանակը տէրութեան մէջ չափազանց ու բացարձակ իշխանութիւն մը ձեռք բերաւ. սակայն նոյնը չէր կրնար բռնաւորութեան դառնալ, որովհետեւ կառավարութեան կերպը՝ խիստ մանուածապատ ըլլալով, աս բանիս չէր յարմարէր։ Իրօք ալ ազնուակա-

[1] L'état c'est moi.

նաց ու եկեղեցականաց արտօնութիւնները, միանգամայն հին սովորութիւններն ու զանազան տեղերու իրաւունքները Թագաւորին իշխանութեան անանկ սահման մը կը դնէին, որմէ չէր կրնար անդին անցնիլ՝ բայց եթէ ամենայն ինչ տակնուվրայ ընելով: Աս սանկ ըլլալով, առանձնականաց կամ զատ զատ մարդիկներու հետ կրնար սաստիկ մեծ զօրութեամբ վարուիլ, բայց ոչ բոլոր ազգին եւ ոչ իսկ դիւրաւ առանձնական զօրաւոր ընկերութեանց կամ ժողովոց հետ: Ուստի եւ նոյն իշխանութեան հետ ազգային անկախութեան հոգին պահուեցաւ եւ կարծես թէ ժամանակին փառաւորութեամբն աւելի մեծցաւ: Դարձեալ ասոր հակառակ Լուդովիկոսին՝ զինուց յաջողութեամբ ստացած պայծառութիւնը՝ Գաղղիացւոց բնաւորութեան շատ յարմար ըլլալով եւ իրենց պարծանքը հաճեցընելով, նոյն պատերազմներէն եւ իր կառավարութեան պատճառած ճընշմանէն յառաջ եկած տժգոհութիւնը՝ չէր կրնար մինչեւ յայտնի յեղափոխութեան դառնալու չափ սաստկանալ ու հաստատութիւն գտնել: Իր պատերազմներովն ըրած փոքր աշխարհակալութիւններն ազգին այնչափ սուղ նստեցան, որ չէին կրնար իբրեւ շահ սեպուիլ. ի վերայ այսր ամենայնի իրենք իրենց ստացած արտաքին պայծառութեամբն ու Գաղղիայի անուան հռչակուելովը՝ ներքին վշտերուն վրայ կը մխիթարուէին:

10. *Լուդովիկոս ԺԴ.ին պաշտօնեաները, զօրապետներն ու դեսպանները:* Թէպէտ եւ Լուդովիկոս ԺԴ. բառին բովանդակ ընդարձակութեամբը՝ անձամբ կը կառավարէր, եւ թէ՛ ներքին ու թէ՛ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերեալ խորհուրդներն ըստ մեծի մասին իրմէ էին. բայց եւ այնպէս քովը խիստ երեւելի անձինք ունէր: Իր թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ զինուորական կարգի մեծ պաշտօնատէրները՝ բոլոր նշանաւոր մարդիկ էին: Մազարէնին խորհրդովն ընտրած պաշտօնեաներէն՝ յիշատակելու արժանի են. Լը Դելիէ դիւանադպիրը, որն որ մեծ շրջահայեցութեամբ ու ճարտարութեամբ ներքին գործքերը կը վարէր. Լիոն, որն որ խոհեմութեամբ ու ազնուականութեամբ արտաքին իրողութեանց կ'առաջնորդէր: Ասոնցմէ քանի մը տարի ետքը գործքի մէջ մտաւ Լը Դելիէին որդին՝ Լուվուա պատերազմի պաշտօնեան, որն որ խիստ նշանաւոր եղաւ զօրաց մէջ խոթած նոր ու սքանչելի կարգադրութեամբ, որուն Եւրոպայի գրեթէ ամէն տէրութիւններն ետեւէ ետեւ նմանեցան. բայց աւիկայ պատերազմի ժամանակ գործած անագորունութիւններովն ու աւերնե-

բողջ իր փառքը նսեմացուցած է։ Պաշտօնէից մէջ գրեթէ ամենէն վեր կրնայ սեպուիլ ելեւմտից առաջնորդող Գոլպէր, որն որ այնպէս ճարտարութեամբ ու իմաստութեամբ իր գործքը կատարեց, որ իր ազգն առաջին աստիճանի վաճառական ու ճարտարագործ ազգերուն կարգը խոթեց, իսկ իր Թագաւորը՝ Եւրոպայի ամենէն հարուստ ու ամենէն զօրաւոր վեհապետն ըրաւ։ Ճամբաներ, ջրմուղներ, նաւահանգիստներ շինելով, գաղթականութիւնները յառաջացընելով եւ ուրիշ միջոցներով թէ ցամաքային եւ թէ ծովային վաճառականութիւնը ծաղկեցուց, միանգամայն գործատուններ ու արուեստանոցներ շինելով՝ ճարտարութիւնն ու արուեստները յառաջ տարաւ։ Ասոնցմով տէրութեան այնչափ մեծ կարօտութիւններն ու ծախքերը լեցընելէն զատ, մէկ կողմանէ իր Թագաւորին պերճասիրութիւնը գոհ ըրաւ, մէկալ կողմանէ ուսմանց ու գիտութեանց եւ գեղեցիկ արուեստից յառաջացուցիչ եղաւ։ Բայց սանկ երեւելի մարդիկ Լուդովիկոս ԺԴ.ին՝ միայն դահլճին մէջ չէին, հապա իր բանակներուն եւ նաւատորմիղներուն մէջ ալ կը գտնուէին։ Իր քաջավարժ զինուորները Դիւրէնի, Գոնտէի, Լիւքսանպուրի պէս նշանաւոր զօրապետաց տակ էին. Վօպան ամենէն անուանի զինուորական ճարտարապետը՝ բերդերն անառիկ կ՚ընէր. Տին Քէն, Դուրվիլ, Տիւկէ Թրուէն՝ Գաղղիայի նաւական զօրութիւնը խիստ հռչակաւոր ըրին։ Ասոնցմէ զատ Գաղղիայի դեսպանները քաղաքագիտութեան ու դեսպանավարութեան[1] մէջ անանկ երեւելի էին, որ կրնայ ըսուիլ թէ իրենց տիրոջն՝ ուրիշ տէրութեանց վրայ մեծ ազդեցութիւն ստանալուն եւ շատ բան գլուխ հանելուն իրենք պատճառ եղան։

11. *Հիւկընոններու հալածումը*: Աս ժամանակի միջոցին մէջ Գաղղիայի ներքին իրողութիւններէն յիշատակուելու արժանի է Հիւկընոններուն հալածումը։ Ռոշէլի իյնալէն ետեւ (Հատ. Ա. **151**) նոյն աղանդաւորք ընդհանրապէս հանդարտ կը կենային, բայց երբեմն երբեմն Նանդի հրովարտակին (Հատ. Ա. **113**) ուղղափառաց նպաստաւոր եղող որոշմանց դէմ գործքեր կը գործէին։ Մինչեւ իրենց Մոնբանսիէի եկեղեցական ժողովը հաւանութիւն տուաւ որ Անգղիայի հետ գաղտնի բանակցութիւն ընեն (**1659**)։ Իսկ կառավարութիւնն աս անկարգութիւնները պատժելը բաւական չսեպելով, ամէն անգամ իրենց վրայ չափաւորութիւններ կը դնէր. անանկ որ յայտնի կ՚երեւար թէ բողոքականութիւնն ամէն կերպ մի-

[1] Diplomatie.

ջոցով Գաղղիայէն ջնջել կ'ուզէ: Իրօք ալ Լուդովիկոս
ԺԴ.ին միտքն ան էր: Բայց թէեւ գտնենք որ ասոր մէջ
կրօնի նախանձաւորութիւն ալ եղած ըլլայ, ի վերայ այսր
ամենայնի յայտնապէս կը տեսնուի որ ինք աւելի քաղա-
քական նպատակաւ կը շարժէր. վասն զի անանկ կը կար-
ծէր թէ կրօնի միութիւնը՝ տէրութեան յառաջադիմու-
թեան հարկաւոր է: Եկեղեցականք ստոյգ է քարոզներով
ու իմաստուն գրուածներով շատերը կը դարձընէին. բայց
իրենց խիստ մեծագոյն ու ընտրելագոյն մասն ասանկ բռնա-
կան միջոցներուն հակառակ էին, որովհետեւ կ'ուզէին որ
դարձը համոզմամբ ըլլայ եւ ոչ թէ բռնաբարութեամբ:
Սակայն կառավարութիւնն անով գոհ չէր ըլլար. հետզհե-
տէ Հիւկընոները պաշտօններէն կը հանէր, իրենց ժողովնե-
րը շատ անգամ կ'արգելէր, իրենց ուսումնարանները կը
գոցէր եւ հրովարտակներուն որոշմանց դէմ շինուած 200էն
աւելի եկեղեցիները քանդեց: Իսկ երբ որ բողոքողք Վի-
վարէի ու Տոֆինէի մէջ ոտք ելան (1683) եւ Նիմի մէջ
դաւաճանութիւն մը նիւթեցին (1685), ան ատեն կա-
ռավարութիւնը Նանդի հրովարտակը ետ առաւ (1685,
Հոկտ. 22) եւ ուրիշ հրովարտակ մը հանեց, որով իրենց
կրօնի հրապարակական պաշտամունքը կ'արգելուէր, բոլոր
դպրոցները կը գոցուէին, քարոզիչները Գաղղիայէն կը մեր-
ժուէին: Ասոր վրայ 600ի չափ քարոզիչք Գաղղիայէն ե-
լան, նոյնպէս շատ աշխարհականներ ալ (շուրջ 100,000
հոգի, ուր որ բողոքողք կէս միլիոն կ'ըսեն), ըստ մեծի
մասին արուեստաւորք եւ գործատանց բանուորներ, կա-
ռավարութեան զիրենք արգելելու համար բանեցուցած ա-
մէն միջոցները պարապի հանելով, անոնց օրինակին հետեւե-
ցան, եւ Անգղիա, Հոլանտա, Դանիա ու Պրուշ գացին:
Ասանկով Գաղղիա շատ մը արուեստաւորներ կորսնցուց,
որոնք իրենց ճարտարութիւնն օտար երկիրներ տարին եւ հոն
Գաղղիայի ու Լուդովիկոս ԺԴ.ին դէմ մեծ ատելութիւն
տարածեցին: Գաղղիա մնացողներուն մէջէն մեծ բազմու-
թիւն եկեղեցականաց ջանքովը կը դառնար. բայց իրենց աշ-
խատութիւնն ըստ մասին պարապ ելաւ Լուվուայի բռնած
չարաչար ընթացքովը: Ասիկայ բողոքողաց տունը Վիշապ[1]
ըսուած ձիաւոր զօրք կը դնէր, որոնք չէ թէ միայն անոնց
մեծ ծախք կը պատճառէին, հապա պատժուելու վախ չու-
նենալով, ամէն կերպ չարիք ու անկարգութիւն ալ կը
գործէին. եւ շատ անգամ խեղճ մարդիկը չարչարելով կը

[1] Աս Վիշապ (Dragons) բառէն է՝ որ նոյն հալածանքներուն անունը՝ Dragonnades կոչուեցաւ:

ստիպէին ուղղափառաց եկեղեցիներն երթալու։ Բայց աս բաներուն մէջ բարձրագոյն եկեղեցականք մաս չունէին. եւ Ինոկենտիոս ԺԱ. աս նշանաւոր խօսքը գրուցեց. "Քրիստոս աս եղանակը չէր բանեցըներ. մարդիկ եկեղեցի տանելու է, բայց քաշկռտելով չէ„։ Աս հալածանքներուն ատենը խել մը բողոքականք Վիվարէի ու Սեւէնի անմատչելի կողմերը փախան, ուր վերջին աստիճանի աղքատութեան հասնելով, վրանին միայն շապիկ մը հագած կը պտըտէին, որուն համար ալ Շապկազգեստք[1] կոչուեցան։ Արդ ասոնք քիչ մը ետքը մեծ շփոթութիւններ հանեցին ու խիստ պատիժներով հազիւ երեք տարուան մէջ զսպուեցան (1702—1705)։

12. ՀՈԼԱՆՏԱ. *Կողմնակցութիւնք: Գուլիելմոս Գ.: Տը Վիդդ եղբարք:* Գրոմուէլի հետ խաղաղութիւն ըլլալէն ետեւ (Հատ. Ա. 205), Գուլիէլմոս Գ.ին անչափահասութեան ժամանակը, կառավարութիւնը կուսակալին դէմ եղող կամ հասարակապետական կողմնակցութեան ձեռքը մնաց (Հատ. Ա. 155)։ Բայց երբ որ Կարոլոս Բ. որն որ Գուլիէլմոս Գ.ին մօրեղբայրն էր եւ նոյն հասարակապետականաց թշնամի, որոնք զինքն իրենց երկրէն մերժած էին, Անգղիայի գահն ելաւ (Հատ. Ա. 207). Օրանեան կողմնակցութիւնը Զէէլանտի, Ովէրիսէլի ու Կրէօնինկէնի մէջ սկսաւ զօրանալ։ Անանկ որ քանի մը տարի ետքը Հոլանտա Անգղիայի հետ պատերազմի մէջ գտնուած ատեն (1665—1667), հասարակապետականք նոյն Օրանեան կողմնակցութիւնը շահելու համար, ստիպեցան իրեն զիջումներ ընել, կուսակալութեան աստիճանը վերցընելու համար տրուած վճիռը (Հատ. Ա. 155) ջնջել եւ Օրանիայի իշխանին՝ տէրութեան պաշտօն մը տալ։ Բայց աս վիճակն երկայն ատեն չտեւեց. խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ, հասարակապետականք դարձեալ սկսան ջանալ իրենց նոյնով ձեռք բերած առաւելութեամբը՝ Հոլանտայի մէջ հասարակապետական սահմանադրութիւնն աւելի եւս հաստատելու։ Կարգաժողովը Մշտնջենաւոր հրովարտակ ըսուած վճռով որոշեց (1667) որ անկէ ետեւ կուսակալութեան աստիճանը բոլորովին ջնջուած է. բայց ետքէն քիչ մը մեղմելով, Հաշտութեան հրովարտակով անոր փոխեց (1670), որ ցամաքային ու ծովային զօրաց հրամանատարութիւնը՝ կուսակալի աստիճանէն բաժնուած ըլլայ, եւ միայն աս թէութեամբ կարենայ նոյն իշխանութիւնը նորէն հաստատուիլ։ Սակայն երբ

[1] Camisardes.

որ Լուդովիկոս ԺԴ. իրենց դէմ պատերազմ բացաւ եւ իրենք խիստ նեղ մնան (33), յեղափոխութեամբ մը ամէն բան տակնուվրայ եղաւ։ Օրանեան կողմնակցութիւնը բոլոր դժբախտութեանց յանցանքը հասարակապետականաց վրայ ձգելով եւ զՅովհ. տը Վիդդ (Հատ. Ա. 155) ամբաստանելով որ թշնամեաց հետ գաղտուկ միաբան է, ժողովուրդն ան աստիճանի սաստիկ գրգռեցաւ, որ սկսաւ վերոյիշեալ երկու հրովարտակներուն վերցուիլն ու Գուլիելմոս Գ.ին Հոլանտիայի եւ Զէելանտի կուսակալ դրուիլը պահանջել։ Երկուքն ալ կատարուեցաւ. նոյն իշխանը Զէելանտի ու Հոլանտիայի կուսակալ անուանեցաւ (1672, Յուլ. 2 եւ 4), որով եւ տէրութիւնը՝ միութիւն ու զօրութիւն ստացաւ։ Բայց յաղթող կողմնակցութիւնն իր իշխանութիւնը չարաչար գործածելով, զհռչակաւոր Յովհ. տը Վիդդ եւ անոր Կոռն. տը Վիդդ եղբայրը մեռցուց։ Առաջինն իր իշխանութիւնը թող տուած էր. կառավարութիւնը երկրորդը բանտարկել տուաւ եւ կերպով մը եղբայրն անոր քովը բերաւ. նոյն ատեն կատաղի խառնաղանճը դռները կոտրեց եւ զիրենք սաստիկ անագորոյնութեամբ Հաակի փողոցներուն մէջ մեռցուց (Օգոստ. 20)։ Վրան երկու տարի անցնելէն ետեւ, Գուլիելմոս Գ. հինգ գաւառներու (Զէելանտի, Հոլանտիայի, Ուդրեխդի, Կելտեռնի, Ովերիսէլի) մէջ ժառանգական կուսակալ անուանուեցաւ (1674)։ — Բայց աս բանս Հոլանտայի ներքին վիճակին նկատմամբ մեծ հետեւութիւն չունեցաւ, որովհետեւ Գուլիելմոս Գ. զաւկի տէր չէր։ Իր գործունէութիւնը՝ գրեթէ բոլորովին արտաքին քաղաքականութեան ուղղուած ըլլալով, տէրութեան մէջ իր բովանդակ ջանքն անոր ամփոփեցաւ որ իւրաքանչիւր նահանգաց վրայ ու այլեւայլ պաշտօններու մէջ իր սկզբանց համամիտ եղող անձինք դնէ։ Ինք թէպէտ նաեւ դժբախտութեան մէջ զարմանալու արժանի զօրագլուխ մըն էր. բայց աւելի քաղաքագէտ՝ քան թէ զինագէտ ըլլալով, աւելի քաղաքագիտութեան մէջ իրեն աշակերտ ունեցաւ, քան թէ զինուորական գիտութեան մէջ։ Ասանկով իր ոգւոյն ժառանգներ ձգեց. որով իր քաղաքականութեան սկզբունքը, Գաղղիայի դէմ թշնամութիւնը, Անգղիայի հետ բարեկամութիւնը՝ իր մահուընէ ետեւ ալ երկայն ատեն հաստատուն մնաց։

13. ԱՆԳՂԻԱ. *Կարոլոս Բ.ին քաղաքականութիւնը։* Աս ժամանակի միջոցին մէջ ամէն տէրութիւններէն աւելի ներքին փոփոխութիւններ կրեց Անգղիա, եւ

անոնցմով բոլոր ապագայ ժամանակներուն համար իր նկարագիրն որոշուեցաւ՝ իբրեւ տէրութիւն, եւ իբրեւ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան անդամ՝ իր դիրքը։ — Անգղիացիք թագաւորութիւնը նորէն հաստատելով (Հատ. Ա. 207), կը յուսային որ ալ իրենց երկրին թշուառութեանց վերջ կը տրուի։ Բայց տէրութեան մէջ եղող շփոթութեանց ու երկպառակութեանց նիւթերուն նայելով, կրնար դիւրաւ գուշակուիլ որ աս յոյսը պարապ պիտ՚որ ելլէ. մանաւանդ որ Կարոլոս Բ. ան մարդը չէր՝ որ այնպիսի յեղափոխութենէ ետեւ, հաստատութեամբ՝ բայց միանգամայն խոհեմութեամբ ու չափաւորութեամբ կառավարէր։ Իր բացարձակ կերպով կառավարելու հակումն ամենեւին դաշինքով մը սահմանաւորուած չըլլալով, կողմնակիցները զինքը դիւրաւ կրցան համոզել՝ որ տուած կատարեալ թողութեան ու կրօնի ազատութեան խոստմունքն աւրէ։ Ասանկով իր հայրը մեռցընողներուն մեծ մասը մահուամբ պատժուեցաւ, նոյն իսկ արդէն մեռնողներուն գլուխները գերեզմաններէն հանուեցան ու կախաղան կախուեցան։ Բայց այս ամենայն խորհրդանոցին հաւանութեամբը կ՚ըլլար, որն որ ամէն բանի մէջ թագաւորին կամացը կը զիջանէր, բաց ի դրամական նիւթերէն, որոնց մէջ խիստ ճշդութեամբ կը վարուէր։ Անոր համար Կարոլոս ալ ստակի կարօտութենէն անանկ գործքերու ձեռք զարկաւ, որոնցմով ազգին մեծ մասին ատելի եղաւ. ասոնցմէ մէկն է Տէօնքէրք (Հատ. Ա. 206) **400,000** սթերլինով Լուդովիկոս ԺԴ.ին ծախելը (1662), եւ շատ հեղ ստակի համար նոյն թագաւորին կամացը գերի ըլլալով, իր տէրութեան, մանաւանդ թէ բոլոր Եւրոպայի շահերն անոր մատնելը։ Աս ասանկ ըլլալով, յայտնի է որ ազգին ընդհանրութիւնը չէր կրնար իրեն հետ սրտանց կապուիլ. եւ իրօք ալ միշտ իր եւ ազգին մէջ մեծ անվստահութիւն կը տիրէր, որովհետեւ ինք անանկ կը համարէր թէ ազգը կ՚ուզէ հասարակապետութիւնը նորէն կանգնել, իսկ ազգը կը կարծէր թէ ինք ազգային ազատութիւնները ջնջել կը բաղձայ։

14. *Այլակրօնից եւ ուղղափառաց դէմ հալածանք: Փորձոյ օրինագիր: Եորգի դուքսը:* Կարոլոս կրօնի ազատութեան նկատմամբ տուած խօսքն ալ չըռնեց, թող տալով որ տէրութեան ամէն կողմերը եպիսկոպոսական կամ անգղիական աղանդը հաստատուի, եւ խորհրդանոցին որոշմամբը բոլոր Այլակրօնք (Անգղիական եկեղեցւոյն անդամ չեղող բողոքողք) ամէն պաշտօններէն,

պատիւներէն ու ընկերութիւններէն հանուին (**1661**)։ Դարձեալ երկրորդ տարին Միակերպութեան օրինագիրն[1] ելաւ, որով կ'որոշուէր որ աստուածային պաշտամունքն ամէն տեղ միակերպ ըլլայ։ Այս ամէն բաներով երիցականաց զօրութիւնը բոլորովին կոտրելէն զատ, շատ մարդիկ ողորմելութեան մէջ ինկան. **2000** երիցական քարոզիչք իրենց ընտանիքովն առանց բնակարանի ու ապրուստի մնացին։ — Ուղղափառք շատ անգամ կը խնդրէին որ իրենց գոնէ փոքր թոյլտուութիւն մ'ըլլայ. բայց իրենց աղաչանքը միշտ կը մերժուէր։ Եւ որովհետեւ թագաւորն իրենց թշուառ վիճակը քիչ մը թեթեւցընել կ'ուզէր, խիստ բողոքողք սկսան իր վրայ կասկածի երթալ։ Այս կասկածն աւելի սաստկացաւ երբ որ Բորդուկալի Յովհաննէս Դ. թագաւորին կատարինէ աղջկան հետ կարգուեցաւ (**1662**), որն որ պարզապէս Լուդովիկոս ԺԴ.ին՝ Սպանիայի դէմ ունեցած քաղաքականութեան գործքն էր։ Ասանկով՝ եպիսկոպոսականք երիցականներէն արդէն իրենց ոխն առած ըլլալով, ա՛լ բոլոր ճգամբ սկսան ուղղափառները հալածելու ետեւէ ըլլալ։ Քիչ մը ետքը Լոնտոնի մէջ զարհուրելի հրդեհ մը պատահեցաւ (**1666**, Սեպտ.), որն որ նոյն մայրաքաղաքին երեքին երկուքը (**13,000** տուն, **89** եկեղեցի) աճիւն դարձուց։ Արդ բողոքողք աս բանս ստութեամբ ուղղափառաց վրայ ձգելով, ժողովրդեան կատաղութիւնը գրգռեցին, որով եւ անոնց վիշտերն ու հալածանքները խիստ սաստկացան։ Թագաւորն աս տեսնելով, իբրեւ Անգղիայի եկեղեցւոյն գլուխը՝ իր վերին իշխանութեամբը, առանց խորհրդանոցին հաւանութեան, հրամանագիր մը հանեց (**1672**), որով կը պատուիրէր որ թէ այլակրօնից եւ թէ ուղղափառաց դէմ դրուած պատժական օրէնքներն ի կախ մնան. ասկից զատ առաջիններուն՝ հրապարակական եկեղեցիներ ունենալու, իսկ վերջիններուն՝ առանձնական տներու մէջ իրենց աստուածային պաշտամունքը կատարելու հրաման կու տար։ Բայց աս գործողութեամբ թագաւորն իր նպատակին չհասնելէն զատ, բոլորովին հակառակ արդիւնք մը յառաջ բերաւ։ Բոլոր բողոքողք, նոյն իսկ այլակրօններն ալ մէկտեղ, աոր վրայ ան աստիճանի գրգռուեցան, որ Կարոլոս Բ. ստիպեցաւ չէ թէ միայն իր հրամանագիրն ետ առնելու, հապա նաեւ խորհրդանոցին սաստկութեամբ խնդրած Փորձոյ օրինագիրը[2] հաստատելու (**1673**)։ Այս օրէնքով կ'որոշուէր որ թագաւորին կրօ-

[1] Bill d'uniformité.

[2] Bill du test ou d'épreuve.

(№ 160 / 28/32-62

ИМ. А. МЯСНИКЯНА

նական գլխաւորութիւնն երդմամբ չընդունողը, Անգղիական եկեղեցւոյ ծիսին համեմատ հաղորդութիւն չառնողն ու գոյացափոխութեան վարդապետութիւնը մերժող յայտարարութիւն չտուողը, ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ զինուորական պաշտօն մը կրնայ վարել: Կարոլոս Բ.ին եղբայրը՝ Յակոբ Եորքի դուքսը, որն որ միանգամայն իր ժառանգն էր, ուրովհետեւ թագաւորը զաւակ չունէր, ուղղափառ եղած ըլլալով (**1671**) եւ աս օրէնքը կատարել չուզելով, իր ծովապետութեան աստիճանէն հրաժարեցաւ:

15. *Շեֆդսպըրիի կոմսն ու Մոնմըթ: Հեպիէս գարբըսի օրինագիր: Դաւաճանութիւն: Կարոլոս Բ.ին մահը: Հուիկք եւ Թորիք:* Քանի մը տարի ետքը Շէֆդսպըրիի կոմսը (Էշլի) նոյն Եորքի դուքսը յաջորդութեան իրաւունքէն զրկելով՝ անոր տեղը Կարոլոս Բ.ին բնական որդին Յակոբ Մոնմըթի դուքսն անցընելու համար, մէկ ստերդումն ու մէկ աւազակ գործակից գտնելով, անոնց ձեռքով լուր տարածեց թէ ուղղափառք նոյն դքսին առաջնորդութեամբը մեծ դաւաճանութիւն մը կազմած են: Որչափ որ ալ ամէն խելացի մարդ աս բանիս սուտ ու անհիմն ըլլալը տեսնէր, ի վերայ այսր ամենայնի ուղղափառաց դէմ եղած ատելութիւնն այնպէս սաստիկ էր, որ հասարակ ժողովուրդը նոյն առասպելին հաւատք ընծայեց, իսկ մեծերն անանկ ձեւացուցին որ կը հաւատան: Ասանկով բազմաթիւ ուղղափառք բանտարկուեցան, աւելի շատերը Լոնտոնէն մերժուեցան, քանի մը երեւելի մարդիկ ու **16** քահանայք՝ իրենց անմեղութիւնը կառափնարանին վրայ ալ հաստատելով՝ մեռան. Փորձոյ օրինագիրն ալ յառաջուընէ աւելի սաստկութեամբ գործադրուելով, ուղղափառ պատգամաւորք ու ատենակալք խորհրդանոցէն հանուեցան: Իսկ թագաւորը՝ նոյն խորհրդանոցին պահանջածին պէս՝ իր եղբայրը յաջորդութեան իրաւունքէն չմերժելու համար, ստիպեցաւ զինքն Անգղիայէն հանել (**1679**), միանգամայն վերոյիշեալ Շէֆդսպըրիի կոմսին գահերիցութեամբ նոր պաշտօնարան մը դրաւ, որն որ Դաւաճանք[1] կոչուեցաւ՝ նոյնը կազմող անձանց անուններուն սկզբնագրէն, որոնք են Գլիֆֆըրտ, Արլինկդըն, Պէգքհինկհէմ, Էշլի (Ashley, Շէֆդսպըրիի կոմս) ու Լոտըրտէյլ: Եւ թէպէտ աս պաշտօնարանը խորհրդանոցին վճռովը հաստատեց Հեպիէս գարբըսի[2] օրինագիրը (**1679**). — որով կ'որոշուէր որ ամէն Անգղիացի բռնուելու ատեն՝ պէտք է որ նոյնին պատճառը

[1] Cabale, անգղ. Cabal.

[2] Habeas corpus.

գրով իմանայ, **24** ժամու մէջ դատաստանի առջեւ ելլէ, եւ եթէ յանցանքը խիստ մեծ բան չէ ու երաշխաւոր մը կրնայ ցուցընել, պէտք է որ ազատ թող տրուի ու այնպէս վրան դատաստան ըլլայ· — Ի վերայ այսր ամենայնի սա օրէնքն ուղղափառաց վրայ ի գործ չէր դրուեր, որոնք միշտ կրօնի պատճառաւ առանց քննութեան իսկ կը բանտարկուէին ու սաստիկ պատիժներ կը կրէին։ Բայց ուղղափառաց դէմ դաւաճանութեան զրպարտութիւն ընողը, քիչ մը ետքը Մոնմըթի դքսին եւ ուրիշ քանի մը հոգւոյ հետ, Թագաւորին եւ Եորգի դքսին կենաց դէմ իրական դաւաճանութիւն մը կազմեց։ Դաւաճանութիւնն իմացուեցաւ (**1683**· Յունիս), սակայն Շէֆդսպըրի արդէն յառաջագոյն ձգած Հոլանտա փախած էր, Մոնմըթ թողութիւն ընդունեցաւ եւ նոյնպէս Հոլանտա գնաց· իսկ ուրիշ գլխաւոր դաւակիցները սպանուեցան։ Կարոլոս Բ.ին վերջին տարիները մեծ նմանութիւն ունէր իր հօրը թագաւորութեան առաջին տարիներուն (Հատ· Ա· **197**)· իր բազմաթիւ հակառակորդները խորհրդանոցին մէջ իրեն դէմ անանկ սաստիկ դիմադրութիւն կը յարուցանէին եւ անանկ պահանջումներ կ'ընէին, որ թագաւորը՝ ուրիշ կերպով չէր կրնար նոյներէն ազատիլ· բայց եթէ խորհրդանոցը հետզհետէ լուծելով։ Վերջին անգամ լուծելէն ետեւ (**1681**, Մարտ **27**), ալ մինչեւ իր մահը առանց խորհրդանոցի կառավարեց։ Մեռնելէն (**1685**, Փետր· **6**) քանի մը ժամ յառաջ յայտնապէս ուղղափառ եղաւ։ — Աս թագաւորին վերջին տարիները սկսաւ Անգղիայի երկու գլխաւոր կողմնակցութեանց՝ Հուիկ եւ Թորի կոչուիլը, որն որ մինչեւ հիմակ ալ կը շարունակէ։ Աս անուններուն առաջինը ազատականները կը ցուցընէ, իսկ երկրորդը՝ պահպանողականները։ Եւ թէպէտ իսկզբան նոյներն իբրեւ նախատական անուններ երկու կողմնակցութեանց հետեւողներն իրենց հակառակորդաց կու տային, որովհետեւ Հուիկ անունը յառաջագոյն Սկովտիայի մաքրակրօն աւազակներուն կը տրուէր, իսկ Թորի՝ Իրլանտացի փախստականներուն ու թափառականներուն· բայց վրան ժամանակ անցնելէն ետեւ, բառերուն սկզբնական նախատալից նշանակութիւնը մոռցուելով, երկու կողմնակցութիւնք ալ իրենք իրենց սեպհականեցին։

16· Յակոբ Բ.ին թագաւորութիւնը։ Կարոլոս Բ· մեռնելէն ետեւ, իր եղբայրը՝ Եորգի դուքսը, որն որ վերջին ատենները Անգղիա եկած ու նորէն իր առաջին աստիճանին մէջ հաստատուած էր, առանց ընդդիմութեան

անոր յաջորդեց՝ Յակոբ Բ. անուամբ: Աս ալ իր նախորդին ընթացքը սկսաւ բռնել, եւ թէպէտ անմիջապէս խորհրդանոց գումարեց, բայց եւ այնպէս սահմանադրական կարգերուն եւ երկրին օրէնքներուն միտ չէր դներ: Այսպէսով ժողովրդեան տհաճութիւնն օրէ օր կ'աւելնար: Մանաւանդ խիստ Անգղիականք սաստիկ կը դառնանային, տեսնելով որ ետեւէ կ'ըլլայ Փորձոյ օրինագիրը ջնջել եւ ուղղափառները պաշտօններու մէջ խոթել. Թէեւ ինք միշտ կը հաստատէր եւ գործքով ալ կը ցուցընէր որ ամենուն կրօնի ազատութիւն թող կու տայ: Այս ամենայն մէկտեղ գալով, բաւական յաջողութիւն ու խել մը կողմնակից գտաւ Մոնմըթ, որն որ փախստէից գնդով մը Անգղիա եկաւ. եւ ինքն ալ Յակոբ Բ. անուամբ սկսաւ թագաւորական իշխանութիւն բանեցընել: Բայց աս չփոթութիւնը քիչ ատեն տեւեց. Մոնմըթ թագաւորական զօրքէն յաղթուելով ու ձեռք իյնալով՝ իր ապստամբութեան պատիժը գլխատմամբ կրեց (1685, Յուլ.): Աս առթին մէջ թագաւորին կողմնակիցներուն բանեցուցած խստութիւնը, որով շատ մարդիկ սպաննուեցան, իրեն դէմ եղած ատելութեան աւելի եւս սաստկանալուն պատճառ եղաւ: Սակայն կարծես թէ որչափ որ իր կողմնակիցները կը քիչնային, այնչափ ալ ինք աւելի ապահովութիւն կը ստանար. ուստի եւ տեսնելով որ իսկզբան իր կողմն եղող խորհրդանոցը՝ իրեն դէմ կը դառնայ, նոյնը գոցեց. Փորձոյ օրինագրին գործադրութիւնն ալ ինք իրմէ դադրեցուց եւ սկսաւ ուղղափառները պաշտօններու մէջ խոթել: Քիչ մը ետքը խղճի ազատութեան յայտարարութիւն մը հանեց (**1687**, Ապր.), որով կրօնի համար գրուած ամէն պատժական օրէնքներուն գործադրութիւնը կը դադրեցընէր: Ասիկայ թէպէտ չէ թէ միայն ուղղափառաց, հապա բոլոր այլակրօնից համար ալ էր. սակայն եւ այնպէս Անգղիականք ամէն կերպով ջանացին ուրիշ բողոքողներուն հաւտացընել որ թագաւորը՝ միայն ուղղափառները կը դիտէ, որով ամէնքն ալ իրեն դէմ սաստիկ գրգռեցան եւ քիչ մը ետքը զինքը հայրենի գահէն վար առին:

17. *Յակոբ Բ. կը մերժուի: Գուլիելմոս Գ.:* Յակոբ Բ. իր առաջին ամուսնութենէն երկու աղջիկ ունէր. Մարիամ, որն որ Գուլիելմոս Գ. Օրանիայի իշխանին ու Հոլանտայի կուսակալին հետ կարգուած էր (**1677**), եւ Աննա, որն որ Դանիայի Գէորգ իշխանին (Փրեդերիկոս Գ. թագաւորին կրտսեր որդւոյն) հետ ամուսնացած էր (**1684**). եւ երկուքն ալ բողոքողութեան մէջ մնացած էին: Արդ

Անգղիացիք թէպէտ իրենց թագաւորը սաստիկ կ'ատէին, բայց մէկ կողմանէ չփոթութիւններէն ձանձրացած ըլլալով, մէկալ կողմանէ ալ վախնալով որ յեղափոխութիւն մ'ելլէ նէ՝ գուցէ դարձեալ հասարակապետութիւն կը հաստատուի, չէին ուզեր իրեն դէմ ոտք ելլել։ Իրենց յոյսն ան էր որ իր մահուընէ ետեւ իր բողոքող աղջիկներէն մէկն իրեն կը յաջորդէ եւ իրենք դարձեալ ամէն բան ուզածնուն պէս կը փոխեն։ Մէյ մ'ալ Յակոբ Բ. իր երկրորդ Մարիամ Պէատրիկս (Մոտենայի դքսուհի) կնոջմէն որդի մ'ունեցաւ (1788, Յունիս 10), որով իրենց աս ակնկալութիւնը ջնջուելով, սկսան յայտնապէս ապստամբական գործքերու ձեռք զարնել։ Նորածին իշխանին օրինաւորութեան վրայ սուտ լրեր տարածելով. Օրանիայի իշխանին դիմեցին ու զինքը հրաւիրեցին որ զօրօք Անգղիա գայ, իրենց թագաւորը մերժէ եւ անոր տեղն անցնի։ Իշխանը՝ որ արդէն շատոնց Անգղիայի թագին աչք տնկած եւ երկայն ատենէ վեր տեղացւոց հետ կապակցութեան մէջ էր, իրենց աս առաջարկութիւնն ուրախութեամբ յանձն առաւ։ Շուտ մը նաւերով ու մեծ բանակով Անգղիա եկաւ (1688, Նոյեմ. 5). բայց միանգամայն կը հրատարակէր որ իր նպատակը՝ թագաւորը գահէն վար առնուլ կամ անոր օրինաւոր ժառանգը յաջորդութենէն զրկել չէ, հապա միայն Անգղիայի կրօնն ու սահմանադրութիւնը պաշտպանել կ'ուզէ. ասկից զատ ամէն կրօններուն ազատութիւնը պահել կը խոստանար։ Թագաւորը, որն որ մինչեւ ան ատեն ապահովութեան մէջ կեցած էր եւ Լուդովիկոս ԺԴ.ին իրեն առաջարկած օգնութիւնը մերժած, հիմայ գտնուած մեծ վտանգը տեսնելով, սկսաւ զիջումներ ընել. բայց պարապ տեղ։ Օրանեանն ամենէն ընդունելութիւն գտած, դէպ ի Լոնտոն կը յառաջանար, եւ բողոքողաց սիրտն աւելի եւս իրեն քաշելու համար, քիչ մը յառաջ տուած խոստման հակառակ, ուղղափառաց դէմ սաստիկ խիստ յայտարարութիւն մը հանեց (Դեկտ. 6)։ Յակոբ Բ. համոզուելով որ ա՛լ բանը բանէն անցած է, նախ ամուսինն ու զաւակը Գաղղիա փախցուց, եւ քիչ մը ետքը ինքն ալ իր փեսէն ստիպուելով, քանի մը հոգւով նաւ մտաւ (Դեկտ. 23) ու անոնց ետեւէն գնաց։ Անգղիացիք թագաւորին աս ստիպեալ փախուստն իբրեւ իր թագէն հրաժարում ձեւացընելով, քիչ մը ետքը խորհրդանոց մը ժողվեցին, որն որ թագաւորական իշխանութիւնը Գուլիելմոսին ու Մարիամին տուաւ (1689, Փետր.), բայց այնպէս որ միայն առաջինը պիտի կառավարէր. միանգամայն որոշեցին որ անոնք

անզաւակ մեռնին նէ՝ Յակոբ Բ.ին կրտսեր Աննա աղջիկն իրենց յաջորդէ։ Խորհրդանոցը նոյն որոշումը չըրած՝ Նոր Թագաւորը երդմամբ ընդունած էր Իրաւանց օրինագիրը[1], որով Անգղիացւոց հին ազատութիւններն ու արտօնութիւնները կը հաստատուէին։ Այսպէսով Ստուարդեանք Անգղիայի մէջ տիրելէն դադրեցան. եւ թէպէտ Իրլանտացիք Յակոբ Բ.ին հաւատարիմ մնացած էին, այնպէս որ նոյն Թագաւորը Գաղղիացի զօրքով Իրլանտա եկաւ եւ ուրախութեամբ ընդունուեցաւ. սակայն Գուլիելմոս Գ. բանակաւ մը վրան երթալով, Պոյնի յաղթութեամբ (**1690**, Յուլ. **1**) հոնկից փախչելու ստիպեց, տարի մը ետքն ալ Էկրիմի յաղթութեամբ (**1691** Յուլ. **13**) բոլոր Իրլանտա հպատակեցուց։ Ան ժամանակէն ետեւ Թագաւորը Ստուարդներէն աւելի կամայական կերպով կը կառավարէր. բայց ազգը ձայն չէր հաներ, որովհետեւ ուղղափառաց հալածանքը խստութեամբ յառաջ կը տանէր, մինչեւ նոյն իսկ Իրլանտացիներն ալ սաստիկ կը նեղէր, որոնց Լիմերիքի դաշինքով (**1691**, Հոկտ.) խոստացած էր որ Կարոլոս Բ.ին ատենն ունեցած կրօնական ազատութիւննին կը պահուի։

18. *Իրաւանց օրինագիր: Անգղիայի սահմանադրութեան հոգին:* Անգղիացւոց սահմանադրութիւնը գլխաւորաբար վերոյիշեալ Իրաւանց օրինագրով աս ժամանակի միջոցին մէջ իր հաստատուն կերպարանքն առաւ։ Նոյն օրինագրով սահմանուեցաւ որ ամէն կերպ հարկահանութիւն խորհրդանոցին հաւանութեամբը պիտ՚որ ըլլայ, որն որ յաճախ պիտի գումարուի եւ իր անդամներն ազատ պիտ՚որ ըլլան։ Անկից զատ Թագաւորին՝ օրինաց գործադրութիւնը դադրեցընելու կամ ի կախ պահելու իրաւունքը կը վերցուէր, եւ կ՚որոշուէր որ պաշտօնեայք կառավարութեան բոլոր գործքերուն համար պատասխանատու են։ Որովհետեւ աս ամէն որոշումներն ըստ մեծի մասին՝ Ստուարդեան Թագաւորաց ատեն՝ իրենց ու խորհրդանոցին եւ առանձինն պատգամաւորաց սենեկին մէջ եղած երկպառակութենէն յառաջ եկան, անոր համար կրնայ ըսուիլ որ Անգղիայի սահմանադրութիւնը՝ խորհրդանոցին եւ մանաւանդ պատգամաւորաց սենեկին գործնական ծանրակշռութեան վրայ, եւ վեհապետին՝ իր պաշտօնէից միջնորդութեամբը նոյն խորհրդանոցին հետ կապակցութեան մէջ ըլլալուն վրայ կայացեալ է։ Ասանկով պաշտօնեայք Թա-

[1] Bill of rights.

գաւորին ու խորհրդանոցին մէջ միջնորդ ըլլալով, պէտք էր որ իրենց ծանրակշռութիւնն ալ աւելնար· եւ որովհետեւ փորձով իմացած էին թէ խորհրդանոցին ու թագաւորին մէջ երկպառակութիւն պէտք չէ ըլլալ, անոր համար իրենց գործունէութեան գլխաւոր պայմանն եղաւ խորհրդանոցին մեծ մասն իրենց կողմն ունենալ: Բայց ան ալ յայտնի է թէ աս նիւթին մէջ որչափ նաեւ ապօրինաւոր միջոցներ կրնան գործածուիլ՝ խորհրդանոցին մէջ քուէից բազմութիւն ձեռք բերելու համար: Եւ որովհետեւ պաշտօնէից տեւողութիւնը՝ նոյն քուէից բազմութեան վրայ է, անոր համար արտաքին տէրութիւնք իսկ Անգղիայի հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ պէտք էին աղէկ զգուշանալ· վասն զի պաշտօնէից փոփոխութիւնը՝ հասարակօրէն արտաքին քաղաքականութեան ալ փոփոխութիւն կը պատճառէր, եւ նոր պաշտօնեայք՝ իրենց նախորդաց նոյն իսկ դաշնադրութեամբ իրենց վրայ առած պարտականութիւնը կատարելու իրենք զիրենք կապուած չէին սեպեր:

19· ՍՊԱՆԻԱ· *Կարոլոս Բ·: Սպանիայի տկարանալը:* Փիլիպպոս Դ· թագաւորին (Հատ· Ա· 153) յաջորդեց (1665, Սեպտ· 17) իր անչափահաս որդին Կարոլոս Բ· որն որ մտօք ալ, մարմնով ալ խիստ տկար էր: Իր անչափահասութեան ատենը խնամապետութիւնը՝ Մարիամ Աննա թագուհին ըրաւ, որն որ Փերդինանդ Գ· կայսեր աղջիկն էր: Բայց թէ՛ նոյն ատեն եւ թէ՛ թագաւորին անձամբ կառավարելու ժամանակը (1675էն վեր), տէրութիւնը խիստ ողորմելի վիճակի մէջ էր եւ միշտ աւելի կ'իյնար· ապականութեան սերմն երթալով անանկ կ'աճէր, որ իր քաղաքական գոյութեան շարունակութիւնը՝ դժուարաւ կրնայ ըմբռնուիլ: Բայց ինչպէս որ մեծ տէրութիւն մը քիչ ժամանակուան մէջ չիկազմուիր, հապա կամաց կամաց, այսպէս իր կործանումն ալ երկայն ատենուան գործք է: Տէրութիւնն ասանկ տկարութեան մէջ ըլլալով եւ Լուդովիկոս ԺԴ·ի պէս աշխարհակալ թագաւոր մ'իրեն սահմանակից ունենալով, ինք իրմէ յայտնի է թէ ինչչափ նիւթական կորուստներ ալ պէտք էր որ ըներ: Արդէն Կարոլոս Բ·ին անչափահասութեան ժամանակը Սպանիացիք, Բորդուկալի հետ 26 տարի պատերազմ մղելէն ետեւ, ստիպուած էին Լիսսապոնի խաղաղութիւնն ընել (1668, փետր·) եւ նոյն տէրութեան՝ Սպանիայէն բաժնուելուն ու անկախ ըլլալուն հաւանիլ: Իսկ Գաղղիայի հետ եղած երեք պատերազմներով Սպանիայի զօրութիւնը գրեթէ բո-

լորովին սպառեցաւ · երկու առաջին պատերազմներուն վերջ տուող Աախընի (31) ու Նիմուէկի (37 ու 38) խաղաղութիւններով շատ բան կորսնցուց · եւ եթէ վերջին Ռիզուիկի խաղաղութեան դաշանց (43) մէջ երեւելի կորուստ մը չըրաւ նէ, պատճառն ան էր, որ Լուդովիկոս բոլոր Սպանիական միապետութիւնը ձեռք բերելու դիտաւորութիւն ունէր, որուն հետեւութիւնները յաջորդ ժամանակի միջոցին մէջ կը տեսնենք ։

20 · ԲՈՐԴՈՒԿԱԼ · *Ալփոնսոս Զ · եւ Պետրոս Բ ·: Լիսսապոնի խաղաղութիւն:* Ալփոնսոս Զ · իր հօրը Յովհաննէս Դ·ին յաջորդած էր (1656) · բայց ինքն ալ ամէն կողմանէ Սպանիայի Կարոլոս Բ · թագաւորին նման ըլլալով, տասը տարի ետքը ժողովրդեան ոտք ելլելովը՝ ստիպեցաւ կառավարութեան գործքերն իր Պետրոս (Բ ·) եղբօրը ձեռքը թող տալ ու բոլորովին ետ քաշուիլ (1667) ։ Պետրոս աս կերպով 15 տարի իբրեւ խնամապետ կառավարելէն ետեւ, եղբայրն որ մեռաւ (1683), իբրեւ թագաւոր անոր յաջորդեց ։ Բորդուկալցիք Սպանիայի հետ իրենց անկախութեան համար ըրած պատերազմին նոյն ժամանակները յառաջ վարեցին · մինչեւ որ Գաղղիայէն՝ ծածուկ, իսկ Անգղիայէն՝ յայտնի ընդունած օգնութեամբ, Ալմեքսիալի (1663) ու Վիլլավիսողայի (1665) յաղթութիւններն ընելով, վերջապէս կրցան նոյն տէրութիւնը ստիպել՝ Լիսսապոնի խաղաղութեան դաշինքը դնելու (1668, փետր · 13), որով իրենց անկախութիւնը կը հաստատուէր ։ Երկրորդ տարին Հոլանտայի հետ ալ բոլորովին հաշտութիւն ըրին (1669), որով Բորդուկալցոց ձեռքը հազիւ Պրազիլիա ու Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ քանի մը տեղեր մնացին (Հատ · Ա · 220) ։

21 · ԳԵՐՄԱՆԻԱ · *Մշտատեւ աւագաժողով:* Վիճման տակ ինկած խնդիրները Վեսդֆալեան խաղաղութեամբ կարգի դրուելէն ետեւ ալ (Հատ · Ա · 190), բանակցութիւններու եւ նոյն իսկ կռիւներու նիւթ չէր կրնար պակսիլ անանկ երկիր մը, որուն ըստ ինքեան խառն ու մանուածոյ ներքին յարաբերութիւնները, կրօնական կողմնակցութեանց իրարու դէմ ունեցած անվստահութեամբ՝ աւելի եւս շփոթած ու նոր դժուարութիւններ յառաջ բերած էին ։ Նոյն բանակցութիւնները՝ մշտատեւ աւագաժողովոյն դրուելուն պատճառ եղան, որով ըստ ինքեան Գերմանիայի ամբողջութիւնը մեծագոյն հաստատութիւն մը կրնար ստանալ ։ Հին աւագաժողովներուն կերպը յառաջուան ժամա-

նակներուն համար աղէկ էր· իսկ ան ատենուան հանգամանաց նայելով՝ այնչափ յարմար չէր։ Աս բանս գլուխ ելաւ Լէոբոլտոս Ա·ին, Ֆերդինանդ Գ·ին († **1657**, *Մարտ* **23**) *որդւոյն ու յաջորդին ձեռքովը Ռեկենսպուրկի աւագաժողովոյն մէջ, ուր այնչափ քննուելու եւ կարգադրուելու նիւթեր կային, որ քանի մը տարուան մէջ ալ չէին կրնար լմննալ։ Անոր համար չորրորդ տարին (***1663***էն վեր) որոշեցին որ նոյն աւագաժողովը միշտ հաստատուն մնայ եւ անոր ձեռքովն իշխանք՝ կայսեր ու իրարու հետ կապակցութեան մէջ գտնուին։ Նոյն ատենէն (***1667***) պետութեան աւագանւոյն ամէն մէկը Ռեկենսպուրկ դեսպան մը կը պահէր, որն որ ժողովոյն մէջ զինքը կը ներկայացընէր։ — Աս փոփոխութիւնը կրնար օգտակար ըլլալ, եթէ իմաստուն կարգադրութիւններով աղէկ հիմ մը դրուէր· բայց անանկ չըլլալով, կրնայ ըսուիլ որ բաներն առաջինէն գէշ եղան։ Գերմանիայի ազգային մեծ խորհրդանոցն եղող ժողովը՝ ալ անկէ ետեւ դեսպանաժողով մը դարձաւ, որուն ամէն մէկ անդամն իւրաքանչիւր խնդրոյն որոշման համար իր արքունեաց կամ զինքը խրկողին հրահանգներուն պէտք էր սպասել։ Եւ որովհետեւ ուրիշ անգամ նշանակածնուս պէս (Հատ· Ա·* **191**), *Գերմանիայի իշխաններն իրենք զիրենք իբրեւ մէկ մարմնոյ ամբողջացուցիչ անդամ նկատելու տեղ, աւելի իբրեւ օտար կը նկատէին, անոր համար ալ Ռեկենսպուրկի աւագաժողովոյն խորհրդականներն իրարու հետ իբրեւ օտար տէրութեանց դեսպանք կը վարուէին, եւ իւրաքանչիւր ոք աւելի իր սեպհական շահն յառաջ տանելու կը նայէր, քան թէ հասարակաց բարիքը։ Բայց եւ ոչ իսկ առանձնական բարիքը յառաջ կ'երթար· ինչու որ փոխանակ ներքին ծանրակշիռ կարգաւորութիւններու եւ պետութեան արտաքին հաստատութեան ու պաշտպանութեան միտ դնելու, ըստ մեծի մասին չնչին նիւթերով ժամանակնին կ'անցընէին։*

22· *Աւագանին աւելի ծանրակշռութիւն եւ իշխանութիւն կը ստանայ։ Գաղղիական արքունիքը՝ Գերմանիայի իշխաններուն բարուց վրայ մեծ փոփոխութիւն ընել տուած էր· բայց անոնց իշխանութեան կամ զօրութեան վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն ունեցած էր՝ թէ քաղաքական եւ թէ զինուորական նկատմամբ։ Որովհետեւ Լուդովիկոս ԺԴ· իր շահուն համաձայն կը կարծէր առանձին իշխաններուն հետ՝ իբրեւ անկախ իշխաններու հետ վարուիլ, ասով անոնք ալ յառաջուընէ աւելի վարժեցան իրենք զիրենք իբրեւ անկախ տէրութեանց գլուխ սեպելու։*

Անոր համար ալ Պրանտենպուրկի կայսրընտիր մը՝ ընդհանուր քաղաքականութեան կշռորդին մէջ մեծ ծանրութիւն կ'ունենար· եւ կայսեր՝ Պրաունշուայկ-Լիւնեպուրկի կամ Հաննովէրի ցեղին Տաճկական պատերազմներուն մէջ ըրած օգնութիւնը վարձատրելու համար՝ նոյն Հաննովէրեան ցեղը կայսրընտրական աստիճանի բարձրացընելը, որով եւ իններորդ կայսրընտրութեան մ'երեւան ելլելը (1692), գրեթէ իբրեւ տիեզերական դէպք համարուեցաւ։ Գերմանիայի առանձին առանձին իշխաններուն զօրութիւնն ու ծանրակշռութիւնն աւելնալով, ստոյգ է մէկ կողմանէ քայքայումն ու բաժանումը կը սաստկանար, եւ վտանգ ալ կ'ըլլար՝ որ ըստ յարմարութեան պարագայից եւ քաղաքականութեան՝ նոյն զօրութիւնը պետութեան վնասակար կերպով գործածուի· բայց մէկալ կողմանէ նոյն իսկ Գերմանիայի ծանրակշռութիւնն ալ կ'աւելնար։ Իսկ երկու կողմանէ՝ Գաղղիայէն ու Տաճկաստանէն յարձակում կրելը, Գերմանացւոց համար քաջութեան առիթ եղաւ, միանգամայն կայսեր եւ աւագանւոյն մէջ միութիւն մը պահելու պատճառ տուաւ։ Վասն զի թէպէտ Գերմանական իշխաններէն շատերը խաղաղութեան ժամանակ Գաղղիայի քաղաքականութենէն յաղթուելով, կայսեր դէմ նոյն տէրութեան հետ կը միանային, բայց պատերազմի ժամանակ խիստ քիչերը թշնամեաց կողմը կ'անցնէին, իսկ մեծ մասը պետութեան շահերը պաշտպանելու կ'օգնէին։

23· ԱՒՍՏՐԻԱ· *Ներքին վիճակ։ Հունգարիայի հանգամանքը։ Դրանսիլուանիա Աւստրիայի իշխանութեան տակ կը մտնէ։* Պէտք էր որ մեծ փոփոխութիւններ ըլլային աս միապետութեան մէջ։ Բոլոր տէրութեան եւ առանձինն Հունգարիայի մէջ քաղաքական կապ ու միութիւն մը հաստատելու էր· ասկից կախում ունէր բովանդակ տէրութեան զօրութիւնը։ Բայց ասով գրեթէ միշտ յեղափոխական վիճակ մը կը ծագէր, որն որ թէ արեւելք եւ թէ արեւմուտք եղած պատերազմներուն հետ միանալով, միապետութեան համար կրնար մեծապէս վնասակար հետեւութիւններ ունենալ։ Սակայն արեւմտեան կամ գաղղիական պատերազմը դժուարաւ կրնար իրեն մեծ վնաս մ'ընել, քանի որ Գերմանիա դեռ անբաժին էր եւ իբրեւ նախապարիսպ մը զինքը կը պաշտպանէր։ Աւելի մեծ էր Հունգարիայի ներքին հանգամանքներէն յառաջ եկած վտանգը։ Նոյն երկրին մէջ բոլոր տժգոհք բողոքողաց հետ միաբանելով, եւ ասոնց՝ իրենց կրօնական ազատութիւնը

պաշտպանելու պատրուակաւ՝ կառավարութեան ըրած դիմադրութեան օգնելով, ստէպ վրդովմունքներ կը հանէին։ Իսկ կառավարութիւնը զանոնք հիմնովին զսպելու համար, ամէն կերպով կը ջանար նորաղանդութիւնը բոլորովին ջնջել։ Բայց աս ջանքին հետ կապուած էր նաեւ նոյն տէրութեան մէջ՝ ժառանգական, եւ եթէ կարելի ըլլայ՝ բացարձակ իշխանութիւն մը հաստատելու դիտաւորութիւնը, որով յաճախ ապստամբութիւնք կ'ելլէին։ Թէ աս Հունգարիայի եւ թէ Տրանսիլուանիայի աղմուկները, աս ժամանակի միջոցին մէջ ալ՝ ուրիշ անգամներուն պէս, Օսմանեանց հետ մեծամեծ պատերազմներու առիթ տուեին, ինչպէս ետքէն կը տեսնենք (**45—47**)․ *բայց Աւստրիականք պատերազմէն վերջապէս յաղթող ելլելով, կառավարութիւնն ալ աւելի մեղմ ու չափաւորեալ ընթացք մը բռնելով, իրենց գլխաւոր նպատակին հասան եւ Հունգարիայի թագը կայսերական տան մէջ ժառանգական ըրին։ Սակայն անկէ ետեւ ալ Հունգարացիք իրենց սահմանադրութիւնը եւ անով նաեւ իրենց ազգայնութիւնը պահեցին։ Աս վերջին պարագան թէպէտ ըստ ինքեան ազգին համար մեծ շահ մըն էր, բայց որովհետեւ իրենց սահմանադրութիւնը մեծամեծ պակասութիւններ ունէր, իսկ Հունգարացիք նոյնին մէջ ամենեւին կերպով մը փոփոխութիւն ընել չէին ուզեր, անոր համար իրենց յառաջադիմութիւնը շատ արգելուեցաւ։ — Աւստրիա աս ժամանակի միջոցին վերջն ուրիշ մեծ շահ մ'ալ ըրաւ Տրանսիլուանիային՝ Հունգարիայի հետ միանալովը, որն որ գլուխ ելաւ Միքայէլ Ապաֆֆի Բ․ իշխանին՝ հրաժարելովը* (**1699**)։ *Աս բանիս ծանրակշռութիւնը՝ մինչեւ հիմակ ըսուածներէն ըստ ինքեան կ'իմացուի, որովհետեւ սանկ ընդարձակ ու բարեբեր երկրի մը տէր ըլլալէն զատ, Աւստրիացիք նոյնով՝ Օսմանեանց պատերազմին առիթ տուող գլխաւոր պատճառներուն մէկէն ալ ազատեցան։*

24․ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆ․ *Կրետէի առնուիլը։ Մէհէմմէտ Դ․էն մինչեւ Մուստաֆա Բ․։* *Անցեալ շրջանին վերջը աս պետութիւնը Կրետէի պատերազմին մէջ ձգեցինք* (*Հատ․ Ա․* **157**)։ *Արդ նոյն պատերազմը, յառաջագոյն նշանակածնուս պէս, աս ժամանակի միջոցին մէջ ալ յառաջ տարուեցաւ։ Քանի մը տարի՝ աւելի բանակցելով քան թէ պատերազմելով անցնելէն ետեւ, Մէհէմմէտ Քէօփրիւլիւին որդին ու յաջորդը Ահմէտ Քէօփրիւլիւ սկսաւ պատերազմը սաստկութեամբ յառաջ տա-*

նիլ եւ վերջապէս կղզւոյն մայրաքաղաքը պաշարեց (1667, Մայ. 22)։ Աս պաշարումը, որն որ նոր պատմութեան պաշարումներուն խիստ նշանաւորներէն մէկն է, երկու տարիէ աւելի տեւեց, եւ պաշարելոց անձնատուր ըլլալովը լմնցաւ (1669, Սեպտ. 6), որով եւ Օսմանեանք՝ քսանուհինգ տարւան պատերազմէ ետեւ, Կրետէ կղզւոյն տիրեցին։ Ահմէտ Քէօփրիւլիւ մինչեւ իր մահը (1676, Հոկտ. 30) իր աստիճանին մէջ մնաց, եւ իրեն յաջորդ ունեցաւ իր քեռայրը Գարա Մուստաֆա, որն որ Աւստրիայի դէմ ըրած պատերազմներովն ու մանաւանդ Վիէննայի պաշարմամբն (46) ամենուն ծանօթ եղած է։ Նոյն փոխարքային թշնամիներն իր հրամանատարութեան տակ Օսմանեանց ըրած կորուստներն առիթ առնելով, զինքն սպաննել տուին (1683, Դեկտ. 25)․ բայց իր մահուընէ ետքն ալ իրաց կերպարանքը չփոխուելով, մանաւանդ թէ աւելի գէշնալով, նոյն իսկ Սուլդան Մէհէմմէտ Դ. վար առնուեցաւ (1687, Հոկտ. 29) եւ տեղն անցաւ իր Սիւլէյման Գ. (Բ.) եղբայրը, որն որ Ահմէտ Քէօփրիւլիւին Մուստաֆա եղբայրը փոխարքայ ըրաւ։ Աս քաջ մարդը Օսմանեանց զէնքերը նորէն յաջողութեամբ պսակեց․ բայց եւ ինքն ալ պատերազմի դաշտին վրայ իր մահը գտաւ (1691, Օգոստ. 19)։ Արդէն իրմէ երկու ամիս յառաջ Սուլդան Սիւլէյման ալ մեռած (Յունիս 22) եւ իրեն յաջորդ ունեցած էր իր տկար Ահմէտ Բ. եղբայրը, որուն յաջորդեց (1695, Փետր. 6) Մէհէմմէտ Դ.ին որդին Մուստաֆա Բ.։ Ասիկայ քաջ ու պատերազմասէր ըլլալով, անմիջապէս բանակին հրամանատարութիւնն իրեն առաւ, եւ գոնէ իսկզբան բաւական յաջողութիւն ունեցաւ։

Ա.

Սպանիական ու Հոլանտական պատերազմներն իրենց նախընթաց դէպքերովը (1661—1679)։

25. Եւրոպայի վիճակը։ Խաղաղութեան ակնկալութիւն։ Երբ որ Մազարէն կարդինալին մահուընէ ետեւ՝ Լուդովիկոս ԺԴ. կառավարութեան սանձերն անձամբ ձեռք առաւ (9), ընդհանուր Եւրոպայի վիճակը յուսալ կու տար որ խաղաղութիւնն ու հան-

դարութիւնը երկայն ժամանակ հաստատուն պիտի մնայ: Հարաւային կողմանց կռիւներուն ու շփոթութիւններուն վերջ տուող Վեստֆալեան ու Պիրենեան խաղաղութեան դաշինքները, ամէն ազգերն՝ իրենց այնչափ տարիներէ վեր բաղձացած նպատակին հասցուցած էին, եւ ամենուն իրաւունքներն ու շահերը՝ եթէ ոչ ըստ բոլորին գոնէ ըստ գլխաւոր մասանց՝ գոհ ըրած: Տեղ մը տկարութիւնը, ուրիշ տեղ մը խոհեմութիւնը, մէկուն՝ ըրածէն աւելի մեծ կորուստներ ընելու վախը, մէկալին՝ շահածը հաստատուն պահելու բաղձանքը, վերջապէս ամենուն՝ պատերազմով ընդունած վէրքերը բժշկելու կարօտութիւնը, երկարատեւ խաղաղութեան ակնկալութիւն կու տար: Ստոյգ է՝ տակաւին ասդին անդին պատերազմներ կ'ըլլային. դեռ Բորդուկալ իր նոր ձեռք բերած անկախութիւնը Սպանիայի դէմ զէնքով կը պաշտպանէր, դեռ Օսմանեանք Կրետէի վրայ Վենետացւոց հետ կը պատերազմէին. բայց ասոնք մասնաւոր կռիւներ էին, որոնց տեսարանն Եւրոպայի կենդրոնէն հեռու ըլլալով եւ ընդհանուր շահեր չկրնալով դրդուել, դժուարաւ կրնային հասարակաց խաղաղութիւնն աւրելու չափ ընդարձակութիւն ստանալ, եւ անոր համար խիստ քիչ վախ կը պատճառէին:

26. Լուդովիկոս ԺԴ.ին աշխարհակալութեան խորհուրդները, նոյներուն նպաստող առիթներն ու գլուխ չելլելուն պատճառը: Սակայն վերոյիշեալ վեհապետին մեծութեան սէրն ու աշխարհակալութեան բաղձանքը՝ այս ամենայն ակնկալութիւնները պարապ հանեցին, եւ զանազան միջահատութիւններով յիսուն տարուան չափ Եւրոպայի մեծ մասը պատերազմի չարիքներուն տակ ձգեցին: Իսկ ինք՝ իր աշխարհակալութեանց այնչափ աւելի վստահութեամբ ձեռք զարկաւ, որ մօտաւոր տէրութեանց դիրքն իրեն մեծ ու զօրաւոր դիմադրութեան վախ չէր կրնար պատճառել. որովհետեւ գրեթէ ամէնքը կամ իրեն դէմ դնելու

համար բաւական զօրութիւն չունէին, կամ իրենց սեպհական շահին համար պէտք էր որ Գաղղիայի հետ կապուած մնային։ Սպանիա ան ատենի տկարութեան մէջ կը գտնուէր, որ եւ ոչ իրմէ ապստամբող Բորդուկալցիները կրնար զսպել։ Բորդուկալ, Գերմանիա ու Հոլանտա Գաղղիայի կողմը բռնելու ստիպուած էին. Բորդուկալ, վասն զի միայն նոյն տէրութեան օգնութեամբը կրնար իր անկախութիւնը կատարեալ ձեռք բերել եւ ետքէն ալ հաստատուն պահել. Գերմանիա, վասն զի Գաղղիա Վեստֆալեան խաղաղութեան դաշանց պահպանութեան երաշխաւոր ըլլալով (Հատ. Ա. 191), պէտք էր որ հետը զգուշութեամբ վարուէր. Հոլանտա, վասն զի վաճառականութեան նկատմամբ իրեն խիստ օգտակար էր Գաղղիայի հետ բարեկամութեան մէջ մնալ։ Իսկ ուր որ աս երկու պատճառներէն մէկը չկար, շատ առիթներու մէջ անոնց տեղը կը լեցնէր Գաղղիայի ոսկը, ինչպէս յառաջագոյն Անգղիայի արքունեաց նկատմամբ ըրինք (13), եւ ինչպէս չէ թէ միայն Գերմանիայի այլեւայլ իշխաններուն, հապա նոյն իսկ Աւստրիայի պաշտօնեաներուն համար ալ շատ պատմագիրներ կը հաստատեն։ Այս ամենայն ստոյգ եւ անտարակուսելի բաներ էին. բայց եւ այնպէս Գաղղիայի թագաւորին աշխարհակալութեան խորհուրդներն ըստ գլխաւոր մասանց գլուխ չելան, վասն զի ուրիշ նկատմամբ Եւրոպայի տէրութեանց նոյն ատենուան քաղաքականութեան նայելով, հարկ էր որ ամենամեծ դժուարութիւններու եւ ընդդիմութիւններու պատահէին։ Մանաւանդ որ Լուդովիկոս ԺԴ. այնպիսի երկիրներ աշխարհակալել կ՚ուզէր, որոնց հետ անձուկ կապուած էր բոլոր տէրութեանց գումարութեան բախտը. ուստի եւ անոնցմէ մէկուն դպչիլը՝ քաղաքական սկզբունքները տակնուվրայ ընել էր։ Այսպէսով նոյն աշխարհակալութեան խորհուրդներն իրենց նպատակին չհասնելէն զատ, յառաջուան վիճակին աւելի եւս հաստատուելուն օգնեցին։

27 · Լուդովիկոս ԺԴ·ին օտար տէրութեանց հետ բռնած ընթացքը։ Արդէն յայտնի է որ ասանկ խորհուրդները՝ որոնք արտաքուստ ալ կը յայտնուէին, չէին կրնար ուրիշ տէրութեանց վրայ ազդեցութիւն չընել, մանաւանդ որ Գաղղիա շատ առիթներու մէջ կը ցուցընէր թէ ամէն բանի մէջ միշտ առաջին ըլլալ եւ իր առաւելութիւնն արժեցընել կ՚ուզէ, որն որ ա-զատ կամ անկախ տէրութեանց մէջ մինչեւ նոյն ատեն եղած յարաբերութիւններուն հետ չէր կրնար միա-բանիլ։ Լուդովիկոս ասոր օրինակը նախ իր աներոջը Փիլիպպոս Դ·ին, եւ քիչ մը ետքը քահանայապետին դէմ ցուցուց։ Գաղղիայի եւ Սպանիայի դեսպանաց կարգին կամ աստիճանին վրայ շատոնց վէճ մ՚ելած էր. սակայն Լոնտոնի արքունիքը նոյն երկու տէրու-թեանց դեսպաններուն մէջ կռուոյ առիթ տուաւ, որմէ Սպանիայի դեսպանը յաղթող ելաւ (1661)։ Ասոր վրայ Լուդովիկոս անանկ բարկացաւ եւ այնպիսի սպառնալիքներ ըրաւ, որ Փիլիպպոս Դ· ստիպեցաւ բո-լոր արքունեաց եւ օտար դեսպանաց առջեւ իրեն հա-տուցում ընել տալ, եւ Գաղղիայի դեսպաններուն Սպանիայիններէն վեր ըլլալը յանձն չառնելու համար, իր դեսպաններուն հրաման խաւրեց որ երբեք հանդի-սութեանց մէջ Գաղղիայի դեսպաններուն հետ մէկ-տեղ չգտնուին։ — Գաղղիայի Հռոմ կեցող դես-պանը՝ իր արքունիքէն առած հրամանին համեմատ՝ չէ թէ միայն մեծ գոռոզութեամբ կը վարուէր, հապա իր մարդիկներուն յանդգնական ու անպատշաճ գործքե-րուն ալ աչք կը գոցէր։ Ասոնցմէ գրգռուելով՝ քա-հանայապետին գորսիգացի անձնապահները դեսպա-նատան վրայ յարձակում մ՚ըրին, որուն մէջ մանկլաւիկ մը մեռաւ (1662)։ Լուդովիկոս ասոր վրայ քահանայ-ապետական ստացուած եղող Աւինեոն քաղաքն ու Վընեսէնի երկիրը զօրօք բռնելէն զատ, Իտալիայի վրայ բանակ մը քալեցուց, որպէս զի զինուք հատուցում ընդունի (1663)։ Ասանկով քահանայապետը ստի-

պեցաւ իրմէ թողութիւն խնդրել տալ, եւ Լուդովիկոսի պահանջման համեմատ, ոչ թէ միայն գորսիգացի անձնապահաց գունդն ընդ միշտ լուծել, հապա աս բանիս վրայ տրուած վճիռը սեան մը վրայ քանդակել ու անոնց պահանոցին առջեւը կանգնել տալ:

28. Լուդովիկոս ԺԴ. պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէ: Ծովային տէրութեանց նախանձաւորութիւնը: Գաղղիայի թագաւորին սիրական գաղափարը, որն որ արդէն յառաջագոյն Ռիշլիէօյին գաղափարն եղած էր (Հատ. Ա. 184), Սպանիական Ստորին նահանգաց կամ Բելգիայի տիրել էր: Աս բանս թէ Գաղղիայի եւ թէ բոլոր Եւրոպայի համար մեծ ծանրակշռութիւն ունէր: Եթէ նոյն խորհուրդը գլուխ ելլէր, Գաղղիայի գլխաւորութիւնն անմիջապէս Եւրոպայի մէջ կը հաստատուէր. Հոլանտայի ու Գերմանիայի ազատութիւնը վտանգի մէջ կ'իյնար, իսկ Սպանիա շատ կը տկարանար: Լուդովիկոս ԺԴ. աս բանիս պատրաստութիւնները տեսնելու համար սկսաւ Հոլանտայի հետ բանակցիլ եւ անձուկ կապակցութեան մէջ մտնել. նոյն հասարակապետութեան հետ Փարիզի՝ վաճառականութեան ու նիզակակցութեան դաշինքն ալ դրաւ (1662, Ապր. 27): Աս նպատակաւ դարձեալ իր նաւատորմիղը սաստիկ զօրացուց, անանկ որ քսան հատ ճակատող նաւ պատրաստեց, որն որ բոլոր ուրիշ տէրութեանց ծովական զօրութենէն վեր էր: Միանգամայն Տէօնքէրքի երեւելի նաւահանգիստը շատ ստակով Անգղիացիներէն գնեց (13) ու սաստիկ զօրացուց: Աս բաներուն՝ ուրիշ տէրութեանց վրայ ըրած ազդեցութիւնն աւելցնելու շատ օգնեց նաեւ Գաղղիայի վաճառականութեան՝ նոյն ատենները Գոլպէրի ձեռքով մեծապէս պայծառանալը, որով առաջին վաճառական տէրութեանց կարգը բարձրացած էր: Ասիկայ գլխաւորաբար դէշ աչքով տեսան Անգղիացիք ու Հոլանտացիք, որոնք աշխարհքիս առաջին վաճառական ազգերն էին: Արդ աս նկատմամբ իրենց ու

Գաղղիացւոց մէջ առեւտրական փոփոխ նախանձաւորութիւն մտաւ, եւ իւրաքանչիւրը սկսաւ ջանալ որ իր ոսոխներն ետ ձգելով՝ յառաջ երթայ եւ իր գլխաւորութիւնը պահէ: Այսպէսով ան ժամանակէն վաճառականութիւնն՝ ընդհանուր քաղաքականութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ:

29· Անգղիական եւ Հոլանտական - Գաղղիական պատերազմ: Պրետայի խաղաղութեան դաշինք: Նոյն փոփոխ նախանձաւորութեան հետեւութիւնն անմիջապէս ալ տեսնուեցաւ. որովհետեւ քիչ մը ետքը Անգղիայի ու Հոլանտայի մէջ պատերազմ բացուեցաւ, որուն թէեւ Անգղիայի Կարոլոս Բ· թագաւորին՝ Հոլանտայի դէմ ունեցած անձնական ատելութիւնն ալ օգնած ըլլայ, ի վերայ այսր ամենայնի գլխաւոր պատճառը՝ նոյն երկու տէրութեանց մէջ եղած վաճառականութեան նախանձաւորութիւնն ու ոսոխութիւնն է: Եւ թէպէտ Գաղղիա աս պատերազմին մէջ Հոլանտայի հետ դաշնակցեցաւ, սակայն եւ այնպէս պատերազմը գլխաւորաբար Հոլանտայի ու Անգղիայի մէջ յառաջ վարուեցաւ, ան ալ աւելի ծովական ճակատներով: Ինչպէս վերը զրուցեցինք, արդէն յառաջագոյն Հոլանտացիք Փարիզի դաշինքով Լուդովիկոս ԺԴ·ին հետ կապուած էին (28), որուն զօրութեամբ նոյն վեհապետն իրենց օգնական զօրք խաւրեց: Ետքէն Անգղիայի դէմ կերպապէս պատերազմ ալ հրատարակեց (1666, Յունու. 26): Բայց իր բուն նպատակը՝ չէր կրնար Հոլանտացւոց օգնել ըլլալ. իրօք ալ գլխաւոր դիտումն էր իր նաւական զօրքը կրթել եւ ձեռք զարնելու գործքերուն վարժեցընել: Հոլանտայի ու Անգղիայի մէջ իրական պատերազմին սկիզբ ըլլալէն յառաջ, Կուինէայի ծովեզերներուն վրայ թշնամութիւնները սկսած էին (1664): Իսկ բուն պատերազմը գրեթէ տարի մը ետքը հրատարակուեցաւ (1665, Մարտ 4) ու երկու տարիէ աւելի տեւեց. բայց այնպէս որ երկու տէրութեանց

մէկն ալ որոշ առաւելութիւն մը չունեցաւ։ Պատերազմին վերջ տուաւ Պրետայի խաղաղութեան դաշինքը (1667, Յուլ. 31), որն որ զատ զատ դրուեցաւ Անգղիայի ու Գաղղիայի եւ Անգղիայի ու Հոլանտայի մէջ։ Առաջնոյն պայմաններն ան էին, որ Ս. Քրիստափոր, Անդիկուա ու Մոնսերա կղզիներն Անգղիայի ետ տրուին, իսկ Ագատիա՝ Գաղղիայի։ Երկրորդով ալ հաստատուեցաւ որ Նոր Բելգիա (Նոր Եորք ու Նոր Ճէրսի) Անգղիայի մնայ. իսկ Սուրինամ՝ Հոլանտայի։ Միանգամայն Անգղիացիք Ռենոսի նկատմամբ՝ իրենց նաւագնացութեան օրէնքը Հոլանտայի նպաստաւոր կերպով չափաւորեցին կամ մեղմացուցին։

30. Այսրէն դառնալոյ իրաւունք ու պատերազմ։ Պրետայի խաղաղութեան դաշինքը չգրուած՝ Լուդովիկոս ԺԴ. զէնքը ձեռքն առած էր, Սպանիական Ստորին Նահանգաց վրայ ունենալ կարծած իրաւունքն արժեցընելու եւ գլուխ տանելու համար։ Աս պահանջումը, գլխաւորաբար իր աներոջը՝ Սպանիայի Փիլիպպոս Դ. թագաւորին մահուընէ ետքը, ինք կը հիմնէր Այսրէն դառնալոյ բռուած իրաւանց [1] վրայ։ Նոյն իրաւունքը՝ որն որ Ստորին Նահանգաց քանի մը կողմերն առանձնական մարդիկներու մէջ արժողութիւն ունէր, յայնմ կը կայանար՝ որ մարդ մը մեռնելէն ետեւ, իր ստացուածքն առաջին ամուսնութենէն ունեցած զաւկըներուն կ'երթար, թէ որ ինք (այր եղեր է, կին եղեր է) երկրորդ անգամ կարգուած ըլլար։ Արդ Մարիամ Թերեզիա, Լուդովիկոս ԺԴ.ին ամուսինը (Հատ. Ա. 194) Փիլիպպոս Դ.ին առաջին ամուսնութենէն ծնած էր, իսկ Կարոլոս Բ. Սպանիայի թագաւորը՝ երկրորդ ամուսնութենէն։ Լուդովիկոս ԺԴ. նոյն առանձնական իրաւունքը Սպանիական տէրութեան հրապարակական ու ընդհանուր իրաւունք սեպելով եւ աս դէպքին յարմարցընելով, կ'ուզէր Սպանիական Ստորին Նահանգներն առնուլ, առանց մտ

[1] Droit de dévolution.

գնելու որ թէեւ վերոյիշեալ իրաւունքն աս դէպքին մէջ ըստ ինքեան արժողութիւն ունենար, ի վերայ այսր ամենայնի իրեն օգուտ մը չունէր, վասն զի կարգուած ատեն, թէ ինք եւ թէ իր ամուսինը՝ Սպանիական միապետութեան եւ առանձինն Ֆլանտրայի եւ այն վրայ ունեցած բոլոր իրաւունքներէն հրապարակաւ հրաժարած էին: Աս բանս անանկ յայտնի էր, որ Գաղղիացիք չէին ուրանար, հապա միայն ան պատճառը կը բերէին որ ամուսնութեան դաշանց մէջ Սպանիական արքունեաց խոստացած 500,000 ֆրանգի օժիտը՝ շատ անգամ ուզուելէն ետեւ՝ տակաւին վճարուած չըլլալով, նոյն դաշինքով Գաղղիայի թագուհւոյն ըրած հրաժարումն ալ ոչընչացած է: Սակայն ասանկ պատրուակաւ ալ վերոյիշեալ պահանջումը գլուխ տանիլ ուզելն անանկ բռնաբարութիւն իրաւանց էր, որն որ չէ թէ միայն Սպանիայի, այլ նաեւ բոլոր Եւրոպայի թշնամանք կը հասցընէր: Անոր համար Սպանիացիք Հոլանտայի ու Գերմանիայի դիմած եւ անոնցմէ օգնութիւն խնդրած էին. բայց անոնք ըստ մասին վախնալով եւ ըստ մասին արդէն Գաղղիայէն շահուած ըլլալով, անտարբեր կեցան: Ասոր վրայ Գաղղիական մեծ բանակ մը, որուն հետ մէկտեղ կ'երթար Լուդովիկոս, Դիւրէնի հրամանատարութեամբ Ֆլանտրա մտաւ (1667, Մայ·) եւ երեք ամսուան մէջ տասնումէկ բերդի տիրեց: Իսկ երկրորդ տարւոյն սկիզբը Գոնտէ քանի մ'օրուան մէջ բոլոր Ֆրանշ-Գոնդէ (Բարձր Պուրկոնտիա) գաւառն առաւ:

31 · *Հաակի Երից դաշնաւորութիւն: Ախընի խաղաղութեան դաշինք:* Բայց ասանկ ծանրակշիռ երկիր մը պահելը՝ նոյնին տիրելու չափ դիւրին չէր: Գաղղիացիք իրենց աշխարհակալութեան զբաղած ատեն, Անգղիա եւ Հոլանտա, որոնք քիչ մը յառաջ իրարու դէմ ոխերիմ թշնամի էին, մէկէն միաբանեցան Եւրոպայի ազատութիւնը պաշտպանելու, եւ Շու-

եան ալ իրենց մէջ առնելով, Հաակի Երից դաշնաւորութիւնը[1] գրին (1668, Յուն. 23)։ Աս դաշնաւորութիւնը թէպէտ առժամն միայն պաշտպանողական նիզակակցութիւն մըն էր, բայց միանգամայն ի հարկին Գաղղիացւոց ու Սպանիացւոց մէջ զինեալ միջամտութիւն մ'ընելով՝ Եւրոպայի ազատութիւնն ու քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահպանելու որոշում մ'ալ կը բովանդակէր։ Լուդովիկոս ԺԴ. աս բանս տեսնելով, ուզեց տեղի տալ եւ Աախընի խաղաղութեան դաշինքը դնել (1668, Մայ. 2), որով թէպէտ Սպանիացիք Փրանշ-Գոնդէ գաւառն ետ առին, բայց Սորբին նահանգաց սահմաններուն վրայ 12 ամուր տեղեր Գաղղիացւոց ձեռքը մնացին, որոնց մէջն էին Տուէ, Դուռնէ ու Լիլ։ Հոս անտարակոյս ամէն մարդ կը զարմանայ թէ ինչու դաշնաւորք իրենց ձեռք զարկած գործքը՝ միայն կէս մը գլուխ հանելով, աւարին մէկ մասն աշխարհակալին ձեռքը թողուցին։ Ստոյգ է օրինաւոր ստացուածոց պահպանութեան համար որչափ մեծ զոհ որ ըլլայ՝ քիչ է. ուստի եւ ըստ այսմ դաշնաւորք պէտք էին ամէն ճգամբ փոյթ տանիլ Լուդովիկոս ԺԴ.ին գրաւած տեղերը ձեռքէն առնելու։ Սակայն եւ այնպէս իրենք իրենց գլխաւոր նպատակին հասած, այս ինքն՝ նոյն վեհապետին աշխարհակալութեան խորհուրդներուն սահման դրած ըլլալով, գոհ եղան, եւ վերյիշեալ տեղերն ալ ձեռքէն առնելու համար չուզեցին մեծ պատերազմ մը բանալ, որուն ելքը միշտ տարակուսական էր, որովհետեւ չէր գիտցուեր թէ ընթացքին մէջ ինչ փոփոխութիւններ կը հանդիպին։ Բայց աշխարհակալին անանկ դիւրութեամբ ձեռք բերած աւարին մէկ մասն՝ իրեն թող տալը, զինքը նոր աշխարհակալութիւններու ձեռնամուխ ըլլալու գրգիռ մը չէ՞ր մի։

32. Երից դաշնաւորութեան քակուիլն ու Գաղղիացւոց դրած դաշնաւորութիւնները։ Խաղաղու-

[1] Triple alliance.

թիւնը հաստատելէն ետեւ ալ՝ քաղաքական յարաբերութիւնները յառաջուընէ երեւելապէս տարբեր մնացին: Նիզակակցութիւն մը պարզապէս դրուելով, աշխարհակալի մը յաղթող ընթացքը կրցեր էր խափանել. ասով ինչ կյուսեր չէր կրնար հիմնուիլ նոյնպիսի նիզակակցութեանց վրայ: Իսկ Գաղղիա խաղաղութեան ատեն ալ զինեալ ու պատրաստ կը կենար՝ իր բանակը ոտքի վրայ պահելով: Գաղղիայի ու Հոլանտայի մէջ եղած բարեկամական կապակցութիւնը քակուած եւ մէջերնին մեծ գրգռութիւն մտած էր. Նորէն բարեկամանալն ալ շատ դժուար կ՚երեւար, որովհետեւ Լուդովիկոս թշնամանուած էր, եւ գիտէր որ իր խորհուրդները խափանող դաշնաւորութիւնը՝ գըլխաւորաբար Հոլանտացւոց գլխին տակէն էր: Ասկից զատ վերջին պատերազմին մէջ Սպանիացւոց տկարութիւնը յայտնապէս երեւան ելած էր: Այս պարագաներէն, որոնք աւելի կը ծանրանային վաճառականութեան նկատմամբ եղած կռիւներով, ուրիշ բան չէր կրնար յառաջ գալ՝ բայց եթէ Հոլանտայէն վրէժ առնելու խորհուրդը: Իսկ աս բանս Լուդովիկոս ԺԴ.ին անով աւելի հաճելի կ՚ըլլար, որ կը յուսար թէ նոյն հասարակապետութիւնը կործանելով, անոր վաճառականութիւնն ու գործարաններուն շահը Գաղղիա կը փոխադրէ: Բայց ինքն ալ կը տեսնէր թէ աս խորհուրդները գլուխ հանելու ձեռք որ զարնէ, մեծ շփոթութիւններ պիտի ծագին. անոր համար իր քաղաքականութեան բոլոր ճարտարութիւնը կը բանեցընէր աս շփոթութեանց առջեւն առնելու: Իր գլխաւոր ջանքն ան էր որ երեք տէրութեանց դաշնաւորութիւնը քակէ, որն որ քիչ մը յառաջ նորէն նորոգուած էր: Աս բանս չէր կրնար շատ դժուար ըլլալ, վասն զի նոյն դաշնաւորութիւնը երեք տէրութիւններուն պաշտօնէից գործքն էր, եւ Անգղիայի Կարոլոս Բ. Թագաւորը՝ Հոլանտայի տիրող (հասարակապետական) կողմնակցութեան ունեցած ատելութեան համար՝ երբեք նոյնը

հաստատութեամբ ու սրտանց չէր ուզած · իսկ Շուետք միայն Սպանիայէն ստակ առնելու համար մէջը մտած էին : Բայց երբեք մէկը մտքէն ալ չէր կրնար անցընել, որ Գաղղիացիք աս դաշնաւորութիւնը քակելէն ետեւ, անոր անդամներուն հետ կարենան դաշնաւորիլ · սակայն աս ալ կրցան գլուխ հանել : Անգղիա ու Գաղղիա իրարու հետ գաղտնի դաշնաւորութիւն մ'ըրին (1670, Յունիս 1), որուն նպատակն էր Հոլանտայի հասարակապետութիւնը կործանել : Կարոլոս Բ· կը խոստանար որ յարմար ատենն որ գայ, Լուդովիկոս ԺԴ·ին Սպանիայի վրայ ըրած պահանջումները պաշտպանէ եւ իրեն հետ միացած՝ Հոլանտայի դէմ պատերազմի : Իսկ Լուդովիկոս ասոր դիմացը կը խոստանար որ դաշնաւորութիւնը կատարեալ դրուելուն պէս, երկու միլիոն ֆրանգ դրամական օգնութիւն ընէ, եւ եթէ պատերազմ սկսի նէ՝ տարուէ տարի երեք միլիոն տայ : Ասոր վրայ երկու տարի չանցած, դրամական օգնութեան պայմանաւ՝ Շուետի հետ ալ դաշնակցութիւն դրուեցաւ (1672, Ապր· 14), որն որ ըստ անուան՝ միայն պաշտպանողական պիտ'որ ըլլայ : Աս ալ բաւական չէ, Լուդովիկոս ան միջոցին Գերմանիայի զանազան իշխաններուն հետ առանձին բանակցելով, շատերը կրցաւ իրեն քաշել՝ չէզոքութեան, դրամական օգնութեան ու ամուսնութեան խոստումներով : Մինչեւ Գոլոնիա ու Միւնսդէր իրեն հետ դաշնաւորեցան : Կրցաւ նաեւ զԱւստրիա եւ զՍպանիա չէզոք կենալու համոզել, ուր որ Լոթարինգիայի Կարոլոս Դ· դուքսը, վերջին տէրութեան բարեկամ ըլլալուն եւ Հոլանտացւոց հետ բանակցելուն համար, իր երկրէն մերժած եւ իրեն սեպհականած էր · որով Ստորին Նահանգաց եւ Ֆրանշ-Գոնդէի մէջ եղած հաղորդակցութիւնը կը կտրուէր, եւ Հոլանտա Գաղղիացւոց առջեւը կը բացուէր :

33 · Հոլանտայի ներքին վիճակը : Հոլանտական պատերազմ : Բայց որչափ որ ալ աս բաներն ըստ

ինքեան արտաքոյ կարգի եւ գրեթէ անհաւատալի երեւան, մարդ չէկրնար անոնց վրայ զարմանալ, երբ որ միտ դնէ որ նոյն իսկ Հոլանտացիք, որոնց դէմ աս ամէն պատրաստութիւնները կ՚ըլլային, Վիդդի պէս անուանի քաղաքագէտ մը իրենց գլուխ ունենալով ալ, խաբուեցան եւ անհոգ ապահովութեան մէջ կը կենային։ Իրենք իրենց մէջ կողմնակցութիւններու բաժնուած ըլլալով, սաստիկ տկարացած էին. ասկէ զատ ոչ ցամաքային զօրք ունէին, ոչ ալ պատերազմի պատրաստութիւն տեսած էին։ Ի վերայ այսր ամենայնի գաղղիական քաղաքագիտութիւնն այնչափ զգուշութիւն բանեցընելէն եւ այնպիսի պատրաստութիւններ տեսնելէն ետեւ ալ, չէ թէ միայն իր դիտած նպատակին չհասաւ, հապա անոր հակառակ հետեւութիւնը յառաջ բերաւ։ Ինչու որ նոյն պատերազմին ժամանակը Գուլիելմոս Գ· Օրանեան երեւան ելլելով (12), Լուդովիկոս ԺԴ·ին դիմացն ան եղաւ, ինչ որ առաջին Օրանեան իշխանը՝ Սպանիայի Փիլիպպոս թագաւորին դիմացն եղած էր։ — Ամէն պատրաստութիւնները տեսնուելէն ետեւ, Գաղղիա եւ Անգղիա մի եւ նոյն ժամանակ Հոլանտայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (1672, Ապր· 7), որն որ քիչ մը ետքը թէ ծովու եւ թէ ցամաքի կողմանէ սկսաւ (Մայ·)։ Գաղղիացիք ծովու վրայ մեծ յաջողութիւն չունեցան. իսկ ցամաքի վրայ մէկ կողմանէ Լուդովիկոս իր Դիւրէն ու Գոնտէ անուանի զօրապետներուն տակ ահաւոր բանակով մը յառաջանալով, մէկալ կողմանէ ալ Գոլոնիացիք ու Միւնստէրցիք յառաջ քալելով, չորս նահանգի տիրեցին (Յունիս—Յուլ·)։ Հոլանտացիք ուզեցին նաեւ իրենց համար խոնարհական պայմաններով խաղաղութիւն ընել. բայց Լուդովիկոս իրենց անանկ պայմաններ կ՚առաջարկէր, զորոնք բացարձակապէս մերժեցին եւ սաստիկ քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանելու պատրաստուեցան։ Արդէն Գաղղիացի զօրաց յառաջապահները մինչեւ Ամստերտամի առջեւ

հասած էին. եւ հազիւ կրցան Հոլլանտացիք իրենց երկիրը ջրերու տակ ողողելով՝ նոյն քաղաքն ազատել: Ան միջոցին Հաակի մէջ յեղափոխութիւն ելլելով, Օրանիայի Գուլիէլմոս Գ. իշխանը Զէէլանտի ու Հոլանտիայի կուսակալ եղաւ (12): Արդ աս մարդս թէ պատերազմի դաշտին վրայ եւ թէ դահլիճներու մէջ մեծ քաջութեամբ ու ճարտարութեամբ պատերազմելով, իր հայրենեաց անկախութիւնը պահելէն զատ, կրնայ ըսուիլ որ նաեւ բոլոր Եւրոպայի ազատութիւնն ալ ապահովցուց:

34. Գաղղիացւոց դէմ դաշնակցութիւններ: Բայց պէտք է խոստովանիլ որ Գաղղիայի զինուց ստացած յաջողութիւնները՝ Հոլլանտացւոց բանակցութիւններէն շատ աւելի ազդեցութիւն ըրին Եւրոպայի վրայ. Հոլլանտայի պէս տէրութեան մը մօտաւոր երեւցող կործանումը՝ ամենուն վրայ մեծ սարսափ ձգեց եւ զիրենք իրենց թմբրութենէն արթընցուց: Շատ տէրութիւնք նոյն վտանգին առջեւն առնելու համար իրարու հետ դաշնակցեցան: Ամենէն յառաջ կայսրը, Սպանիա ու Լոթարինգիայի դուքսը Հոլլանտացւոց հետ դաշնակցութեան մէջ մտան (1673, Օգոստ. 30), եւ երկրորդ տարին Գերմանիայի կայսրութիւնը Գաղղիացւոց դէմ պատերազմ հրատարակեց (1674, Մարտ 31): Իսկ Պրանտենպուրկի Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս կայսրընտիրը, որն որ իր Վեստֆալեան երկիրներուն համար վախնալով՝ զկայսրը համոզած էր ոտք ելլելու եւ անոր հետ դաշնակցութեան մէջ մտած էր (1672, Յուլ. 25), թէեւ քիչ մը յառաջ ստիպեցաւ Գաղղիայի հետ խաղաղութիւն ընել (1673, Յունիս 6). բայց տարի մը վերջը Հոլլանտական դաշնակցութեան մէջ մտաւ (1674, Յուլ. 1): Նոյն ատեն Դանիա ալ դաշնակցաց հետ միացաւ (Յուլ.): Իսկ Գաղղիացիք ետեւէ ետեւ իրենց դաշնակիցները կորսնցուցին. հազիւ կրցան Շուետները համոզել՝ գործունեայ կերպով պատերազմին մասնակից ըլլալու, որպէս զի անոնք Պրանտենպուրկի

կայսրընտիրն ու Գերմանիա զբաղեցընելով, իրենք կարենան ուրիշ կողմերը պատերազմը յառաջ տանիլ։

35. Պատերազմին նշանաւոր դիպուածները։ Մէկ կողմանէ սա դաշնակցութիւնները դրուած ատեն, մէկալ կողմանէ թէ ծովու եւ թէ ցամաքի պատերազմը յառաջ կը մղուէր։ Լուդովիկոս ԺԴ. անձամբ Մաստրիխդ քաղաքը պաշարեց եւ ութ օրուան մէջ առաւ (1673, Յուլ. 1)։ Նոյն միջոցին Գաղղիայի ու Անգղիայի միացեալ նաւատորմիղները երեք ծովական ճակատներու մէջ յաղթուեցան (Յունիս 7 ու 14, Օգոստ. 21)։ Թէեւ յաղթութիւնը նշանաւոր բան չէր, բայց եւ այնպէս սա մեծ հետեւութիւնն ունեցաւ, որ Անգղիացիք անկէ ետեւ Գաղղիացիներէն բաժնուելով, Հոլանտայի հետ առանձին խաղաղութիւն ըրին (1674, Փետր. 19)։ Ան ժամանակէն ետեւ պատերազմը գըլխաւորաբար Սպանիական Ստորին Նահանգաց մէջ կ'ըլլար, ուր Գոնտէ եւ Օրանիայի իշխանն իրարու հետ կը զարնուէին. եւ վերին Ռենոսի կողմերը, ուր Դիւրէն կը պատերազմէր Պուռնոնվիլի դէմ, որուն հետ ետքէն Պրանտենպուրկի կայսրընտիրն ալ միացաւ։ Օրանիայի իշխանը թէպէտ քաջ ու ճարտար հրամանատար էր, եւ Գաղղիացւոց դէմ քանի մը յաղթութիւններ ըրաւ ու իրենց ձեռքէն մէկ քանի ամրոցներ առաւ, բայց ընդհանրապէս անոնք աւելի յաջողութիւն կ'ունենային։ Գաղղիացիք Լուդովիկոս ԺԴ.ին հրամանատարութեամբը վեց շաբթուան մէջ բոլոր Ֆրանշ-Գոնդէի տիրեցին (1674)։ Իսկ Ռենոսի կողմերը Դիւրէն հետզհետէ թշնամեաց դէմ մեծամեծ յաղթութիւններ կ'ընէր, որոնց գլխաւորներն են Սինսհայմի (1674, Յունիս 6), Էնսիսհայմի (Հոկտ. 4), Միւլհաուզէնի (Դեկտ. 29) եւ Դիւրգհայմի (1675, Յունու. 5) քով ըրածները, որոնցմով թէ իր եւ թէ Գաղղիացւոց զինուորական համբաւը վերին ծայրը հասաւ։ Նոյն միջոցին Գերմանական պետութիւնը Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակած ըլլալով (34), ալ Գոլոնիա-

ցիք ու Միւնսդերցիք առիպեցան Գաղղիացիներէն բաժնուիլ եւ Հոլանտայի հետ խաղաղութիւն ընել ։ Միւալ կողմանէ Շուեաք Պրանտենպուրկի վրայ յարձակեցան (1675), բայց քիչ մը ետքը Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Ռենոսի կողմերէն հոն հասաւ եւ Ֆերպելինի քով մեծ յաղթութիւն մ՚ընելով (Յունիս 28), չէ թէ միայն թշնամիներն իր երկիրներէն մերժեց, հապա նաեւ Շուեաի գրեթէ բոլոր Բոմերանիային տիրեց, մանաւանդ որ Գերմանիա ու Դանիա ալ Շուեաի դէմ պատերազմ հրատարակած էին ։ Ան ատենները Դիւրէն Սասպախի ճակատը կորսնցընելով՝ մեռաւ (1675, Յուլ. 27). Գաղղիացիք հարկադրեցան Ռենոսի աջ կողմը թողուլ եւ նոյն գերմանական գետին վրայէն ետ դառնալ ։ Քիչ մը ետքը Գոնտէ ալ իր հիւանդոտութեան համար բանակէն ետ քաշուեցաւ ։ Բայց աս երկու դիւցազանց ձեռքին տակ կրթուած զօրապետները, որոնց մէջ ամենէն աւելի ծանօթն ու հռչակաւորն եղաւ Լիւքսանպուր, երեք տարի ալ պատերազմը յառաջ տարին ։ — Պատերազմին ժամանակը ծովական ճակատներ ալ պակաս չեղան, եւ ասոնց մէջ ալ Գաղղիացիք մեծ յաղթանակներ ունեցան. Մեսինայի ջրերուն մէջ Սպանիական նաւատորմին վրայ իրենց բրած յաղթութենէն զատ (1675), Տիւքէն՝ Հոլանտացւոց ու Սպանիացւոց միաբանեալ նաւատորմղին վրայ, առաջինները անուանի Ռոյդէր ծովակալին մահուընէ ետեւ, Բալերմոյի քով մեծ յաղթութիւն մ՚ըրաւ (1676, Ապր.), որով թշնամեաց ծովական զօրութիւնը փճացուց ։

36. *Նիմուէկի խաղաղութեան դաշինքը* ։ Պատերազմին ընթացքին մէջ նոյնին գլխաւոր նպատակը, այս ինքն՝ Հոլանտայի հասարակապետութեան կործանումը, գրեթէ մոռցուած կամ մէկդի թող տրուած էր, որովհետեւ այնչափ տէրութիւնք նոյն պատերազմին մասնակից ըլլալով, մէկ կողմանէ նոր դժուարութիւններ ելած էին, մէկալ կողմանէ ալ նոր շահեր

դրդուած: Առանկով Հոլանտացիք իրենց սահմաններէն ափ մը երկիր չկորսնցուցած, իրենց դաշնակիցներէն յառաջ պատերազմի դաշտէն հեռացան. ասոր հակառակ իրենց դաշնակցաց մէջէն տկարագոյնները տուժեցան, ինչու որ Գաղղիացի զօրավարաց քաջութեանքն ու ճարտարութեանքը՝ յաղթութիւնը հասարակօրէն իրենց դրօշին հետ կապուած էր: Արդէն պատերազմը սկսելէն մէկ երկու տարի ետքը Գօլօնիայի մէջ խաղաղութիւն ընելու փորձ մ'եղած, բայց պարապ ելած էր (1673). մինչեւ որ վերջապէս Նիմուէկ ընդհանուր դեսպանաժողովի տեղ որոշուեցաւ եւ բոլոր տէրութեանց դեսպանները հոն բանակցութեան եկան (1676—1677): Սակայն բանակցութիւնները խիստ երկայն տեւեցին. վասն զի ամէն պատերազմող կողմերը տարբեր տարբեր պահանջումներ կ'ընէին, մանաւանդ որ նոյն միջոցին շարունակուող պատերազմին փոփոխ յաջողութիւնները իրարու հետ միաբանիլը շատ կը դժուարցընէին: Բայց վերջապէս խաղաղութիւն ընելը յաջողեցաւ, գլխաւորաբար ան պարագայով՝ որ Հոլանտացիք կ'ուզէին պատերազմէն ազատիլ, իսկ Գաղղիացիք նոր դժուարութիւններէ կը վախնային, որովհետեւ Անգղիացւոց Կարոլոս Բ. թագաւորին եղբօրն Աննա աղջիկան՝ Գուլիելմոս Գ.ին հետ կարգուելէն ետեւ (17), իրենք Հոլանտայի հետ դաշնաւորած էին (1678, Յուլ. 26) եւ Գաղղիայի դէմ պատերազմ բանալու երես կը բռնէին:

37. Խաղաղութեան դաշանց պայմանները: Նիմուէկի խաղաղութեան դաշինքն, ըստ Գաղղիական քաղաքականութեան, Գաղղիայի եւ ուրիշ տէրութեանց հետ առանձին առանձին գրուեցաւ: —Ինչպէս վերը յիշատակեցինք, ամենէն յառաջ Գաղղիայի եւ Հոլանտայի մէջ խաղաղութիւն եղաւ (1678, Օգոստ. 10): Ասոր պայմաններն էին, որ Գաղղիացիք Հոլանտայէն առած բոլոր երկիրներն ետ դարձնեն. որուն փոխարէն Հոլանտա չէզոքութիւն պահել խոստացաւ:

Հոլանտացիք խաղաղութեան դաշինքէն աւելի մեծ կը սեպէին նոյն ատեն դրուած վաճառականութեան դաշինքը, որով առեւտրական հին կապակցութիւններն երկու տէրութեանց մէջ նորէն հաստատուեցան: — Ամիս մը ետքը Գաղղիայի ու Սպանիայի մէջ խաղաղութիւն եղաւ (1678, Սեպտ. 17), որով Գաղղիացիք Փրանշ-Գոնդէ (Բարձր Պուրկունտիա) գաւառը պահեցին, որն որ ասով Գերմանիայէն բաժնուեցաւ. նոյնպէս Հոլանտայի սահմաններուն վրայ խել մ'ամուր տեղեր անոնց վերաբերեալ երկիրներով, որոնց մէջ երեւելիներն էին Վալանսիէն, Գոնտէ, Գամպրէ, Իբեռն, եւ այլն. բայց Ախընի խաղաղութեան դաշինքով առածներնէն (31) մէկ քանին ետ տալով: — Իսկ Գաղղիայի ու կայսեր եւ Գերմանիայի մէջ հաղիւ երկրորդ տարին խաղաղութիւն եղաւ (1679, Փետր, 5), որուն զօրութեամբ Ֆրայպուրկ Գաղղիացւոց ձեռքը մնաց. բայց անոր փոխարէն՝ Փիլիպպսպուրկ պահապան զօրք պահելու իրաւունքէն (Հատ. Ա. 189) հրաժարեցան: Դարձեալ նոյն դաշինքով հաստատուեցաւ որ Լոթարինգիայի Կարոլոս Ե. դքսին երկիրներն (32) ետ տրուին. բայց նոյն դուքսն աս բանս յանձն չառաւ, որովհետեւ իր հօրը (Կարոլոս Դ.ին) ձեռքէն առնուածներն ամբողջ ետ չէին տար: — Աս դաշինքներէն աւելի դժուարութիւն պատճառեց Շուետին՝ Դանիայի ու Պրանտենպուրկի հետ խաղաղութիւն ընելը. ինչու որ Լուդովիկոս ԺԴ. իրեն պատիւ կը սեպէր որ իր դաշնակիցները նոյնին մէջ վնասակար չըլլեն: Բայց վերջապէս աս ալ գլուխ ելաւ եւ Գաղղիա ու Շուետ Պրանտենպուրկի հետ Ս. Ժերմէնի խաղաղութեան դաշինքը դրին (1679, Յունիս 29), քիչ մը ետքն ալ Դանիայի հետ Ֆոնտենպլոյի խաղաղութիւնն ըրին (Սեպտ. 2), որոնցմով Շուետէն առնուած գրեթէ բոլոր երկիրներն ետ դարձուեցան: — Շուետներուն մէկալ դաշնակցաց հետ դրած խաղաղութեան դաշինքները ծանրակշիռ որոշում մը չեն պարունակեր:

Բ.

Լուդովիկոս ԺԴ.ին երրորդ պատերազմը՝ նոյնին նախընթաց ու համընթաց դէպքերով (1680—1699):

38. Ընդհանուր տեսութիւն: Միաւորութեան սենեակներ: Նիմուէկի խաղաղութեան դաշինքը դրուած ատեն Լուդովիկոս ԺԴ.ին զօրութիւնն ու իշխանութիւնն իր վերջին աստիճանի բարձրութեան հասած էր: Նոյն եւ անկէ յառաջ դրուած Աախընի խաղաղութեան դաշինքով (31) Գաղղիացւոց ձեռքն անանկ տեղեր մնացած էին, որոնցմով Հոլանտա իրենց առջեւը բացուած էր. բայց աս բանս ընդհանուր Եւրոպայի համար այնչափ վտանգաւոր չէր, որչափ խաղաղութեան դաշանց դրուելու կերպը: Գաղղիացիք չէ թէ միայն Եւրոպայի կէսին դէմ յաջողութեամբ պատերազմած էին, հապա նաեւ իրենց դէմ դաշնակցողներն իրարմէ բաժնած: Ասանկով տէրութեանց յարաբերութիւններն ան աստիճանի շփոթած էին, որ յայտնի կ'երեւար թէ անկարելի է որ անոնք՝ վրան երկայն ատեն չանցած՝ իրարու հետ նորէն կարենան դաշնակցիլ. եւ որովհետեւ տէրութիւններէն եւ ոչ մէկն առանձին կրնար Գաղղիայի զօրութեան դէմ դնել, ատով Լուդովիկոս ԺԴ. իր քաղաքականութեան պտուղները քաղելու ժամանակ ունեցաւ: Թէ՛ իր նոյն ժամանակէն ետեւ անմիջապէս ի գործ դնել ուզած խորհուրդները՝ խաղաղութեան դաշանց հետեւանքը սեպենք, թէ՛ խաղաղութեան դաշինքը՝ նոյն խորհուրդներն ի գործ դնելու բաղձանքէն յառաջ եկած հետեւութիւն համարինք, ի վերայ այսր ամենայնի միշտ ըսելու է որ Եւրոպայի մէջ երբէք ստացուածքի իրաւանց դէմ անանկ բռնաբարութիւններ եղած չէին, ինչպէս նոյն ատեն պատահեցան: — Հազիւ թէ խաղաղութեան դաշինքները դրուած լմնցած էին, մէյ մ'ալ Գաղղիացիք սկսան Էլսաս գաւառին մէջ նոյն բռնաբարութիւններն ընել: Մեցի, Պրայսախի ու Պը-

զանոնի մէջ Միաւորութեան սենեակ[1] անուամբ ատեաններ դրուեցան, որոնք պիտի քննէին թէ արդեօք Միւնստերի (Վեստփալեան), Աախընի եւ Նիմուէկի խաղաղութեան դաշնիքներով Գաղղիայի թող տրուած տեղերը բոլոր իրենց յառաջուան հին սահմաններովը[2] Գաղղիայի հետ պէտք են միանալ: Ասոնք քիչ մը ետքը Լուդովիկոսին կամացը համաձայն որոշում ըրին. որուն համեմատ՝ ինք անմիջապէս ան երկիրները գրաւեց: Նոյն ատեանները մէկէն Ստրասպուրկ քաղաքը զօրօք առաւ, իսկ Մանդուայի Կարոլոս Դ. դքսէն սակով գնած Գազալէ քաղաքը զօրքով բռնեց (1681, Սեպտ. 30). որով մէկ օրուան մէջ վերին Գերմանիայի ու Լոմպարտիայի բանալիքներն իր ձեռքն անցան: Ասկից զատ՝ Գաղղիացիք Լոթարինգիա գաւառը՝ տակաւին զօրքով բռնած կը պահէին. եւ իրենց նաւատորմիղը Ճենուա քաղաքին մէկ մասը գնդակոծութեամբ աճիւն դարձուց, որովհետեւ նոյն ազատ տէրութիւնը Սպանիայի հաշուին նաւ շինած էր:

39. *Հաակի դաշնաւորութիւն ու Ռեկենսպուրկի զինադադարը:* Ստոյգ է ամէն կողմերէն աս բռնաբարութեանց դէմ բարձրաձայն կ'աղաղակէին. բայց Եւրոպայի գլխաւոր տէրութեանց հանգամանքներն ակնկալութիւն չէին թողուր որ անոնց դէմ կարող ըլլայ զօրաւոր միջոց գործածուիլ: Սպանիա ու Գերմանիա վերջին աստիճանի տկարութեան մէջ էին. Անգղիայի Կարոլոս Բ. թագաւորը Լուդովիկոս ԺԴ.ին կողմը կը բռնէր: Հոլանտայի մէջ կարգաժողովը կամ հասարակապետական կողմնակցութիւնը խաղաղութիւնը չէր ուզեր աւրել, վախնալով որ պատերազմի ատեն իրենց կուսակալին իշխանութիւնը չմեծնայ, որով եւ Լուդովիկոս իր դեսպաններուն ձեռօքը զիրենք ուզածին պէս կը դարձնէր. իսկ Աւստրիա Օսմանցւոց հետ սաստիկ պատերազմի մէջ կը գտնուէր (46): Հո-

[1] Chambres de réunion.

[2] Dépendances.

լանտայի կուսակալն իր անխոնջ ջանքովը հազիւ կրցաւ երեք գլխաւոր տէրութեանց հետ միաբանութիւն մ'ընել. որով կայսրը, Սպանիա, Շուետ ու Հոլանտա, յառաջագոյն իրարու հետ առանձնական դաշնաւորութիւններով կապուելէն ետեւ, Հասկի մէջ մէկտեղ պաշտպանողական դաշնաւորութիւն մը դրին (1683, Փետր. 6), Մինուգէրի ու Նիմուէկի խաղաղութեան դաշինքները հաստատուն պահելու նպատակաւ: Սակայն նոյն դաշնաւորութեան՝ միայն պաշտպանողական եւ ոչ թէ յարձակողական ըլլալը, Լուդովիկոսին ժամանակ տուաւ մէկ կողմանէ բանակցութիւն բրած ատեն, մէկալ կողմանէ իր աշխարհակալութիւնները յառաջ տանելու: Ուստի եւ Սարրին նահանգաց վրայ յարձակում ընելով, ուրիշ քանի մը տեղեր առնելէն ետեւ, Լիւքսէնպուրկի ալ տիրեց (1684, Յունիս 4). մի եւ նոյն ժամանակ Դրիէր քաղաքն ալ առաւ ու ամրութիւնները քակեց: Վերջապէս հազիւ մէկուկէս տարի ետքը քսան տարուան զինադադար եղաւ Ռէկէնսպուրկ (1684, Օգոստ. 15), ըստ մասին կայսեր եւ Գերմանիայի հետ, որով Գաղղիացւոց ձեռքը մնաց Սդրազպուրկ եւ մինչեւ 1681 տարւոյն Օգոստոսի մէկը Գերմանիայի մէջ առած տեղերնին. եւ ըստ մասին Սպանիայի հետ, որով նոյնպէս իրենց ձեռքը մնաց Լիւքսէնպուրկ եւ մինչեւ 1683 տարւոյն Օգոստոսի քսանին առնուած բոլոր ուրիշ տեղերը:

40. Ընդհանուր պատերազմ՝ գրգռող այլեւայլ դէպքեր: Բայց աս կերպով եղած զինադադարը չէր կրնար պատերազմին եւ ոչ իսկ այնչափ ժամանակ արգելել՝ որչափ ատեննուան համար որ դրուած էր. որովհետեւ հեղեղին գործած ապականութիւններուն առջեւն առնելու համար թումբ մը կանգնուած չէր: Այսպէսով թէեւ խաղաղութիւնը քիչ մը ժամանակ չաւրուեցաւ. բայց բնականապէս նոր մեծ պատերազմի մը նիւթ պատրաստուեցաւ հետզհետէ պատահող զանազան դէպքերով, որոնք թէպէտ տարբեր

տարբեր կարգի բաներ էին, բայց ամէնն ալ Գաղղիայի դէմ եղած դառնութիւնն աւելցուցին եւ գրգռութիւնն ան աստիճանի սաստկացուցին, որ բացուելու պատերազմը հարկ էր որ ընդհանուր տարածուէր: Այս գրգռութեան նիւթերուն գլխաւորներն էին Հռոմի հետ եղած երկպառակութիւնները, Փալցի կոմսին ժառանգութեան կռիւը, Գոլոնիայի արքեպիսկոպոսին ընտրութեան վէճը: — Հռոմի հետ եղած երկպառակութիւնները՝ Իննովկենտիոս ԺԱ. քահանայապետին հետ եկեղեցական հասոյթներուն[1] վրայ ծագած խնդիրներուն նկատմամբ էին, որոնք արդէն 1663էն վեր կը տեւէին, բայց վերջին տարիները խիստ սաստկանալով, առիթ եղան ազգային եկեղեցական ժողով մը գումարուելուն (1683), որն որ իր չորս յօդուածներովը Հռոմայ հետ եղած յարաբերութիւնները կամ Գաղղիական եկեղեցւոյ անուանեալ ազատութիւնները[2] դուրս հանեց: Ասոր վրայ վերջին տարիներն աւելցաւ նաեւ Գաղղիայի դեսպանին ապարանից ազատութեան չափազանց պահանջումները, որով Լուդովիկոս ԺԴ. կ'ուզէր որ արդարութեան կամ ոստիկանութեան սպասաւորները, չէ թէ միայն նոյն ապարանից մէջ, հապա նաեւ անոր շրջանակներն ու մօտաւոր տեղերը, ամենեւին յանցաւոր կամ չարագործ մը չկարենան բռնել: Եւ որովհետեւ քահանայապետն աս պահանջմանց չէր ուզեր զիջանիլ, անոր համար Գաղղիայի նոր դեսպան Լաւարտէն մարգիզը 800 զինուորով Հռոմ մտաւ, եւ հոն իբրեւ աշխարհակալ թշնամի մը կը վարուէր (1687): — Փալցի ժառանգութեան կռիւն ան էր, որ Կարոլոս կայսրընտրին մահուամբը (1685, Մայ. 16) Փալց-Սիմմերեան (Հատ. Ա. 37, Գ.) արական ցեղն սպառելով, կայսրընտրին քրոջը, Օրլէանի դքսուհւոյն (Լուդովիկոս ԺԴ.ին եղբօրը՝ Փիլիպպոս դքսին ամուսնոյն), անոր ժառանգական երկիրներուն վրայ

[1] Régales.

[2] Libertés de l'église gallicane.

ունեցած իրաւունքը՝ Լուդովիկոս նաեւ անոր տէրութեան մեծ մասին վրայ տարածելով, առնուլ կ՚ուզէր։ — Գոլոնիայի արքեպիսկոպոսին ընտրութեան վէճն ան էր, որ Լուդովիկոս կ՚ուզէր Սդրազպուրկի Եկոն Ֆիւրսդենպէրկեան եպիսկոպոսը զինու զօրութեամբ նոյն գահին վրայ նստեցընել, Պաւիերայի կայսրընտրին Յովս. Կլեմէս եղբօրը դէմ, որն որ թէպէտ կանոնիկոսաց ժողովոյն սակաւաթիւ մասէն ընտրուած, բայց քահանայապետէն հաստատուած էր (1688)։

41. Աւկսպուրկի նիզակակցութիւնն ու Վիէննայի դաշնաւորութիւնը։ Ընդհանուր պատերազմ։ Արդ աս եւ ասոր նման ուրիշ պատճառներով ամէն մարդ վշտացած ըլլալով, միանգամայն Լուդովիկոսի պահանջողութիւններէն վախի մէջ գտնուելով, Օրանիայի իշխանը դիւրաւ կրցաւ Աւկսպուրկի նիզակակցութիւնը դնել (1686, Յուլ. 9), որուն նպատակն էր վերջին զինադադարին պայմանները հաստատուն պահել. նիզակակցութեան մէջ մտան կայսրը, Սպանիա, Շուետ, Պաւիերայի կայսրընտիրը եւ Գերմանիայի քանի մ՚ուրիշ իշխանները։ Որովհետեւ աս նիզակակցութիւնը յայտնապէս Գաղղիայի դէմ էր, անոր համար մէկը չէր տարակուսեր որ շուտ մը մեծ պատերազմ պիտի բացուի։ Իրօք ալ Լուդովիկոս նախ կայսեր ու պետութեան դէմ պատերազմ հրատարակեց (1688, Սեպտ. 24), քիչ մը ետքն ալ՝ քահանայապետին դէմ, իբրեւ աշխարհական իշխանի դէմ, նոյնպէս Հոլանտայի (1688, Նոյեմ. 16) եւ Սպանիայի (1689, Ապր. 15) դէմ։ Վերջապէս Անգղիա ալ Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց (1689, Մայ. 17)։ Անգղիա աս բանս ընելու՝ ուրիշ ընդհանուր պատճառներէ զատ՝ իրեն սեպհական պատճառ մ՚ալ ունէր. այս ինքն թէ երբ որ Անգղիացիք Հոլանտայի Գուլիելմոս Գ. Օրանեան կուսակալն անոր աներոջը Յակոբ Բ.ին տեղ իրենց թագաւոր դրին (17), Լուդովիկոս ԺԴ. մերժուած թագաւորը՝ չէ թէ միայն իբրեւ բարեկամ,

Հապա նաեւ իբրեւ Անգղիայի իրական թագաւոր
իր քովն առաւ, որով արդէն նոյն տէրութեան դէմ
պատերազմ բացածի պէս եղաւ։ Անգղիա՝ Գաղղիայի
դէմ պատերազմ հրատարակելէն քանի մ՚օր յառաջ,
Լուդովիկոսին հետ թշնամութեան մէջ եղող բոլոր
տէրութեանց հետ Վիէննայի մէջ մեծ դաշնաւորու-
թիւն մը դրած էր (1689, Մայ. 12)․ որուն մէջ
ետքէն մտաւ Սաւոյայի Վիկտոր Ամադէոս Բ. դուքսը՝
Լուվուայէն նեղը մտնելով (1790, Հոկտ. 20)։ Իսկ
Դանիա Անգղիայի օգնական զօրք խոստացաւ։ — Ասան-
կով Եւրոպայի մէջ անանկ պատերազմ մը կը բացուէր,
որուն ոչ տարածութիւնը, ոչ ալ տեւողութիւնը
կրնար գուշակուիլ։ Սկսելէն քանի մ՚ամիս ետքը ա-
րեւմտեան Եւրոպայի մէջ ամենեւին չէզոք տէրութիւն
մնացած չէր․ որմէ ըստ ինքեան կը հետեւէր որ խիստ
սաստիկ ու տարածեալ պէտք էր ըլլալ պատերազմը։
Իրօք ալ այնպէս եղաւ․ Ստորին Նահանգները, Ռենոսի
կողմերը, Իտալիա, Իրլանտա, Սպանիայի սահմանները,
ետեւէ ետեւ ու շատ անգամ նաեւ մէկտեղ պատե-
րազմին դաշտն եղան, որն որ մինչեւ Ովկիանոսի ու
Միջերկրական ծովուն վրայ ալ տարածեցաւ։ Ինը տարի
տեւեց այս զարհուրելի պատերազմը, եւ անանկ ալ
կ՚երեւար որ կամ Գաղղիայի նուաճմամբը եւ կամ
նոյն տէրութեան՝ բոլոր Եւրոպայի վրայ իշխելովը պիտի
լմննայ։ Բայց անանկ չեղաւ։ Գաղղիացի զօրապետ-
ներուն քաջութեամբն ու ճարտարութեամբը, որոնց
մէջ ամենէն երեւելիներն եղան անյաղթն Լիւքսանպուր
ու համեստն Գադինա, առաջինն արգելուեցաւ․ իսկ
երկրին ներքուստ տկարանալը՝ թող չտուաւ որ եր-
կրորդը գլուխ ելլէ, մանաւանդ որ Գոլպէր ալ՝ Դիւ-
րէնին պէս՝ իրեն արժանի աշակերտներ ունեցած ու
իրեն նման յաջորդներ թողուցած չէր։

42. Պատերազմին գլխաւոր դէպքերը։ Լու-
վուա պատերազմին սկիզբը ըրաւ՝ Ռենոսի կողմերը սու-
կալի աւեր ու ապականութիւն գործելով, որպէս զի

Գաղղիայի ու Գերմանիայի մէջտեղը սաստիկ ընդարձակ ամայի անապատ մը գտնուելով, թշնամիք չկարենան Գաղղիայի վրայ յարձակիլ: Այս բարբարոսական գործողութեամբ հարիւրաւոր գեղերէ զատ՝ քառասնէ աւելի քաղաքներ (Հայտելպերկ, Մանհայմ, Շփայեր, Վորմս եւ այլն) այրեցան ու կործանեցան (1689, Փետր.): Բուն կարգաւորեալ պատերազմը գլխաւորաբար Սառրին նահանգները կ'ըլլար, ուր Լիւքսանպուր մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ, Ֆլէօրիւսի (1690, Յուլ. 1) ու Սդէէնքերքէնի քով (1692, Օգոստ. 3), Նէէրվինտէնի ու Լանտէնի մէջտեղը (1693, Յուլ. 29), եւ Նամիւր ու զանազան ամրոցներ առաւ: Այս յաղթութիւններն այնչափ մեծ էին, որ Փարիզի մայր եկեղեցին թշնամիներէ առնուած դրօշներով լեցուեցաւ, եւ Լիւքսանպուր՝ Աստուածածնայ (եկեղեցւոյն) պաստառագործը կոչուեցաւ[1]: Վերջիշեալ յաղթութիւններէն երկու վերջինը Լիւքսանպուր վաստըկեցաւ Գուլիելմոս Գ.ին դէմ. սակայն այնպէսով ալ Օրանեանը, որն որ շատ անգամ պարտեցաւ, բայց երբեք չնուաճեցաւ, միշտ քաջութեամբ իրեն դէմ կը կռուէր: Եւ եթէ Լիւքսանպուր չկրցաւ զինքը զինաթափ ընել նէ, ինչպէս կրնար անոր մահուընէ ետեւ (1695, Յունու. 4) անոր յաջորդն եղող Վիլրուա աս բանս գլուխ հանել: Աս զօրապետն իր 80,000 զօրքովը չկրցաւ արգելել նոյն թագաւորին Նամիւր ետ առնուլը: — Իտալիայի մէջ Գադինա եւ Վիկտոր Ամադէոս իրարու հետ կը պատերազմէին: Գադինա Սդաֆֆարտայի յաղթութիւնն ընելով (1690, Օգոստ. 18), Սաւոյա առաւ. երկրորդ տարին Բիէմոնդի մէկ մասին ալ տիրեց: Մարսալիայի քով յաղթուելէն ետեւ (1693, Հոկտ. 4) Սաւոյայի դուքսը սկսաւ գաղտնութեամբ Գաղղիայի հետ բանակցիլ: — Գադալոնիայի սահմաններուն վրայ եղած պատերազմը՝ երկայն ատեն երկրորդական բան մը կը սեպուէր. բայց վերջապէս Գաղղիացիք Պարսե-

[1] Tapissier de Notre Dame.

լոնա առնելով (1697, Օգոստ. 7), բաւական ծան-
րակշռութիւն առաւ։ — Տիեբի քով Գուրվիլ ծովա-
պետին՝ Անգղիական-Հոլանտական նաւատորմին դէմ
ըրած յաղթութեամբը (1690, Յուլ. 10), Գաղղիա-
ցւոց յաջողութեամբ սկսած ծովական պատերազմը՝ ան
նպատակն ալ ունէր, որ Անգղիա ու Իրլանտա զօրք
հանեն ու Յակոբ Բ.ին կողմը յեղափոխութիւն մը յա-
րուցանեն։ Եւ թէպէտ Իրլանտա կարող եղան զօրք
հանել, բայց տեղացիներէն օգնութիւն չգտնելով, մա-
նաւանդ թէ Պոյն գետին քով Գուլիելմոս Գ.էն յաղ-
թուելով (1690, Յուլ. 11), բան մը չկրցան գլուխ
տանիլ. իսկ Անգղիա ամենեւին եւ ոչ զօրք կրցան հա-
նել, որովհետեւ Անգղիացիք Հոլանտացւոց հետ միա-
ցած՝ Լա Հոկի քով տրուած ծովային ճակատին մէջ
իրենց սաստիկ յաղթեցին (1692, Մայ. 29), որով
ապագայ ժամանակներու համար իրենց ծովական զօրու-
թեան առաւելութիւնը հաստատուեցաւ։ — Պատե-
րազմը, ինչպէս վերը նշանակեցինք, մինչեւ Հնդկաս-
տան ու Ամերիկա տարածեցաւ, եւ Գաղղիացիք Հա-
րաւային Ամերիկայի մէջ Սպանիացւոց ձեռքէն Կար-
քեդոն առին (1697, Մայ. 5)։ — Այս պատերազմին
գլխաւոր պարագաներէն մէկն ան եղաւ, որ իսկզբանէ
վեր Անգղիացիք վաճառականութեան սաստիկ խիստ
արգելք դրին։ Արդէն յառաջագոյն Գաղղիայի հետ
առուտուր ընելը՝ խորհրդանոցի որոշմամբ արգելուած
(1678), բայց Յակոբ Բ. նոյն արգելքը վերցուցած էր.
իսկ ետքէն չէ թէ միայն Անգղիացւոց, հապա ընդ-
հանրապէս բոլոր օտարաց ալ՝ Գաղղիացւոց հետ ինչ
կերպով որ ըլլայ նէ՝ վաճառականութիւն ընելն ար-
գելուեցաւ (1689, Օգոստ. 22). բայց արդէն ինչպէս
ըսինք, գրեթէ ազգ մը չէր մնացեր՝ որ չէզոք ըլլայ։

43. Գուրինի մասնական եւ Ռիզուիքի ընդհա-
նուր խաղաղութեան դաշինքները։ Գաղղիացիք ի-
րենց ամէն ատենուան սովորութեան համեմատ, պա-
տերազմը սկսելէն վեր բոլոր ճգամբ կ'աշխատէին դա-

շնակիցներն իրարմէ բաժնել: Ամենէն աւելի կ'ուզէին Սաւոյայի դուքը փաստրկել, որն որ իրօք ալ գլուխ ելաւ, որովհետեւ՝ ինչպէս վերը զրուցեցինք՝ նոյն դուքը սկսած էր գաղտնի բանակցութեանց (1694), որոնց վախճանն եղաւ Դուրինի խաղաղութիւնը (1696, Օգոստ. 29): Աս դաշինքով Վիկտոր Ամադէոս իր բոլոր երկիրներն ետ առաւ, մինչեւ նաեւ Բինեըրօլ ալ (Հատ. Ա. 189), բայց պարիսպները հիմնայատակ ըլլալէն ետեւ: Որոշեցաւ որ իր աղջիկը Լուդովիկոս ԺԴ.ին երիցագոյն թոռան՝ Պուրկոյնի դքսին հետ կարգուի: Ինքն ալ խոստացաւ որ Սպանիայէն ու Աւստրիայէն Իտալիայի չէզոքութիւնն ընդունի. որն որ իրօք ալ կատարուեցաւ Վիճեւանոյի դաշնադրութեամբ (1696, Հոկտ. 7): Սաւոյայի դքսին աս կերպով դաշնակիցներէն բաժնուիլը՝ որչափ որ ծանրակշիռ բան էր եւ խաղաղութիւն ըլլալը կը դիւրինցընէր ալ նէ, զԳուլիելմոս Գ. իբրեւ Անգղիայի թագաւոր ընդունելու պայմանն ու Աւստրիայի պահանջումները մեծ դժուարութիւններ կը պատճառէին: Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Լուդովիկոս ԺԴ. կ'ուզէր Սպանիայի թագը ձեռք բերելու պատրաստութիւն տեսնել, որն որ միայն խաղաղութեան ատեն կարելի էր եւ ժամանակն ալ կը ստիպէր, իսկ մէկալ կողմանէ դաշնաւորաց մէջ անվստահութիւն մտած էր. անոր համար երկու դիաց ալ կը ջանային որ շուտով խաղաղութիւն ըլլայ: Ուստի Հաակի քով Ռիզուիք բերդին մէջ դեսպանաժողով մը գումարեցաւ եւ Շուետի միջնորդութեամբ բանակցութիւն ըլլալու սկսաւ (1697, Մայ. 9): Ասոր մէջ Լուդովիկոս ԺԴ. անով աւելի կրցաւ դիւրաւ իր նպատակին հասնիլ, որ կարող եղաւ դարձեալ դաշնակցելոց մէջ նոր բաժանում խոթել: Իսկզըան ծովական տէրութեանց հետ վերիվերոյ մը միաբանելէն եւ կայսեր ու Գերմանական պետութեան տրուած պայմանաժամն անցնելէն ետեւ, նոյն ծովական տէրութեանց ու Սպանիայի հետ բուն Ռիզուիքի խաղաղութեան

դաշինքը գրուեցաւ (1697, Սեպտ. 20), որուն վրայ կայսրն ու Գերմանիա ալ հարկադրեցան խաղաղութիւն ընել (Հոկտ. 30)։ — Անգղիայի հետ դրուած դաշանց պայմաններն էին, որ Գաղղիացիք զԳուլիելմոս Գ. իբրեւ Անգղիայի թագաւոր ընդունին եւ երկու կողմանք ալ իրարմէ առնուած տեղերն ետ դարձրնեն։ — Հոլանտայի հետ ալ՝ նոյնպէս իրարմէ առնուած տեղերն ետ դարձրնելէն զատ՝ վաճառականութեան դաշինք դրին։ — Սպանիայի հետ դրուած դաշինքով՝ Գադալոնիայի մէջ առնուած տեղերն ետ դարձուեցան, նոյնպէս Ստորին Նահանգաց մէջ առնուածներն ալ, բաց ի քանի մը տեղերէն՝ սահմանները կարգի դնելու համար։ Առանց մասնաւորաբար դաշանց մէջ յիշուելու, ըստ ինքեան Գաղղիացւոց ձեռքը մնաց Ս. Տոմէնկոյի վրայ իրենց գրաւած մասը (63)։ — Կայսեր ու Գերմանիայի հետ դրուած դաշինքով Գաղղիացիք պահեցին Էլզասի մէջ Գաղղիայի հետ միաւորուած տեղերը, ինչպէս նաեւ Ստրազպուրկ. իսկ Էլզասէն դուրս բոլոր միաւորուած տեղերն ետ դարձուցին։ Սահմանեցաւ որ Փալցի ժառանգութեան խնդիրն իրաւընտիրներու ձեռքով կարգի դրուի։ Լոթարինգիայի Կարոլոս Ե. դքսին Յովսէփ Լէոբոլտ որդին իր հայրենական երկիրներն ամբողջ ետ ընդունեցաւ։

44. Պատերազմին հետեւութիւնը։ Քաղաքական հաւասարակշռութիւն։ Անգղիացւոց ցամաք երկրին նկատմամբ ունեցած քաղաքականութիւնը։ Թէպէտ աս երկայն ու սաստիկ պատերազմով նիզակակցաց բաղձանքը կատարեալ գլուխ ելած չէր, որ էր՝ տէրութեանց վիճակը՝ Նիմուէկի, եւ եթէ կարելի ըլլայ՝ Վեսդֆալեան ու Պիւրենեան խաղաղութեանց դաշինքներուն որոշմանց համաձայնցրնել. բայց իրենց գլխաւոր նպատակին հասած էին, ինչու որ տէրութեանց փոփոխ ազատութիւնն ու անկախութիւնը պահուած ու հաստատուած էր։ Աս նպատակաւ երեք պատերազմ եղած ու երեք խաղաղութեան դաշինք դրուած

ըլլալով, քաղաքական հաւասարակշռութեան պահպանուելուն որչափ ծանրակշիռ ըլլալն ամենուն մտքին մէջ ան աստիճանի հաստատուած էր, որ ալ գործնական քաղաքականութեան մէջէն կորսուիլն անկարելի էր։ — Ասկէց զատ նոյն պատերազմաւ Անգղիացւոց՝ Եւրոպայի ցամաք երկրին նկատմամբ բանեցուցած քաղաքականութիւնն ըստ գլխաւոր ձեւոց որոշուեցաւ։ Աս բանս գլխաւորաբար յառաջ եկաւ Գաղղիայի հետ եղած ոսոխութենէն, որն որ երկու ազգաց մէջ վաճառականութեան նախանձաւորութենէն ծագեցաւ եւ Գուլիելմոս Գ.ին ձեռօքը կատարեալ ու տեւական կերպով հաստատուեցաւ։ Անգղիա՝ իբրեւ ցամաքային տէրութիւն՝ շատ տկար ըլլալով եւ չկրնալով նոյն նկատմամբ Գաղղիայի դիմացն ելլել, անձկութեամբ կապուեցաւ Աւստրիայի հետ, որն որ Եւրոպայի երկրորդ ցամաքային մեծ տէրութիւնն էր, եւ որչափ որ Հապսպուրկի տունը Սպանիայի մէջ կը տիրէր, նաեւ աս վերջին տէրութեան հետ ալ միացեալ մնաց։ Գուլիելմոս Գ.ին Անգղիայի գահն ելլելուն հետեւութիւնն եղած էր Հոլանտայի հետ ալ անձուկ կապակցութեան մէջ մտնել։ Անգղիացիք Իտալիայի մէջ Սաւոյայի դքսին որչափ ծանրակշռութիւն ունենալն ալ իմացած ըլլալով, անոր բարեկամութիւնը ձեռք բերելն իրենց քաղաքականութեան գլխաւոր նպատակներէն մէկն ըրին. իսկ Գերմանիայի մէջ առանձնական դաշնակիցք չէին կրնար պակսիլ։

---

45. Եւրոպայի արեւելեան կողմանց վիճակը։ Տաճկական պատերազմ ու Վասվարի զինադադար։

Վերը պատմուած երեք պատերազմներով Եւրոպայի արեւմտեան կողմերը տակնուվրայ եղած ատեն, արեւելք ալ մեծամեծ մրրիկներով կը վրդովէր։ Տաճկաց կողմանէ վախցուած վտանգը՝ Գերմանիայի համար երբեք ան աստիճանի սաստիկ եղած չէր, ինչպէս աս ժամանակի միջոցին մէջ, երբ որ բոլոր Գերմանիայի

բախտը՝ Վիէննայի բախտէն կախում ունէր: Դրանսիլուանիայի վրայ եղած վէճերով եւ Հունգարիայի մէջ կրօնական ու քաղաքական պատճառաւ պատահած ներքին շփոթութիւններով, Օսմանեանք նոյն տեղերը շատ կողմնակիցներ ստացած էին, որոնցմէ մեծ նպաստ ու օգնութիւն կ՚ընդունէին կայսեր հետ ըրած պատերազմներուն մէջ: Եւ թէպէտ կարգաւորեալ ճակատներու մէջ Գերմանացւոց պատերազմական արուեստին չէին կրնար հասնիլ, ի վերայ այսր ամենայնի անանկ հրամանատարներ ունէին, որոնք իրենց առաւելութիւններն աղէկ գործածել ու անոնցմէ օգուտ հանել գիտէին: Ասանկով Տաճկաց ու Աւստրիացւոց մէջ եղած պատերազմները՝ Արեւմտեան Եւրոպայի պատերազմներուն վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն կ՚ունենային: Լուդովիկոս ԺԴ. ստոյգ է Տաճկաց հետ յայտնապէս չէր դաշնակցեր, մանաւանդ թէ անոնց դէմ օգնական զօրք ալ խաւրեց. բայց մէկալ կողմանէ թէ՛ իր դեսպանները Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ թէ՛ իր գործակալները Հունգարիայի մէջ մեծ գործունէութեամբ Աւստրիայի դէմ կը գործէին: — Աս ժամանակի միջոցին սկիզբը, Դրանսիլուանիայի իշխանին համար եղած վիճին պատճառաւ, առաջին պատերազմը սկսաւ (1661). որովհետեւ Աւստրիացիք Քեմենի իշխանին կողմը կը բռնէին, իսկ Օսմանեանք Միքայէլ Ապաֆֆի իշխանը կը պաշտպանէին: Տաճիկները Կրոսվարտայնի (1661) ու Նայհայզլի (1662) բերդերն առին: Գերմանիայի իշխաններն աս բանէս իրենց ալ հետեւած վտանգը տեսնելով, Լէոբոլտ Ա. կայսեր զօրքով օգնութեան հասան. նոյն իսկ Գաղղիացիք ալ օգնական զօրք խաւրեցին: Քրիստոնեայք քանի մը պզտիկ ճակատներէ ետեւ, Մոնդեգուգուլի կոմսին հրամանատարութեան տակ մեծ յաղթութիւն ըրին Ս. Կոթարտի քով, Աճմէտ Քէօփրիւլիւին զօրավարութեան տակ եղող Տաճկաց դէմ (1664, Օգոստ. 1): Բայց այնպէսով ալ քանի մ՚օր ետքը դրուած Վասվարի

քսան տարւան զինադադարի դաշանց զօրութեամբ (Օգոստ. 10) վերյիշեալ երկու բերդերը Տաճկաց ձեռքը մնացին. Ապաֆֆի ալ Դրանսիլուանիայի իշխանութեան աստիճանը պահեց:

46. Երկրորդ տաճկական պատերազմ: Վիեննայի պաշարումն ու ազատութիւնը: Այս առաջին պատերազմէն աւելի երկայն ու աւելի ծանրակշիռ եղաւ երկրորդը, որն որ քսան տարւան զինադադարին ժամանակը չլմընցած՝ սկսաւ: Ասոր առիթ տուաւ գլխաւորաբար Հունգարացւոց, քանի մը անգամ ոտք ելլելէն ու զսպուելէն ետքը, Թէօքէլի իշխանին առաջնորդութեամբը հանած ապստամբութիւնը (1678), որն որ երեք տարի տեւելէն ետեւ՝ բոլորովին զսպուելու վրայ եղած ատեն, նոյն իշխանը Սուլթան Մէհէմմէտ Դ.ին դիմեց (1681) եւ անոր հետ դաշինք դրաւ (1682): Նոյն դաշանց զօրութեամբ Սուլթանը զինքն իբրեւ Հունգարիայի թագաւոր ճանչցաւ եւ օգնական զօրք խրկեց Աւստրիացւոց դէմ դնելու համար, որով Աւստրիայի հետ նորէն պատերազմ բացուեցաւ: Այս պատերազմը, որուն սկսելուն արդէն Լուդովիկոս ԺԴ. մեծ ազդեցութիւն ըրած էր, նոյն թագաւորին միեւնոյն ատենները գլուխ տարած գործքերուն մեծապէս օգտակար եղաւ: Օսմանեանք Գարա Մուստաֆային հրամանատարութեամբը Հունգարիայի մէջ շուտ մը յառաջանալով եւ Թէօքէլիին զօրաց հետ միանալով, եկան մինչեւ Վիեննա մայրաքաղաքը պաշարեցին (1683, Յուլ. 14): Բայց իրենց այսչափ յառաջանալը բոլոր Գերմանիայի անկախութիւնը վտանգի մէջ դնելով, ամենուն սրտին մէջ մեծ վախ ու սաստիկ հայրենասիրութիւն զրգռած էր: Ուստի Վիեննացիք դիւցազնական քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանած ատեն, Գերմանական ու Լեհ բանակ մը Լեհաց Յովհ. Սոպիեցքի թագաւորին ու Լոթարինգիայի Կարոլոս Ե. դքսին հրամանատարութեան տակ, մայրաքաղաքին օգնութեան գալով, Օսմանեանք յաղ-

թուեցան եւ ստիպեցան պաշարումը վերցընել ու ետ քաշուիլ (Սեպտ. 12)։ Այսով չէ թէ միայն Աւստրիայի իշխանութիւնը Հունգարիայի մէջ հաստատեցաւ, հապա Գերմանիա ալ Օսմանեանց յարձակումէն բոլորովին ազատեցաւ։

47. Պատերազմը կ'ընդարձակուի։ Գարլովիցի խաղաղութիւնը։ Բայց պատերազմն ասով լմընցած չէր, հապա շատ տարիներ ալ յառաջ գնաց ու խիստ ընդարձակեցաւ. ինչու որ Գերմանիայի շատ իշխաններէն զատ, Վենետացիք ալ ասոր մէջ մտան (1684, Մարտ. 5). միանգամայն թէ Լեհք ու Ռուսք ալ նոյնին մասնակից ըլլալով, պատերազմը նաեւ հիւսիսային կողմերը տարածեցաւ, որուն վրայ ետքէն (59) կը խօսինք։ Իսկ արեւելեան պատերազմը գլխաւորաբար Հունգարիայի մէջ կ'ըլլար, ուր Գերմանացիք Նայհայզլ (1685, Օգոստ. 19) եւ տարի մը ետքը Օֆն (1686, Օգոստ. 22) բերդերն առին։ Հետեւեալ տարին դարձեալ նոյն օրերը Օսմանեանք Մոհաչի քով յաղթուեցան (1687, Օգոստ. 12) եւ Սլաւոնիա կորսնցուցին։ Ասոր վրայ Հունգարիա կայսերական տան հպատակեցաւ. Հունգարացիք ստիպեցան իրենց թագաւորն ընտրելու իրաւունքէն հրաժարիլ եւ կայսեր երէց որդին Յովսէփ Ա. իբրեւ իրենց ժառանգական թագաւորը ճանչնալ (1687, Հոկտ. 31)։ Նոյն միջոցին Վենետացիք Դալմատիայի, Մորայի ու Ատտիկէի մէջ շատ տեղեր առին. իսկ կայսերականք երկրորդ տարին Հունգարիայի մէջ քանի մ'երեւելի տեղերու տիրելէն զատ՝ Պելկրատ ալ առին (1688, Սեպտ. 6), որով բոլոր Սերուիա ստիպեցաւ անձնատուր ըլլալ. նոյնպէս Վալաքիա ալ կամակար հպատակեցաւ։ Բայց քիչ մը ետքը Քէօփրիւլիւ Մուստաֆա փոխարքան երեւան ելլելով, իրաց կերպարանքը փոխուեցաւ. Օսմանեանք իրենց կորսնցուցած տեղերն ետ առին ու նորէն Պելկրատի տիրեցին (1690, Հոկտ.)։ Սակայն նոյն դիւցազն Սալանքէմէնի ճակատին մէջ՝ առանց իրեն արժանաւոր

յաջորդ մը Թող տալու՝ մեռնելով (1691, Օգոստ․ 19), իրական պատերազմը սկսաւ Թուլութեամբ շարունակուիլ։ Իսկ Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց դեսպանաւորութիւնն ան միջոցին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ աւելի սաստիկ պատերազմ մը կը մղէր․ եւ վերջիններուն ջանքովը խաղաղութիւն ըլլալն արգելուելով, վերջապէս Սուլթան Մուստաֆա Բ․ անձամբ իր զօրաց գլուխն անցաւ (1695), որով պատերազմը նորէն սաստկացաւ։ Բայց երկու տարւան չափ Օսմանեանց զինուց յաջողութիւնը շարունակելէն ետեւ, Գերմանացւոց կողմանէ ալ երեւելի դիւցազն մը դուրս ելաւ, այս ինքն՝ Եւգինէոս Սաւոյայի իշխանը (1697), որն որ իր հրամանատարութեամբը Զենդայի ճակատը վաստըկեցաւ (Սեպտ․ 11), եւ պատերազմին վերջ տուաւ։ Խաղաղութեան բանակցութիւնները մէկուկէս տարիի չափ տեւեցին, եւ ետքը Գարլովիցի խաղաղութեան (զինադադարի) դաշինքը գրուեցաւ (1699, Յունու․ 26)․ որով Հունգարիայի մէջ Օսմանեանց ձեռքը միայն Դէմէշվար մնաց։ Իսկ Վենետացիք Մորա պահեցին, Սան Մաւրոյ ու Եգինա կղզիներով։ Աս խաղաղութեան հետեւութիւններէն մէկն ալ Դրանսիլուանիային՝ Աւստրիայի իշխանութեան տակ մտնելն եղաւ (23)։

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Բ. ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(1661–1700)

48. *ընդհանուր տեսութիւն:* Ինչպէս որ հարաւային տէրութեանց քաղաքական յարաբերութիւնները՝ Միւնսդէրի, Ախընի, Նիմուէկի ու Ռիզուիքի խաղաղութեանց դաշինքներով կարգի դրուած եւ անոնց վրայ հաստատուած էին. ասանկ ալ հիւսիսային տէրութեանց իրողութիւնները՝ Ռոսքիլտի, Գոբենհակի, Օլիվայի ու Գարտիսի (Հատ. Ա. 211, 212) խաղաղութեանց դաշինքներով կարգաւորուած ու անոնց վրայ հիմնուած էին: Ասանկով կ'երեւար որ տէրութեանց փոփոխ յարաբերութիւններուն մէջ երկպառակութեան նիւթ չգտնուի, բաւական որ արտաքին ազդեցութիւն կամ արտաքին խռովութեան պատճառ մը՝ որոնց առջեւը չէկրնար սովորաբար առնուիլ, նոյն հանդարտութիւնը չվրդովէր: Բայց դժբախտութեամբ առանձին տէրութեանց ներքին հանգամանքներուն մէջ գրգռութեանց շատ նիւթ կար, որոնք հիւսիսային կողմանց խաղաղութեան պահպանութիւնը խիստ կը դժուարցընէին:

49. ԼԵՀԱՍՏԱՆ. *Երկրին ու ազգին վիճակը:* Աս տէրութիւնն ընտրական թագաւորութիւն ըլլալէն ետեւ, մանաւանդ քանի որ քուէներու ամբողջութիւնն իբրեւ ընտրութեան հարկաւոր թէութիւն դրուած էր (Հատ. Ա. 132), չէր կրնար յուսացուիլ որ գահակալութիւնք հանդարտութեամբ ըլլան կատարուին, մանաւանդ որ օտարաց միջամտութիւնն ալ այնչափ դիւրին էր: Արտաքինք աս տէրութեան ներքին իրողութեանց մէջ ան աստիճանի կը խառնուէին, մինչեւ թագաւորի մը կենդանութեան ատեն՝ իր յաջորդն որոշել տալու ետեւէ կ'ըլլային. ասով տէրութեան մէջ գրգռութիւնն օրէ օր աւելի կ'աճէր եւ կրնար ամէն օր քաղաքական պատերազմ մը պատճառել: Կրնայ ըսուիլ որ Լեհաց թագաւորներուն ընտրութիւնը՝ գահու կրկին աճուրդ մըն էր. մէյ մը հրապարակական՝ ի-

բրեւ թէ տէրութեան օգտին համար, մէյ մ'ալ գաղտնի՝ ընտրողներուն օգտին համար։ Ի վերայ այսր ամենայնի Լեհաց իշխանութիւնը հաստատուն մնաց, քանի որ իրենց սկզբնական բնաւորութիւնն ու բարքը՝ օտար սովորութիւններով ու բարքերով ապականած ու տկարացած չէր, եւ միանգամայն դրացի ազգերն իրենց պատերազմական արուեստին չէին կրնար հասնիլ։ Թէ խորհուրդներու մէջ եւ թէ պատերազմի դաշտին վրայ շատ անգամ Հռոմայեցւոց բնաւորութիւնը կը տեսնուէր իրենց վրայ. բայց ազգային թիւր ամբարտաւանութիւնը յաճախ չէր թողուր որ իրենց օգտին համեմատ վարուին։

50. ՇՈՒԵՏ. Ազնուականք։ Թագաւորական իշխանութիւնը բացարձակ կ'ըլլայ։ Արեւելեան ծովուն չորս դին եղող գրեթէ բոլոր երեւելի գաւառները Շուետ իր տակն ունենալով, աս ժամանակի միջոցին մէջ ալ իբրեւ հիւսիսային կողմանց առաջին տէրութիւնը կը սեպուէր։ Բայց շատ տարակուսական էր թէ իրեն պիտի մնան ան գաւառները, որոնք թէ՛ արեւելքի եւ թէ՛ արեւմուտքի հետ ըրած պատերազմներուն առիթ կու տային։ Իսկ տէրութեան մէջ, Կարոլոս ԺԱ.ին անչափահասութեան ատենը (**1660—1672**), անանկ կ'երեւար որ գրեթէ Լեհաստանի վիճակին նման վիճակ մ'երեւան պիտ'որ ելլէ։ Նոյն միջոցին ազնուականք թագաւորական ստացուածներն իրենց կը սեպհականէին, եւ Շուետի հին սովորութեան հակառակ՝ ժողովրդեան ուրիշ կարգերուն (քաղաքացիներուն ու գեղացիներուն) վրայ անչափ ու անպատշաճ իշխանութիւն մը ձեռք բերին։ Բայց նոյն թագաւորն ատենին վրայ հասնելով, իր իրաւունքներն ու արքունեաց ստացուածքը ձեռք բերաւ. անանկ որ տէրութեան խորհրդեան անդամները, որոնք գրեթէ ամենազօր եղած էին, նորէն թագաւորին իշխանութեան տակ ինկան եւ ըստ կարգի պարզապէս իբրեւ խորհրդական մնացին։ Մինչեւ խորհրդանոցին մէջ թագաւորին բացարձակ իշխանութիւն տրուեցաւ՝ օրէնսդրութեան, արքունի ստացուածներուն եւ պատերազմի իրողութեանց նկատմամբ. միանգամայն իգական յաջորդութեան իրաւունքն ալ հաստատուեցաւ (**1680—1682**)։ Սակայն սանկով թագաւորին գրեթէ բացարձակ իշխանութիւն ձեռք բերելը՝ վրան ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Շուետի համար շատ վնասակար հետեւութիւններ ունեցաւ։ Կարոլոս ԺԱ.ին ատենը՝ Շուետ Լուդովիկոս ԺԴ.ին աշխարհակալութեան պատերազմներուն մասնակից ըլլալով, տէրութեան պարտքը շատ աճած էր։

Նոյն Թագաւորն իր բանեցուցած միջոցներովն աս պարտքը քիչ մը նուազցուց· ասկից զատ՝ Թէ ցամաքային եւ Թէ ծովային զօրութիւնը կարգի դրաւ ու պայծառացուց։ Իր մահուընէ ետեւ (1697, Ապր· 15) իրեն յաջորդեց իր 15 տարուան պատերազմասէր ու բախտախնդիր որդին Կարոլոս ԺԲ· որն որ քանի մ'ամիս ետքը չափահաս հրատարակուելով, սկսաւ անձամբ կառավարել (1697, Դեկտ. 24)։

51· ՊՐՈՒՍ· *Տէրութեան դիրքն ու իր վեհապետները։* Թէեւ աս երկիրը Վէլաւի դաշինքով վեհապետական կամ անկախ տէրութիւն մ'եղած էր (Հատ· Ա· 213), բայց եւ այնպէս իբրեւ Պրանտէնպուրկի գաւառ կը սեպուէր, որովհետեւ մայրաքաղաքը նոյն Պրանտէնպուրկի մէջ էր։ Աս սանկ ըլլալով, Պրուշ աւելի արեւմտեան Եւրոպայի տէրութեանց իրողութիւններուն մասնակցութիւն կ'ունենար, քան Թէ հիւսիսային տէրութեանց գործքերուն, որոնց մէջ գրեԹէ միայն ան ժամանակ կը մտնէր՝ երբ որ առաջիններուն հետ կապակցութիւն կ'ունենային։ Արդէն Փրեդերիկոս Գուլիելմոս (Հատ· Ա· 186, 213), որն որ հասարակօրէն Մեծ կայսրընտիր կը կոչուի, արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ՝ իբրեւ անկախ կը գործէր, որչափ որ իր Գերմանական կայսրութեան անդամ ըլլալը կը ներէր· իսկ տէրութեան մէջ գլխաւորաբար պատերազմներուն պատճառաւն ըստ հաճոյից դրուած տուրքերով բացարձակ իշխանութիւն հաստատած էր։ Բայց Պրուշի մեծութեան հիմը բուն գալ ժամանակի միջոցին մէջ դրուեցաւ, Փրեդերիկոս Գուլիելմոսին (†1688) որդւոյն ու յաջորդին՝ Փրեդերիկոս Գ·ին ատենը· իսկ աս շրջանին երրորդ ժամանակի միջոցին մէջ իր բարձրութեան ծայրը հասաւ, ինչպէս իւրաքանչիւր տեղերը կը տեսնենք։

52· ՌՈՒՍԻԱ· *Տիրող ցեղին շփոթութիւնները։ Պետրոս Մեծ առանձին Ձար կ'ըլլայ։* Հիւսիսային կողմանց իրողութիւններուն վրայ՝ Ռուսիայի ունեցած ազդեցութիւնն իսկզբան շատ մեծ չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ հարկ էր որ տէրութեան մէջ աւելի կարգաւորութիւն մտնէր, որպէս զի դուրսն ալ աւելի մեծ ազդեցութեամբ կարենար գործել։ Արդէն տիրող տան մէջ եղած խառնաշփոթ հանգամանքը Թող չէր տար օտար տէրութեանց միտ դնելու։ — Ալէքսի († 1676, Փետր· 8) եւ իր որդին Ֆէոտոր Գ· († 1682, Ապր· 27) ձարերուն ատենը, Ռուսաստան հազիւ կրցած էր իր դրացի տէրութեանց իրողութիւններուն մէջ փոքր մասնակցութիւն մ'ունենալ։

Նոյն միջոցին ուրիշ քանի մը հեռաւոր տէրութեանց, ինչպէս Գաղղիայի հետ, դեսպաններու ձեռքով կապակցութիւն ունենալու սկսան Ռուսք (**1687**). իսկ Անգղիայի հետ վաճառականութեան կապակցութիւն ունէին: Ֆէոտոր Գ. զաւակ չունենալով, եւ չուզելով տէրութիւնն իր անկարող Իւան Գ. (Ե.) բուն եղբօրը թողուլ, իր տասը տարւան Պետրոս խորթ եղբայրն իրեն յաջորդ անուանեց: Բայց առաջնոյն Սոփիա քոյրը՝ ուզելով իր եղբօրն անուամբը՝ իշխանութիւնն իրեն ձեռքն անցընել, Ստրելիցներուն ձեռօքն ապստամբութիւն մը հանեց: Ասոր վախճանն ան եղաւ, որ Նախ Իւան եւ ետքը անոր բաղձանաց համաձայն՝ Պետրոս ալ ձար հրատարակուեցան, եւ երկուքը մէկտեղ պսակուեցան (**1682**, Մայ. **18**). իսկ Սոփիա խնամապետ եղաւ: Քիչ մ'ատեն հանդարտութիւնը չաւրուեցաւ. բայց երբ որ Պետրոս մեծնալով՝ սկսաւ տէրութեան գործքերուն մէջ խառնուիլ, իր եւ Սոփիային մէջ եղած գրգռութիւնը սաստկացաւ, ան աստիճանի՝ մինչեւ իշխանուհին ուզեց դարձեալ Ստրելիցներուն ձեռքով զՊետրոս մէջտեղաց վերցընել եւ ինք բուն իշխողն ըլլալ: Սակայն ձարն ատենին իմացաւ եւ կրցաւ բաներն անանկ ընել՝ որ Սոփիա վանք մը փակուեցաւ եւ ինք Ռուսիայի միակ իրական ձարն եղաւ, իսկ Իւանին՝ ձարի միայն անունը մնաց (**1689**): Աս վերջինը մեռած ատեն (**1696**) երկու աղջիկ զաւակ թողուց, Կատարինէ եւ Աննա:

53. *Պետրոս Մեծին նորոգութիւններն ու առաջին ճամբորդութիւնը:* Կրնայ առանց չափազանցութեան ըսուիլ, որ Պետրոս Ռուսաց պետութեան մեծութեան հիմնադիրն եղաւ. իր ազգին կրթութեան եւ Ռուսիայի պայծառութեան համար ըրածները՝ պէտք է որ ամէն ժամանակ ամենուն զարմանք պատճառէ: Նախ ձեռք զարկաւ ցամաքային զօրքը կարգաւորելու եւ կանոնաւոր բանակ մը կազմելու. անկից զատ Ռուսի նաւատորմիղ մը սկսաւ ոչնչէ ձեւացընել: Ասոնք աւելի եւս կատարելագործելու եւ իր ազգը քաղաքակրթեալ երեւելի ազգերուն կարգը բարձրացընելու համար, միտքը դրաւ որ օտար երկիրներ ճամբորդութիւն ընէ: Բայց աս բանս ազգին բռտագոյն մասին անհաճոյ ըլլալով, Ստրելիցներու մեծ դաւաճանութիւն մը պատճառեց, որուն նպատակն էր՝ հրդեհ մը հանել, նոյն շփոթութեան մէջ ձարը մեռցընել եւ իր տեղը Սոփիա իշխանուհին նստեցընել: Պետրոս իր աներկիւղ քաջարտութեամբն աս դաւաճանութիւնը զսպելէն ետեւ, տէրութեան գործքերն ապահով ու իմաստուն մարդիկնե-

րու յանձնեց եւ իր խորհուրդը գլուխ հանելով՝ ճամբայ ելաւ (**1697**, Ապր.), իբրեւ առանձնական մարդ Գերմանիա, Հոլանտա, Անգղիա պտըտեցաւ, ամէն բան եւ գլխաւորաբար զինուորական ու նաւական հիմնարկութիւնները քննեց, Հոլանտայի մէջ իբրեւ հասարակ գործաւոր երկայն ժամանակ նաւ շինելու զբաղեցաւ, եւ նորէն Գերմանիա գալով, հոնկից Իտալիա անցնիլ կ'ուզէր: Բայց իր նորոգութեանց թշնամիները զինքն իշխանութենէն վար առնելու եւ Սոփիա իշխանուհին իր տեղն անցընելու նպատակաւ նոյն ատեն Ռուսիայի մէջ դարձեալ մեծ ապստամբութիւն մը հանած ըլլալով, ալ չուզեց իր բացակայութիւնն երկընցընել. ուստի թէեւ իր հաւատարիմներն ապստամբութիւնը զսպած էին, ինք աճապարեց իր տէրութիւնը դարձաւ (**1698**, Սեպտ.): Հոն ապստամբութեան գլխաւորները պատժելէն ու Ստրելիցներու գունդը քակելէն ետեւ, սկսաւ իր տէրութիւնը դուրսը տեսածներուն համեմատ կարգաւորել:

54. ԴԱՆԻԱ. Թագաւորական տան եւ Հոլշդայն-Կոդդորբեան ցեղին երկպառակութիւնները: Ալդոնայի իրաւախոհութիւն: Թէպէտ բացարձակ ու կարգաւորեալ իշխանութեան հաստատուելէն ետեւ (Հատ. Ա. **213**), Փրեդերիկոս Գ.ին († **1670**, Փետր. **9**) եւ անոր Քրիստիան Ե. († **1699**, Օգոստ. **25**) որդւոյն ատենները, աս տէրութիւնը հաստատուն կերպով կը յառաջանար. բայց թագաւորական տան մէջ ելած երկպառակութիւն մը՝ իսկզբան կարծուածէն աւելի սաստիկ վնասակար հետեւութիւններ ունեցաւ: Նոյն երկպառակութիւնն ելաւ իշխող տան երկու ճիւղերուն մէջ, այս ինքն՝ բուն թագաւորական ճիւղին եւ Հոլշդայն-Կոդդորբի ըսուած ճիւղին մէջ, որն որ Փրեդերիկոս Ա.ին՝ կրտսեր Ադոլֆ որդիէն յառաջ եկած էր: Աս երկպառակութենէն ծագած չփոթութիւններն ու կռիւները՝ միայն Դանիայի մէջ չմնացին, հապա բոլոր հիւսիսային կողմանց վրայ ալ տարածեցան, եւ հետեւեալ ժամանակի միջոցին մէջ շատ օգնեցին ան պատերազմին բռնկելուն, որուն բոցը բովանդակ հիւսիս սփռեցաւ: — Կոդդորբեան դքսական ցեղը ժառանգութեամբ ստացաւ Շլեզուիկի ու Հոլշդայնի կէսը, առաջինն՝ իբրեւ Դանիայի աւատ, իսկ երկրորդն՝ իբրեւ Գերմանիայի աւատ (**1544**): Վերոյիշեալ երկպառակութիւնը սկսաւ Շլեզուիկ Դանիայի աւատապետութեան տակէն հանելու ջանքէն (**1654**), զորն որ Փրեդերիկոս Բ. դուքսը գլուխ տարաւ Ռոսքիլտի խաղաղութեան ատեն

(Հատ. Ա. 211) իր Կարոլոս Ժ. Կուստաւ փեսին (Շուէտի Թագաւորին) ձեռքով, եւ զորն որ Գոբենհակի խաղաղութեան դաշինքը հաստատեց (Հատ. Ա. 212)։ Բայց Քրիստիան Ե. նոյն աւատապետութիւնը նենգութեամբ նորէն հաստատեց Ռոենտսպուրկի դաշինքով (1675, Յուլ. 10). եւ դքսին բողոքելէն ու փախչելէն ետեւ՝ երկիրն իրեն առաւ։ Եւ թէպէտ դուքսը Գաղղիայի միջնորդութեամբ Ֆոնդենպլոյի խաղաղութեան դաշինքով իր իշխանութեան մէջ նորէն հաստատուեցաւ (37). բայց ետքէն Գաղղիայի հետ եղած յարաբերութիւնները փոխուելով, Շլեզուիկ երկրորդ անգամ առնուեցաւ (1684), մինչեւ որ շատ կռիւներէ ետեւ, Պրանտենպուրկի, Անգղիայի ու Հոլանտայի միջնորդութեամբ, Ալդոնայի իրաւախոհութեան դաշինքով, դուքսը դարձեալ իր իշխանութեան մէջ հաստատեցաւ (1689, Յունիս 20)։ Սակայն ասով երկու ճիւղերուն մէջ եղած թշնամութիւնը չդադրեցաւ, որն որ աւելի ծանրակշռութիւն ստացաւ, երբ որ Փրեդերիկոս Դ. դուքսը Կարոլոս ԺԲ.ին հետուիկ Սոփիա քրոջը հետ կարգուելով (1698), դքսական ճիւղը Շուէտի հետ անձուկ կապակցութեան մէջ մտաւ։ Ասոր հետեւութիւնները գալ ժամանակի միջոցին մէջ կը տեսնենք։

55. *Գոզագներու շփոթութիւնք։ Անտրուսովի զինադադար։* Հիւսիսային տէրութիւնք այս վիճակի մէջ գտնուելով, կրնայ ըսուիլ որ ընդհանուր նիւթ մը չկար, որն որ քաղաքականութեան հասարակաց կէտ մը կազմէր, կամ տէրութիւններուն առիթ տար իրարու հետ բանակցելու եւ խաղաղական եղանակաւ միաբանիլ չկրցած ատեննին՝ պատերազմ պատճառէր։ Բայց Գոզագներու շփոթութիւնները կերպով մը ասանկ նիւթ դուրս հանեցին։ Այս շփոթութիւնները կէս մը բուն ինքեան ծանրակշիռ էին, որովհետեւ անոնցմէ կախում ունէր Ուգրանիայի եւ անոր քաջ ու պատերազմող բնակչաց վրայ տիրելը, կէս մ՚ալ նոյն գաւառին դիրքովը շատ կրնար ընդարձակուիլ, ինչու որ չորս կողմն այլեւայլ տէրութիւնք գտնուելով, այս ինքն՝ Ռուսք, Լեհք, Տաճկաց պաշտպանութեան տակ եղող Թաթարք եւ նոյն իսկ Տաճիկք, մէջը մասնակցութիւն կ՚ունենային։ — Գոզագները,

որոնք ազատ Ռուսաց, Լեհաց ու Թաթարաց խառնուրդէն յառաջ եկած էին, Բոտոլիայի ու Վոլհինիայի (Ուգրանիայի) մէջ, Տնիեբեր գետին երկու կողմերը կը բնակէին, եւ ԺԵ. դարէն վեր Լեհաց պաշտպանութեան տակ էին: Ստեփան Բաթորի (Հատ. Ա. 132) անոնց մէջ զինուորական կարգադրութիւն խոթելով (1576), Տաճկաց ու Թաթարաց դէմ նախապարիսպ մը ձեւացուց: Բայց Գողազներուն Լեհաց մեծերէն կրած ճնշումը՝ կրօնական ատելութեան վրայ աւելնալով, իրենց Խմիելնիցքի գլխուն առաջնորդութեամբը ոտք ելլելուն պատճառ եղաւ (1648). եւ թէպէտ աս ապստամբութիւնը զսպուեցաւ, բայց մէկ երկու տարի ետքը նորոգուելով (1651), Գողազներն իրենք զիրենք Ռուսի հպատակութեան տակ ձգեցին (1654, Յունու. 6): Աս բանս պատճառ եղաւ Լեհաց ու Ռուսաց մէջ պատերազմ բացուելուն, երբ որ առաջիններն արդէն Շուետի հետ պատերազմի մէջ էին (Հատ. Ա. 211). միանգամայն Տաճկաց հետ պատերազմ բացուելու ալ վտանգ կար, որովհետեւ Գողազներու մէկ մասը Դրան հպատակութեան տակ մնած էին: Այսպէսով Լեհերը ստիպեցան Ռուսաց հետ Անտրուսովի 13 տարուան զինադադարն ընելու (1667, Յունու. 30), որով Տնիեբերի արեւելեան ու արեւմտեան կողմերն եղող Գողազները՝ Ռուսի ու Լեհի մէջ բաժնուած մնացին. եւ Ռուսք Քիեւ ու Սմոլենսք եւ Տնիեբերի արեւելեան կողմն եղող Սեւերիայի ու Չեռնիգովի երկիրները պահեցին: Արդ թէպէտ նոյն պատերազմներով Լեհաց աշխարհակալութիւններուն մեծ մասն իրենց ձեռքէն ելաւ. բայց միանգամայն անոնք պատճառ եղան որ իրենց մէջ մեծամեծ զօրապետք եւ դիւցազունք երեւան ելան, որոնցմէ մէկն եղաւ Յովհաննէս Սոպիեցքի քաջ զօրապետն ու անուանի թագաւորը:

56. *Լեհաստանի դաշնակալութեան շփոթութիւնք: Միքայէլ թագաւոր: Օսմաննեանց հետ պատե-*

բազմ ու Պուչազի խաղաղութիւն: Այս դէպքերը պատահած ատեն Լեհաստանի մէջ գրգռութիւնը կը շարունակէր, որուն գլխաւորաբար սնունդ կու տար Գաղղիացւոց՝ Յովհաննէս Գազիմիր Թագաւորին (Հատ. Ա. 211) Գաղղիացի իշխան մը յաջորդ որոշել տալու համար բրած ջանքը: Յովհաննէս Գազիմիր Թագաւորին կինը Նըվէրի ցեղէն Լուիզ Մարիամ ըլլալով, կ'ուզէր որ Գոնտէի տնէն իշխան մ'անոր յաջորդ որոշել տայ: Այսով Լուպոմիրսքի իշխանին առաջնորդութեամբը մեծամեծ շփոթութիւններ պատահեցան, որոնք վերջապէս քաղաքական պատերազմի պատճառ տուին (1665): Թագուհին մեռնելէն ետեւ (1667), Թագաւորը՝ որն որ կառավարութենէն ձանձրացած էր, գահէն հրաժարեցաւ (1668, Սեպտ. 17) եւ ընտրութեան խորհրդանոցը չբացուած՝ ձգեց Գաղղիա գնաց: Վեց օտարականք եւեւէ կ'ըլլային դատարկացեալ գահը ձեռք բերելու. բայց բոլոր իրենց ջանքը պարապ ելաւ, եւ երկրին իշխաններէն՝ Միքայէլ Վիշնիովիեցքի, Բիասդներու (Եակելլոններու) ցեղէն, Թագաւոր ընտրուեցաւ ու պսակուեցաւ (1669, Յունիս 19): Սակայն նոյն ինք ինքն ալ կը զգար որ անանկ աստիճանի մը ամենեւին յարմարութիւն չունի, անոր համար ալ ակամայ ընդունեցաւ: — Երկրին ներքին շփոթութիւնները կարգի չմտած, անդիէն Գօզագները նորէն ոտք ելան Տրօշենսքըյի առաջնորդութեամբը, որն որ սկսաւ Տաճկաց դիմել: Տաճիկներն ալ աս բանս պատճառ առին Լեհաց դէմ պատերազմ բանալու, որուն մէջ վերջինները մեծ անյաջողութիւն ունեցան, թէեւ Ռուսաց հետ ալ կապակցութեան մէջ էին: Օսմանեանք Գամենից առին. եւ ներքին վրդովմունքներէն առիթ գտնելով՝ մինչեւ Լեհաստանի մէջերը յառաջ քալեցին: Ասոր համար Միքայէլ ստիպեցաւ Պուչազի ամօթալի խաղաղութիւնն ընելու (1672, Հոկտ. 18), որով Գօզագներն ազատ թող կու տար եւ յանձն կ'առնուր տուրք վճարել Օսմանեանց,

որոնց ձեռքը կը մնար Գամենից եւ Բոտոլիա գաւառը: Բայց յայտնի էր թէ ազգին պատիւը չէր ներեր որ ասանկ դաշինք մը հաստատուն մնայ. ուստի եւ երկրորդ տարին նորէն պատերազմ սկսաւ (1673), որուն մէջ Յովհաննէս Սոպիեցքի Լեհաց հրամանատարը Գոցիմի փառաւոր յաղթութիւնն ըրաւ (1673, Նոյեմ. 11):

57. Յովհաննէս Սոպիեցքի՝ թագաւոր: Ժուրաւնայի խաղաղութիւն: Նոյն յաղթութեան նախընթաց օրը Միքայէլ թագաւորը մեռած ըլլալով (Նոյեմ. 10), քանի մ'ամիս ետքը վերոյիշեալ Յովհաննէս Գ. Սոպիեցքի անոր յաջորդ ընտրուեցաւ (1674, Մայ. 20): Աս ընտրութիւնը չէ թէ միայն Լեհաստանի, հապա բոլոր հիւսիսային տէրութեանց համար ծանրակշիռ դէպք մըն էր: Բայց ինք թէպէտ արդէն շատոնց քաջ պատերազմող ու անուանի զօրագլուխ էր, սակայն եւ այնպէս երբեք աշխարհակալութիւն ընելու ետեւէ չինկաւ: Իր գլխաւոր ջանքն ան եղաւ որ Տաճկաց հետ դրուած Պուչացի խաղաղութեան դաշանց նախատինքն ազգին վրայէն վերցընէ, զորն որ իրօք ալ գոնէ ըստ մասին գլուխ տարաւ, Ժուրաւնայի խաղաղութեան դաշինքը դնելով (1676, Հոկտ. 16), որով թէպէտ Տաճկաց տրուած տուրքը դադրեցաւ, բայց Գամենից եւ Ուգրանիայի երեք մասին մէկն անոնց ձեռքը մնացին: Իսկ Ռուսք, որոնք՝ ինչպէս ըսինք՝ Լեհաց հետ կապակցութեան մէջ էին (56), Տաճկաց հետ ըրած պատերազմին յառաջ տանելով, ան մասն ալ անոնց ձեռքէն առին եւ Ռաճինի զինադադարով նոյնը պահեցին (1681): Յովհաննէս Սոպիեցքիի պէս թագաւոր մը գուցէ կրնար երկրին ներքին հանգամանքը կարգաւորել. բայց ասանկ կարգաւորութիւն Լեհ թագաւորի մը տեսութեան շրջանէն վեր էր: Իսկ արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ թէպէտ ինք հիւսիսային կողմանց իրողութիւններուն մէջ մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ. բայց ան ալ անցողական բան

մ՚եղաւ, որովհետեւ միայն անձնական էր: Տէրութեան թէ ներքին հանգամանքներն աւելի գէշցան եւ թէ արտաքին յարաբերութիւններն աւելի խառնաշփոթ եղան, երբ որ Սոպիեցքիին մեռնելէն ետեւ (1696, Յունիս 17), բազմաթիւ հետամուտից մէջէն՝ Սաքսոնիայի Փրեդերիկոս Աւգոստոս կայսրընտիրը թագաւոր ընտրուեցաւ (1697, Յունիս 28):

58. Շուետաց՝ հարաւային կողմանց պատերազմներուն մէջ մտնելուն հետեւութիւնները: Լեհաստան ու Ռուսաստան աս կերպով Գոզագներու շփոթութիւններով զբաղած ատեն, Շուեդք Գաղղիայի ձեռքով Հոլանտական-գերմանական պատերազմին մէջ մտած եւ Պրանտենպուրկի մէջ պատերազմ ըրած էին (35), որով եւ Դանիայի ու Գերմանիայի պատերազմներուն մէջ ալ միջամուխ եղան, եւ ասով չէ թէ միայն իրենց քանի մը գաւառները կորսնցուցին, հապա Ֆերպելինի քով (35) իրենց պատերազմական համբաւն ալ: Եւ թէպէտ Գաղղիա կրցաւ Ս. Ժերմէնի եւ Ֆոնդենպլոյի խաղաղութեան դաշինքներով նոյն գաւառներն իրենց դարձնել տալ (37). բայց իրենց պատերազմական համբաւը ձեռք բերելու համար՝ քաջ պատերազմող թագաւոր մը հարկաւոր էր, ինչպէս եղաւ Կարոլոս ԺԲ.: Ինչպէս յառաջագոյն ըսուածներէն (32) կը տեսնուի, Շուեդի արտաքին քաղաքականութիւնը գլխաւորաբար ընդունած դրամական օգնութենէն կ՚որոշուէր, զորն որ մէյ մը Գաղղիայէն, մէյ մը Սպանիայէն կ՚ընդունէր: Աս սանկ ըլլալով, կարելի չէր որ հաստատուն քաղաքականութիւն մ՚ունենար, ինչու որ իր օգնութիւնը՝ միշտ աւելի սուղ տուողին կը ծախէր:

59. Լեհաց եւ Ռուսաց՝ Տաճիկներուն հետ ըրած պատերազմը: Լեհաստան եւ քիչ մը վերջը Ռուսաստան Աւստրիայի հետ միացան՝ Տաճկաց հետ ունեցած պատերազմին մէջ: Վիեննայի պաշարման վերցուիլը՝ Սոպիեցքիին կենաց ամենափառաւոր օրն եղաւ

(46)· բայց անկէ ետեւ կարծես թէ յաջողութիւնը զինքը բոլորովին թող տուած էր, եւ նոյն Տաճկական պատերազմին՝ Ռուսաց մասնակից ըլլալը, հարկ եղաւ գնել Անտրուսովի զինադադարը (55) Մոսկուի խաղաղութեան դաշինքին դարձընելով (1686, Մայ. 6)։ Սոպիեցքի նոյն երկայն պատերազմներուն վախճանը չկրցաւ տեսնել, որոնց պտուղն ալ աւելի Ռուսաստան վայելեց, քան թէ Լեհաստան։ Այս պատերազմներուն մէջ Լեհերը քանի մը անգամ փորձ ըրին Գամենից եւ Մոլտաւիա առնելու (1684—1687)։ Ռուսք պատերազմին մէջ մտնելով (1686), Ուգրանիայի մէջ Թաթարներուն դէմ մեծ յաղթութիւններ ըրին (1688)· բայց Ռուսիոյ ներքին հանգամանքը պատերազմին յառաջադիմութիւնն արգելեց, մինչեւ որ Պետրոս Ա. միահեծան տիրեց։ Նոյն ձարը Սեւ ծովին եզերքը նաւահանգիստ մ'ունենալ ուզելով, Տոն գետին բերաններուն քով Ազոֆ քաղաքը պաշարել տուաւ, որն որ երկայն ատեն դէմ դնելէն ետեւ՝ Ռուսաց ձեռքն ինկաւ (1696, Յուլ. 18)։ Անկէ ետեւ զինադադար ըլլալով (1698, Դեկտ. 25), որն որ երեսուն տարուան համար հաստատուեցաւ խաղաղութեան դաշինքով մը (1700, Յուլ. 13), Ռուսաստան Ազոֆ քաղաքն ու նոյնին վերաբերեալ տեղերը պահելէն զատ, Սեւ ծովուն մէջ ազատ վաճառականութիւն ընելու իրաւունք ալ ստացաւ։ Իսկ Լեհաստան Գարլովիցի խաղաղութեամբ (47) Գամենից ու Բոտոլիա ընդունեցաւ։

60· Վերոյիշեալ դէպքերուն ապագային համար ունեցած հետեւութիւնը։ Այսպէս վերջացան աս պատերազմները, որոնք թէպէտ հիւսիսային տէրութեանց բախտին վրայ մեծ որոշում մը չըրին, բայց կրնայ ըսուիլ որ նոյներով կամ նոյներուն եղած ատենը բոլոր ան կողմերուն ապագայ վիճակին հիմը դրուած էր։ Նոյն միջոցին հիւսիսային տէրութեանց տիրապետներուն փոխուիլը, որով ան կողմանց գահերէն

երկուքին վրայ առենին երկու երեւելի մարդիկն ե-
լած էին, հետեւեալ ժամանակի միջոցին մէջ շատ աւելի մեծ փոփոխութիւններ յառաջ բերաւ, քան որչափ՝ առանց այնպիսի մարդիկներու՝ նաեւ երկայն պատերազմներէ կրնար սպասուիլ: Պետրոս Մեծին եւ Կարոլոս ԺԲ.ին միայն անունները բաւական են՝ ցուցընելու համար թէ ինչ մեծամեծ դէպքեր պիտի պատահէին հիւսիսային կողմերը, մանաւանդ երբ որ միտ դրուի որ երկուքին տէրութիւններուն մէջտեղն էին Արեւելեան ծովու գաւառները, որոնք իրաւամբ կրնան ան կողմանց ամենէն ծանրակշիռ երկիրները սեպուիլ, վասն զի դրեթէ անոնց ստացումէն կախում ունէր հիւսիսային կողմերուն տէրութիւնը: Ռուսաստան սա ժամանակի միջոցին մէջ Ազովի եւ Ուգրանիայի տիրելով, արդէն իր առաւել իշխանութեան հիմը դրած էր. եւ նոյն աշխարհակալութիւնները պզտիկ ճաշակ մըն էին հանդերձեալ ժամակի միջոցին մէջ ըլլալիքներուն:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Գ. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(1661—1700)

61. Գաղղիացւոց գաղթականութիւններն ընդհանրապէս: Գաղթականութեանց կերպարանքն աս ժամանակի միջոցին մէջ ընդհանրապէս մեծ փոփոխութիւն կրեց, Գաղղիացւոց ալ անոնց մէջ մասնակցութիւն ունենալու սկսելովը, եւ ասով իրենց ապագայ վիճակն ըստ մեծի մասին որոշուեցաւ: Ստոյգ է յառաջ ալ իրենք ազգին անդին երկիրներ ունէին. բայց բուն աս ատենները կառավարութիւնը մեծ հոգ տարաւ գաղթականութիւններ ձեռք բերելու: Գաղղիացիք գաղթականութեանց երեք տեսակին մէջ փորձ ըրին, այս ինքն՝ առեւտրական, մշակական ու տնկարկական գաղթականութեանց մէջ. բայց յաջողութիւննին ամենուն մէջ ալ նոյն չէր կրնար ըլլալ: Առեւտրական գաղթականութեանց չէր յարմարեր կառավարութեան սկզբունքը, որն որ ամէն բան կարգաւորութիւններու կապով գլուխ հանել կ'ուզէր: Մշակական գաղթականութիւնք ազգին բնաւորութեան համաձայն չէին, որն որ երկայն ատեն ու հանդարտութեամբ բանի մ'ետեւէ չէր կրնար իյնալ: Իրենց ամենէն աւելի յարմար կու գային տնկարկական մշակութիւնք, որոնց մէջ բաւական որ տնկարկը վերին առաջնորդութիւնն ընէ, շուտ մը իր ջանքը մեծ շահով պսակուած կը տեսնէ: Ուստի եւ միայն աս տեսակ գաղթականութիւնները կրցան յաջողցընել:

62. Գաղղիայի գաղթականութեանց առեւտրական ու քաղաքական կարգաւորութիւնները: Գաղղիացւոց գաղթականութիւնները՝ վաճառականութեան դրուած կապերուն կողմանէ՝ ուրիշ ազգերուն գաղթականութեանց նման էին: Գոլպէր իր ժամանակին ոգւոյն համեմատ՝ գաղթականութիւններ

ձեռք բերելու ետեւէ ինկած ատեն, նաեւ նոյն հոգւոյն ետեւէն գնաց վաճառականութեան տուած ձեւովը։* Ինքն ալ նոյն վաճառականութիւնը արտօնացեալ ընկերութիւններու յանձնեց. բայց թէեւ անոնց տրուած արտօնութիւնները խիստ մեծ էին, սակայն եւ այնպէս անոնցմէ մէկն ալ հաստատուն չմնաց։ Վաճառականութիւնը հոն միայն յառաջ գնաց ու ծաղկեցաւ, ուր որ ազատ թող տրուեցաւ։ — Իսկ ուրիշ նկատմունքներով՝ Գաղղիայի քաղաքականութիւնը մէկալ տէրութեանց քաղաքականութենէն աւելի ազատական էր։ Ամենեւին մէկու մը եւ նոյն իսկ օտարաց արգելք չդրուեցաւ գաղթականութեանց երկիրներն երթալու եւ հոն հաստատուելու։ Մայր երկրին մէջ գաղթականութիւնք առանձին ատեանի կամ իշխանութեան մը տակ չէին իյնար, հապա ծովային զօրութեան պաշտօնէին տակ։ Իսկ բուն գաղթականութեանց մէջ զինուորական ու քաղաքական տեսչութիւնը՝ կուսակալին ու հազարապետին կամ վերատեսչին[1] մէջ բաժնուած էր, որոնք ծանրակշիռ նիւթերու մէջ իրարու հետ միաբանելով պէտք էին գործել։

63. Արեւմտեան Հնդկաստանի ու Ամերիկայի գաղթականութիւնք։ Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ Գաղղիացիք, ինչպէս տեսանք (Հատ. Ա. 219), քանի մը կղզեաց վրայ յառաջ ալ գաղթականութիւն հաստատած էին. բայց անոնք առանձնականաց ստացուած էին։ Գոլպէր զանոնք գնելով, տէրութեան ստացուած ըրաւ, եւ ան ժամանակէն կրցաւ անոնց մէջ հաստատուն ու կարգաւորեալ վարչութեան կերպ խոթել։ Աս Գաղղիացւոց ստացուածներն էին Մարդինիք, Կուատըլուբ, Ս. Լուսիա, Կրենատա ու Կրենատիլեան կղզիները, եւ Մարիամ կալանդ, Ս. Մարդին, Ս. Քրիստափոր, Ս. Բարթողիմէոս, Ս. Խաչ եւ Կրայ (Դորդիւ) կղզեակները, զորոնք Գոլպէր իրենց առաջին տեարց-

[1] Intendant.

մէ գնեց (1664)։ Ընկերութեան մը ձեռքով Գայէն նոր գաղթականութիւն մը խաւրուեցաւ. բայց աս ալ առաջիններուն պէս անյաջող գնաց։ Գաղղիայի համար աս ամէն գաղթականութիւններէն աւելի ծանրակշիռ պիտ'որ ըլլար Ս. Տոմենիկոյ կղզւոյն մէկ մասը, զորն որ աս ժամանակի միջոցին մէջ ձեռք բերաւ։ Աստ ինչպէս նաեւ մէկալ կղզիներուն մէջ Գաղղիացւոց առաջին անգամ հաստատուելուն առիթ տուաւ Սպանիացւոց բռնած ընթացքը, որոնք բոլոր օտարականներուն հետ իբրեւ թշնամի վարուելով, Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ մշտնջենաւոր պատերազմ մը կը պատճառէին, եւ հոն հաստատուիլ ուզողները՝ պատերազմող ու աւարառու կ'ընէին։ Ասանկով կրայ կղզւոյն վրայ Եզնորսները եւ Հնդիկ ծովահէնները[1] տէրութիւնը կանգնուեցաւ, զորն որ կանգնեցին Ս. Քրիստափոր կղզիէն մերժուող Գաղղիացիք ու Անգղիացիք (1630)։ Ասոնք կամաց կամաց Ս. Տոմենիկոյ կղզւոյն արեւմտեան եզերքը հաստատուեցան եւ ետեւէ ետեւ նոյն կղզւոյն բոլոր արեւմտեան կողմը բռնեցին. Գաղղիայի կառավարութիւնն ալ սկսաւ զիրենք պաշտպանել (1664)։ Աս կերպով կղզւոյն նոյն մասը, առանց Սպանիայի հետ մասնաւոր դաշինք մ'ըլլալու, իբրեւ Գաղղիացւոց ստացուած կը սեպուէր, մանաւանդ որ քիչ մը վերջը երկու տէրութեանց յարաբերութիւնները փոխուելով, դէմ խօսող մը չէր կրնար գտնուիլ։ Նոյն ատեն մէկուն մտքէն չէր անցներ որ աս գաղթականութիւնը ետքէն այնչափ ծանրակշիռ պիտ'որ ըլլայ։ — Ան միջոցներուն Ագատիա (Նոր-Սկովտիա) ալ Գաղղիացւոց ստացուած եղած էր. երկայն ժամանակ Անգղիացւոց ու իրենց մէջ նոյն երկրին վրայ կռիւ ըլլալէն եւ մէկ ազգէն մէկալին անցնելէն ետեւ, Պրետայի խաղաղութեան դաշինքով Գաղղիացւոց ձեռքը մնաց (29)։ Արդ Թէպէտ Գանատա ու Ագատիա մշակական գաղթականութիւնք կը սեպուէին. ի վերայ

[1] Boucaniers et Flibustiers.

այսր ամենայնի երկրագործութիւնը՝ որուն հազիւ Սորբին Գանատայի մէջ կը զբաղէին, քիչ յառաջադիմութիւն կ'ընէր: Ասոր մէկ պատճառն ալ ան էր, որ Դէռ-Նէօվի ձկնորսութիւնն ու մուշտակի առուտուրն իրենց գլխաւոր մտադրութեան նիւթն եղած էին: Նոյն Դէռ-Նէօվի ձկնորսութեան պատճառաւ ալ Անգղիացւոց հետ մշտատեւ երկպառակութիւններ ու կռիւներ կ'ըլլային: Գաղղիացիք Միսիսիբի գետը նաւարկեցին (1680) եւ Լուիզիանայի մէջ գաղթականութիւն հաստատել ուզեցին. բայց չկրցան գլուխ հանել:

64. Արտօնացեալ ընկերութիւնք: Ինչպէս վերը յիշատակեցինք, Գոլպէր ալ գաղթականութիւն ունեցող ուրիշ ազգերուն պէս՝ գաղթականութեանց վաճառականութիւնն արտօնացեալ ընկերութիւններու տուաւ: Աս ժամանակի միջոցին սկիզբը հաստատուած Արեւմտեան Հնդկաստանի ընկերութեան (1664, Մայ.) ձեռքն էին ոչ թէ միայն Գաղղիացւոց Գանատա ունեցած ստացուածները, մինչեւ Ամազոնաց գետը, հապա Ափրիկէի ծովեզրներն ալ, կանաչ հրուանդանէն՝ մինչեւ Բարեյուսոյ հրուանդանը, հոնտեղէն գերեաց վաճառականութիւն ընելու համար: Բայց ընկերութեան հաստատուելուն վրայ տասը տարի անցնելէն ետեւ (1674, Դեկտ.) հարկ եղաւ ջնջել. որովհետեւ մաքսանենգութեան պատճառաւ չէր կրնար յառաջ երթալ: Սակայն ամէն Գաղղիացւոց՝ նոյն վաճառականութիւնն ընելու հրաման տրուած ատեն ալ, սաստիկ կապեր դրուեցան. Արեւմտեան Հնդկաստանի վաճառները ծանր մաքսի տակ ձգուեցան, նոյն վաճառներուն համար Գաղղիայի մէջ միայն քանի մը նաւահանգիստք որոշուեցան, որոնցմէ ուրիշ տեղ բերելն արգելուած էր: Ասանկով դարձեալ նոյն վաճառականութիւնը չկրցաւ աղէկ ծաղկիլ, գաղթականութիւնք ալ ողորմելի վիճակի մէջ մնացին: Բայց աս ալ խոստովանելու է որ Արեւմտեան Հնդկաստանի բերքերն ան ատենները հիմակուան պէս մեծ քանակու-

թեամբ չէին գործածուեր. եւ մինչեւ որ խահուէի կիրառութիւնն ընդհանուր տարածեցաւ նէ, գլխաւոր բերքերը՝ շաքարն ու բամբակն էին: Իսկ Ափրիկէի վաճառականութիւնն անկէ ետեւ ալ արտօնացեալ ընկերութեանց ձեռքը մնաց: Արեւմտեան Հնդկաստանի ընկերութեան ջնջուելէն քանի մը տարի ետքը Սենեկալի ընկերութիւնը դրուեցաւ (1679, Յունիս) բոլոր արեւմտեան ծովեզրին համար, Սպիտակ հրուանդանէն՝ մինչեւ Բարեյուսոյ հրուանդանը: Բայց ետքէն երբ որ Կուինէայի ընկերութիւնն ալ հաստատեցաւ (1685, Յունու.), Սիէրա-Լէոնէէն մինչեւ Բարեյուսոյ հրուանդանն եղած երկիրներուն վաճառականութիւնն անիկայ առնելով, առաջին ընկերութիւնը նոյն մասին արտօնութիւնը կորսնցուց:

65· Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւն ու վաճառականութիւն: Գաղղիացիք ուզեցին Արեւելեան Հնդկաստանի վաճառականութեանն ալ մասնակից ըլլալ. բայց հոն իրենց առջեւը մեծագոյն դժուարութիւններ ելան, որովհետեւ դիմացնին աւելի զօրաւոր ոսոխներ կային եւ իրենք ամենեւին գաղթականութիւն չունէին: Գոլպէր Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւն մ'ալ հաստատեց (1664, Օգոստ.), որուն յիսուն տարուան համար բոլոր ան կողմերուն վաճառականութեան արտօնութիւնը տալէն զատ, իրենց ձեռք բերելու երկիրներուն տէր ըլլալու իրաւունքն ալ շնորհեց: Աս ընկերութիւնը յիսուն միլիոն դրամագլուխ ունէր. բայց այնպէս խեղճ վիճակի մէջ մնաց, ձեռք զարկած բոլոր գործքերն ալ այնպէս անյաջող գացին, որ աս ժամանակի միջոցին վերջերը լուծուելու վրայ էր: Ընկերութեան առաջին փորձն եղաւ Մատակասգարի վրայ երկիր ձեռք բերել եւ գաղթականութիւն հաստատել (1665). կ'ուզէին աս տեղը՝ երկրորդ Ճաւա մ'ընել: Բայց նոյն իսկ ձեռնարկութիւնը՝ նպատակին անյարմար էր. իրօք ալ ինչ վախճանազուրկ բան էր՝ այնպիսի տեղ մը առեւտրական գաղթականութիւն

հաստատել, ուր ո՛չ գնելու եւ ո՛չ ծախելու նիւթ կար։ Անկից տասը տարի ետքը Մալապարի վրայ Սուրատի մէջ վաճառականութեան գրատուն մը հաստատեցին (1675). իսկ անկէ քիչ մը վերջը Գորոմանտէլի վրայ Բոնտիշէրի հիմնարկեցին (1679), որն որ ետքէն իրենց գլխաւոր տեղն եղաւ։ Բայց մէկ կողմանէ՝ Եւրոպայի մէջ եղած պատերազմներով, որոնք ընկերութեան դրդիւ կ'ըլլային Հնդկաստանի մէջ ալ աշխարհակալութիւններ ընելու, մէկալ կողմանէ ալ՝ կառավարութեան բանեցուցած միջոցներով, մանաւանդ Գոլպէրի մահուընէ ետքը, ընկերութիւնն ան աստիճանի ողորմելի վիճակի մէջ ինկաւ, որ ա՛լ չէր կրնար իր մենավաճառութիւնը պաշտպանել։ Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ. վաճառականութեան կարգադրութիւններն իրարու հակառակ կ'ելլէին. մայր երկրին մէջ եղած գործատունները ծաղկեցընելու համար, Հնդկաստանի վաճառները պետութեան մէջ խոթելն ընկերութեան արգելուեցաւ, որով հազիւ կրնար նոյներով միջնավաճառութիւն ընել։

66. Անգղիացւոց Գաղթականութիւնք։ Արեւմտեան Հնդկաստան ու Ամերիկա։ Աւելի հաստատուն կերպով յառաջադիմութիւն կ'ընէր Անգղիացւոց գաղթականութիւններուն վաճառականութիւնը, որովհետեւ կառավարութենէն զատ՝ բոլոր ազգն ալ աս բանին մասնակցութիւն կ'ունենար. իսկ գաղթականութիւնք Նաւագնացութեան նոր օրինագրով մայր երկրին հետ յառաջուընէ աւելի անձուկ կապակցութեան մէջ մտած էին։ Կարոլոս Բ.ին եւ Յակոբ Բ.ին ժամանակները Անգղիայի մէջ տիրող քաղաքական ու կրօնական դրդութիւնն ալ աս յառաջադիմութեան արգելք չեղաւ. նոյն իսկ ան միջոցին վաճառականութիւնն ու հարստութիւնը շատ մեծցաւ։ Սպանիայի հետ եղած բարեկամական յարաբերութիւններն ու դրուած դաշինքները՝ Անգղիացւոց արտաքին ստացուածոց վրայ աղէկ ազդեցութիւն ըրին։ Նոյն դաշինքներէն մէկով

(1670, Յուլ. 18), Անգղիային իր ստացուածոց վրայ ունեցած տէրութիւնը յայտնապէս ընդունուեցաւ: Գլխաւորաբար Արեւմտեան Հնդկաստան՝ Ճամայիգայի մէջ միշտ աւելի ծաղկող մշակութեամբ՝ սկսաւ Անգղիացւոց համար խիստ ծանրակշիռ ըլլալ: Նոյն կողման գաղթականութիւնք մէկ կուսակալի եւ իր խորհրդեան տակ էին. միանգամայն իւրաքանչիւր վիճակէն (թեմէն) ընտրուած պատգամաւորներու ժողով մ՚ալ կար: Իսկ վաճառականութիւնն ազատ էր. միայն սեւամորթ գերիներու առուտուրն արտօնացեալ ընկերութեան մը ձեռք մնաց, որն որ Եղիսաբեթ Թագուհւոյն ու Կարոլոս Բ.ին ատեններ գրուած ընկերութիւններուն քինալէն ետեւ՝ նորէն գրուած էր (1674) եւ Ափրիկեան ընկերութիւն կը կոչուէր. սակայն աս ընկերութիւնն ալ իր մենավաճառութիւնը երկայն ժամանակ չկրցաւ պահել: — Բայց աս Արեւմտեան Հնդկաստանի գաղթականութիւններէն շատ աւելի ծաղկեցան իրենց հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութիւնները: Նոյն գաղթականութեանց վրայ ժամանակին պարագաները մեծապէս օգտակար ազդեցութիւն ըրին, չէ թէ միայն գաղթականաց թուոյն շատնալովը, հապա մայր երկրին մէջ պատահած քաղաքական փոփոխութիւններով: Գաղթականութեանց ծաղկելուն առաջին արգելքները՝ գաղթականաց հաստատութեամբն ու յարատեւութեամբն ըստ մեծի մասին վերցած էին: Անգղիացիք վերջապէս Գանատայէն մինչեւ Գէորգիա բոլոր ծովեզերաց կատարեալ տիրեցին. Նոր Եորք, Նոր Ճերսի, Բենսիլուանիա ու Գարոլինա առանձին առանձին գաւառներ եղան. Գոննեգդիգըդ ու Ռոտայլէնտ գաւառները մեծ ազատութիւններ ձեռք բերին եւ իրենց կառավարութեան կերպը կամ սահմանադրութիւնն աղէկցաւ: — Աս գաղթականութեանց հիւսիսային կողմը շատ ծանրակշիռ էր Նոր Փաունտլէնտի (Դէռ-Նէօվի) ձկնորսութիւնը. ասկից զատ Անգղիացիք իրենց սեպհականեցին Հէօտսընի ծոցին չորս կողմն ե-

ղող երկիրները, որով նոյներուն մուշտակի վաճառականութիւնն ալ իրենց ձեռքն անցաւ: Վերջին նկատմամբ Հէօտսընի ծոցի արտօնացեալ ընկերութիւնը դրուեցաւ (1669), բայց մեծ շահ մը չէր ունենար. միշտ ալ Գաղղիացւոց հետ կռուոյ մէջ էին:

67. Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւնք ու վաճառականութիւն: Անգղիացւոց Արեւելեան Հնդկաստանի վաճառականութիւնը՝ համանուն ընկերութեան ձեռքը մնաց, որն որ ան միջոցին մեծ փոփոխութիւններ կրեց: Կարոլոս Բ. ընկերութեան արտօնութեանց հրովարտակը նորոգեց եւ քաղաքական մեծամեծ առանձնաշնորհութիւններ ու իրաւունքներ տուաւ, որոնց մէջ էր նաեւ ամրոցներ շինելու հրամանը (1661): Անգղիացիք Հոլանտացւոց թող տուած Ս. Հեղինէ կղզին ձեռք անցուցին, որն որ թագաւորական հրովարտակաւ ընկերութեան տրուեցաւ (1661, Ապր. 3): Աս կղզին շատ ծանրակշիռ էր Հնդկաստանէն դարձող նաւերուն հանգչելուն համար: Քիչ մը վերջը Կարոլոս Բ.ին ամուսնութեամբը (14) Պոմպայ Անգղիայի անցաւ, զորն որ թագաւորը ետքէն ընկերութեան պարգեւեց: Աս քաղաքն՝ իբրեւ ամուր նաւահանգիստ եւ վաճառատեղի՝ միշտ աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանար. ուր որ Սուրադ՝ ծովահէններու, մաքսանենգներու եւ Գաղղիացւոց ընթացակցութեան պատճառաւ եւ միանգամայն պարսկական վաճառականութեան խնալովը՝ շատ վար իջաւ, մինչեւ որ վերջապէս կառավարութիւնը հոնկից Պոմպայ փոխադրուեցաւ (1685), եւ թէ նոյն քաղաքն ու թէ Մատրաս Մոնկոլներու վերին իշխանութենէն ազատ հրատարակուեցան (1687): Կալկաթայի մէջ նախ վաճառականութեան գրատուն մը դրին, ետքէն նոյնին սահմանը գնեցին եւ Գուլիելմեան ըսուած ամրոցին հիմը դրին (1699). նոյն քաղաքն ալ գահերիցութիւն[1] մ'եղաւ: — Աս կերպով թէպէտ Անգղիացւոց

[1] Présidence.

Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւնները, կամ ճշդիւ խօսելու համար՝ ընկերութեան ստացուածները շատ ընդարձակեցան. բայց իրենց հնտեղաց վաճառականութիւնը նոյն չափով յառաջ չգնաց, ինչու որ աս նիւթին մէջ Հոլանտացիք շատ զօրաւոր ոսոխներ էին: Ստոյգ է նոյն վաճառականութիւնը մեծ յառաջացում մ'ունեցաւ Հնդկական շղաշատեր ու մետաքսեղէն կերպասներու գործածութիւնն Անգլիա տարածուելով (1670). բայց ասով մեծ դրդուութիւն պատճառեցաւ, եւ ընկերութեան դէմ եղած ատելութիւնը խիստ սաստկացաւ, ըստ մասին երկրին գործատէրներուն եւ ըստ մասին Արեւելքի ընկերութեան տրտունջներովը, մինչեւ վերջապէս խորհրդանոցին մէջ Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան դէմ ամբաստանութիւն եղաւ (1692): Եւ թէպէտ ընկերութիւնը կրցաւ իր արտօնութեանց հրովարտակը նորէն հաստատել տալ (1693, Հոկտ. 7). բայց եւ այնպէս քանի մը տարի ետքը Անգլիական Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւն անուամբ՝ երկրորդ ընկերութիւն մ'ալ կազմուեցաւ, որն որ կառավարութեան երկու միլիոն ստերլինի փոխ ստակ տալով, իր արտօնութիւնները ձեռք բերաւ (1698, Սեպտ. 5): Սակայն հետեւեալ ժամանակի՝ միջոցին սկիզբները երկու ընկերութիւնք միացան (1702), ինչպէս իր տեղը կը տեսնենք:

68. *Հոլանտացւոց գաղթականութիւնք:* Վերը զրցուածներէն ըստ ինքեան կը տեսնուի որ աս ժամանակի միջոցին մէջ ալ Հնդկաստանի վաճառականութեան մեծ մասը Հոլանտացւոց ձեռքը մնաց: Իրենց ընկերութեան արտօնութիւններն ալ նորոգուեցան, թէպէտ Վիտ՝ իր ժամանակին գաղափարներէն բարձրագոյն մտածմանց տէր ըլլալով, ասոր դէմ կը դնէր: Ստոյգ է երկայն ժամանակ Բորդուկալցւոց հետ թշնամութեան մէջ ըլլալով, առիթ ունեցան Գօքին ու Նեկաբադամ առնելու, որով եւ Մալապարի ու Գորոմանտէլի թերակղզւոյն երկու եզերաց վրայ հաստա-

տուեցան. բայց իրենց տէրութիւնը գլխաւորաբար կղզիներու վրայ էր, իսկ իրենց վաճառականութեան նիւթն առանձին կերպով համեմք ու դեղօրայք միայն: Այս վերջին նիւթերուն նկատմամբ խիստ ծանրակշիռ էր իրենց ան ատենները ձեռք բերած Սելէպքի (1669) ու Պանդամի (1683) գաղթականութիւնները: Հոլանտացիք վերջապէս Բորդուկալցոց հետ իրաւախոհ եղան (1669, Յուլ. 30), որով երկու կողմանք ալ Հնդկաստանի մէջ նոյն ատեն իրենց ձեռքն եղածը պահեցին: — Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ ալ Հոլանտացիք իրենց ստացուածներն ընդարձակեցին Սուրինամ ձեռք բերելով, եւ նոյն վատառողջ երկիրը յարատեւութեամբ՝ ծաղկեալ գաղթականութիւն մ՚ըրին: Սուրինամի գաղթականութիւնն իսկզբան Բորդուկալցիք եւ գլխաւորաբար Բորդուկալէն փախչող Հրեայք հաստատած էին (1642). քիչ մը վերջը Անգղիացիք ալ եկան հոն հաստատուեցան. բայց ետքէն Հոլանտացիք տիրեցին (1667) եւ Պրետայի խաղաղութեան դաշինքով նոյնը պահեցին (29):

69. Սպանիական գաղթականութիւնք: Սպանիա աս ժամանակի միջոցին մէջ ծովական տէրութեանց հետ խաղաղութեան մէջ՝ մանաւանդ թէ անոնց հետ դաշնակից ըլլալով, իր գաղթականութիւնները հանդարտ մնացին, եւ ոչ ընդարձակութեան ոչ ալ ներքին կարգադրութեանց կողմանէ մեծ փոփոխութիւն մ՚ունեցան: Մայր երկրին օրէ օր տկարանալն ու իյնալը՝ նոյն գաղթականութեանց վրայ երեւելի ազդեցութիւն մը չըրաւ. անոնք իբրեւ թէ զատ աշխարհք մը կը կացուցանէին, եւ բաւական զօրաւոր ալ էին՝ օտար տէրութեանց կողմանէ յարձակում մ՚ըլլար նէ՝ իրենք զիրենք պաշտպանելու: Միայն ծովեզերեայ քաղաքները շատ անգամ Հնդիկ ծովահէններու ասպատակութիւններէն մեծ նեղութիւն կը կրէին: Նոյն գաղթականութեանց յառաջադիմութեան ու քաղաքակրթութեան մեծապէս օգնեցին

Յիսուսեանց առաքելութիւնները, որոնք աս դարուս սկիզբէն (1609) գլխաւորաբար Բարակուայի մէջ թէ բարոյական եւ թէ քաղաքական նկատմամբ խիստ օգտակար կերպով քրիստոնէութիւնը կը տարածէին։

70. Բորդուկալի գաղթականութիւնք։ Բորդուկալցիք իրենց անկախութիւնը նորէն ձեռք բերելէն ետքը, Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ յառաջագոյն ունեցած ստացուածներէն՝ խիստ քիչ բան պահել կրցած էին (Հատ. Ա. 220)։ Աւելի բարեբախտ եղան Պրազիլիայի մէջ. աս ժամանակի միջոցին սկիզբները Հոլանտացւոց հետ դրուած խաղաղութեան դաշինքով՝ նոյն երկրին ստացուածն ապահովցաւ։ Բորդուկալցիք ետքէն իրենց սահմանները մինչեւ Լաբլադայի գետը տարածեցին՝ Ս. Սակրամենդոյ կանգնելով (1681)։ Աս իրենց սահմաններուն ընդարձակութիւնն ու մաքսանենգութիւնն աւելի օգտակար կը սեպէին, քան թէ յառաջուընէ ձեռուրնին եղած տեղերը շէնցընելն ու բազմամարդ ընելը. բայց բարեբախտութեամբ ան ատենները տակաւին ոսկւոյ հարստութիւնները գտնուած չըլլալով, վերջին մասին մէջ ալ բաւական յառաջադիմութիւն ըրին։ Իսկ վիլլա Ռիգգայի քով Մինաս Կէրաէս ըսուած հարուստ ոսկեհանքը հազիւ աս ժամանակի միջոցին վերջերը գտնուեցաւ (1696)։ Նոյն գիւտն ընողներն եղան Ս. Պօղոսի բնակիչները, որոնք Սպանիացւոց իշխանութեան ատեն հոն եկած՝ գրեթէ անկախ տէրութիւն մը կանգնած էին, եւ աւարառութեամբ ու յափշտակութեամբ կ՚ապրէին։ Ասոնք իսկզբան գերեաց վաճառականութիւն կ՚ընէին. բայց ետքէն ոսկի փնտռելու սկսան, որուն համար ալ երկրին ներքին կողմերը կը տարածուէին։ Հոն ալ Յիսուսեանք առաքելութեամբ դէպ ի ներս կը յառաջանային՝ Մարանեոն գետին երկայնութեամբը, մինչեւ որ Սպանիայի Յիսուսեանց առաքելութեան տեղերուն քով հասան։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԻՋԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Ա. ՍՊԱՆԻԱԿԱՆ ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ԱՆՈՐ ՀԵՏԵՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1700–1740)

(ՀԱՐԱԽԱՑԻՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՔ)

71. *Ընդհանուր տեսութիւն: Առեւտրական շահեր:* Քաղաքական հաւասարակշռութիւնը հաստատուն պահելու համար Լուդովիկոս ԺԴ.ին դէմ երեք մեծ պատերազմ եղած էր. ի վերայ այսր ամենայնի աս ժամանակի միջոցն ալ աւելի մեծ պատերազմով մը կը սկսի, որուն գլխաւոր նպատակը մէկալներուն հետ նոյն է: Աս յետին պատերազմն ալ Ուդրեխդի եւ Ռաշդատի խաղաղութեան դաշինքներով վերջանալէն ետեւ, ամէն խնդիրները լուծուած կամ կարգի դրուած չէին. անանկ որ Եւրոպա անկէ վերջն ալ անհաստատ վիճակի մէջ մնաց, որով քիչ մը ետքը պատերազմի բոցը նորէն բորբոքեցաւ: Նոյնն ալ մարելէն ետեւ՝ բանակցութիւններու, դաշնակցութիւններու եւ հակառակ դաշնակցութիւններու հիւսուածք մը սկսաւ, որն որ Եւրոպայի տէրութեանց յարաբերութիւնները միշտ աւելի անձուկ կապակցութեան մէջ խոթեց: Առեւտրական շահերն աս շփոթութեանց մէջ իրենց ազդեցութիւնը կորսնցուցած չէին. անանկ որ գրեթէ ամէն խաղաղութեան դաշանց մէջ վաճառականութեան նկատմամբ որոշումներ կը գտնուէին: Աս բանս՝ գաղթականութեանց միշտ աւելի ծանրակշռութիւն ստանալուն բնական հետեւութիւնն էր. իսկ գաղթականութիւնք ծանրակշիռ կ՚ըլլային գլխաւորաբար իրենց բերքերուն եւ առանձինն խահուէի, շաքարի ու թէյի գործածութեան Եւրոպայի մէջ միշտ աւելի տարածուելովը: Չիկրնար դիւրաւ ըմբռնուիլ թէ ինչ աստիճանի մեծ ազդեցութիւն ունեցան նոյն վաճառները չէ թէ միայն քաղաքականութեան, հապա նաեւ բոլոր ընկերական

կենաց վրայ: Առանց միտ դնելու շատ ազգերուն նոյն վաճառներէն ձեռքբերած շահին եւ կառավարութեանց առած մասին, ինչչափ ազդեցութիւն ունեցած չեն սրճանոցները Եւրոպայի մայրաքաղաքներուն մէջ, որովհետեւ նոյն տեղերը քաղաքական, առեւտրական ու գրագիտական բանակցութեանց ժողովարան եղած էին:

72. ԳԱՂՂԻԱ. Լուդովիկոս ԺԴ.ին վերջին տարիները: Իր ընտանիքը: Լուդովիկոս ԺԴ.ին յաջողութեան աստղը՝ կարծես թէ անցեալ ժամանակի միջոցին վերջը նսեմացած էր: Ալ յաղթութիւնն իր դրօշներուն հետ կապուած չէր: Բայց՝ թէ որ իրարու յաջորդող պարտութիւնք մէկ կողմանէ նոյն Մեծ թագաւորին պատերազմական համբաւին վնաս հասցուցին ու զինքը խոնարհեցուցին նէ, մէկալ կողմանէ դժբախտութեանց մէջ ցուցուցած հաստատութիւնը՝ իրեն աւելի պայծառութիւն տուաւ. ասով եւ միանգամայն քիչ մը ետքը պարագաներն ալ փոխուելով, իր յառաջուան ձեռք բերածներուն գոնէ մէկ մասը կրցաւ պահել: Բայց Գաղղիա, որն որ իր կառավարելու սկսած ատեն եւ իր առաջին ժամանակները՝ պայծառութեան ու զօրութեան վերին գագաթը հասած էր, նոյն թագաւորին յիսուն տարիէ աւելի գրեթէ շարունակ մղած պատերազմներովը՝ ներքուստ տկարացած եւ իր պայծառութիւնն ըստ մասին կորսնցուցած էր, միանգամայն անհնարին սաստիկ պարտուց տակ կը ճնշուէր: Լուդովիկոս ԺԴ. իր ընտանեաց մէջ ալ մեծամեծ դժբախտութիւններ ունեցաւ: Իր վեց զաւկըներէն՝ հինգը տղայութեան ատեն մեռած էին եւ միայն Լուդովիկոս անդրանիկն ու թագաժառանգը (Տօֆէն) կ'ապրէր: Թագաւորին բոլոր ակնկալութիւնն աս իշխանին վրայ էր, որն որ երեք զաւակ ունէր, այս ինքն՝ Լուդովիկոս Պուրկոնի դուքս, Փիլիպպոս Անժուի դուքս ու Կարոլոս Պերրիի դուքս: Բայց չէ թէ միայն նոյն թագաժառանգը մեռաւ (1711, Ապր. 14), հապա նաեւ Պուրկոնի դուքսն ալ, թագաժառանգ անուանելէն ետեւ, հօրը մահուան վրայ տարի մը չանցած՝ իր կեանքը կնքեց (1712, Փետր. 18) եւ իր երրորդ որդին Լուդովիկոս Պրըդայնի դուքսը (ծն. 1710, Փետր. 15) թագաժառանգ եղաւ: Բոլոր Լուդովիկոս ԺԴ.ին բազմաթիւ սերընդէն, միայն աս իր թոռան որդին եւ իր թոռը Անժուի Փիլիպպոս դուքսը կենդանի մնացին: Աս իրարու յաջորդող մահերը կասկածել տուին որ թագաւո-

րին եղբօրորդին՝ Օրլէանի Փիլիպպոս դուքսը զիրենք Թու-նաւորած ըլլայ. բայց նոյն իշխանին խնդրելովը՝ քննութիւն ըլլալով, տեսնուեցաւ որ կասկածը հիմ չունի եղեր։

Ցեղագիր ՊՈՒՐՊՈՆԵԱՆ եւ ՕՐԼԷԱՆԵԱՆ Ազգատոհմից:

- 1. ՀԵՆՐԻԿՈՍ Դ.
  - 2. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԳ.
    - 3. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ. ամուս. Մարիամ Թերեզիա.
      - Լուդովիկոս.
        - Լուդովիկոս.
          - 4. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԵ.
            - Լուդովիկոս.
              - 5. ԼՈՒԴ. ԺԶ.
                - Լուդով.
                - 6. ԼՈՒԴՈՎ. ԺԷ.
              - 7. ԼՈՒԴ. ԺԸ.
              - 8. ԿԱՐՈԼ. Ժ.
                - Լուդով. Անկուլէմի դքս.
                - Կարոլ. Պերրիի դքս.
                  - Հենրիկոս (Ե.) Պորտոյի դքս. հիմայ Շանպորի կոմս.
        - Փիլիպպոս, Անժուի դուքս, Սպանիայի Թագաւոր.
          - . . . . .
    - Փիլիպպոս Օրլէանի դքս.
      - Փիլիպպոս խնամակալ.
        - Լուդովիկոս.
          - Լուդ. Յովս. Փիլիպպոս Հաւասարութիւն.
            - 9. ԼՈՒԴՈՎԻԿ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա.
              - Փերդինանդ, Օրլէանի դքս.
                - Լուդով. Փարիզի կոմս.
                - Ռոպերդ, Շարդրի դքս.
              - Լուդովիկ. Նեմուրի դքս.
              - Փրանկ. Ժուէնվիլի իշխ.
              - Հենրիկ. Օմալի դքս.
              - Անտոն, Մոնբանսիէի դքս.

73. *Լուդովիկոս ԺԴ·ին նկարագիրը։* Գաղղիա եւ թագաւորական ընտանիքն սա վիճակին մէջ էին, երբ որ Լուդովիկոս ԺԴ. մեռաւ (**1715**, Սեպտ. **1**)։ Աս վեհապետն ան երեւելի մարդիկներէն մէկն է, որոնց վրայ նոյն իսկ իրենց մեռնելէն շատ ժամանակ ետքը պատմագիրը դժուարաւ կրնայ անկողմնակալ դատաստան ընել եւ ճիշդ նկարագիրնին տալ. որովհետեւ ժամանակակիցներէն ոմանց աչքն անոնց փառաւորութենէն այնպէս շլացած կ'ըլլայ, որ պակասութիւններնին ալ իբրեւ գովութեան արժանի հանգամանք կը տեսնեն կամ գէթ նոյնպիսի երեւցընել կ'ուզեն. իսկ ոմանց միտքն ասոր հակառակ՝ նոյն պակասութեանց մթութեամբն անանկ պատած կ'ըլլայ, որ յայտնապէս գովելի նիւթերն ալ պարսաւելի ցուցընել կը ջանան։ Լուդովիկոս ԺԴ·ին վրայ՝ մէկ կողմանէ իր ազգայնոց, եւ մէկալ կողմանէ՝ օտարաց եւ առանձինն իր զինուց զօրութեան փնասները կրող ազգերուն ըրած դատաստաններն ընդհանրապէս ասանկ են։ Բայց երկու կողմանց ըսածներն իրարու հետ համեմատելով, թէ իր գովաբաններուն հաստատածին պէս՝ համարուի որ երեւելի տաղանդներու տէր էր, թէ իր պարսաւիչներուն ըսածին համեմատ՝ սեպուի որ այնպիսի ձիրքերէ զուրկ եղած ըլլայ, ի վերայ այսր ամենայնի ամէն անկողմնակալ մարդ կը տեսնէ որ ի բնէ այնպիսի հանգամանքներ ունէր, որոնք մեծ վեհապետ մը կրնան կացուցանել, եւ կը ստիպուի խոստովանիլ որ եթէ քաջ հրամանատար ու խորին քաղաքագէտ ալ եղած չէնէ, գոնէ մեծ թագաւոր մ'եղած է։ Իրօք ալ չիկրնար ուրացուիլ որ իր ազգը բոլոր Եւրոպայի առաջին քաղաքակրթեալ ազգն ըրած, իր ազդեցութիւնն աշխարհքիս նաեւ հեռաւոր կողմերը տարածած, եւ ըստ մասին անձամբ ու ըստ մասին իր պաշտօնէից ձեռքովն իր հպատակաց բարօրութիւնն ու յառաջադիմութիւնը վերին աստիճանի հանած է։ Եթէ Լուդովիկոս ԺԴ. այսչափով գոհ ըլլար, եւ իր բնական հակմամբն ու իր տարապայման շողոքորթներուն խօսքերովը՝ աչքը ներքին ամենաբացարձակ իշխանութեան ու արտաքին աշխարհակալութեանց վրայ դրած չըլլար, անշուշտ բոլոր ապագայ դարուց զարմանքը կը գրաւէր։ Բայց դժբախտութեամբ իրեն սկիզբ ըրած ըլլալով, թէ Մեծնալը՝ վեհապետի մը ամենապատշաճ ու ամենահաճոյական զբաղումն է, բոլոր Եւրոպա երկայն ատեն իր առջեւը դողացընելէն եւ իր ազգին համբաւը մինչեւ երկինք բարձրացընելէն ետեւ, չէ թէ միայն մէկ երկու անգամ իր տէրութիւնը կործանման վտանգի մէջ ձգեց,

որմէ միայն իր թշնամեաց անխոհեմութեամբն ու պարագայից յաջող փոփոխութեամբն ազատեցաւ, հապա նաեւ ներքուստ ալ խիստ տկարացուց ու անհնարին պարտուց տակ ձգեց, որն որ կրնայ ըսուիլ թէ գոնէ հեռաւոր պատճառ եղաւ շատ տարիներէ ետքը իր սերընդին գահէն իյնալուն եւ Գաղղիայի գլուխն այնչափ մեծամեծ չարիքներ գալուն։ Անոր համար ալ է որ զինքն իբրեւ չաստուած պաշտող անթիւ բազմութիւնն իր մահուան անկողինը ամայի թողուց, եւ ինք աչուըները գոցելուն պէս՝ ամենուն զարմանքն ատելութեան եւ արհամարհութեան փոխուեցաւ, մինչեւ՝ նոյն իսկ իր գովաբաններուն ըսածին նայելով, իր յուղարկաւորութեան հանդէսը՝ իրեն պէս մեծ թագաւորի մը վայելած փառաւորութեամբ չկատարուելէն զատ, իր ժողովրդեան ցուցուցած հաճութեամբն եւ ուրախութեամբը նախատուեցաւ։ Բայց իր թէ հրապարակական գործողութիւններուն եւ թէ տնային կենաց անկարգութիւններուն վրայ ինչ որ կ'ուզէ նէ՝ ըսուի, իր ժամանակն ու իր առատաձեռնութեամբը՝ արուեստներուն ու գիտութիւններուն եւ գաղղիերէն լեզուին հասած բարձրութիւնն ու բարակութիւնն իրեն անանկ պայծառութիւն մը կու տան, որ իր անունը կ'անմահանայ, եւ գոնէ ըստ մասին ինչ կ'արդարանայ իր գովաբաններուն եւ ընդհանրապէս իր ազգին իրեն տուած Մեծ անուանակոչութիւնը։

74. Խնամակալութիւն: Ելեւմտից շփոթութիւնք: Լօյի դրամասեղանը: Լուդովիկոս ԺԴ.ին յաջորդեց իր թոռան որդին՝ հինգ տարուան Լուդովիկոս ԺԵ.։ Ինք անոր անչափահասութեան ժամանակին համար խնամակալութիւն մը դրած էր, որուն մէջ Օրլէանի Փիլիպպոս Բ. դքսէն զատ, ուրիշ անձինք ալ կային. բայց նոյն դուքսն անանկ ըրաւ որ խորհրդանոցին որոշմամբն առանձին խնամակալ մնաց, եւ իր անպիտան վարչութեամբը Գաղղիայի վիճակն աւելի գէշցուց։ Ինք եւ իր բարեկամները, որոնց ձեռքը տուաւ մեծամեծ պաշտօնները, իրենց անառակութիւններովն ու չափազանց շռայլութեամբը տէրութեան եկամուտքը սպառելէն զատ, պարտքերն աւելի եւս մեծցուցին։ Ասոր վրայ ժողովրդեան ունեցած արդար տժգոհութիւնը հաճելու համար, սկսան ելեւմտից յառաջուան տեսուչներուն վրայ քննութիւն ու դատաստան ընել։ Եւ թէպէտ արտաքոյ կարգի խստութիւն բանեցընելով, խոշտանգանօք ու անհնարին պատիժներով նոյն անձինքներէն սաստիկ շատ ստակ առին, բայց տէրութեան գանձին մէջ ամենեւին բան չմտաւ, հապա բոլորն ալ իրենք իրենց

սեպհականեցին, եւ յառաջուընէ աւելի չարաչար կերպով վարուելով, ելեւմուից վիճակն աւելի դէշցուցին (1716—1717): — Նոյն ատենները տէրութեան պարտուց բեռը թեթեւցրնելու համար փորձուած միջոցներուն մէջ ամենէն երեւելին եղաւ Լօ[1] Սկովտիացւոյն հիմնած դրամատեղանը (1716, Մայ.), որուն հետ քիչ մը ետքը Միսիսիբեան ընկերութիւնն ալ կապուեցաւ (1718, Օգոստ.): Որովհետեւ աս ձեռնարկութիւնը մեծ շահու ակնկալութիւն կու տար, անոր համար բոլոր ազգին մէջ անանկ մեծ ընդունելութիւն գտաւ, որ ամէն մարդ ուզեց անոր մասնակից ըլլալ: Խնամապետն ու իր ընկերներն աս բանս տեսնելով, խորհրդանոցին կամացը դէմ, դրամատեղանը կառավարութեան կամ իրենց առին (1719, Յունու.) եւ անոր գործողութիւնները խիստ ընդարձակեցին: Այսանկով երկրին բոլոր հնչական դրամը դրամատեղանը ժողվեցաւ, եւ անոր տեղ չորս կողմը թղթադրամով լեցուեցաւ եւ ամէն տուրեւառ նոյնով կ'ըլլար: Ամէն մարդուն իսկզբան կամակար ըրածը, ետքէն կառավարութեան ստիպմամբը պարտաւորիչ հարկ մ'եղաւ: Այսանկով շուտ մը բաներն ան աստիճանի հասան, որ նոյն իսկ կառավարութիւնը վախի մէջ ինկաւ, որովհետեւ դրամատեարք՝ կամ բաժնագրերուն բարձր գնէն գրգռուելով եւ կամ ըլլալիքը գուշակելով, դրամատոմսերը ծախելու կամ զանոնք ձեռքէ հանելով հնչական դրամ առնելու ետեւէ սկսան լինալ: Մէկ կողմանէ ասկից վախցուած վնասներուն առջեւն առնելու, մէկալ կողմանէ ալ իրենց շահը չկորսնցրնելու համար, Խնամապետն ու իր ընկերները թղթադրամներուն գինը՝ կէսի իջեցուցին (1720, Մայ.), որուն ետեւէն եկաւ դրամատեղանին սնանկանալը, որով բիւրաւոր անձինք մուրոյ վրայ նստեցան: Գուցէ աս առանձնականաց վնասը ժամանակաւ կրնար մոռցուիլ. բայց կառավարութեան կամայական շահադիտութիւնները՝ պատճառ եղան իր վարկին աննորոգելի կերպով կործանելուն: Ասոր համար ալ անկէ ետեւ Գաղղիայի մէջ ամենեւին թղթադրամ մը չկրցաւ յառաջ երթալ եւ տէրութեան ելեւմուտքը միշտ ողորմելի վիճակի մէջ մնաց, որն որ իր ապագայ բախտին ու Եւրոպական տէրութեանց գումարութեան մէջ ունենալու գործունէութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ:

75. *Լուդովիկոս ԺԵ.: Ֆլէօրի կարդինալ պաշտօնեայ:* Երկիրն աս չփոթութեանց մէջ գտնուած ատեն՝ Լուդովիկոս ԺԵ. չափահաս եղաւ (1723) ու կառավա-

[1] Law.

րութեան գործքերն անձամբ սկսաւ տեսնել։ Բայց ասիկայ տէրութեան վիճակին աղէկնալուն օգուտ մը չէր կրնար ընել. ինչու որ խնամապետն առաջին պաշտօնեայ ըլլալով, դարձեալ ամէն բան իր ձեռքը մնաց։ Եւ թէպէտ քիչ մը ետքը ինք իր անառակ վարուց հետեւանքէն մեռաւ (**1723**, Դեկտ.) ու Գաղղիա իրմէ ազատեցաւ. սակայն դժբախտութեամբ՝ իր տեղն անցնող Պուրպոն-Գոնտէի դուքսը, Մեծին Գոնտէի թոռան որդին, իր նախորդին աւրածը շիտկելու յարմար մարդ չէր. անանկ որ իր երկուքուկէս տարուան վարչութեամբը չէ թէ միայն տէրութեան մէջ, հապա նաեւ դուրսն ալ մեծամեծ չարիքներու պատճառ ըլլալէն ետեւ, ստիպեցաւ հրաժարիլ (**1726**)։ Ասոր տեղն անցաւ թագաւորին յառաջուան ուսուցիչը Ֆլէօրի ծերունի կարդինալը, որն որ իր **17** տարուան խաղաղական ու խոհեմական վարչութեամբը (**1726—1743**) տէրութեան բաւական օգտակար եղաւ։ Բայց այնչափ ժամանակէ վեր թէ՛ ներքուստ եւ թէ՛ արտաքուստ շփոթած յարաբերութիւնները չէին կրնար մէկէն կարգի մտնել. մանաւանդ որ նոյն պաշտօնէին կամացը դէմ արտաքին տէրութիւններու հետ նորէնոր երկպառակութիւններ ու կռիւներ ելլելէն զատ, տէրութեան մէջն ալ կրօնական վէճէ մը պատճառած մեծ շփոթութիւններ կային, զորոնք հոստեղս գոնէ համառօտիւ մը յիշատակելու ենք։

76. *Յանսենեանց շփոթութիւնները*։ Կոռնելիոս Յանսենիոս Լովանիայի համալսարանին ուսուցիչն ու ետքէն Իբեռնի եպիսկոպոսը, Աւգոստինոս անուամբ մոլորական գիրք մը գրած էր, զորն որ հեղինակին մեռնելէն ետեւ (**1638**) իր բարեկամը Տիւվերժիէ տը Հօրան տպել տուաւ (**1640**) եւ որուն մէջի մոլորութիւններուն խել մը մարդ ու գլխաւորաբար Յիսուսեանց թշնամիները հետեւեցան։ Նոյնին պատճառաւ ելած շփոթութիւններուն վերջ տալու համար **88** եպիսկոպոսք Հռոմ դիմեցին (**1650**) եւ Իննովկենտիոս Ժ. վերոյիշեալ գրքին մէջէն հինգ նախադասութիւն դատապարտեց (**1653**)։ Բայց ասով շփոթութիւնք դադրած չըլլալով, Աղեքսանդր Է. չէ թէ միայն իր նախորդին վճիռը կոնդակով մը հաստատեց, հապա միանգամայն Լուդովիկոս ԺԴ.ին խնդրոյն համեմատ որոշեց թէ ամէն եպիսկոպոսք, քահանայք, կրօնաւորք եւ ուսուցիչք ինչ կերպով պէտք են ան հինգ նախադասութիւնները դատապարտել (**1665**)։ Սակայն խել մը մարդիկ եւ չորս եպիսկոպոսք յամառեալ մնացին. եւ թէպէտ աս վերջինները քիչ մը ետքը առերես հպատակեցան

(1668), բայց Յիսուսեանց եւ Յանսենեանց մէջ եղած հակառակութիւնը միշտ կը տեւէր։ Վրան խել մը տարի անցնելէն ետեւ, շփոթութիւնք նորոգեցան Յանսենեանց պարագլուխ Պասքասիոս Քէնէլ քահանային՝ Նոր կտակարանաց վրայ բարոյական մտածութիւնք անուամբ հանած գրքովը, զորն որ Լուդովիկոս ԺԴ. կը խնդրէր որ քահանայապետը դատապարտէ։ Երկու տարուան հանդարտ քննութենէ ետեւ, Կղեմէս ԺԱ. քահանայապետը նոյնին մէջէն 101 նախադասութիւն դատապարտեց Միածին կոնդակաւ (1713)։ Գաղղիայի մէջ 110 եպիսկոպոսք կատարեալ հպատակեցան նոյն կոնդակին. միայն 12—13 եպիսկոպոսք դժուարութիւն կը հանէին։ Ցորչափ որ Լուդովիկոս ԺԴ. կենդանի էր, ասոնց ընդդիմութիւնը մեծ հետեւութիւն մը չէր կրնար ունենալ. բայց իր մեռնելէն ետքը Յանսենեանք գլուխ վերցուցին, մինչեւ չորս եպիսկոպոսունք Միածին կոնդակին դէմ տիեզերական ժողովոյ բողոքեցին (1717)։ Կամաց կամաց եկեղեցականաց մեծ մասը հպատակեցան եւ միայն չորս յամառ եպիսկոպոսք մնացին։ Բայց Յանսենեանց կուսակցութիւնը դեռ երկայն ատեն տեւեց եւ քաղաքական կողմնակցութեան մը դարձաւ. սակայն իր քաղաքական ծանրակշռութիւնն աւելի գալ ժամանակի միջոցին մէջ մեծցաւ։

77. ԱՆԳԼԻԱ. *Աննա թագուհին։ Հաննովէրեան ցեղը գահ կ՚ելլէ։ Ստուարդեանց պարապ փորձերը։* Գուլիելմոս Գ.ին Մարիամ ամուսինն անզաւակ մեռած ըլլալով (1695, Յունու.), նոյն թագաւորը յաջորդութեան օրինագիրը հանեց (1701, Յունիս 12), որով կը հաստատուէր որ իր Աննա քենւոյն ալ մեռնելէն ետեւ, Անգղիայի թագը Հաննովէրի (Պրաունշուայկ-Լիւնեպուրկ-Հաննովէրեան) կայսրընտրին Սոփիա այրւոյն եւ անոր զաւակներուն անցնի, որն որ Ֆալցի Փրեդերիկոս Ե. կայսրընտրէն եւ Անգղիայի Յակոբ Ա. թագաւորին Եղիսաբեթ աղջկէն (Հատ. Ա. 167) յառաջ եկած էր։ Գուլիելմոս ասով կ՚ուզէր բողոքողութիւնն Անգղիայի մէջ հաստատուն պահել, եւ ի մշտնջենաւորս նոյնին գահէն զրկել Ստուարդեան ցեղը, որուն Յակոբ Բ. մերժեալ թագաւորը Գաղղիայի մէջ քիչ ատեն ետքը մեռնելով (1701, Սեպտ. 16), Լուդովիկոս ԺԴ. անոր Յակոբ (Գ.) որդին հրապարակաւ իբրեւ Անգղիայի օրինաւոր թագաւոր ընդունեցաւ։ Ասոնք ըլլալէն քիչ մը ետքը Գուլիելմոս Գ. մեռաւ (1702. Մարտ 19) եւ իր քենին Աննա, Յակոբ Բ.ին երկրորդ աղջիկն ու Դանիայի Գէորգ իշխանին ամու-

ամին (17) իրեն յաջորդեց։ Որովհետեւ աս վերջնոյն բոլոր զաւկըներն արդէն յառաջագոյն մեռած էին, անոր համար ալ Թագուհի ըլլալէն թէ յառաջ եւ թէ ետքը խիստ շատ ջանաց որ իր Յակոբ (Գ.) խորթ եղբայրն իրեն յաջորդ ընտրել տայ. բայց չկրցաւ գլուխ հանել։ Ուստի եւ երբ որ ինք մեռաւ (**1714**, Օգոստ. **12**), վերոյիշեալ Սոփիա կայսրընտրուհին քիչ մը յառաջ վախճանած ըլլալով (**1714**, Յունիս **8**), անոր երիցագոյն որդին Գէորգ Ա. իբրեւ անոր իրաւանցը ժառանգ՝ Աննա Թագուհւոյն յաջորդեց։ Ասանկով Հաննովերի ցեղն Անգղիայի գահն ելաւ, որուն վրայ մինչեւ հիմայ կը շարունակուի։ — Գէորգ Ա.ին առաջին տարիները կառավարութիւնը Ստուարդեանց կողմնակիցներուն կամ անոնց կողմնակից կարծուողներուն հետ մեծ խստութեամբ վարուելով, առիթ տուաւ անոնց թէ Անգղիայի եւ թէ՛ մանաւանդ Սկովտիայի մէջ գլուխ վերցնելուն. բայց երկու կողմն ալ միեւնոյն օրուան մէջ զսպուեցան (**1715**, Նոյեմ. **13**)։ Եւ թէպէտ քիչ մը վերջը Յակոբ (Գ.) Հետամուտն[1] իր կողմնակիցներովը Սկովտիա եկաւ ու հոն Թագաւոր հրատարակուեցաւ (**1716**, Փետր. **4**), բայց շատ մեծ ընդունելութիւն չգտնելով, ստիպուեցաւ շուտ մը թողուլ նորէն Գաղղիա փախչիլ։ Նոյնպէս քանի մը տարի ետքը զէնքը նորէն գահ հանելու համար Անգղիայի մէջ եղած դաւաճանութիւնն անօգուտ եղաւ (**1722**)։ Բայց Հետամուտին Սկովտիա գալն աս հետեւութիւնն ունեցաւ, որ իր կողմնակիցներուն ազդեցութիւնը խորհրդանոցին մէջ նուազցնելու եւ երկրին մէջ հանդարտութիւնն ապահովցընելու համար որոշուեցաւ որ պատգամաւորները՝ յառաջուան երեք տարուան տեղ՝ անկէ ետեւ եօթը տարի մէյ մը ընտրուին (**1716**). միանգամայն ցամաքային զօրքն ալ շատցուցին։ Արդէն յառաջագոյն Աննա Թագուհւոյն ժամանակը Սկովտիա Անգղիայի հետ կատարեալ միացած էր (**1707**, Մարտ **6**), որով առաջնոյն խորհրդանոցը բոլորովին վերցուելով, իր երեսփոխաններն ալ Անգղիայի խորհրդանոցը կը մտնէին։ — Գէորգ Ա.ին մեռնելէն ետեւ (**1727**, Յունիս **11**), իրեն յաջորդեց իր Գէորգ Բ. որդին. բայց ասով տէրութեան ո՛չ ներքին եւ ո՛չ արտաքին քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն մ'եղաւ, վասն զի խաղաղասէրն ու իմաստունն Ուալբոլ, որն որ առաջին Թագաւորին ժամանակը պաշտօնեայ եղած էր, աս

[1] Prétendant.

վերջին Թագաւորին ատենն ալ իր աստիճանին մէջ հաստատուն մնաց (**1721—1742**)։

Ցեղագիր ՍԴՈՒԱՐԴԵԱՆ եւ ՀԱՆՆՈՎԵՐԵԱՆ Ազգատոհմից։

1. ՅԱԿՈԲ Ա.
- Եղիսաբեթ, ամուս. Փրեդ. Ե. Փալցի կայսրընտիր.
  - Կար. Լուդ. Փալցի կայսրըն.
  - Սոփիա, ամուս. Էռնեստ Աւգ. Հաննովէրի.
    - 7. ԳԷՈՐԳ Ա.
      - 8. ԳԷՈՐԳ Բ.
        - Լուդովիկոս Ուէլսի իշխան.
          - 9. ԳԷՈՐԳ Գ.
            - 10. ԳԷՈՐԳ Դ.
            - 11. ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ Դ.
            - Եդուարդ, Գենդի դքս.
              - 12. ՎԻԿՏՈՐԻԱ, ամուս. Ալբերտ, Սաքս. - Գոպուրկի.
                - Վիկտորիա. Ալբերտ Եդուարդ, Ուէլսի իշխան. Էլլիս. Ալֆրէտ. Հեղինէ . . . . .
            - Էռնեստ Աւգոստ. Հաննովէրի Թագաւոր.
              - Գէորգ.
                - Էռնեստ Աւգոստ.
            - Աւգոստ. Փրեդրիք.
            - Ադոլֆ Փրեդրիք. Գեմպրիճի դքս.
              - Գէորգ.
- 2. ԿԱՐՈԼՈՍ Ա.
  - 3. ԿԱՐՈԼՈՍ Բ.
  - Մարիամ, ամուս. Գուլիելմ. Բ. Օրանժեան.
    - 5. ԳՈՒԼԻԵԼՄ Գ. Օրանժեան.
  - 4. ՅԱԿՈԲ Բ.
    - Մարիամ.
    - 6. ԱՆՆԱ.
      - Գուլիելմոս.
    - Յակ. Եդու.
      - Կար. Եդ.
      - Հենրիկոս, կարդինալ.

78. Ուղղափառաց վիճակը: Դրամական հանգամանք: Ուղղափառաց հալածանքները նոյն միջոցին տէրութեան ամէն մասերուն մէջ միշտ միեւնոյն սաստկութեամբ կը շարունակուէին, մանաւանդ թէ երթալով աւելի կը սաստկանային: Խորհրդանոցը հետզհետէ իրենց դէմ այնչափ վճիռներ հանած էր, որ հարիւրը կ'անցնէին: Աս վճիռներուն նայելով, ուղղափառ մը չէ թէ միայն պաշտօնի ու աստիճանի մը չէր կրնար հասնիլ, հապա եւ ոչ իսկ բժիշկ կամ փաստաբան կամ խնամակալ կրնար ըլլալ. իր բնակարանէն՝ հինգ մղոնէն աւելի չէր կրնար հեռանալ: Ով որ բողոքողաց եկեղեցին չէր երթար, ամէն ամիս քսան սթերլին վճարելու էր. ով որ պատարագ կը տեսնէր, վաթսուն սթերլին տուգանք պիտի տար. ով որ ուղղափառ վարպետ կը բռնէր, ամէն ամիս տասը սթերլինի պատիժ պիտի վճարէր, իսկ վարպետն՝ ամէն օր երկու սթերլին: Վեց ամիս ուղղափառութիւնը թող տալու զլացողը չէր կրնար ինչք ստանալ. քահանայ մը բողոքողութեան որ դառնար, բոլոր կենացը համար թոշակ կ'ընդունէր. իսկ ուղղափառութիւնն ուրացող որդի մը՝ կրնար անմիջապէս իր հօրն ինչքերն առնուլ: Սկովտիայի մէջ ուղղափառ զաւկըներն իրենց հօրը ժառանգութենէն կը զրկուէին: Իրլանտայի մէջ աւելի խիստ ու անագորոյն պատիժներ կային: Նոյն տեղն ուղղափառք չէին կրնար կալուած գնել. երբ որ մէկը բողոքող ազգական ունէր, իր ամենէն մերձաւոր ուղղափառ ժառանգը ժառանգութենէն զրկուելով՝ նոյնն իր հեռաւոր բողոքող ազգականին կ'անցնէր: Կնիկ մը բողոքող ըլլալուն պէս՝ կատարեալ ազատ կ'ըլլար եւ անպատիժ իր ուղղափառ երկանէն կրնար բաժնուիլ: Ուղղափառ մ'իր ամենէն աղնիւ ձին ալ՝ բողոքող մ'ուզելուն պէս՝ հինգ սթերլինով պէտք էր ծախել: Ուղղափառք պէտք էր որ բողոքող քարոզիչները պահէին՝ նաեւ անանկ տեղեր, ուր եւ ոչ իսկ մէկ բողոքող կը գտնուէր: Աս եւ ասոր նման օրէնքներ նոյն իսկ Հաննովէրեան ցեղի թագաւորներուն ժամանակը կը գործածուէին մինչեւ ԺԸ. դարուն վերջերը: — Ուրիշ կողմանէ աս ժամանակի միջոցին մէջ երկրին սահմանադրութիւնն ու ազատութիւններն աւելի եւս կարգի դրուեցան ու հաստատուեցան: Տէրութեան պարտքերուն շատութիւնը Գէորգ Ա.ին ժամանակը Անգղիայի մէջ ալ այնպիսի խորհուրդներ ծնուցին, որոնք Գաղղիայի մէջ եղածին պէս՝ վնասակար հետեւութիւններ կրնային ունենալ: Հոս ալ ուզեցին ճարտարութեամբ մը քիչ ատենուան մէջ անանկ նպատակի հասնիլ,

որն որ երկարատեւ ու շարունակեալ ջանքով հազիւ կրնայ ձեռք բերուիլ. այս ինքն՝ ուզեցին տէրութեան պարտքերը մէկէն վճարել: Անգղիացւոց՝ Հարաւային ծովու ընկերութիւնն ալ, Գաղղիացւոց՝ Միսսիսիբեան ընկերութեան պէս, անօգուտ ու վախճանաղուրկ եղաւ: Բայց Անգղիական կառավարութիւնը Գաղղիականին պէս կամայական միջոցներ բանեցուցած չըլլալով, իր վարկը պահեց. եւ տէրութեան պարտքը գոնէ եօթը միլիոն ստերլին նուազցուց, իսկ տարւէ տարի նոյն պարտքին համար վճարուած շահը՝ յառաջուանին կէսն իջեցուց:

79. ՀՈԼԱՆՏԱ. Օրանեան կրտսերագոյն ցեղը: Այս ժամանակի միջոցին մէջ նոյն հասարակապետութիւնն իր ներքին հանգամանաց կողմանէ երեւելի փոփոխութիւն մը չկրեց: Ստոյգ է Գուլիելմոս Գ. Անգղիայի մէջ անզաւակ մեռնելով (77) եւ իրեն հետ Օրանեան ցեղին գըլխաւոր ճիւղը սպառելով, կարգաժողովոյ կողմնակցութիւնը հինգ նահանգներու մէջ կուսակալութեան աստիճանը նորէն ջնջեց. բայց ասիկայ ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին քաղաքականութեան վրայ ազդեցութիւն ըրաւ: Հէյնսիուս տէրութեան փաստաբանը հրապարակական իրողութեանց գլուխն անցաւ ու ամէն բան յառաջուան կարգին համեմատ յառաջ տարաւ: Իսկ Օրանեան ցեղին տիտղոսին գալով, նոյնը՝ Նասաւ-Տիցի տան կ՚իյնար, որն որ գրեթէ ութսուն տարիէ վեր Ֆրիզիայի ու Կրէօնինկէնի կուսակալութեան աստիճանն ունէր: Արդ աս տնէն, որն որ Օրանեան կրտսերագոյն ցեղ կը կոչուի, Յովհաննէս Գուլիելմոս Ֆրիզոյ՝ Օրանիայի իշխանի տիտղոսն առաւ, եւ իր մահուընէ ետեւ (1711) նոյնն իր Գուլիելմոս (Դ.) որդւոյն անցաւ: Այսնկով տէրութեան մէջ Օրանեան կուսակցութիւնը կը շարունակէր, որով եւ յայտնի կը տեսնուէր թէ յարմար առիթն որ գայ, դարձեալ ժառանգական վերին կուսակալութիւնը կը հաստատուի: Գուլիելմոս (Դ.) իշխանին՝ Գէորգ Բ.ին Աննա աղջկան հետ կարգուելովը (1734), Օրանեան կրտսերագոյն ցեղին՝ Բրիտանական արքունի ցեղին հետ անձուկ կապակցուելէն, ինք իրմէ կը գուշակուէին Հոլանտայի ապագայ յարաբերութիւնները:

80. ՍՊԱՆԻԱ. Նոր տիրապետող ցեղ: Եղիսաբեթ Թագուհի ու Ալպերոնի պաշտօնեայ: Թէպէտ աս ժամանակի միջոցին սկիզբը Սպանիայի տիրապետող ցեղը փոխուեցաւ, եւ Հապսպուրկի տան՝ յաջորդեց Պուրպոնեան ցեղը. բայց կրնայ ըսուիլ որ աս բանս երկրին ներքին հանգամանաց վրայ այնչափ մեծ ազդեցութիւն չըրաւ, որչափ նոյն վերջին

ցեղէն Փիլիպպոս Ե. Թագաւորին՝ երկրորդ անգամ կար-
գուիլը: Աս Թագաւորն առաջին անգամ Սաւոյայի դքսին

Ցեղագիր ՊՈՒՐՊՈՆԵԱՆ-ՍՊԱՆԻԱԿԱՆ Ազգատոհմի:

- 1. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ե.
  - 2. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ.
  - 3. ՓԵՐԴԻՆԱՆԴ.
  - 4. Ա.* ԿԱՐՈԼՈՍ Գ.
    - 5. ԿԱՐՈԼՈՍ Դ.
      - 6. ՓԵՐԴԻՆԱՆԴ Է.
        - 7. ԵՂԻՍԱԲԵԹ Բ.
        - Լուիզա.
      - Տ. Կարոլ.
        - Կարոլոս.
    - Բ. ՓԵՐԴԻՆԱՆԴ.
      - Գ. ՓՐԱՆԿ. Ա.
        - Դ. ՓԵՐԴԻՆԱՆԴ Բ.
  - Փիլիպպոս, Բարմայի դուքս.
    - Փիլիպպոս, Եարուբիայի դուքս.
      - Լուդովիկոս, արքայ.
      - Մարիամ Լուիզ.

* Անուններէն յառաջ դրուած (Ա. Բ...) նշանագիրները Հետեւեալ Նապոլ Երկու Սիկիլիոյ Թագաւորները կը ցուցնեն:

աղջկան հետ ամուսնացած եւ անկէ Լուդովիկոս ու Փերդինանդ որդիքներն ունեցած էր. իսկ ան առաջին ամուսնոյն մեռնելէն ետեւ (1714), Ալպերոնի անուն քահանայի մը միջնորդութեամբ, որն որ արքունեաց քով Բարմայի դքսին գործակալն էր, երկրորդ անգամ կարգուեցաւ նոյն դքսին եղբօր աղջկան՝ Եղիսաբեթ Ֆառնէզեան իշխանուհւոյն հետ (Սեպտ.): Արդ նոր թագուհին Կարոլոս ու Փիլիպպոս անունով երկու զաւակ ունեցաւ. եւ չկրնալով տանիլ որ անոնք իր խորթ որդւոյն Լուդովիկոսին հպատակներն ըլլան, անոնց տակաւին որրոցին մէջ գտնուած ատեն՝ սկսաւ իրենց համար տէրութիւն գտնելու ետեւէ լինալ: Իր խորհուրդներուն օգնական ու յառաջացուցիչ եղաւ վերոյիշեալ Ալպերոնի քահանան, որն որ ստուգիւ մեծ քաղաքագէտ ըլլալու շատ յարմար էր, եւ զորն որ թագուհին կարդինալութեան աստիճան հասցընել ու Սպանիայի վարիչ պաշտօնեայ ընել տուաւ: Կրնայ ըսուիլ որ աս երկուքն էին Սպանիայի վրայ բուն տիրողները. որովհետեւ Փիլիպպոս թագաւորը ստէպ ստէպ սեւամաղձութեան մէջ իյնալով, գրեթէ ամէն բան իրենց ձեռքը թող կու տար, մինչեւ վերջապէս ի նպաստ իր երիցագոյն որդւոյն՝ թագէն ալ հրաժարեցաւ (1724, Յունու. 15): Բայց Լուդովիկոս, որն որ ամէն բանի մէջ իր խորթ մօրն առաջնորդութեան կը հետեւէր, քանի մ'ամիս ետքը մեռնելով (Օգոստ. 1), Փիլիպպոս նորէն զիջաւ գահն ելլելու, որով եւ Եղիսաբեթ միշտ ըստ կամի կը կառավարէր: Աս տիկնոջ ջանքովը երկրին բոլոր սահմանադրական ազատութիւնները ջնջուեցան եւ թագաւորական իշխանութիւնը մեծցաւ ու բացարձակ եղաւ: — Ասանկով Սպանիա Եւրոպայի տէրութեանց իրողութիւններուն՝ յառաջուընէ աւելի մասնակցութիւն ունեցաւ. բայց ասիկայ ազգին զօրութեան ու աշխուժութեան արթըննալէն չէր, հապա կառավարութեան գլուխ եղող անձանց բնաւորութենէն: Նոյն իսկ իրենց զինուց առժամանակեայ յաջողութիւնն իրենց նոր ոգի ու գրգիռ մը տալ չկրցաւ:

81 ԳԵՐՄԱՆԻԱ. *Քանի մը գերմանական իշխանք թագաւորական աստիճանի կը վերանան:* Գերմանական պետութիւնն Աւստրիայի հետ կապուած ըլլալով, բոլոր անոր պատերազմներուն մասնակից կ'ըլլար, թէպէտ եւ նոյներն իրեն օտար ըլլային: Իրօք ալ չէզոք կենալ ուզէն իրեն օգուտ մը չէր կրնար ընել: Բայց իր գլխաւոր իշխաններէն չորս հոգի նոյն ատեններն օտար երկիրներու մէջ թագաւորական պսակ ընդունելով, հարկ էր որ աս բանս

անոնց Գերմանական երկիրներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունենար։ Աս չորս իշխաններն էին, Ա. Պրանտէնպուրկի Փրեդերիկոս (Ա.) կայսրընտիրը, որն որ Պրուսի թագաւոր եղաւ (**1701**)· Բ. Հաննովէրի Գէորգ (Ա.) կայսրընտիրը, որն որ Բրիտանիայի արքունական գահն ելաւ (**1714**)· Գ. Սաքսոնիայի Աւգոստոս (Բ.) կայսրընտիրը, որն որ Լեհաստանի թագաւոր ընտրուեցաւ (**1696**)· Դ. Հեսսէն-Գասսէլի Փրեդերիկոս ժառանգ իշխանը, որն որ Շուետի թագաւոր եղաւ (**1720**)։ Արդէն ինք իրմէ կը տեսնուի թէ Գերմանիայի աւագանւոյն շատոնց թուլցած կապակցութիւնը՝ պէտք էր որ աս պարագայով աւելի եւս թուլնար։ Կարելի չէր որ վերոյիշեալ անձանց արքունական թագին ու իշխանական խուրին շահերը՝ միշտ ամէն առթի մէջ իրարմէ բաժնուած մնային. եւ թէեւ իրենք նոյներն իրարմէ զատ պահել ուզէին ալ, իրենց թշնամիները չէին թողուր։ Ասով հարկ էր որ Գերմանիայի առանձին տէրութիւնները զանազան արտաքին կռիւներու մէջ մտնէին որոնք դիւրաւ բոլոր պետութեան ալ կրնային անցնիլ։ Իսկ ինչ ըսենք աւագանւոյն եւ կայսեր մէջ եղած յարաբերութիւններուն. եթէ յառաջագոյն իրենք պարզ իշխան ու միայն պետութեան անդամ եղած ատեննին՝ իրենք զիրենք իբրեւ անկախ եւ իրենց երկիրներուն իբրեւ վերին տէր կը նկատէին եւ ըստ այնմ ալ կը վարուէին, որչափ եւս առաւել կրնային նոյնն ընել՝ իբրեւ թագաւոր՝ աստիճանաւ կայսեր հաւասար ըլլալէն ետեւ։ Բայց աս բանս՝ միայն իրենց անձանց վրայ չէր կրնար մնալ, հապա հարկ էր որ պետութեան ուրիշ աւագանւոյն ալ անցնէր։

82 · ԱՒՍՏՐԻԱ · *Տիրող ցեղ: Իրական վաւերագրութիւն: Հունգարիայի իրողութիւնք:* Ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք, աս տէրութիւնն իր արտաքին քաղաքականութիւնն ու հեռաւոր գաւառները փոխեց, առանց իր բուն երկրին մէջ երեւելի փոփոխութիւններ կրելու։ Լէոբոլտոս Ա.ին († **1705**, Մայ. **5**) երիցագոյն որդւոյն ու յաջորդին՝ Յովսէփ Ա.ին անզաւակ մեռնելովը (**1711**, Ապր. **17**) իր եղբօրը՝ Կարոլոս Զ.ին իրեն յաջորդելը՝ խիստ նշանաւոր դէպք մ'եղաւ, որովհետեւ ինք բոլոր Հապսպուրկի ցեղին միակ ժառանգն էր։ Անոր համար ալ նոյն կայսրն աւելի ապագային՝ քան թէ ներկային կը զբաղէր. իր բոլոր ջանքն ու մտադրութիւնն ան էր, որ իր Իրական վաւերագրութիւն[1] անուամբ նոր դրած յաջորդութեան կարգադրութիւնը (**107**), թէ՛ մեծ ու թէ՛ պզտիկ տէրութիւններուն

[1] Pragmatique sanction.

ընդունել տայ եւ անոնցմէ նոյնին հաստատուն պահուե-
լուն երաշխաւորութիւն առնու ։ Ի վերայ այսր ամենայնի
Աւստրիա աս ժամանակի միջոցին մէջ Եւրոպայի իրողու-

Ցեղագիր ՀԱՊՍՊՈՒՐԿԵԱՆ (-ԼՈԹԱՐԻՆԳԵԱՆ) ազգատոհմի ։

- 1. ԼԷՈԲՈԼՏ Ա. ամն. Մարգարիտա Թերեզիա.
  - Մարիամ Անդուանէտ, ամն. Մաքս. Պաւիերայի.
    - Յովսէփ Ֆերդինանդ.
    - 4. ԿԱՐՈԼՈՍ Է. (Ալբերդ)
  - 2. ՅՈՎՍԷՓ Ա.
  - 3. ԿԱՐՈԼՈՍ Զ.
    - ՄԱՐԻԱՄ ԹԵՐԵԶ. ամն. 5. ՓՐԱՆԿ. Ա. Լոթարինգիայի.
      - 6. ՅՈՎՍԷՓ Բ.
      - 7. ԼԷՈԲՈԼՏ Բ.
        - 8. ՓՐԱՆԿ. Բ. (Ա.)
          - Մարիամ Լուիզ.
          - 9. ՓԵՐԴԻՆ. Ա.
          - Ֆրանկ. Կարոլ.
            - 10. ՓՐԱՆԿ. ՅՈՎՍ. Ա.
              - Սոփիա.
              - Կիզելա.
            - Ֆերդինանդ Մաքս.
            - Կարոլոս Լուդ.
            - Լուդ. Վիկտոր.
        - Ֆերդինանդ, Դոսկանայի մեծ դուքս.
          - Լէոբոլտ Բ.
            - Ֆերդ.
            - Կարոլ.
            - Լուդով.
        - Կարոլոս. . . . .
        - Յովսէփ. . . . .
        - Յովհան. . . . .
        - Ռայներ. . . . .
        - Լուդով.
      - Ֆերդինանդ, ամն. Մոտենայի ժառ.
        - Ֆրանկիսկոս Դ. Մոտենայի դքս.
          - Ֆրանկիսկոս Ե.

թեանց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ՝ գլխաւորաբար Եւգինէոսի պէս մեծ զօրապետ մ'իր բանակներուն գլուխն ունենալով։ — Բայց քաջ զօրագլուխ մ'ալ ինչ դարման կրնար տանիլ ելեւմտից նեղութեան վիճակին, որուն մէջ աս պետութիւնն ալ ուրիշ շատ տէրութեանց պէս նոյն ատեն կը գտնուէր։ — Աս ժամանակի միջոցին մէջ ալ Հունգարիա շփոթութիւնք ելան (**1703**), որոնք բաւական երկայն տեւեցին։ Ապստամբք, որոնց գլխաւոր առաջնորդն էր Դէօքելիին որդեգիրը Փրանկիսկոս Ռակոցի, Գաղղիայէն թէ՛ դրամով եւ թէ՛ զօրքով օգնութիւն գտնելով, Լէոբոլտ եւ Յովսէփ կայսրներուն բրած զիջումներն ու խոստումները մտիկ չըրին եւ երկայն ատեն յաջողութիւն ունեցան ու բաւական զօրացան, մինչեւ բոլոր Դրանսիլուանիա ձեռք անցուցին եւ Ռակոցի նոյն տեղաց իշխան անուանեցաւ (**1707**)։ Բայց անկէ ետեւ յաջողութիւննին դադրեցաւ, Ռակոցի ստիպեցաւ ձգել Լեհաստան փախչիլ, իսկ ուրիշները հպատակեցան եւ Սադմարի խաղաղութեամբ (**1711**, Ապր. **29**) ամէն բան կարգաւորուելով, երկիրը հանդարտեցաւ։

83. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆ. Ներքին վիճակ։ Շատ ժամանակէ վեր աս պետութեան մէջ ալ կամաց կամաց այն ամենայն երեւոյթները կը տեսնուէին, որոնք ամէն մեծ տէրութեանց եւ մանաւանդ աշխարհակալութիւններով եւ քիչ ատենուան մէջ մեծցող տէրութեանց սեպհական են։ Երկուքուկէս դար էր որ Օսմանեանք թափառական ազգերու դնդերով Կոստանդնուպոլիս առած եւ այն գեղեցիկ կողմերը հաստատուած էին. կարելի չէր որ ո՛չ տիրապետաց եւ ո՛չ իրենց զօրաց զինուորական հոգին, որն որ բանակներու մէջ եւ պատերազմի դաշտերու վրայ միշտ վառ ու բորբոք կը մնար, պալատներու փափկութեանց եւ մեծ մայրաքաղաքի զուարճութեանց ու դիւրութեանց մէջ նոյնպէս հաստատուն կենար։ Իրօք ալ երթալով՝ Սուլդաններուն մէջէն խիստ քիչերն իրենց բանակներուն գլուխը կը գտնենք. իսկ զօրաց վրայ պարապ տեղ կը փնտռենք ան անձնանուիրութիւնն ու անվեհեր քաջութիւնը, որոնցմով բոլոր չէ թէ միայն մերձաւոր՝ հապա նաեւ հեռաւոր ազգաց զարհուրանքն եղած էին։ Հասարակօրէն Սուլդանք իրենց պալատին զուարճութեանց մէջ ընկղմած, իրենց փոխարքաներուն եւ զօրքերուն եւ առանձինն Ենիչէրիներուն ձեռքը գրեթէ խաղալիկ մը կ'ըլլան։ Աս վերջիններն իրենց հին քաջութիւնը կամաց կամաց անսաստութեան ու ստահակութեան հոգւոյ փոխելով, յաճախ յեղափոխութիւններով

ու ապստամբութիւններով իրենց տէրանց վրայ կը տիրեն. ուզածնուն պէս գահէն բանտ կը տանին իրենց Սուլտանները, որոնց միայն մէկ ակնարկութիւնը յառաջագոյն բաւական էր իրենց քաջութեան սքանչելիքներ գործել տալու, անոնց արեամբը կը շաղախեն իրենց ձեռուըները՝ որոնք յառաջագոյն անոնց զէնքերն այնպէս հաւատարմութեամբ կը գործածէին եւ անոնց տէրութեան սահմանները կ'ընդարձակէին։ Բայց այս ամենայն անկարգութեանց ու շփոթութեանց մէջ ալ ո՛չ ազգին քաջութիւնը եւ ո՛չ իր վեհապետաց դիւցազնական ոգին բոլորովին մարած էր. ուստի եւ որչափ որ տէրութիւնը տկարացած ալ էր նէ, տակաւին Օսմանեանք թէ՛ Արեւմուտք եւ թէ՛ Հիւսիս յաղթական պատերազմներ կը մղէին, աշխարհակալութիւններ կ'ընէին, եւ նոյն իսկ յաղթուած ատեննին ալ՝ պատուաւոր ու նպաստաւոր խաղաղութեան դաշինքներ կը դնէին։ Ասանկով Տաճկաստան օտարաց առջեւը միշտ իրեն վայելած աստիճանը կը պահէր, Եւրոպայի տէրութեանց քաղաքականութեան նժարին մէջ իր ծանրութիւնը յաճախ զգալ ու իր դաշնաւորութիւնը փնտռել կու տար։ — Աս ժամանակի միջոցին սկիզբը Մուստաֆա Բ. (24) Եէնիչէրիներու ապստամբութեամբ գահէն իյնալով, տեղն անցաւ իր եղբայրը Ահմէտ Գ. (1703), որն որ 27 տարի թագաւորելէն ետեւ, գահ ելած կերպովը, այս ինքն՝ Եէնիչէրիներու ապստամբութեամբ, վար առնուեցաւ եւ իրեն յաջորդ ունեցաւ իր Մուստաֆա եղբօրը Մահմուտ Ա. որդին (1730)։

Ա.

Բուն Սպանիական յաջորդութեան պատերազմը (1700—1714)։

84. Սպանիական յաջորդութեան խնդիրը։ Երեք գլխաւոր մրցակիցք։ Ռիզուիքի խաղաղութենէն ետեւ (43) Արեւմտեան տէրութեանց դահլիճները բոլորովին զբաղեցընող խնդիրը, որմէ չէ թէ միայն երկարատեւ պատերազմ մը, հապա նաեւ բոլոր աս ժամանակի միջոցին մէջ պատահած տէրութիւններու կռիւներն ու բանակցութիւնները յառաջ եկան, Սպանիայի յա-

ջորդութեան խնդիրն էր․ որովհետեւ Սպանիայի Կարոլոս Բ․ թագաւորը (19) զաւակ չունենալով, ինք որ մեռնէր՝ Սպանիական - Հապսպուրկեան ցեղը պիտի սպառէր։ Այս խնդիրը՝ որն որ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան համար խիստ ծանրակշիռ էր, թէ իրաւանց եւ թէ քաղաքականութեան կողմանէ կը նկատուէր․ եւ դահլիճները նոյնն իրենց մէջ կարգաւորելու կը ջանային, առանց Սպանիական ազգին կարծիքը հարցնելու։ — Իրաւանց կողմանէ նայելով, երեք գլխաւոր մրցակիցք կամ հետամուտք կային, որոնք Սպանիական միապետութեան վրայ պահանջում կ՚ընէին։ Ա․ Լուդովիկոս ԺԴ․ որն որ Կարոլոս Բ․ին երիցագոյն քրոջը Մարիամ Թերեզիային ամուսինն ըլլալով, նոյնը կը պահանջէր իր ժառանգին համար․ Բ․ Լէոբոլտ Ա․ կայսրը, որն որ Փիլիպպոս Դ․ Սպանիայի թագաւորին Մարիամ Աննա աղջկան որդին ու Կարոլոս Բ․ին կրտսեր քրոջը (Փիլիպպոս Դ․ին երկրորդ աղջկան) Մարգարիտա Թերեզիային ամուսինն էր, իր երկրորդ ամուսնութենէն ունեցած որդիքներէն մէկուն համար․ Գ․ Պաւիերայի Մաքս․ Էմմանուէլ կայսրընտիրը, որն որ վերոյիշեալ Մարգարիտա Թերեզիային ու Լէոբոլտոս Ա․ին Մարիամ Անդուանէդ աղջկան հետ կարգուած էր, նոյն ամուսնութենէն ծնած իր Յովսէփ Փերդինանդ ժառանգին համար։ Լուդովիկոս ԺԴ․ին պահանջումը, մերձաւոր ազգականութեան կողմանէ ամենէն իրաւացին էր․ ի վերայ այսր ամենայնի բոլոր զօրութիւնը կը կորսնցընէր ան պարագայով՝ որ ամուսնանալու ժամանակ թէ ինք եւ թէ իր ամուսինը Մարիամ Թերեզիա Սպանիական թագին վրայ ունեցած ամէն իրաւունքներէն հրապարակաւ հրաժարած էին։ Իսկ Լէոբոլտոս Ա․ չէ թէ միայն այս կողմանէ իրաւունքը կորսնցուցած չէր, որովհետեւ Աւստրիական տան իշխաններուն հետ կարգուող Սպանիացի իշխանուհիներն այսպիսի հրաժարում չէին ըրած, հապա նաեւ ինք բուն հօր կողմանէ ուղղակի յառաջ եկած էր Փերդինանդ Ա․ կայսրէն, որն որ Կարոլոս Ե․ կայսեր եղբայրն ըլլալով,

անոր ցեղը սպառած ատեն՝ իր ցեղը պէտք էր որ յաջորդէր: Եթէ աս ցեղակցութեան միտ չդնելով, միայն մերձաւորութեան միտ դրուէր, կրնայ ըսուիլ որ ամենէն աւելի իրաւունք ունեցողն էր Պաւիերայի կայսրընտրին ժառանգը, որովհետեւ ինք Կարոլոս Բ.ին չհրաժարող քրոջը բուն թոռն էր, ուր որ Լէոբոլտոսի ուրիշ զաւկըներն երկրորդ ամուսնութենէ յառաջ եկած էին: — Ասոնցմէ զատ Սաւոյայի Վիկտոր Ամադէոս դուքսն ալ կար, որն որ իբրեւ Փիլիպպոս Բ.ին կատարինէ աղջիկէն սերած, Սպանիայի երկիրներուն գոնէ մէկ մասին վրայ պահանջում կ՚ընէր:

85. Խնդրոյն քաղաքական ծանրակշռութիւնը: Խնդիրը քաղաքական կողմանէ նկատելով, գլխաւորաբար ծովային տէրութիւնք քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահպանելու միտ կը դնէին: Չէին կրնար ալ տարբեր կերպով մտածել անանկ ատեն մը՝ որ նոյն սկզբունքը քաղաքականութեան հիմն եղած էր. չէին կրնար անտարբեր աչքով տեսնել Սպանիայի եւ գլխաւորաբար Սպանիական Ստորին նահանգաց որուն ձեռքն անցնիլը: Ամէնքն ալ իբրեւ հաստատուն կը սեպէին որ եթէ բոլոր Սպանիական միապետութիւնն Աւստրիայի կամ Գաղղիայի անցնելու ըլլայ, նոյն հաւասարակշռութիւնը ստուգիւ կ՚աւրուի, մանաւանդ՝ եթէ երկու մեծ պետութեանց թագերը մէկ գլխոյ վրայ միանալու ըլլան: Անոր համար գոնէ աս նկատմամբ իրենց վախերը փարատելու մտօք, Լուդովիկոս ԺԴ. յայտնած էր, որ իր (նոյն ատենուան) ժառանգին իրաւունքը պատրաստ է անոր կրտսեր որդւոյն՝ Անժուի Փիլիպպոս դքսին անցընելու. ինչպէս նաեւ Լէոբոլտ Ա. ալ պատրաստ էր իր իրաւունքն իր վերջին ամուսնութենէն ունեցած Կարոլոս կրտսեր որդւոյն թող տալու:

86. Սպանիական թագին վրայ եղած որոշումները: Բաներն աս վիճակի մէջ ըլլալով, մէկ կողմանէ երկու վեհապետք Մատրիտի մէջ իրենց դեսպաններուն ձեռքով ջանացած ատեն որ զԿարոլոս Բ. իրենց կողմը

վտանգին, մէկալ կողմանէ Լուդովիկոս ԺԴ. տեսնելով որ հոն ինչ որ որոշուելու ըլլայ, բանը խաղաղութեամբ լմնցընելու համար՝ ծովային տէրութեանց հաւանութիւնը հարկաւոր է, եւ չկրնալով զիրենք համոզել իր կամացը զիջանելու, ակամայ յանձն առաւ Սպանիական միապետութեան երկիրները բաժնելու։ Ուստի եւ անոնց հետ նոյն բաժանման կերպին վրայ Հաակի մէջ դաշինք մը դրաւ (1698, Հոկտ. 11), որուն զօրութեամբ բուն Սպանիա ու Ամերիկայի գաղթականութիւնները՝ Պաւիերայի կայսրընտրին ժառանգին պիտի տրուէր, Երկու Սիկիլիայի թագաւորութիւնը՝ Լուդովիկոս ԺԴ.ին ժառանգին, Միլան՝ Լէոբոլտոսի որդւոյն, իսկ Սպանիական Ստորին նահանգները՝ Պաւիերայի կայսրընտրին, որն որ վեց տարիէ վեր նոյնտեղաց կուսակալն էր։ Անանկ կ'երեւար որ աս բաժանմամբ ամէն կողմանք գոհ կ'ըլլան եւ միանգամայն Եւրոպայի տէրութեանց քաղաքական հաւասարակշռութեան վնաս մը չիհասնիր։ — Այս ամէն որոշումները կ'ըլլային առանց Սպանիական ազգին եւ Կարոլոս Բ. թագաւորին կարծիքը հարցընելու, որոնք այսպիսի բաժանման բոլորովին հակառակ էին. որովհետեւ իրենք մտքերնին դրած էին որ իրենց երկիրները բաժնուելով, թէ՛ բոլորովին կը տկարանան եւ թէ՛ իրենց վաճառականութիւնը մեծապէս կը վնասի։ Անոր համար Կարոլոս Բ. վերոյիշեալ դաշանց վրայ սաստիկ նեղանալով, անմիջապէս կտակ մը շինեց (1698, Նոյեմ. 28), որով Պաւիերայի կայսրընտրութեան ժառանգն իր միապետութեան բոլոր երկիրներուն միակ ժառանգ կը կացուցանէր։ Արդէն ինք իրմէ յայտնի է, որ աս որոշումը մեծ պատերազմներու պատճառ պիտ'որ ըլլար, որովհետեւ անկարելի էր որ Լէոբոլտ Ա. եւ Լուդովիկոս ԺԴ. առանց ձայն հանելու նոյնն ընդունէին։ Սակայն իրենք տակաւին ընելիքնին չորոշած, Յովսէփ Փերդինանդ մեռաւ (1699, Փետր. 6), որով եւ ամէն բան տակնուվրայ եղաւ։ Եւ թէպէտ Գաղղիա ու ծովային տէրութիւնք իրենց մէջ

ուրիշ կերպ բաժանման դաշինք մը դրին (1700, Մարտ 3), բայց ասով ալ խնդիրը խաղաղութեամբ լմննալու անկարելութիւն չէր կրնար ըլլալ, ինչու որ չէ թէ միայն Աւստրիա յանձն չառաւ նոյն դաշանց մէջ մտնել, հապա եւ ոչ Սպանիա, որն որ ինչպէս բնիկք՝ իր երկիրներուն բաժանումը մեծ դժբախտութիւն կը համարէր: Ուստի Կարոլոս Բ. նախ ուզեց բոլոր իր երկիրները Լէոբոլտ Ա.ին կրտսեր Կարոլոս որդւոյն թողուլ, որուն համար կայսեր առաջարկութիւններ բրաւ: Բայց Լէոբոլտ նոյն առաջարկութեանց չհաւանելով եւ ծեր թագաւորը տեսնելով որ մահը կը մօտենայ, նոր կտակ մը շինեց (1700, Հոկտ. 2), որուն մէջ, Գաղղիայի դեսպանին ճարտարութեամբն ու սահմանները խրկուած գաղղիական բանակին ազդեցութեամբը, բոլոր Սպանիայի միապետութիւնն անբաժին Անժուի Փիլիպպոս դքսին կը թողուր, սա թէութիւնն ալ վրան աւելցնելով՝ որ եթէ նոյն իշխանին կամ Գաղղիացւոց կողմանէ սա իր կամացը կատարեալ գործադրութեան արգելք մը դրուի նէ, անոր տեղը միակ ժառանգ ըլլայ Աւստրիայի Կարոլոս արքեդուքսը:

87. Կարոլոս Բ. կը մեռնի եւ իրեն կը յաջորդէ Փիլիպպոս Ե.: Պատերազմի պատրաստութիւն: Երկու կողմանց կուսակիցները: Հազիւ թէ աս կտակին շինուելուն վրայ ամիս մ՚անցած էր, մէյ մ՚ալ Կարոլոս Բ. իր կեանքը կնքեց (1700, Նոյեմ. 1): Ասով Լուդովիկոս ԺԴ.ին առջեւն ուրիշ միջոց չէր մնար, բայց եթէ կամ նոյն կտակն ընդունիլ, կամ ետեւէ իյնալ որ բաժանման վերջին դաշինքն ի գործ դրուի: Ինք առաջին միջոցն ընտրեց, թէպէտ շատ վախով ու կասկածով, որովհետեւ յայտնի կը տեսնէր թէ մեծ պատերազմի առիթ պիտի ըլլայ, զորն որ չէր ուզեր: Ըստ այսմ՝ Սպանիական ազգին իրեն խրկած դեսպանութեան խնդրուածքին համեմատ, իր թոռն անմիջապէս Սպանիա խաւրեց (1701, Փետր.), որն որ իբրեւ Փիլիպպոս Ե. թէ բուն Սպանիայի մէջ, եւ թէ Եւրո-

պայի մէջ եղած Սպանիական գաւառներուն ու գաղթականութեանց մէջ ընդունուեցաւ: Անանկ ալ երեւցաւ որ ծովական տէրութեանց հետ աս նիւթին համար խաղաղութիւնը պիտի չաւրուի. որովհետեւ թէ իրենք եւ թէ ուրիշ տէրութիւնք՝ բաց ի կայսրմէն՝ զինքն իբրեւ Սպանիայի թագաւոր ճանչցան: Բայց կարելի բան չէր որ պատերազմ չըլլար, վասն զի Լէոբոլտ Ա. չէր կրնար հանդարտութեամբ կենալ նայիլ՝ որ Սպանիական թագին վրայ իր ունեցած իրաւունքն այնպէս մէկէն ձեռքէն երթայ: — Այսպէսով երկու կողմէն ալ սկսան շուտ մը պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել եւ դաշնակից գտնելու ետեւէ իյնալ: Լուդովիկոս ԺԴ. Սաւոյայի դքսին աղջիկն Սպանիայի նոր թագաւորին կին առնելով եւ Մանդուայի դքսին ստակ տալով, զիրենք իր կողմը վաստըկեցաւ եւ սանկով Իտալիայի մէջ զօրաւոր կողմնակցութիւն մը ձեռք անցուց: Սպանիական Ստորին Նահանգաց ամուր տեղերը՝ Մաքս. Էմմանուէլ կայսրընտրին նպաստաւորութեամբը՝ Գաղղիացի զօրք դնելով, հոն ալ հաստատուեցաւ: Նոյն ատենները Հունգարիայի մէջ Ռակոցիի ձեռօք նորէն վրդովմունք ելած ըլլալն (82) ալ Գաղղիացւոց մեծ օգուտ էր: Բայց աս ամէն առաւելութիւններէն աւելի իրենց օգտակարն ան էր, որ Գերմանիայի մէջ Մաքս. Էմմանուէլ Պաւիերայի կայսրընտիրն ու անոր եղբայրը Գոլոնիայի կայսրընտիրը զանազան խոստումներով իրենց կողմը շահեցան, որով Գերմանիայի ամենէն զօրաւոր իշխաններէն մէկն Աւստրիայի սահմաններուն վրայ՝ կայսեր դիմացը կրնային հանել: — Բայց Աւստրիայի գտած օգնութիւնները՝ կրնայ ըսուիլ որ ասկից աւելի էին: Կայսրը Գերմանիայի մէջ իրեն դաշնակից գտաւ Պրուշի նոր թագաւորն (119) եւ ուրիշ շատ իշխաններ: Իսկ ծովական տէրութիւնք, որոնք արդէն Գաղղիացւոց՝ Սպանիական Ստորին Նահանգները զօրօք բռնելուն համար գրգռուած էին, գրեթէ գրեթէ ստիպուեցան անոնց դէմ պատերազմ բանալ, երբ որ

Անգղիայի Յակոբ Բ. մերժեալ թագաւորին մեռնելէն ետեւ՝ Լուդովիկոս ԺԴ. Ռիզուիքի խաղաղութեան դաշանց հակառակ, անոր որդին իբրեւ թագաւոր ճանչցաւ (77)։ Ասանկով յայտնի է որ նոյն երկու տէրութիւնք Աւստրիայի հետ պէտք էին միանալ։ Եւ թէպէտ քանի մ՚ամիս ետքը Գուլիելմոս Գ. մեռաւ (1702, Մարտ 19), բայց այնպէսով ալ անոր բռնած քաղաքականութիւնը թէ Անգղիայի եւ թէ Հոլանտայի մէջ հաստատուն մնաց։

88. *Հաակի Մեծ դաշնաւորութիւնը*։ Գուլիելմոս Գ. չմեռած, Աւստրիայի, Անգղիայի ու Հոլանտայի մէջ՝ Հաակի Մեծ ըսուած դաշնաւորութիւնը դրուած էր (1701, Սեպտ. 7), որուն նպատակն էր Սպանիական միապետութեան թէ Եւրոպայի մէջ ունեցած երկիրներն եւ թէ գաղթականութիւններն առնուլ։ Արդ նոյն դաշնաւորութիւնը վերյիշեալ թագաւորին մեռնելէն ետեւ՝ չտկարանալէն զատ, աւելի եւս զօրացաւ ու մեծցաւ։ Արդէն քիչ մը յառաջ Պրուշի թագաւորը նոյնին մէջ մտած էր (1702, Յունու. 20). քիչ մը ետքը Գերմանիայի շատ իշխաններն ալ անոր օրինակին հետեւեցան (1702, Սեպտ. 28)։ Անկէ քանի մ՚ամիս վերջը Բորդուկալ ալ՝ ստակի օգնութիւն ու թէ Սպանիայի եւ թէ գաղթականութեանց մէջ երկիր ընդունելու խոստմամբ, դաշանց մէջ մտաւ (1703, Մայ. 16)։ Աս ալ բաւական չէ, նոյն իսկ Սաւոյայի դուքսը՝ Գաղղիայի դէմ տհաճելով, Աւստրիայի ու անոր դաշնակցաց հետ միացաւ (1703, Հոկտ. 25)։ — Հաակի դաշնաւորութիւնն ըստ ինքեան նկատելով՝ հաստատուն բան մը չէր երեւար, մանաւանդ անոր համար որ դաշնակիցք իրարմէ տարբեր նպատակներ ունէին. ծովային տէրութիւնք կ՚ուզէին որ Սպանիայի երկիրները բաժնուին, իսկ Աւստրիա կ՚ուզէր որ բոլորը մէկտեղ իրեն առնու։ Ի վերայ այսր ամենայնի ուրիշ տեղէն երբեք չտեսնուած հաստատութիւն մ՚ունեցաւ, որովհետեւ երեք երեւելի մարդիկ՝ որոնք միեւնոյն սկզբունք-

ներն ու միեւնոյն շահերն ունէին, երեք գլխաւոր դաշնակցաց իրողութիւններուն գլուխն անցան: Պատմութիւնը՝ Եւգինէոսի, Մարլպըրըի ու Հէյնսիոսի պէս մարդիկ մէկտեղ միացած խիստ քիչ անգամ առջեւնիս կը դնէ: Բայց չէ թէ միայն ասոնց մեծ ու հոյակապ հանգամանքները, այլ նոյն իսկ իրենց պակասութիւններն ալ դաշնաւորութեան հաստատուն մնալուն շատ նպաստեցին: Իրօք ալ անկարելի էր որ ան աստիճանի հաստատութիւն ունենար, եթէ Մարլպըրըին սաստիկ արծաթսիրութիւնն ու փառասիրութիւնը եւ Հէյնսիոսին յամառութիւնը նոյնին օգնած չըլլային: Աս երեք երեւելի մարդիկ գործունէութեան մեծ դաշտ մ'ունէին. Եւգինէոս՝ իբրեւ զօրավար եւ պատերազմի խորհրդեան գահերէց, Հէյնսիոս՝ իբրեւ տէրութեան փաստաբան՝ ընդհանուր վերին կուսակալ չեղած ատեն, իսկ Մարլպըրը՝ իբրեւ զօրավար եւ իբրեւ (Հուիկներու) կողմնակցութեան գլուխ, թէ դահլճի մէջ եւ թէ պատերազմի դաշտին վրայ, եւ այնչափ ժամանակ՝ որչափ ատեն որ Անգղիայի կառավարութեան սանձերն իր կուսակցութեան ձեռքը մնացին:

89. Պատերազմին առաջին չորս տարիներուն նշանաւոր դէպքերը: Աս սանկ ըլլալով, թէպէտ իսկզբան պատերազմը՝ միայն Աւստրիայի ու Գաղղիայի մէջ կ'ըլլար, սակայն հարկ էր որ շուտ մը բոցը բոլոր արեւմտեան Եւրոպայի վրայ տարածուէր: Բայց այնպէսով ալ ան երկիրը՝ որուն պատճառաւ պատերազմը կը մղուէր, նոյն պատերազմին երկրորդական մէկ տեսարանն եղաւ. Իտալիա, Ստորին նահանգներն ու մանաւանդ Գերմանիա աս անգամուս ալ պատերազմին գլխաւոր տեսարանն ըլլալու դժբախտութիւնն ունեցան: — Պատերազմը նախ Աւստրիացիք սկսան, նոյն իսկ Մեծ դաշնաւորութեան դրուելէն յառաջ՝ Եւգինէոս Իտալիայի վրայ յարձակելով, ուր որ Գադինայի դէմ՝ Գարբիի (1701, Յուլ. 7), անոր յաջորդին Վիլրուայի դէմ ալ՝ Քիարիի (Սեպտ. 1) ճակատները վա-

տըկելով, Լոմպարտիայի մէջ հաստատուեցան: Բայց
Գաղղիացւոց Վիլըուա զօրապետին Գրեմոնայի մէջ գերի
բռնուելէն ետեւ (1702, փետր. 1), Եւգինէոսին դի-
մացն՝ իրեն արժանի հակառակորդ մ'ելաւ՝ Լուդովիկոս
Վանտոմի դուքսը Հենրիկոս Դ.ին թոռը, որն որ կայսե-
րականաց դէմ Սանդա-Վիդդորիայի յաղթութիւնն ը-
րաւ (Յուլ. 6), եւ զԵւգինէոս Մանդուայի պաշարումը
վերցընելու ստիպելէն (Օգոստ. 1) տասնուհինգ օր վեր-
ջը՝ Փիլիպպոս Ե.ին քաջութեամբն՝ անոր դէմ Լուցցա-
րայի ճակատը վաստըկեցաւ (Օգոստ. 16): Սակայն
այս ամենայն՝ տեւական հետեւութիւն չունեցաւ: —
Նոյն տարին պատերազմը Վերին Ռենոսի կողմերն ալ
սկսաւ, նոյնպէս Ստորին Նահանգաց մէջ ալ՝ ուր Մարլ-
պըրը նախ երեւան ելաւ: Հետեւեալ (1703) տարին
պատերազմը խիստ ընդարձակեցաւ, ըստ մասին Գեր-
մանիայի մէջ՝ Պաւիերայի կայսրընտրին Գաղղիայի հետ
կերպապէս միանալովն ու Դիրոլի վրայ յարձակելովը
(Յունիս—Սեպտ.), որ յարձակումն որ պարապ ելաւ.
ըստ մասին Իտալիայի մէջ, Սաւոյայի դքսին՝ դաշնա-
կցաց կողմն անցնելովը, որն որ իսկզբան Գաղղիացիներէն
չարաչար վնաս կրեց. ըստ մասին ալ Սպանիայի մէջ,
ուր՝ Բորդուկալին դաշնակցաց հետ միանալէն ետեւ՝
Կարոլոս արքիդուքսը Գաղղիացւոց հետ սկսաւ զար-
նուիլ: Գերմանիայի համար երկրորդ (1704) տարին
խիստ որոշիչ եղաւ: Ուր որ առաջին տարին Գաղղիա-
ցիք գրեթէ ամէն տեղ յաղթական էին, Եւգինէոսին
ու Մարլպըրըին իրարու հետ միանալէն ետեւ, դաշնա-
կիցք Հոխշդեդի (կամ Պլէնտհայմի) մօտ Գաղղիացւոց ու
Պաւիերացւոց միացեալ բանակին դէմ խիստ մեծ յաղ-
թութիւն մ'ըրին (Օգոստ. 13), զիրենք Ռենոսէն ան-
դին վռընտեցին, Պաւիերա առին ու Գերմանիա ազա-
տեցին: Լուդովիկոս ԺԴ. դեռ ասանկ օր մը տեսած
չունէր: Նոյն միջոցին Սպանիայի մէջ պատերազմը յա-
ռաջ կը վարուէր Փիլիպպոս թագաւորին եւ Կարոլոս
արքիդքսին մէջ, զորն որ կայսրը Սպանիայի թագաւոր

հրատարակած էր (1703, *Սեպտ.* 12)։ *Աս պատերազմը երկրին մեծ վնաս կու տար, որովհետեւ Գադալոնիացիք՝ արքիդքսին, իսկ Գաստիլիացիք՝ Թագաւորին կողմն բռնելով, իրարու դէմ քաղաքային պատերազմ կ'ընէին։ — Միջերկրական ծովուն մէջ ծովային պատերազմ ալ կ'ըլլար, որով Անգղիացիք Ճիպրալդար ձեռք բերին* (1704, *Օգոստ.* 4)։

90. *Պատերազմին վերջին տարիները։ Երկրորդ տարին Լէոբոլտ Ա.ին մահուամբը* (1705, *Մայ.* 5) *մրցակիցներուն մէկը մէջտեղաց ելաւ. բայց պատերազմը նոյն կերպով յառաջ գնաց իր Յովսէփ Ա. յաջորդին ատենը։ Մարլպըրը եւ Պասնի Լուդովիկոս իշխանն ուզեցին Գաղղիայի ներքին կողմերը յարձակիլ. բայց իրենց խորհուրդը չկրցան գլուխ հանել։ Սակայն դաշնակիցք նոր արշաւանքով մը Ստորին նահանգները ձեռք բերին, Մարլպըրըին Ռամիլլիի քով ըրած յաղթութենէն ետեւ* (1706, *Մայ.* 23)։ *Իսկ Եւգինէոս Դուրինի քով յաղթելէն եւ նոյն քաղաքին պաշարումը Գաղղիացիներուն վերցընել տալէն ետեւ* (1706, *Սեպտ.* 7), *Լոմպարտիա բոլորովին առաւ եւ Գաղղիացիները հոնկից ետ քաշուելու ստիպեց։ Աս հետեւութիւնն եղաւ գրեթէ առանց դժուարութեան Նէապոլսոյ առնուիլը* (1707, *Յուլ.*), *ուր Կարոլոս արքիդուքսը՝ Փիլիպպոսին տեղը Թագաւոր ճանչցուեցաւ։ Քիչ մը ետքը Անգղիացիք Սարդինիա կղզին ալ միեւնոյն Կարոլոսին անուամբն առնելով* (1708), *բոլոր Իտալիայի երկիրներէն՝ միայն Սիկիլիա Փիլիպպոսին ձեռքը մնաց։ Դաշնակիցք փորձեցին նաեւ Դուլոն առնուլ, բայց պարապ ելան* (1707, *Յուլ. Օգոստ.*)։ *Լուդովիկոս ԺԴ. շատ ջանաց Ստորին նահանգները նորէն ձեռք բերել, բայց իր զօրքն Ուտընարտի քով Եւգինէոսի ու Մարլպըրըի միացեալ բանակներէն յաղթուելով* (1708, *Յուլ.* 11), *չկրցաւ գլուխ հանել. մանաւանդ թէ դաշնակիցք Գաղղիայի սահմանական Լիլ բերդաքաղաքը պաշարեցին ու առին* (*Հոկտ.* 22)։

Մարլպըրըի ու Եւգինէոսի պէս զօրավարաց դիմացը հանելու համար Գաղղիացիք երեւելի զօրապետ չունէին։ Նոյն ատենները քանի մը ամիս Հաակի մէջ խաղաղութեան բանակցութիւններ ըլլալէն ետեւ (91), պատերազմը նորէն սկսաւ եւ աս անգամ ալ Գաղղիացւոց բախտն անյաջող գնաց։ Դաշնակիցք Մալբլաքէի մեծ յաղթութիւնն ընելէն ետեւ (1709, Սեպտ. 11), Տուէ (1710, Յունիս 25), Մոնս (Հոկտ. 20) եւ ուրիշ քանի մը տեղեր առին, բայց Գաղղիայի մէջ չէին կրնար թափանցել։ Մէկ կողմանէ Վանտոմ Սպանիայի մէջ կը յաղթէր, ուր Կարոլոս արքիդուքսը յաղթանակաւ Մատրիտ մտնելէն ետեւ ալ (1710, Սեպտ. 28), իր բոլոր յառաջագոյն ձեռք բերած առաւելութիւնները կորսնցուց. իսկ մէկալ կողմանէ Վիլլար ու Պուֆլէր քաջութեամբ Գաղղիայի սահմանները կը պաշտպանէին։

91. Հաակի ու Կերդրույտենպէրկի բանակցութիւնները։ Լուդովիկոս ԺԴ.ին զօրաց կրած պարտութիւնները ներքին բնական ձախորդութեանց հետ միանալով, Գաղղիա անանկ վիճակի մէջ ձգեցին, որ նոյն վեհապետին օրը պատահած չունէր։ Բայց ինք դժբախտութեան մէջ աւելի աղէկ վարուեցաւ, քան թէ թշնամիք իրենց յաջողութեան մէջ։ Ուստի թէպէտ դաշնակիցներէն մէկ քանի անգամ խաղաղութիւն խնդրելէն ետեւ, բանակցութիւնները սկսել տուաւ (1709, Մարտ). բայց մէկ կողմանէ պաշտպանել ու պահել չկրցածը թող տալու պատրաստ ըլլալով, մէկալ կողմանէ անշարժ կը կենար եւ իր պատուոյն նախատինք բերող պայմանի ամենեւին չէր զիջանէր։ Հաակի եւ Կերդրույտենպէրկի մէջ եղած բանակցութիւնները՝ դժբախտութեան մէջ ինկող իշխանաց համար սքանչելի օրինակ են։ Թագաւորին հաստատութիւնն ու յարատեւութիւնը յաղթութեամբ պսակուեցաւ։ Դաշնակիցք ձեռուընին եղող նպաստաւոր առիթը չգործածեցին, որովհետեւ խաղաղութիւն ընել չէին ուզեր. որով Լուդովիկոս ԺԴ. քանի մը տարի ետքը այնպիսի

պայմաններով խաղաղութիւն ըրաւ, որոնք նոյն ատեն իրեն ալ անկարելի կ'երեւային: — Դաշնակիցք Հայկի բանակցութեանց մէջ ընդհանրապէս կը պահանջէին որ Գաղղիացիք Սպանիական միապետութեան բոլոր երկիրները թողուն: Առանձինն Հոլանտացիք կ'ուզէին որ Սպանիական Ստորին Նահանգաց սահմաններուն ամրոցները բռնեն եւ 1664ին վաճառականութեան սակը նորէն հաստատուի: Անգղիացիք կ'ուզէին որ Գաղղիա իրենց նոր թագաւորաց յաջորդութիւնը ճանչնայ եւ իրենց գաղթականութեանց երկիրները մեծնան: Կայսրն ու Գերմանիայի իշխանները կը պահանջէին որ երկու տէրութեանց յարաբերութիւններն ու սահմանները՝ Միւնստէրի (Վեստֆալեան) խաղաղութեան դաշինքով հաստատուած վիճակը դառնան, կամ թէ Գաղղիացիք Էլզաս գաւառն ու Ստրազպուրկ թողուն: Լուդովիկոս այս ամենայն յանձն առած էր, որով եւ քառասուն յօդուածով՝ խաղաղութեան նախակարգ պայմանները Հայկի մէջ շինուած էին (1709, Մայ. 28): Ասկից աւելի ինչ պէտք էր դաշնակիցներուն փափաքները լեցընելու եւ Եւրոպայի ապահովութիւնը հաստատելու համար: Ի վերայ այսր ամենայնի անանկ բան մ'ալ կը պահանջէին, որուն չէր կրնար Լուդովիկոս զիջանիլ՝ առանց իր պատիւն ոտքի տակ առնելու. կ'ուզէին որ Սպանիայի Փիլիպպոս թագաւորն իր սեպհական զօրքովը գահէն վար առնուի: Արդ Լուդովիկոս աս բանս յանձն չառնելով, բանակցութիւնները դադրեցան (Յուլ. 13). բայց պատերազմը նորէն յառաջ գացած ժամանակ՝ դարձեալ բանակցութիւնք սկսան ըլլալ Կերդրույտենպէրկի մէջ (1710, Մարտ — Յուլ.): Սակայն աս անգամ ալ՝ դաշնակցաց արտաքոյ կարգի պահանջողութեան համար՝ օգուտ մը չունեցան: Լուդովիկոս յանձն կ'առնուր մինչեւ դրամական օգնութիւն տալ իր թոռը Սպանիական գահէն վար առնելու համար. իսկ անոնք կը պահանջէին որ միայն ինք իր առանձինն զօրութեամբը զանիկայ իր աստիճանէն իջեցընէ:

92. Պարագայից փոփոխութիւնն ու Գաղղիա-
ցւոց յաջողութիւնը։ Բայց աս մեծ խնդիրը որով պի-
տի չորոշուի եղեր։ Անգղիայի Հուիկեան պաշտօնէից
իյնալովը (1710, Օգոստ.), որուն ետեւէն եկաւ Մարլ-
պըրըին ետ կանչուիլը (1711, Դեկտ. 31), եւ Յով-
սէփ Ա. կայսեր մեռնելովը (1711, Ապր. 17) բոլոր
պարագաները փոխուեցան (82)։ Թորի կողմնակցու-
թիւնն արդէն շատոնց կառավարութիւնը կը ստիպէր
պատերազմը դադրեցընելու, որովհետեւ Անգղիայի մեծ
ծախք կը պատճառէր եւ անընդմիջական օգուտ մը
չունէր։ Ուստի իրենք կառավարութեան գլուխն անց-
նելուն պէս, սկսան ետեւէ իյնալ առանձին խաղաղու-
թիւն ընելու, որուն նախակարգ պայմանները ալ որո-
շուեցան (1711, Հոկտ. 8)։ Եւ թէպէտ զանոնք իրենց
դաշնակցաց՝ միայն իբրեւ ծրագիր մը հաղորդեցին,
բայց իրօք պատերազմը դադրեցուցին. եւ Մարլպըրըին
իյնալէն ետեւ՝ միայն արտաքին ձեւի համար զՕրմոնտ
անոր յաջորդ դրին։ Ասկից նուազ ազդեցութիւն չըրաւ
Յովսէփ Ա. կայսեր մահն ալ. ինչու որ իր եղբայրն ու
յաջորդը Կարոլոս Զ. Հապսպուրկի ցեղին միակ կեն-
դանի իշխանն ըլլալով, ծովական տէրութեանց պատ-
շաճ չէր կրնար երեւալ անոր անձին վրայ՝ կայսերական,
Հունգարիայի ու Բոհեմիայի թագերէն զատ՝ Սպանիա-
կան թագն ալ միացընել։ Պարապ տեղ Մարլպըրը իր
բոլոր ազդեցութեամբը ջանաց հակառակորդաց դիմա-
դրութեան յաղթելու, պարապ տեղ Եւգինէոս աճա-
պարեց նոյն նպատակաւ Լոնտոն գնաց։ Անգղիացիք
զիրենք սաստիկ յաղթական դիւցազանց վայելած պա-
տուով ընդունեցան. բայց բոլոր իրենց ջանքը փուճ ե-
ղաւ, կառավարութիւնն ու նոր խորհրդանոցը մտքեր-
նին չփոխեցին։ Կարծես թէ նոյն ատեն պատերազմի
յաջողութիւնն ալ դարձաւ։ Գաղղիացիք Սպանիայի
մէջ ըրած յաղթութիւններնէն զատ, Տընէնի քով ալ
մեծ ճակատ մը վաստըկեցան Վիլլարի հրամանատա-
րութեան տակ (1712, Յուլ. 24)։ Քիչ մը ետքն ալ

նոյն հրամանատարը Տուէ (Սեպտ. 8) եւ ուրիշ քանի մը տեղեր առաւ:

93. Ուտրեխտի բանակցութիւնն ու խաղաղութիւնը: Պարագայից սանկ փոխուելովը՝ պէտք էր որ ալ խաղաղութիւն ըլլար. բայց որչափ տարբեր պիտ'որ ըլլար հիմակուան խաղաղութիւնը՝ քիչ մը ժամանակ յառաջ ըլլալիքէն: Բանակցութեանց համար Ուտրեխդ քաղաքն որոշուեցաւ, որովհետեւ Հոլանտա տակաւին քաղաքականութեան միջավայրը կը սեպուէր: Նոյն տեղը ժողվուեցան նախ Գաղղիայի, Անգղիայի ու Սաւոյայի դեսպանները եւ սկսան բանակցիլ (1712, Յուն. 29) քիչ մը ետքը ուրիշ տէրութեանց դեսպաններն ալ եկան: Դաշնակցաց իրարմէ բաժնուիլն անով կատարեալ եղաւ՝ որ որոշուեցաւ թէ իւրաքանչիւր տէրութիւն իր պահանջումներն առանձին առանձին մէջ բերէ: Ասով ընդհանուր խաղաղութեան դաշինքի մը տեղ, զանազան խաղաղութեան դաշինքներ դրուեցան, ըստ մասին Գաղղիայի եւ ըստ մասին Սպանիայի եւ առանձին առանձին դաշնակցաց մէջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր սեպհական շահիցը միտ դրաւ: Բայց չէ թէ միայն՝ ինչպէս ըստ ինքեան կ'ենթադրուի՝ նոյն շահերուն նկատմամբ, հապա եւ ոչ գլխաւոր նիւթին, այս ինքն՝ Սպանիական միապետութեան վրայ դաշնակիցք իրարու հետ միաբան էին: Աւստրիա հաստատուն կը կենար իր պահանջման վրայ. իսկ Անգղիա եւ ուրիշ տէրութիւնք այնչափ դէմ չէին Սպանիայի բուն թագաւորութիւնը, բաց ի Եւրոպայի մէջ նոյնէն զատ ունեցած այլեւայլ երկիրներէն, Անժուի ցեղին թող տալու, աս թէութեամբ որ Գաղղիական եւ Սպանիական թագերն երբեք իրարու հետ չմիանան: Աս ալ բաւական չէ. ծովային տէրութեանց մէջ ալ անվստահութիւն մտաւ, ինչու որ մէկը մէկալէն պահանջած առեւտրական առաւելութեանց վրայ կը նախանձէր: Դաշնակցաց մէջ եղած երկպառակութիւնն երթալով սաստկացաւ, անանկ որ բանակցութիւնը գրեթէ մինակ Անգղիացւոց

ձեռքը մնաց, որոնց դահլիճը գաղտնութեամբ ըստ մեծի մասին ուղղակի Գաղղիացւոց դահլճին հետ կը խօսակցէր: Վերջապէս մէկալ դաշնակիցք առանձին առանձին խաղաղութիւն ընելով, զԱւստրիա եւ զԳերմանիա թող տուին որ իրենց գլխուն ճարը հոգան:

94. Գաղղիայի դրած խաղաղութեան դաշանց պայմանները: Բուն խաղաղութեան դաշինքները չգրուած, հետեւեալ երկու ընդհանուր որոշումներն եղան: Ա. Անժուի տունը Գաղղիայի թագէն հրաժարի (1712, Յուլ. 3 եւ 8). իսկ Գաղղիայի թագաւորական իշխանները՝ Սպանիայէն (Նոյեմ. 5, 9 եւ 24): Բ. Աւստրիացիք եւ Գաղղիացիք իրենց զօրքերը Գատալոնիայէն հանեն եւ Իտալիա չէզոք երկիր համարուի (1713, Մարտ 14): — Ասոր վրայ Գաղղիացիք յաջորդ խաղաղութեան դաշինքները դրին (1713, Ապր. 11):

Ա. Անգղիայի հետ. 1. Գաղղիա Անգղիայի յաջորդութեան իրաւունքը կը ճանչնայ՝ ի նպաստ Հաննովերեան տան. եւ Յակոբ Բ.ին որդին Գաղղիայէն կը հեռացընէ: 2. Յանձն կ'առնու որ Գաղղիայի եւ Սպանիայի թագերը միշտ իրարմէ բաժնուած մնան: 3. Տէօնքերքի նաւահանգստին ամրութիւնները գետնայատակ կործանին: 4. Գաղղիացիք Անգղիայի կը թողուն Դէռ-Նէօվ՝ Պըրդոնի հրուանդանն ու ձկնորսութիւն ընելու իրաւունքը պահելով, Ագատիա՝ ըստ հին սահմաններուն, Հէօտսընի ծոցն ու անոր չորս կողմն եղող երկիրները, Ս. Քրիստափոր կղզւոյն իրենց ձեռքն եղած մասը: 5. Գաղղիացիք Սպանիական գաղթականութեանց հետ՝ Կարոլոս Բ.ին ատենն ըրածներնէն աւելի վաճառականութիւն պիտի չընեն եւ հոն առանձին արտօնութիւններ պիտի չունենան: — Ասկից զատ մէջերնին վաճառականութեան դաշինք մը դրին, որն որ Անգղիացւոց խիստ նպաստաւոր էր: Ասոր պայմաններն էին. 1. Վաճառականութեան հին արգելքները վերցուին: 2. Ամէն բան կատարեալ փոխադարձ

ըլլայ եւ իրարու այն ամենայն թուլութիւններն ընեն՝ զորոնք ուրիշ ազգի մ'ըրած են։ 3. Աս սկիզբն ընդունուի որ Ազատ Նաւը՝ մէջի վաճառքն ազատ կ'ընէ, բաց ի մաքսանենգ վաճառքէն. իսկ մաքսանենգ վաճառք պիտի սեպուին՝ միայն պատերազմի հարկաւոր եղած նիւթերը։

Բ. Հոլանտայի հետ. 1. Սպանիական Ստորին Նահանգաց՝ Գաղղիայի սահմաններուն վրայ եղող ամրոցները Հոլանտացիք պիտի բռնեն, որով նոյն Ստորին Նահանգներն իրենց ձեռքը պիտի մնան, մինչեւ որ ան ամրոցներուն նկատմամբ Աւստրիայի հետ դաշինք մ'ընեն ու ան նահանգները նոյն տէրութեան յանձնեն։ 2. Գաղղիա Լիլ քաղաքն եւ ուրիշ կորսնցուցած տեղերն ետ կ'ընդունի։ — Անկից զատ վաճառականութեան նկատմամբ Հոլանտացւոց նպաստաւոր դաշինք դրուեցաւ, որով մաքսը նուազեցաւ եւ թող տրուեցաւ որ ծովային տաւեխ բռնած ձուկն ազատ ներս մտնէ։

Գ. Սաւոյայի հետ. 1. Սաւոյայի նպաստաւոր կերպով սահմանները կարգի կը դրուին։ 2. Սաւոյայի դուքսը Սիկիլիա կղզին կ'ընդունի՝ իբրեւ թագաւորութիւն, եւ ինք անկէ ետեւ թագաւոր կը կոչուի։ 3. Կ'որոշուի որ եթէ Անժուի ցեղն սպառելու ըլլայ, Սաւոյայի տան՝ Սպանիական թագին վրայ ունեցած իրաւունքը հաստատուն մնայ։

Դ. Բորդուկալի հետ. Հարաւային Ամերիկայի մէջ սահմանները կը կարգաւորուին, որով Բորդուկալցոց ձեռքը կ'իյնայ Մարանեոնի ու Օյաբոգ գետին մէջ եղած երկիրը։

Ե. Պրուսի հետ. 1. Գաղղիացիք Պրուսին թագաւորութիւն ըլլալը յանձն կ'առնուն։ 2. Սպանիայի թագաւորին անուամբ՝ Կելտեռն քաղաքն ու համանուն դքսութեան մէկ մասը Պրուսի թող կու տան։ 3. Պրուսի թագաւորը կ'ընդունին իբրեւ վեհապետ Նէօշադէլի, որուն կարգադրողին՝ իրենց իշխանական (Լոնկվիլի) ցեղին սպառելէն ետեւ, զինքն իրենց իշխան

ճանչցած էին (1707, Նոյեմ.)։ 4. Պրուշ Օրանիայի իշխանութեան վրայ ժառանգած իրաւունքը՝ Գաղղիայի թող կու տայ։

95. Սպանիացւոց դրած խաղաղութեան դաշանց պայմանները։ Գաղղիացիք վերոյիշեալ դաշինքները դնելէն քիչ մը ետքը՝ Սպանիացիք ալ հետեւեալ խաղաղութեան դաշինքները դրին (1713, Յուլ. 13)։

Ա. Անգղիայի հետ. 1. Սպանիա Անգղիայի թող կու տայ Ճիպրալթար ու Մինորգա կղզին։ 2. Նոյնպէս թող կու տայ 30 տարի Ամերիկա 4800ական սեւ գերի խոթելու իրաւունքը, որ իրաւունքն որ յառաջագոյն Գաղղիա ունէր. միանգամայն յանձն կ'առնու որ Անգղիացիք ամէն տարի Սպանիական Արեւմտեան Հընդկաստան (Բորդօ Պելլօ) 500 տակառաչափի նաւ մը խաւրեն։ 3. Սպանիա չիկրնար Հնդկաստանի մէջ ոչ Գաղղիայի եւ ոչ ուրիշ տէրութեան մը առեւտրական ազատութիւն տալ, ոչ ալ իր երկրի ստացուածները ձեռքէն հանել։

Բ. Սաւոյայի հետ. 1. Սպանիա Սիկիլիա կղզին Սաւոյայի դքսին թող կու տայ, որն որ անկէ ետեւ թագաւորի տիտղոս կ'ընդունի։ 2. Սաւոյայի ու Գաղղիայի մէջ հաստատուած պայմանները հոս ալ կը կրկնուին։ Ասանկ ալ՝ Գաղղիայի ու Հոլանտայի եւ նոյն Գաղղիայի ու Բորդուկալի մէջ հաստատուած պայմանները՝ ետքէն (1714, Յունիս 26 եւ 1715, Փետր. 6) Սպանիացւոց եւ ան երկու տէրութեանց մէջ ալ հաստատուեցան։

96. Աւստրիայի ու Գաղղիայի մէջ Ռաշդատի խաղաղութիւնը։ Այսպէսով, ինչպէս ըսինք, դաշնակիցք իրենց գործքերը կարգի դրին, եւ կայսրն ու Գերմանիան իրենք իրենց թող տուին։ Բայց դրուած դաշանց մէջ, Սպանիային՝ Եւրոպայի մէջ ունեցած գաւառներուն մեծ մասը կայսեր կը պահուէր. իսկ Գերմանիայի համար հիմն կ'առնուէր Ռիզուիքի խաղաղութեան դաշանց վճիռը. միանգամայն թէ կայսեր եւ

թէ Գերմանիայի իշխաններուն որոշեալ պայմանաժամ կը տրուէր, որ իրենք զիրենք որոշեն թէ կ՚ուզեն նոյն պայմաններուն հիման վրայ խաղաղութիւն ընել՝ թէ ոչ։ Արդ իրենք նոյնը յանձն չառնելով, պատերազմը յառաջ կ՚երթար գլխաւորաբար Ռենոսի կողմերը, ուր յաջողութիւնը Գաղղիացւոց կողմն էր, որոնք Վիլլարի հրամանատարութեամբ Լանտաւ (1713, Օգոստ. 22) եւ Ֆրայպուրկ (Նոյեմ. 21) առին։ Ասոր վրայ Եւգինէոս եւ Վիլլար սկսան Ռաշդատի մէջ խաղաղութեան վրայ խօսակցիլ (1713, Նոյեմ. — 1714, Մարտ), որուն ետեւէն եկաւ վերջապէս նախակարգ պայմանի անուամբ խաղաղութեան դաշինքը (Մարտ 6)։ Նոյն դաշանց պայմաններն էին. 1. Աւստրիա Սպանիական Ստորին նահանգները կ՚ընդունի, սահմանաբերդներուն նկատմամբ յառաջագոյն Հոլանտայի հետ միաբանելով։ 2. Իտալիայի մէջ Սպանիացւոց իշխանութեան տակ եղող երկիրներուն մեծ մասն ալ իրեն կը մնան, այս ինքն՝ Նէապոլիս, Սարդինիա ու Միլան։ 3. Պաւիերայի ու Գոլոնիայի կայսրընտիրները, որոնք կայսրութեան տարագրութեան պատժոյ տակ ձգուած էին, նորէն իրենց իշխանութեան ու աստիճանին մէջ կը հաստատուին. բայց իրենք ալ՝ Հաննովէրի կայսրընտրութիւնը պիտ՚որ ընդունին։ 4. Գերմանական պետութիւնը պատերազմը սկսելէն յառաջ ունեցած վիճակին մէջ կը հաստատուի, Միւնսդէրի, Նիմուէկի ու Ռիզուիքի խաղաղութեան դաշինքները նորոգուելով։ Աս նախակարգ պայմանները կայսրութեան առջեւը դրուելով, ընդունուեցան եւ Հելուետիայի Պատն քաղաքին մէջ հաստատուեցան (1714, Սեպտ. 7)։ Ասանկով Աւստրիա իր պահանջումներն ըստ մասին ձեռք բերաւ. իսկ Գերմանիա բոլորովին բացն ելաւ եւ Միւնսդէրի խաղաղութեան դաշանց վիճակը նորոգելու երազը յօդս ցնդեցաւ։

Բ.

Սպանիական յաջորդութեան պատերազմին հետեւութիւնները (1714—1740):

97. Աս պատերազմին ու խաղաղութեան դաշանց ընդհանուր Եւրոպայի համար ունեցած ազդեցութիւնը: Ինչպէս մինչեւ հիմայ գրուածներէն ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ իմանալ, այսչափ երկայն պատերազմներէ ետեւ՝ վէճն այն կերպով որոշեցաւ, որն որ պատերազմէն յառաջ արդէն որոշուած էր, այս ինքն Սպանիական միապետութեան բուն երկիրներուն՝ Եւրոպայի մէջ ունեցած ուրիշ գաւառներէն բաժնուելովը: Բայց թէպէտ եւ պատերազմը դադրեցաւ, սակայն եւ այնպէս դժբախտութեամբ խնդիրը տակաւին կատարեալ կարգի դրուած չէր. վասն զի Սպանիայի ու Աւստրիայի մէջ կերպական խաղաղութիւն չէր եղած, եւ երկուքն ալ իրենց պահանջումներէն չէին ուզեր ետ կենալ: Անոր համար երկայն ժամանակ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութիւնը յողդողդ վիճակի մը մէջ մնաց. եւ Ուդրեխդի ու (Ռաշդադի) խաղաղութեան պահպանութիւնը՝ քաղաքականութեան ամենադժուար գործքերէն մէկն եղաւ, որն որ բոլոր քաղաքագիտաց մտադրութիւնը կը զբաղեցընէր: Կրնայ ալ ըսուիլ որ ամէն դահլիճներուն բանակցութիւնները կամ ուղղակի եւ կամ անուղղակի նոյն նպատակը կը դիտէին. որովհետեւ գրեթէ ուրիշ բովանդակ ծանրակշիռ շահերն անոր հետ կապուած էին: — Աս պատերազմին ու նոյնին վերջ տուող խաղաղութեան դաշինքները՝ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան վրայ զանազան ու ծանրակշիռ հետեւութիւններ ունեցան: Սպանիայի թագը Պուրպոնեան ցեղին մէկ ճիւղին անցնելով, նոյն տէրութեան ու Գաղղիայի մէջ երկայն ժամանակէ վեր տեւող ոսոխութիւնը՝ որն որ այնչափ պատերազմներ պատճառած ու Եւրոպայի գլուխն այնչափ չարիքներ

բերած էր, ո՛չ անկէ ետքը բոլորովին դադրեցաւ։ Բայց ապագան ցուցուց որ ազգականութեան կապը՝ քաղաքականութեան համար այնչափ հաստատուն յօդ մը չէ եղեր։ Իսկ Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութեան նկատմամբ վախցուած վնասակար հետեւութիւնք չտեսնուեցան. սակայն ասոր շատ օգնեց ան պարագան, որ ետքի պատերազմներով Գաղղիայի զօրութիւնը սաստիկ նուազած էր. որով՝ թէեւ Սպանիայի հետ վերջին աստիճանի անձուկ կապակցութեան մէջ ալ մնար, չէր կրնար ուրիշ տէրութեանց այնչափ մեծ հոգ պատճառել։ — Իսկ Սպանիային՝ Եւրոպայի մէջ ունեցած գաւառներուն՝ Սպանիական միապետութեան բուն երկիրներէն բաժնուիլը, Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան անով աւելի ծանրակշիռ եղաւ, որ իր իշխանութեան տակ եղող Ստորին նահանգներն Աւստրիայի անցան։ Նոյն նահանգները Գաղղիայի աշխարհակալութեանց նպատակն եղած ըլլալով, քաղաքագիտաց առջեւ հաստատուն սկզբունքի պէս կը սեպուէր թէ անոնց պահպանութիւնն ամենուն օգտակար է, իսկ քաղաքական հաւասարակշռութեան պահպանուելուն գլխաւոր պայմաններէն մէկը։ Իրօք ալ Հոլանտայի հասարակապետութեան, Գերմանական պետութեան եւ նոյն իսկ Աւստրիայի բախտը՝ ան նահանգներուն պահպանութենէն կախում ունէր, ինչպէս որ ուրիշ անգամ ալ համառօտիւ նշանակեցինք (28)։

98․ Ուդրեխդի խաղաղութեան դաշինքով Անգղիայի ազդեցութեան աւելնալուն՝ Եւրոպայի համար ունեցած հետեւութիւնը։ Ընդհանուր Եւրոպայի նկատմամբ աս պատերազմին ունեցած հետեւութիւնը յառաջ եկաւ նաեւ Անգղիայի ազդեցութեան նոյնով շատ տարածուելէն։ Անգղիա դրամական օգնութեանց դաշնադրութիւններուն անանկ ընդարձակութիւն մը տուաւ, որն որ մինչեւ նոյն ատեն տեսնուած բան չէր. եւ ցամաք երկրին հետ արդէն յառաջագոյն սկսուած քաղաքականութեան ընթացքը (44) ո՛չ անկէ ետեւ

թէ ընդարձակուեցաւ եւ թէ հաստատուեցաւ : Սպանիական Ստորին նահանգներուն՝ Աւստրիայի տրուելուն օգնելովը, այս վերջին տէրութեան հետ ունեցած կապակցութիւնն աւելի եւս անձուկ եղած էր : Հոլանտա գրեթէ կուրօրէն իրեն անձնատուր էր : Սաւոյա եւ Գերմանիայի իշխանները կրնար դրամական օգնութեամբ ուզած ատեն իրեն հետ կապել : Անկից զատ Ուգրեխդի խաղաղութեան դաշինքն Անգղիայի առաջնորդութեամբ դրուած ըլլալով, բնականապէս հարկ էր որ անոր պահպանութեան ետեւէն իյնար : Եւ որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, ամէն տէրութիւնք նոյնին հաստատուն մնալը կ'ուզէին, անոր համար պէտք չէ զարմանալ որ Եւրոպայի ընդհանուր խռովութիւններուն առաջնորդութիւնը քիչ մը ժամանակ գրեթէ բոլորովին Անգղիացւոց ձեռքը մնաց : Անգղիացիներուն ազդեցութեան աւելնալուն շատ օգնեցին նաեւ Ուգրեխդի խաղաղութեան ձեռքով իրենց ստացած առեւտրական մեծ առաւելութիւնները : Թէպէտ եւ այս վերջին պատերազմն աւելի ցամաքային էր՝ քան թէ ծովային, ի վերայ այսր ամենայնի խաղաղութեան դաշանց դրուած ժամանակը՝ վաճառականութեան շահերն իրենց բոլոր սաստկութեամբն երեւան ելան : Ծովական տէրութիւնք՝ իրենց ըրած Գաղղիայի նպաստաւոր զիջմանց դիմացը՝ առեւտրական ամենամեծ թոյլտուութիւններ պահանջեցին ու ձեռք բերին. Նոյն իսկ երկրի ստացուածքի փոփոխութիւններն ալ ըստ մասին վաճառականութեան համար եղան : Անգղիս նոյն ատեն այս նկատմամբ անանկ մեծամեծ առաւելութիւններ ձեռք բերաւ, որ կրնայ ըսուիլ թէ իր ծովային վաճառականութեան բուն հիմը՝ Ուգրեխդի խաղաղութեան դաշինքով դրուեցաւ : Բայց որովհետեւ ասոր հետեւութիւնը հաղիւ վրան ժամանակ անցնելէն ետեւ կրնար դուրս ելլել, անոր համար Հոլանտա դեռ բաւական երկայն ատեն Եւրոպայի առաջին վաճառական տէրութիւնը մնաց :

99. Առանձին տէրութեանց դիրքը։ Սպանիա ու Գաղղիա։ Իսկ առանձին տէրութեանց դիրքը՝ չէ թէ միայն նոյն պատերազմով փոխուած էր, հապա բառ մեծի մասին տիրապետական տներու փոփոխմամբ ալ։ Սպանիայի մէջ նոր ցեղ մը գահ ելած էր. բայց Փիլիպպոս Ե. տկարացած եւ օրէ օր աւելի ինկող տէրութիւն մը կանգնելու կարողութիւն ունեցող իշխան մը չէր։ Իրմէ աւելի նոյնը կրնար գլուխ տանիլ իր նոր ամուսինը Բարմայի Եղիսաբէթ իշխանուհին (80). բայց ան ալ աւելի իր զաւկըներուն օգտին միտ կը դնէր՝ քան թէ տէրութեան օգտին։ Ամէն միջոց կը բանեցընէր, ամէն դժուարութեան կը յաղթէր իր որդիքները իշխանութեան հասցընելու եւ անոնց համար տէրութիւն ձեռք բերելու։ Այսպէսով Սպանիա նոյն թագուհւոյն ժամանակը Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան վրայ՝ վերջին առեններն ունեցածէն շատ աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ. բայց աս բանէս իրեն համար ամենեւին օգուտ մը յառաջ չեկաւ։ — Գաղղիա, իր թագաւորական ցեղին՝ Սպանիայի գահն ելլելէն՝ մեծ օգուտ մը չունեցաւ։ Ասոր գլխաւոր պատճառն էր խաղաղութիւն ըլլալէն քիչ մը ետքը Լուդովիկոս ԺԴ.ին մեռնիլը (1715, Սեպտ. 1), եւ իր թոռան որդւոյն Լուդովիկոս ԺԵ.ին իրեն յաջորդելը, որն որ տկար ու անչափահաս տղայ մըն էր։ Մեռնող թագաւորին բոլոր իշխանութիւնն իրեն հետ վերջացաւ. իր կամացը դէմ խնամակալութիւնը ձեռք առաւ իր եղբօրորդին Փիլիպպոս Օրլէանի դուքսն եւ բոլոր իշխանութեան լիութեամբը ութը տարի վարեց (74, 75)։ Մանուկ թագաւորին հիւանդոտութիւնը մեծ հոգեր կը պատճառէր եւ նոյն ժամանակուան քաղաքականութեան ու Սպանիական գծին հետ եղած յարաբերութեանց վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր։ Թէ որ թագաւորը մեռնէր, իրեն ո՞վ պիտի յաջորդէր. Սպանիայի Փիլիպպոս թագաւո՞րը, չէ նէ՝ Օրլէանի դուքսը։ Ասոր համար ալ բնական բան էր որ նոյն երկու

իշխաններուն մէջ մեծ անվստահութիւն ըլլար, որն որ պէտք էր որ խիստ ծանրակշիռ հետեւութիւններ յառաջ բերէր։

100. Անգղիա ու Հոլանտա։ Սահմանաբերդերու դաշինք։ Անգղիայի մէջ Աննա թագուհւոյն մահուընէ ետեւ (1714, Օգոստ. 12) Գէորգ Ա.ին գահ ելլելովը (77), Հաննովէրի տունը՝ Ստուարդեան ցեղին տեղն անցաւ։ Բայց ասով նոյն երկրին մէջ նոր սկզբունք կամ նոր քաղաքականութիւն մը չմտաւ, հապա Գուլիելմոս Գ.ին քաղաքականութիւնը հաստատուն մնաց, միայն ժամանակին պարագայից համեմատութեամբ չափաւորուելով։ — Իսկ Հոլանտա աս պատերազմին ատենը, գրեթէ ծովային տէրութենէ՝ ցամաքային տէրութիւն եղած էր։ Իր պարտքին բեռը մինչեւ 350 միլիոն դահեկանի ելած էր. այնչափ ծանր գնով գնեց սահմանաբերդերուն դաշինքը, որուն մէջ իր գոյութեան ապահովութիւնը կը տեսնէր։ Նոյն դաշինքը՝ յառաջագոյն որոշուածին համեմատ (94, Բ. 1. 96, 1), Աւստրիայի հետ դրուեցաւ Անդուերբիայի մէջ (1715, Նոյեմ. 15)։ Ասով Հոլանտա Սպանիական Ստորին Նահանգները կայսեր ետ դարձընելով, անոր փոխարէն իրաւունք կը ստանար Նամիւրի, Տոռնէյի, Մէնինի, Ֆիւռնէսի, Վառնըդոնի, Իբեռնի ու Գնոքի բերդին մէջ առանձին պահապան զօրք պահելու, իսկ Տէօնտէրմոնտի մէջ՝ Աւստրիայի հետ։ Բայց նոյն պատերազմէն Հոլանտացիք աս ծանօթութիւնը ստացան, որ մեծ տէրութեանց կռիւներուն մէջ մասնակցութիւն ունենալն իրենց համար օգտակար չէ. եւ նոյն ժամանակէն իրենց քաղաքականութեան հաստատուն սկզբունք ըրին՝ որ այնպիսի կռիւներու մէջ մտնելէն կարելի եղածին չափ ետ կենան։ Սակայն բոլորովին ետ քաշուիլն ալ՝ առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգին մէջ գտնուող տէրութեան մը համար՝ այնպէս վնասակար է, ինչպէս ամենուն մէջ մտնել ուզելը. ինչու որ ասով իր զինուորական զօրութիւնը բոլորովին անփութութեան մէջ թող-

տալով, օտար տէրութիւններուն առջեւն ունեցած համարումը կամաց կամաց կը նուազի, ինչպէս Հոլանտային եղաւ :

101. Աւստրիա ու Գերմանիա: Աւստրիա՝ Նէապոլիս, Սարդինիա, Միլան ու Սպանիական Ստորին նահանգներն առնելով, իր երկիրները սաստիկ ընդարձակեցան: Այս ընդարձակութեան օգտակար կամ վնասակար ըլլալը՝ անոնց վարչութեան կերպէն կախում ունէր: Եթէ պատշաճ եղանակաւ կառավարուէին ու աղէկ պաշտպանուէին, Գերմանիայի հետ մէկտեղ՝ Աւստրիայի նախապարիսպ կրնային ըլլալ օտար թշնամեաց դէմ. իսկ եթէ ասոր հակառակ աղէկ չկառավարուէին, ամէն մէկը թշնամեաց յարձակման յարմար տեղ մը կ'ըլլար: — Գերմանական պետութիւնը, որն որ պատերազմի ատեն Պաւիերայի բռնած քաղաքականութեամբ՝ ինք իրեն մէջ բաժնուած էր, խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ՝ դարձեալ միացաւ մէկ ամբողջ եղաւ, որչափ որ երկրին վիճակն ու յառաջուան բաժանումները կը ներէին: Բայց մէյ մը բաժանման օրինակը տրուած էր, եւ առանց հետեւող գտնելու չմնաց. անանկ ատեններ ալ կը մօտենային, որոնց մէջ բոլորովին ուրիշ կերպ բաժանումներ ու երկպառակութիւններ պիտի տեսնուէին: Որչափ որ Գերմանիայի իշխաններն անկախութեան ու վեհապետական իրաւանց ետեւէ ինկած եւ իրօք ալ նոյնը ձեռք բերած էին ալ նէ, տակաւին գոնէ արտաքուստ կայսեր իշխանութեան տակ կը սեպուէին: Բայց երբ որ մէյ մը Պրանտենպուրկի կայսրընտիրն արքունական տիտղոս ալ առաւ եւ Պրուսի թագաւոր եղաւ (**1701**, Յունու. **18**), ա՛լ Գերմանիայի մէջ անուամբ եւ արտաքուստ ալ վեհապետական աստիճան ունեցող երկու իշխանք կը գըտնուէին: Կրնայ ալ ըսուիլ որ բուն նոյն ատենէն հիմն դրուեցաւ Գերմանիային երկու իրարու հակառակ կողմնակցութեանց բաժնուելուն, որոնց գլուխ պիտ'որ ըլլային աստիճանաւ գրեթէ իրարու հաւասար երկու

վեհապետք: Եւ սա բանս այնչափ աւելի վնասակար հետեւութիւններ, ու չէ թէ միայն Գերմանիայի, հապա նաեւ բոլոր Եւրոպայի համար այնչափ աւելի ծանրակշիռ ազդեցութիւն կրնար ունենալ, որչափ որ նոյն երկու վեհապետք ի բնէ իրաց եւ իրենց դիրքովը պէտք էր որ քիչ մը ետքը իրարու ոսոխ ըլլային, ինչպէս որ իրօք ալ եղան:

102. *Ուդրեխդի խաղաղութեան դաշինքը պահպանելու ջանք: Դաշնաւորութիւն:* Բայց իսկզբան սա բանիս այնչափ մեծ մտադրութիւն չէր ըլլար, որովհետեւ, ինչպէս արդէն յիշատակեցինք, ամէն դահլիճներն Ուդրեխդի խաղաղութեան դաշինքը հաստատուն պահելու զբաղած էին: Նոյնին հաստատութիւնը բնականաբար աւելի այն տէրութիւնք կ'ուզէին, որոնք անով մեծամեծ առաւելութիւններ ձեռք բերած էին: — Ասոնց մէջ ամենէն վեր կը գտնուէր Անգղիա, որուն առաջնորդութեամբը նոյն դաշինքը գրուած էր. իր ծաղկեալ համաշխարհական վաճառականութիւնը՝ քանի մը գլխաւոր մասանց նկատմամբ՝ այն դաշանց պայմաններուն վրայ հիմնուած էր. միանգամայն նոյնով հաստատուած էր իր թագաւորաց յաջորդութիւնը: Գաղղիա ալ ուրիշ նկատմամբ նոյնչափ կը բաղձար այն խաղաղութեան պահպանուելուն, որովհետեւ անոր դաշանց հետ կապուած էր Անժուի տան՝ Գաղղիայի գահէն հրաժարիլը, որմէ յառաջ եկած էր Օրլէանի դքսին խնամապետութիւնը: Աւստրիա՝ միայն Ուդրեխդի (Ռաշդատի) խաղաղութեան պահպանութեամբ կրնար իր նոյնով ձեռք բերած երկիրներուն տէրութեան մէջ հաստատուն մնալ: Նոյն իսկ Հոլանտա՝ միայն խաղաղութեան պահպանութեամբը կրնար վայելել Ուդրեխդի խաղաղութեան դաշինքով ձեռք բերած առաւելութիւններն ու անոնցմէ օգուտ քաղել: Ասանկով իւրաքանչիւր տէրութիւն իր առանձնական շահը նկատելով, վերոյիշեալ չորս տէրութիւնք անձկագոյնս իրարու հետ կապուեցան, մինչեւ նաեւ Գաղղիայի եւ

Անգղիայի մէջ եղող հին ոսոխութիւնը քիչ մ՚ատեն մոռցուեցաւ: Նախ Աւստրիա Անգղիայի հետ դաշնաւորեցաւ (1716, Մարտ 25), ետքէն Գաղղիա եւ Հոլանտա ալ անոնց հետ միացան (1717, Յունու. 4): Ասոնց դաշնաւորութեան նպատակն էր հանդարտութիւնն ու խաղաղութիւնը պահել:

103. Սպանիացւոց՝ նոյն դաշինքին նկատմամբ ունեցած խորհուրդները: Իսկ Սպանիայի մէջ բոլորովին ուրիշ մտքի վրայ էին: Սպանիացիք իրենց երկիրներուն եւ գլխաւորաբար Իտալական գաւառներուն կորուստը չէին կրնար մոռնալ: Եւ թէպէտ աս բանս Փիլիպպոս Ե.ին հոգը չէր. ի վերայ այսր ամենայնի ինք անանկ մարդիկներու ձեռքը կը գտնուէր, որոնց մեծապէս օգտակար էր պատերազմ ըլլալը: Ասոնք էին գլխաւորաբար Եղիսաբեթ թագուհին եւ Ալպերոնի պաշտօնեան: Աս վերջինին արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ անանկ ընդարձակ գաղափարներ ունէր, որոնց գործադրութիւնը խիստ յանդուգն ակնկալութեանց տէր ըլլողներուն ալ պէտք էր որ անկարելի երեւար: Չէ թէ միայն Իտալիայի մէջ Սպանիացւոց կորսնցուցած երկիրները նորէն ձեռք բերել, հապա նաեւ Գաղղիայի թագաւորութեան խնամապետը վար ձգելով՝ անոր տեղը զՓիլիպպոս Ե. դնել, եւ միանգամայն Ուտրեխդի խաղաղութեան դաշանց հակառակ, Գաղղիայի գահին յաջորդութիւնն անոր ապահովցընել կ՚ուզէր: Աս գաղափարները գլուխ հանելու համար՝ պէտք էր որ վերոյիշեալ դաշանց պահպանութեան ամենէն աւելի ետեւէ ինկողները կերպով մը անվնաս ընէր: Ուստի Անգղիա զբաղեցընելու մտօք՝ սկսաւ ջանք ընել Բրիտանական թագը Յակոբ Բ.ին որդւոյն գլուխը դնել տալ, որուն համար մինչեւ Շուետի հետ ալ կապակցութեան մէջ մտաւ (134), որն որ նոյն ժամանակ Անգղիայի հետ պատերազմի մէջ կը գտնուէր (133): Գաղղիայի մէջ խնամապետին դէմ եղող կողմնակցութեան հետ դաւաճանութիւն մը եւ

Պրըդայն դաւառն ապստամբութիւն մը պատրաստեց։ Իսկ Աւստրիայէն շատ վախնալու բան չունէր, որովհետեւ աս պետութիւնը նոյն ատեն Տաճկաց հետ պատերազմի բռնուած էր։ Եւ թէպէտ ան պատերազմն Աւստրիայի համար ընդհանրապէս յաջող կ'երթար, ի վերայ այսր ամենայնի իր բանակին մեծ մասը պէտք էր որ նոյնին զբաղեցընէր։ Արդ աս ամէն յաջող հանգամանաց վրայ վստահելով, Ալպերոնի Իտալիայի վրայ ունեցած խորհուրդներուն գործադրութեան ձեռք զարկաւ. բայց տէրութեանց աչխոյժ քաղաքականութեամբը չկրցաւ գլուխ հանել։ Ասոնք չպատմած՝ Տաճկական պատերազմը տեսնենք։

104. Օսմանեան պատերազմ։ Բասսարովիցի խաղաղութիւն։ Գարլովիցի խաղաղութիւնն (47) աւրուելով, Տաճիկներն իսկզբան Վենետացւոց դէմ պատերազմ բացին, եւ դիւրաւ Մորէա ու Չերիկոյ առին (1715, Յուլ.), զորոնք Վենետացիք՝ ինչպէս որ դէշ կը կառավարէին, նոյնպէս ալ դէշ պաշտպանեցին. հազիւ կրցան Գորֆու պահել։ Պատերազմը սկսած ատեն Օսմանեանք Հունգարիայի ու Լեհաստանի սահմաններուն վրայ ալ բանակ մը բերին։ Արդ Աւստրիա աս պատրաստութիւնը տեսնելով, միանգամայն իբրեւ Գարլովիցի խաղաղութեան դաշանց մասնակից՝ չկրնալով իր դաշնակիցները թողուլ, որոնք զինքն օգնութեան կը կանչէին, սկսաւ պատերազմին մէջ մտնել (1716)։ Եւգինէոս իր դիմացն իրեն պէս քաջ ու ճարտար զօրավար մը չունենալով, Փետրվարատինի քով մեծ յաղթութիւն մ'ընելէն ետեւ (Օգոստ. 5), Պանատ ու Սերուիայի եւ Վալաքիայի մէկ մասն առաւ (Հոկտ.), Պելկրատ պաշարեց (1717, Յունիս), եւ օգնութեան եկող բանակը յաղթելէն ետեւ (Օգոստ. 16), վերջիշեալ ամրոցն առաւ (Օգոստ. 18)։ Աւստրիացիք նոյն տարին Օրշովա, Սեմենտրիա ու Մեհատիա քաղաքներուն ալ տիրեցին։ Իսկ երկրորդ (1718) տարին նոր արշաւանք մը սկսելէն ետեւ, ծովական

տէրութեանց միջնորդութեամբը՝ Բասսարովիցի քսան տարուան խաղաղութիւնն ըրին (Յուլ. 21): Աս դաշինքով Աւստրիա պահեց Պելկրատ, Դեմեշուարեան Պանատ, Սերուիայի ու Վալաքիայի մէկ մասը՝ մինչեւ Ալուդա գետը: Վենետացիք Դալմատիայի մէջ առած տեղերնին պահեցին. իսկ Տաճիկները՝ Մորէա ու Չերիկոյ: Նոյն ատեն դրուած վաճառականութեան դաշինքով՝ բոլոր Տաճկաստանի երկիրներն Աւստրիայի առջեւ բացուեցան:

105. Սպանիացիք Սարդինիա ու Սիկիլիա կ՚առնուն: Չորից դաշնաւորութիւն: Աս պատերազմին ատենը, ինչպէս ըսինք, Սպանիացիք Ալպերոնիին խորհուրդները գլուխ հանելու ձեռք զարկին: Նախ Սարդինիա կղզւոյն վրայ յարձակելով՝ առին (1717, Օգոստ.). նոյնպէս երկրորդ տարին Սիկիլիայի տիրեցին (1718, Յուլ.): Իսկ Իտալիայի ցամաք երկրին վրայ նոյն կերպով վարուելու համար պատրաստութիւն կը տեսնէին: Բայց Անգղիա իր յառաջագոյն ունեցած կապակցութիւններովը դիւրաւ կրցաւ Սպանիայի դէմ դաշնաւորութիւն մը կազմել՝ Ուտրեխտի խաղաղութեան դաշինքը հաստատուն պահելու նպատակաւ: Աս դաշնադրութիւնը թէպէտ իսկզբան միայն Անգղիայի ու Գաղղիայի մէջ էր, սակայն եւ այնպէս Չորից դաշնաւորութիւն[1] կոչուեցաւ, որպէս զի ան խաղաղութեան դաշանց մասնակից եղող մէկալ երկու մեծ տէրութիւնք ալ յօրդորուին կամ ստիպուին նոյն դաշնաւորութեան մէջ մտնելու: Իրօք ալ Աւստրիա մտաւ. իսկ Հոլանտայի համար կ՚ենթադրէին որ նոյնպէս կը մտնէ: Անգղիայի ու Գաղղիայի մէջ դրուած դաշնաւորութեան (1718, Օգոստ. 2) պայմաններն ասոնք էին: 1. Կայսրը՝ Սպանիայի թագաւորութենէն ու գաղթականութիւններէն կը հրաժարի. իսկ Սպանիայի թագաւորը՝ Իտալիայէն ու Ստորին Նահանգներէն: 2. Եղիսաբէթ թագուհւոյն Տ. Կարոլոս երկամեայ որդւոյն՝

[1] Quadruple alliance.

Դոսկանայի, Բարմայի ու Բիաչենցայի վրայ ժամանակա-
տիրելու իրաւունք կը տրուի, այս ինքն՝ երբ որ առա-
ջնոյն վրայ տիրող Մետիչեան ցեղն ու վերջիններուն վրայ
տիրող Ֆառնէզեան տունը սպառի, բայց նոյն երկիրնե-
րը կայսրութեան աւատապետութեան տակ մնալով.
միանգամայն կ՚որոշուի որ մինչեւ նոյն երկիրներուն դա-
հին դատարկանալը՝ ապահովութեան համար չէզոք
զօրքով պահուին: 3. Աւստրիա Սարդինիայի կղզին
Սաւոյայի Թագաւորին թող տալով, Սիկիլիա կ՚առնու.
աս փոփոխութիւնը, որով Սաւոյայի Թագաւորին մեծ
կորուստ կը պատճառէր, անոր համար կ՚ընէին, որով-
հետեւ ինք իր երկդիմի վարմունքովը տէրութիւնները
վշտացուցած էր: — Աւստրիա, որն որ Սարդինիայի
տեղ Սիկիլիա առնելով՝ մեծ շահ կ՚ընէր, ինչպէս վերը
նշանակեցինք՝ անմիջապէս իրմէ պահանջուած հրա-
ժարումը տուաւ եւ դաշնաւորութեան մէջ մտաւ: Իսկ
Սպանիայի ու Սաւոյայի Թագաւորներուն երեք ամիս
մտածելու ժամանակ թող կու տային: — Սիկիլիայի
պաշտպանութեան համար Միջերկրական ծովը Ան-
գղիական նաւատորմիղ մը խաւրուած էր, որն որ Բասա-
սարոյի հրուանդանին քով Սպանիացւոց դէմ ծովային
յաղթութիւն մ՚ըրաւ (1718, Օգոստ. 22):

106. *Չորից դաշնաւորութեան հետեւութիւն-
ները: Ալպերոնիին խորհուրդներուն պարապ ելլելը:*
Սաւոյա պարագաներէն ստիպուած՝ վերոյիշեալ դա-
շանց պայմաններուն հաւանելով, Սիկիլիայի թագին
տեղ՝ Սարդինիայի թագն առաւ (1718, Նոյեմ. 18):
Իսկ Սպանիա գոհ չըլլալով ան ըստ ինքեան նպաս-
տաւոր պայմաններով, զորոնք դաշնակիցք՝ կամ իրենց
մեծանձնութեամբը եւ կամ երկիւղածութեամբն՝ իրեն
կ՚առաջարկէին, խաղաղութիւնն արհամարհեց. բայց
ետքէն իր բոլոր բանեցուցած միջոցներուն պարապ ել-
լելովն ու դաշնաւորաց զէնքին զօրութեամբը բռնադա-
տեցաւ դլուխ ծռելու: Գաղղիացիք խնամապետին դէմ
նիւթուած դաւաճանութիւնն ատենին իմանալով՝ առ-

ջեւն առին, Պրըդայնի ապստամբութիւնն ալ զսպեցին։ Անգղիայի Հետամուտը բերող նաւատորմիղը մրրկով մը ցրուեցաւ, եւ արդէն Հիւսիսային կողմերը պատահած դէպքերով (136, 137) Ալպերոնիին նոյն նիւթին մէջ ակնկալած օգնութիւնն ալ պարապ ելած էր։ Կայսրը Բասսարովիցի խաղաղութեան դաշինքով (104) տաճկական պատերազմէն ազատած, Սիկիլիա զօրք խրկեց, որոնք Սպանիացւոց յառաջանալն արգելեցին։ Ասանկով Սպանիա բոլորովին առանձին մնացած էր, երբ որ Գաղղիա եւ Անգղիա իրեն դէմ պատերազմ հրատարակեցին (1719, Յունու. 9)։ Արդէն յայտնի էր որ Աւստրիա ալ իրենց օրինակին պիտի հետեւէր, մանաւանդ թէ բուն ինքեան Սպանիայի հետ պատերազմի մէջ կը գտնուէր։ Աս ալ բաւական չէ, Հոլանտացիք ալ կը սպառնային որ եթէ Սպանիա դաշնակցաց կամքին չիզիջանիր, իրենք ալ իրօք Չորից դաշնաւորութեան մէջ կը մտնէին ու պատերազմ կը բանան։ Բաներն աս վիճակին մէջ ըլլալով, հարկ էր որ Սպանիացիք գլուխ ծռէին. բայց եւ այնպէս քանի որ կառավարութեան սանձերն Ալպերոնիին ձեռքն էին, անկարելի էր որ խաղաղութիւն ըլլար։ Սակայն Եղիսաբեթ շուտով վտարկուեցաւ, որովհետեւ իրեն յոյս կու տային որ իր երեք տարուան աղջիկը Գաղղիայի թագուհի կրնայ ըլլալ։ Աս կերպով Ալպերոնի վար ինկաւ (Դեկտ. 5), եւ քիչ մը վերջը Սպանիա Չորից դաշնաւորութեան ամէն պայմաններն ընդունեցաւ (1720, Փետր. 17) ու երկրորդ տարին Բրիտանիայի ու Գաղղիայի հետ խաղաղութիւն ըրաւ (1721, Յունիս 13)։

107. Իրական վաւերագրութիւն։ Աւստրիական՝ Հնդկաստանի ընկերութիւն։ Պատերազմին կրակն այսպէս մարելէն ետեւ, որոշուեցաւ որ շուտ մը Գանպրէի մէջ դեսպանաժողով մը գումարուի, որպէս զի տակաւին վիճի տակ եղող խնդիրներն անոր մէջ քըննուին ու կարգի դրուին։ Նոյն խնդիրներուն գլխաւորներն էին Աւստրիայի երկու կարգադրութիւնները, ո-

րինք ընդհանուր քաղաքականութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան։ Ասոնցմէ առաջինն էր Կարոլոս Զ. կայսեր՝ Աւստրիական տան յաջորդութեան վրայ ըրած նոր կարգադրութիւնը, որն որ Իրական վաւերագրութիւն անուամբ խիստ նշանաւոր եղած է (82)։ Նոյն կայսրը, որն որ ան ատեն ամենեւին զաւակ չունէր, յիշեալ կարգադրութեամբ իգական յաջորդութեան իրաւունքը խոթեց (1713, Ապր. 19), որոշելով որ ինք առանց արու զաւակ թող տալու որ մեռնի, իրեն յաջորդեն իր աղջիկները՝ եթէ կ'ունենայ, ապա թէ ոչ՝ Յովսէփ Ա.ին աղջիկները. իսկ եթէ անոնք առանց սերնդի մեռնին, Լէոբոլտ Ա.ին աղջիկները։ Աս կարգադրութիւնն ընելէն քանի մը տարի ետքը մանչ զաւակ մ'ունեցաւ (1716), որն որ օրոցին մէջ մեռաւ, եւ երկրորդ տարին Մարիամ Թերեզիա աղջիկը ծնաւ (1717)։ Կայսրն իրական վաւերագրութիւնը հետզհետէ Աւստրիայի բոլոր ժառանգական երկիրներուն աւագաժողովներուն ընդունել տալով (1720—1723), ներքուստ ապահովութիւն ստանալէն ետքը, ուզեց նաեւ բոլոր օտար տէրութիւններուն ալ ընդունիլ տալ։ Անոր համար անոնց հետ ըրած բոլոր բանակցութեանց նիւթ ըրաւ, այնպէս որ ամէն դաշինքներու մէջ կը խոթէր. օտար տէրութիւնք ալ նոյնին ընդունելութիւնն իրենց օգտին գործածելով, Աւստրիայէն անոր դիմացը գրեթէ բոլոր ուզածնին կ'առնուին։ — Գրեթէ ասկից աւելի շարժման առիթ տուաւ Կարոլոս Զ.ին մէկալ խորհուրդն ալ, որով կ'ուզէր որ իր իշխանութեան տակ եղող Ստորին նահանգները Օստէնտէէն՝ Հնդկաստանի վաճառականութեան մասնակից ըլլան։ Բայց նոյն քաղաքին մէջ իր հաստատած ընկերութիւնը, որուն թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան Հնդկաստանի հետ առուտուր ընելու արտօնութիւն տրուեցաւ (1722, Դեկտ. 19), ծովային տէրութիւնք՝ իբրեւ իրենց իրաւանց դէմ անիրաւութիւն եւ Վեստֆալեան խաղաղութեան դաշանց բռնաբարութիւն սեպեցին։ Հոլան-

տացիք իրենց պահանջումը կը հաստատէին Միւնստերի խաղաղութեան դաշանց ան պայմանին վրայ, որով իրենց ու Սպանիացւոց մէջ կ'որոշուէր որ Հնդկաստանի վաճառականութիւնը՝ նոյն ատեն ունեցած սահմաններուն մէջ պիտի մնայ. իսկ Անգղիացիք եւ ոչ ասոր նման առերեւոյթ պատճառ մ'ունէին իրենց պահանջման հաստատութեան համար։ Այսպէսով յառաջագոյն Սպանիացւոց դէմ Ովկիանոսին ազատութիւնը պաշտպանողները, հիմայ նոյն ծովուն վրայ վաճառականութիւն ընելն ուրիշներուն արգելել կ'ուզէին, ինչպէս որ Սպանիացիք իրենց արգելել ուզած էին։

108. *Գանպրէի դեսպանաժողով։ Աւստրիա եւ Սպանիա մէկտեղ կը դաշնակցին։* Ասոր եւ ուրիշ քանի մը, ըստ մասին ծանրակշիռ եւ ըստ մասին չնչին խնդիրներու լուծման համար, Գաղղիայի եւ Անգղիայի միջնորդութեան տակ, Գանպրէի դեսպանաժողովը պիտի գումարուէր։ Արդէն շատոնց Աւստրիա եւ Սպանիա իրենց փոփոխ հրաժարման նկատմամբ երաշխաւորութիւն տուած էին (1721, Սեպտ. 27). ի վերայ այսր ամենայնի հազիւ երեք տարի անցնելէն ետեւ՝ կրցաւ ժողովը բացուիլ (1724, Ապր.)։ Ասոր մէջ Աւստրիա, Սպանիա, Սարդինիա, Բարմա, բոլոր իրենց պահանջումները յառաջ բերին։ Բայց ուզելով ամէն բան մէկտեղ կարգի դնել, ամենեւին բան մը չկրցան գլուխ հանել։ Երթալով կիրքերը խիստ գրգռեցան. եւ երբ որ երկայն բանակցութիւններէ ետեւ, ժողովն ուրիշ միջանկեալ պարագաներէ խափանուելով, առանց բան մ'որոշել կրնալու բաժնուեցաւ (1725, Յունիս), քիչ մնաց ընդհանուր պատերազմի մը պատճառ կ'ըլլար։ — Նոյն պարագաներէն գլխաւորը՝ ամուսնութեան գաղափարի մը փոխուիլն եղաւ, որով չէ թէ միայն՝ ինչպէս ըսինք՝ դեսպանաժողովը լուծուեցաւ, հապա նաեւ տէրութեանց յարաբերութիւնները տակնուվրայ եղան. ինչու որ նոյն դէպքը Սպանիայի ու Գաղղիայի մէջ գրգռութեան ու դառնութեան պատճառ ըլլալով,

Սպանիայի եւ Աւստրիայի իրարու հետ հաշտուելուն ու դաշնակցելուն առիթ տուաւ: Գաղղիայի նոր պաշտօնեան՝ Պուրպոն-Գոնտէի դուքը (75), թագաւորը շուտով կարգել ուզելով, Փարիզէն ետ խաւրեց Եղիսաբեթ թագուհւոյն տակաւին անչափահաս աղջիկը (1725, Ապր. 5), որն որ թագաւորին ամուսին որոշուելէն ետեւ (106), Գաղղիայի արքունիքը բերուած էր եւ իր ապագայ աստիճանին համեմատ կը կրթուէր: Իրօք ալ Լուդովիկոս ԺԵ. քանի մ՚ամիս ետքը Լեհաստանի Սդանիզլաւ ինկած թագաւորին (124, 128, 137, Դ.), Մարիամ աղջկան հետ կարգուեցաւ (1725, Օգոստ. 16): Ինչպէս կրնայ ենթադրուիլ, Եղիսաբեթ թագուհին իր աղջկան մերժուելուն վրայ սաստիկ դառնացաւ. իսկ Կարոլոս Զ. ալ Գաղղիայի եւ Սպանիայի մէջ մնած պաղութիւնն իր օգտին գործածելով, եւ յոյս տալով որ իր Մարիամ Թերեզիա աղջիկը՝ Եղիսաբեթ թագուհւոյն Կարոլոս որդւոյն հետ կը կարգէ եւ Ճիպրալթար ու Մինորգա առնելու օգնութիւն կ՚ընէ, երկու տէրութիւնք իրարու մօտեցան: Ասանկով արդէն յառաջագոյն (1724, Նոյեմ.) Վիէննայի մէջ սկսուած բանակցութիւնները շուտ մը գլուխ հանել ու Աւստրիայի եւ Սպանիայի մէջ խաղաղութիւն ու դաշնաւորութիւն ընել տուաւ (1725, Ապր. 30): Նոյնին պայմաններն էին: 1. Ուդրեխդի խաղաղութեան հաստատութիւն եւ իւրաքանչիւր տէրութեան ստացուածներուն փոխադարձ երաշխաւորութիւն: 2. Իրարու յաջորդութեան կարգադրութիւններն ընդունիլ: 3. Սպանիա Աւստրիական Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը կ՚ընդունի, իսկ կայսրը՝ Տ. Կարոլոսին Գոսկանայի, Բարմայի ու Բիաչէնցայի վրայ ժամանակաւ տիրելու իրաւունքը կը հաստատէ: 4. (Գաղտնի պայման.) Թէ որ երկուքէն մէկը յարձակում կրելու ըլլայ, փոխադարձ օգնութիւն: Յայտնի է որ անկէ ետեւ Գանպրէի դեսպանաժողովն անօգուտ կ՚ըլլար. անոր համար ալ անմիջապէս լուծուեցաւ:

109. *Հեռնհաուզէնի՝ հակառակ դաշնաւորութիւնը:* Որչափ որ անակնկալ էր աս դէպքը, այնչափ ալ մեծ եղաւ դաշնիճներուն մէջ անով գրգռուած շարժումը, մանաւանդ որ առանց պատճառի մը՝ դաշնաւորութեան պայմաններն բուն մասին գաղտուկ կը պահուէին: Գլխաւորաբար Անգղիա ու Գաղղիա, որոնց ձեռքն էր նոյն ատեն Եւրոպայի գրեթէ բոլոր ընդհանուր իրողութեանց առաջնորդութիւնը, շատ նեղացան որ առանց իրենց միջամտութեան՝ գլուխ ելած ըլլայ ասանկ ծանրակշիռ գործողութիւն մը, զորն որ մէկ մ'իրենց դէմ ըլլալու յարձակման պատրաստութիւն կը համրէին, մէկ մ'ալ իբրեւ ամուսնութեամբ Աւստրիայի եւ Սպանիայի թագերուն մէկտեղ միանալուն նշան: Ուստի բնական բան մըն էր որ աս իրենց երեւակայած վտանգներուն առջեւն առնելու համար՝ հակառակ դաշնաւորութիւն մը դնելու ետեւէ իյնային, որն որ իրօք ալ գլուխ ելաւ Հեռնհաուզէնի մէջ Անգղիայի, Գաղղիայի ու Պրուշի իրարու հետ դաշնաւորելովը (1725, Սեպտ. 3): Եւ թէպէտ տարի մը ետքը Պրուշ իր առանձնական շահուն համար չէ թէ միայն նոյն դաշնաւորութենէն ելաւ, հապա նաեւ Վուստերհաուզէնի գաղտնի դաշինքով կայսերական կողմն անցաւ (1726, Հոկտ. 12). ի վերայ այսր ամենայնի առաջին դաշնաւորութիւնը շատ ընդարձակեցաւ, մինչեւ գերմանական իշխաններէն ու հիւսիսային տէրութիւններէն մէջը մտնողներ եղան: Նախ Հոլանտացիք իրենց հետ միացան, գլխաւորաբար Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան պատճառաւ, բայց մեծ զգուշութեամբ (1726, Օգոստ. 9). ետքը ետեւէ ետեւ Դանիա (1727, Ապր. 16) ու Շուետ (1727, Մարտ 25) դրամական օգնութեան խոստմամբ՝ նոյն դաշնակցութեան մէջ մտան: — Ասոր դիմացը կայսրն ալ Պրուշէն ու քանի մը գերմանական իշխաններէն զատ, Ռուսիայի Կատարինէ կայսրուհին իր կողմը վաստըկած էր (1726, Օգոստ. 6):

110. Ընդհանուր պատերազմի վախ ու խաղաղութեան հաստատուիլը: Այսպէսով չէ թէ միայն Եւրոպայի գրեթէ բոլոր տէրութիւնք իրարու դէմ զէնք առած էին, թէեւ իրենք ալ աղէկ մը չէին գիտեր որ ինչ պատճառաւ, հապա նաեւ Անգղիական նաւատորմիղին դուրս ելլելովն ու Սպանիացւոց՝ Ճիպրալթարի վրայ յարձակելովը (1727, Փետր.), գրեթէ գրեթէ պատերազմը սկսած էր. մէյ մ՚ալ բորբոքած բոցը մարեցաւ: Ուր որ պատերազմի հիմնական պատճառ մը չկար, աս բանս ըստ ինքեան դժուար չ՚երեւար. բայց գրգռուած կիրքերը հանդարտեցընելէն դժուար ինչ կայ աշխարհքիս վրայ: Բարեբախտութեամբ թէ Անգղիայի եւ թէ Գաղղիայի կառավարութեանց սանձերը երկու խաղաղասէր պաշտօնէից ձեռքն էր, որոնք ամէն միջոց բանեցուցին պատերազմը խափանելու: Արդէն քանի մը տարիէ վեր Անգղիայի կառավարութեան գլուխն անցած էր Ուալբոլ երեւելի քաղաքագէտը (77), որն որ իրեն սկիզբը ըրած էր ամենուն հետ բարեկամութեամբ վարուիլ. իսկ Գաղղիայի մէջ նոյն չփոթութիւններուն ատենը վարիչ պաշտօնեայ եղաւ Ֆլէօրի ծերունի կարդինալը (75), որն որ իր խաղաղասիրութեամբը Ուալբոլէն վար չէր մնար: Արդ աս երկու համամիտ պաշտօնէից ջանքովը խաղաղութիւնը նորէն հաստատուեցաւ: Նախ Փարիզի մէջ Աւստրիա Հեռնհաուզէնի դաշնակցաց հետ խաղաղութեան նախակարգ պայմաններուն վրայ միաբանեցաւ (1727, Մայ. 31), ինք յանձն առնելով որ իր Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը եօթը տարի ի կախ մնայ, գլխաւոր դժուարութիւնը վերցուած էր: Քանի մ՚օր ետքը Սպանիա ալ անոնց հետ միաբանեցաւ (Յունիս 13), եւ երկրորդ տարին Անգղիայի հետ Բարտոյի դաշինքով խաղաղութիւն ըրաւ (1728, Մարտ 6): Անորոշ մնացած խնդիրները կարգի պիտի դրուէին դեսպանաժողովի մը մէջ, որն որ Սուասոն քաղաքը բացուեցաւ (1728, Յունիս 14):

111· Դարձեալ պատերազմի պատրաստութիւն եւ խաղաղութիւն: Բայց երբ որ մէկ կողմանէ դեսպանաժողով եղած ատեն՝ մեկալ կողմանէ Թրնդանօթներու որոտումը զամէնքը չխլանեցըներ, եւ կամ հասարակաց շահ մը կամ ընդհանուր վախ մը զիրենք չէգրգռէր, շատ դժուարաւ կրնայ Նպատակին հասցընել: Ուստի աս անգամ ալ անհանգարտ Եղիսաբեթ Թագուհւոյն բռնած ընթացքովը չէ թէ միայն նոյն դեսպանաժողովը լուծուեցաւ, եւ Գանպրէի դեսպանաժողովոյն պէս՝ մասնական դաշնադրութեամբ մը լմնցաւ, հապա նաեւ Աւստրիա ստիպեցաւ զէնք առնել եւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել: Վասն զի նոյն Թագուհին ուզելով Դոսկանայի ու Բարմայի տէրութեան յաջորդութիւնն իր Տ· Կարոլոս որդւոյն ապահովցընել, Անգղիայի ու Գաղղիայի հետ Սեւիլեայի դաշինքը դնելով (1729, Նոյեմ. 9), անոր համեմատ՝ նոյն երկիրները Սպանիական զօրքով բռնել կ'ուզէր, որն որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ յառաջուան դաշանց դէմ էր (105, 2): Արդ կայսրն աս բանիս վրայ նեղանալով, իբրեւ նոյն երկիրներուն աւատապետը՝ կ'ուզէր պատերազմ բանալ. միանգամայն նոյն միջոցին Բարմայի ու Բիաչենցայի Անտոն դուքսը մեռնելով (1731, Յունու. 20), կայսրը զանոնք՝ իբրեւ պետութեան աւատ՝ զօրքով բռնեց: Բայց Ուալբոլ յարմար միջոցը գտաւ զԿարոլոս Զ. չէ թէ միայն հանդարտեցընելու, հապա նաեւ իրեն ուրիշ զիջումներ ալ ընել տալու, իր նոր հաստատած յաջորդութեան կարգին երաշխաւորութիւն տալով: Աս վախճանաւ Անգղիայի ու Հոլանտայի հետ Վիէննայի դաշինքը դրուեցաւ (1731, Մարտ 16), որուն մէջ կայսրը՝ նոյն երաշխաւորութեան դիմացը՝ յանձն կ'առնուր վերոյիշեալ Իտալական երկիրներուն Սպանիական զօրքով բռնուիլը, միանգամայն կը զիջանէր իր Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը բոլորովին քակելու: Նոյն դաշանց մէջ մտան նաեւ Սպանիա (Յունիս 6) եւ Գեր-

մանական պետութիւնը (Յօդ. 14)։ Եղիսաբեթ իր բաղձանացը հասաւ. իր Կարոլոս որդին Բարմայի ու Բիաչենցայի տիրեց. Թոսկանայի մեծ դուքսն ալ զինքն իբրեւ իր ժառանգն ընդունեցաւ եւ Լիվոռնոյի մէջ Սպանիացի պահապան զօրք առաւ։ Մանուկ իշխանն ալ անկէ ետեւ Փլորենտիա գնաց, ուր պիտի մնար մինչեւ չափահասութեան առնելը։ Աս կերպով թէպէտ Եւրոպայի տէրութեանց դաշնադրութեան հիմնական յարաբերութիւնները տակնուվրայ եղան, ի վերայ այսր ամենայնի արտաքուստ կարգի բախտով հանդարտութիւնն ու խաղաղութիւնը չաւրուեցաւ, մանաւանդ թէ անանկ ալ երեւցաւ թէ երկայն ժամանակ հաստատուն կրնայ մնալ։ Գաղղիա եւ Սպանիա հաշտուած էին. Աւստրիա Սպանիայի հետ միաբանած էր, եւ իր յաջորդութեան նոր կարգադրութիւնը գրեթէ ընդհանրապէս ընդունուած եւ երաշխաւորուած տեսնելով՝ խիստ գոհ էր. Անգղիա ամենուն հետ բարեկամութեան մէջ կը գտնուէր։ Քաղաքականութեան հին դրդիչը՝ զօրաւոր տէրութեանց ոսոխութիւնը, կարծես թէ բոլորովին վերցուած էր։ Բայց այս ամենայն՝ առերեւոյթ ու անհաստատ բան մըն էր, քանի որ մեծնալու բաղձանքը, դահլիճներուն մշտնջենաւոր հիւանդութիւնը, տակաւին բոլոր զօրութեամբ կը ճարակէր. ամէն բան տակնուվրայ ընելու համար՝ բաւական էր առիթ մը, որն որ կարենար ոմանց ակնկալութիւնը դրդուել։

112. Կարճ պատերազմ մը եւ իր ունեցած ծանր հետեւութիւնները։ Այնպիսի առիթ մ՚երեւան ելաւ, երբ որ լեհաց Աւգոստոս Բ. թագաւորին մահուընէ ետեւ (1733, փետր. 1) անոր յաջորդին ընտրութեան պատճառաւ հիւսիսային կողմերը պատերազմ բացուեցաւ (141)։ Ռուսիա ու Աւստրիա Սաքսոնիայի կայսրընտրին կողմը կը բռնէին, իսկ Գաղղիա՝ մէկալ հետամտին, Ստանիսլաւ Լեշինսքիին կողմը, որն որ ինչպէս յայտնի է՝ Լուդովիկոս ԺԵ.ին աներն

էր (108)։ Գաղղիացիք աս առթով կը յուսային Գերմանական պետութեան երկիրներէն քանի մը տեղեր ալ ձեռք անցընել. եւ աս բանս այնչափ դիւրութեամբ կրնային գլուխ հանել, որ ամենեւին տարակոյս չկար թէ Սպանիա ու Սարդինիա իրենց հետ կը միանան՝ եթէ իրենց յոյս տրուի Իտալիայի Աւստրիական երկիրները ձեռք բերելու։ Գաղղիա իր աս դիտաւորութիւնը գլուխ տանելու համար Սպանիայի (1733, Հոկտ. 25) ու Սարդինիայի (Սեպտ. 26) հետ դաշնակցելէն ետեւ, իր զօրքը Պերուիք սպարապետին հրամանատարութեան տակ Գերմանիա քալեցուց, Քէլ առաւ ու Լոթարինգիա զօրօք բռնեց։ Ասոր վրայ Գերմանիայի պետութեան կողմանէ Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակուեցաւ (1734, Մարտ 13)։ Բայց անկէ ետեւ ալ Աւստրիացիք՝ նոյն իսկ Եւգինէոս ծերունի դիւցազն իրենց հրամանատար ունենալով, չկրցան յաջողութիւն ունենալ. պետութեան աւագանւոյն երկպառակութեամբն եւ գլխաւորաբար Պաւիերայի կայսրընտրին բռնած թշնամական դիրքովը, Գաղղիացիք ամէն տեղ յաղթող եղան։ Նոյնպէս Իտալիա ալ յաջողութիւնը դաշնակցելոց կողմն էր. Գաղղիական ու Սարդինիական միացեալ բանակը Վիլլարի հրամանատարութեան տակ՝ Միլանի, Սպանիացիք ալ՝ Նէապոլոյ (1733) ու անկէ Սիկիլիայի (1734, Մայ.) վրայ յարձակեցան ու առին. եւ Տ. Կարոլոս հոն թագաւոր պսակուեցաւ (1735, Յուլ. 3)։ Աւստրիա իր բոլոր դաշնակիցներէն թող տրուելով, այսպէս իր ամենէն գեղեցիկ ստացուածները կորսնցուց. որուն վրայ Գաղղիայի հետ ուղղակի բանակցելէն ետեւ, Վիէննայի մէջ խաղաղութեան նախակարգ պայմանները ստորագրեցան (1735, Հոկտ. 3), զորոնք Սարդինիա (1736, Մայ. 1) եւ Սպանիա (Նոյեմ. 15) ալ ընդունեցան։ Նոյն պայմաններն էին։

1. Աւստրիա Սպանիայի թող կու տայ Նէապոլիս ու Սիկիլիա, ի նպաստ Տ. Կարոլոսի, բայց աս պայմանաւ որ անոնք Սպանիական ցեղին երկրորդական ճիւղին

իշխանութեան տակ մնան եւ երբեք Սպանիայի հետ չմիանան։ 2. Գաղղիա Լոթարինգիայի ու Պարի վրայ յաջորդութեան իրաւունք կը ստանայ, որն որ Ստանիսլաւ Լեշինսքիին կը տրուի՝ թէ որ անիկայ Լեհաստանի թագէն կը հրաժարի։ 3. Լոթարինգիայի Փրանկիսկոս Ստեփան դուքը, Կարոլոս Զ.ին Մարիամ Թերեզիա աղջկան ամուսինը, Տոսկանայի վրայ յաջորդութեան իրաւունք կը ստանայ։ 4. Կայսրը Միլանէն ու Մանդուայէն զատ, իբրեւ հատուցում Բարմա ու Բիաչէնցա կ՚ընդունի։ 5. Սարդինիա Միլանի դքսութենէն քանի մը տեղ կ՚ընդունի։ 6. Գաղղիա Աւստրիայի յաջորդութեան նոր կարգադրութեան պահպանուելուն երաշխաւոր կ՚ըլլայ, եւ զՕգոստոս Գ. իբրեւ Լեհաստանի թագաւոր կ՚ընդունի։ — Հազիւ երեք տարիէ ետքը աս նախակարգ պայմանները որոշ խաղաղութեան դաշանց կրցաւ փոխուիլ (1738, Նոյեմ. 18)։ — Խաղաղութեան դաշինքն որոշակի չգրուած, Մետիչեան ցեղէն վերջին մեծ դուքը՝ Յովհաննէս Կաստոն մեռնելով (1737, Յուլ. 9), Լոթարինգիայի Փրանկիսկոս դուքսն անմիջապէս անոր տեղն անցաւ։ Այսպիսով կարճ պատերազմ մը Եւրոպայի մէջ երկրի ստացուածքի կողմանէ շատ աւելի մեծ փոփոխութիւն պատճառեց, քան թէ վերջին երկարատեւ պատերազմները։ Նոյն պատերազմաւ միանգամայն Ալպերոնիին Իտալիայի վրայ յառաջադոյն ունեցած խորհուրդները ըստ մեծի մասին կատարուեցան։ Բայց թէ որ Սպանիա ասով ան օգուտն ունեցաւ որ իր թագաւորական ցեղէն իշխան մը երկու Սիկիլիայի անկախ թագաւոր ըլլայ, անկից աւելի մեծ շահ ունեցաւ Գաղղիա, Լոթարինգիան իբրեւ իր սեպհական գաւառն իրեն հետ միացընելով։ Աս գաւառը Գաղղիացւոց ձեռքն անցաւ՝ Ստանիսլաւ Լեշինսքիին իրենց թողտալովը (1738), անոր դիմացը տարին երկու միլիոն ֆրանգ առնելով։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Բ· ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(1700–1740)

113· *Ընդհանուր տեսութիւն* : Հիւսիսային տէրութեանց պատմութեան մէջ մինչեւ հիմակ երբեք անանկ ժամանակ չիգտնուիր, որն որ հիմակուանին պէս որոշիչ ու ծանրակշիռ ըլլայ: Ներկայ ժամանակի միջոցին մէջ չէ թէ միայն այլեւայլ տէրութեանց իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնները փոխուեցան ու գրեթէ տակնուվրայ եղան, հապա նաեւ իբր թէ բոլորովին նոր աշխարհք մը կազմուեցաւ: Արդէն խել մը ժամանակէ վեր կը տեսնուէր թէ ան կողմերը նոր զօրութիւններ գրգռուած են. միայն թէ նոյն զօրութիւնները նպատակին համեմատ գործածել կրցող տիրապետք չկային: Արդ ինչպէս յառաջագոյն ըսինք (60), անցեալ ժամանակի միջոցին վերջերը բոլոր վեհապետք փոխուած ըլլալով, քանի մը տէրութեանց գլուխները՝ վերոյիշեալ գործքը կատարելու յարմար իշխաններ անցած էին, որմէ ան մեծամեծ փոփոխութիւնները յառաջ եկան: Եւ թէպէտ հիւսիսային կողմանց բոլոր տէրութիւնները նոյն մեծ մրրկէն բռնուեցան ու անոր հետեւանքը կրեցին, բայց գլխաւորաբար անոնց մէջէն երկուքին կռիւն ամէն բան որոշեց: Պետրոս Մեծ եւ Կարոլոս ԺԲ., որոնց երկուքն ալ հաւասարապէս զօրաւոր էին եւ երկուքն ալ հաւասարապէս երկաթեայ կամաց տէր, դիմացէ դիմաց կը կենային. բայց իրենց մէջ աս տարբերութիւնը կար, որ Պետրոս Մեծին կամքը՝ բանաւորութենէ կ՚առաջնորդուէր, իսկ Կարոլոս ԺԲ.ինը՝ կիրքէ: Եւ աս զանազանութիւնն եղաւ իրենց պետութիւններուն բախտն որոշողը: Ստոյգ է երկուքն ալ կրնային հսկայագործ խորհուրդներ ունենալ եւ նոյնպիսի ծրագիրներ շինել.

սակայն Պետրոսիններն երբեք իր տէրութեան զօրութենէն անդին չէին անցներ։

114. ՌՈՒՍԻԱ. Պետրոս Մեծին ըրած փոփոխութիւնները։ Ընդարձակութեան նկատմամբ աս պետութիւնը նոյն կողմանց ամենէն մեծ տէրութիւնն էր, որն որ Արքանկէլէն մինչեւ Ազոֆ կը տարածուէր. բայց տակաւին Արեւելեան ծովը չէր հասներ։ Պետրոս Մեծ կատարեալ բացարձակ իշխանութիւն ձեռք անցընելէն ետեւ, սկսաւ իր ազգին մէջ Եւրոպական կրթութիւն խոթել, որն որ ան ատենները հազիւ միայն մեծերուն մէջ մտաւ։ Ջինուորական կրթութեան գալով, յառաջագոյն առանձին կանոնաւոր գնդեր կազմելէն ետեւ, անցեալ ժամանակի միջոցին վերջը կարգաւորեալ ամբողջ նոր բանակ մը շինեց (**1699**)։ Բայց իր ազգն ու տէրութիւնն ուզածին պէս կարգաւորելու համար, հարկ էր մեծամեծներուն զօրութիւնը բոլորովին կոտրել, որոնք թէպէտ յառաջուան հանգամանաց նայելով՝ խիստ տկարացած էին, բայց տակաւին ազդեցութիւննին կատարեալ դադրած չէր։ Աս նպատակաւ Պետրոս Մեծ Ուղղիչ ծերակոյտը հաստատեց (**1711**), որուն միջնորդութեամբը պէտ'որ ելլէին վեհապետին բոլոր հրամաններն ու հրովարտակները, որով եւ ա՛լ անկէ ետեւ նախարարք կառավարութեան գործքերուն մէջ ամենեւին մասնակցութիւն չէին ունենար։ Տասը տարի ետքը աս ծերակոյտն իրեն՝ Կայսր ամենայն Ռուսաց տիտղոսը տուաւ (**1721**. Հոկտ. **22**), որն որ բոլոր արտաքին տէրութիւնք ալ սկսան գործածել։ Պետրոս կառավարութեան գործքերուն նկատմամբ ձեռք անցուցած բացարձակ իշխանութեամբ գոհ չեղաւ, այլ ուզեց եկեղեցական վերին իշխանութիւնն ալ իրեն սեպհականել. ուստի եւ քսան տարի պատրիարքական աթոռը դատարկ թող տալէն ետեւ, նոյն պատրիարքութեան աստիճանը բոլորովին վերցուց ու ինք զինքը Ռուսաց եկեղեցւոյն գլուխ անուանեց, որուն վարչութեան առաջնորդելու համար՝ իր գլխաւորութեան տակ Ուղղիչ սուրբ Սինոդոսը դրաւ (**1721**)։ Ասոր վրայ տարի մ'անցնելէն ետեւ, յաջորդութեան օրէնքը հանեց (**1722**), որով կը հաստատուէր որ Ռուսաց կայսերք լիուլի իշխանութիւն ունէին իրենց յաջորդն որոշելու։ — Պետրոս Մեծ ազգը միշտ աւելի կրթելու եւ ծաղկեցընելու բաղձանքով, պատերազմներէն քիչ մը ոգի առածին պէս, նոր ճամբորդութիւն մ'ըրաւ (**1717**), որուն հետ քաղա-

քական նպատակներ ալ կապուած էին, եւ Պրուշի, Գերմանիայի, Դանիայի, Հոլանտայի ու Գաղղիայի մէջ պտըտեցաւ։ Բայց իր նորոգութեանց թշնամիներն աս անգամ ալ իր հեռաւորութիւնն իրեն դէմ ապստամբութիւն մը հանելու գործածեցին, որուն գլուխ կը կենար իր Ալեքսի որդին. սակայն աս ալ առաջիններուն պէս զսպուեցաւ։

115. Կայսերական տան հանգամանքը։ Հոս հարկ է որ համառօտիւ մը Պետրոս Մեծին տնային կենաց եւ իր ընտանեաց վրայ խօսինք։ Վերոյիշեալ Ալեքսի որդին ծնած էր իր առաջին մերժուած (**1696**) Եւդոքսիա Ֆէոտորովնա կնոջմէն։ Աս իշխանն իր հօրը բոլոր ըրածներուն դէմ էր, եւ միայն վախնալով որ զինքը յաջորդութեան իրաւունքէն կը մերժէ, արտաքուստ ինք զինքը փոխուած կը ցուցընէր։ Արդ երբ որ Պետրոս Մեծ վերոյիշեալ ճամբորդութիւնը պըտ'որ սկսէր, Ալեքսի չուզելով հետն երթալ, հիւանդ ձեւացաւ ու Ռուսիա մնաց, եւ հայրը ճամբայ ելլելուն պէս՝ շփոթութեանց սկիզբ ըրաւ. բայց ինչպէս տեսանք, չկրցաւ յաջողցընել, անոր համար ալ ստիպեցաւ տէրութենէն դուրս փախչիլ։ Խել մը ժամանակ օտար երկիրներ պտըտելէն ետեւ, կատարեալ թողութեան խոստում ընդունելով՝ ետ դարձաւ (**1718**, Փետր.)։ Սակայն Պետրոս Մեծին պէս մարդ մը չէր կրնար իր ըրածներն իր որդւոյն ու յաջորդին ձեռօքը տակնուվրայ ըլլալու վտանգի մէջ ձգել. ուստի անմիջապէս հրամայեց որ որդւոյն վրայ դատաստան ըլլայ, որուն մէջ Ալեքսի յանցաւոր գտնուելով, յաջորդութեան իրաւունքէն զրկուեցաւ եւ մահուան դատապարտուեցաւ։ Թէպէտ ըսող կայ որ նոյն վերջին վճիռն իրօք ալ ի գործ դրուած ըլլայ. բայց աւելի հաւանական է որ աս վճռոյն համար ունեցած այլայլութենէն իշխանին վրայ հիւանդութիւն գալով, բնական մահուամբ մեռած ըլլայ (Յուլ. 7)։ Անտարակոյս կայսեր աս վարմունքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած պըտ'որ ըլլայ իր երկրորդ Կատարինէ ամուսինը։ Ասիկայ Լիթուանիայի գեղացւոյ մը աղջիկ էր, որն որ Մարիենպուրկ քաղաքին առնուելու ատենը գերի բռնուած (**1702**) ու Մենչիքով պաշտօնէին ձեռքն ինկած էր։ Պաշտօնեան զինքը կայսեր առջեւը հանելով, աղջիկն անոր աչքը ան աստիճանի շնորհք գտած էր, որ Պետրոս հետը նախ գաղտուկ կարգուեցաւ (**1707**), եւ ետքը թէ իրեն եւ թէ տէրութեան ըրած մեծ ծառայութեան մը համար (**130**) հրապարակաւ ալ ամուսնացաւ ու զինքը Զարուհւոյ աստիճան բարձրացուց, եւ իրմէ մէկ մանչ

(✝ 1719) ու երկու աղջիկ (Աննա եւ Եղիսաբեթ) զաւակ ունեցաւ։ — Արդ թէպէտ Ալեքսի՝ Պետրոս անուն որդի մը թող տուած էր, որն որ ըստ ինքեան Պետրոս Մեծին օրինաւոր ժառանգն էր, բայց ինք կ'երեւայ որ կ'ուզէր իր Կատարինէ ամուսինն իրեն յաջորդ սահմանել, որուն համար ալ զինքն իբրեւ կայսրուհի պսակել տուաւ (**1724**), բայց առանց յայտնապէս իրեն յաջորդ անուանելու, մանաւանդ թէ ետքէն անոր անհաւատարմութեան համար՝ մինչեւ կ'ուզէր մեռցնել տալ։

116. Կատարինէ Ա., Պետրոս Բ., Աննա։ Այս վիճակին մէջ թող տուաւ տէրութիւնը Մեծն Պետրոս իր մեռած ատեն (**1725**, Յունու. **28**), առանց ատեն ունենալու՝ իր դրած օրէնքին համեմատ՝ իրեն յաջորդն որոշելու։ — Այս կայսրը ստուգիւ արժանի է իրեն տրուած Մեծ անուան, իր գովելի հանգամանաց եւ իր ազգին կրթութեան ու տէրութեան յառաջադիմութեան համար ըրածներուն նայելով. բայց սա ալ չիկրնար ուրացուիլ որ նոյն գովելի հանգամանքները՝ մեծամեծ պակասութիւններով խառն են, որոնք իր անուան պայծառութիւնը քիչ մը կը մթացընեն։ Կարծես թէ ինք ուզած է իր ճիշդ նկարագիրը տալ սա համառօտ խօսքին մէջ, զորն որ ստէպ կը կրկնէր, թէ Վա՜յ ինծի, որ ազգս նորոգել կրցայ, իսկ ինք զինքս չկրցայ նորոգել։ Բայց սա խոստովանութիւնն ալ իրեն պէս մեծ վեհապետի մը բերանն իր անձին համար քիչ գովեստ չէ։ — Ինչպէս վերը նշանակեցինք՝ թէեւ Պետրոս իր յաջորդը չէր որոշած, բայց Կատարինէ Ա. Մենչիքով իշխանին օգնութեամբը՝ առանց մեծ դժուարութիւն կրելու՝ իր ամուսնոյն գահն ելաւ. սակայն հազիւ երկու տարի իշխելէն ետեւ, Ալեքսիին Պետրոս Բ. որդին իրեն յաջորդ անուանելով, մեռաւ (**1727**, Մայ. **17**)։ Մենչիքով, որն որ Պետրոս Մեծին աջ բազուկն էր եւ Կատարինէ կայսրուհւոյն ատենը կառավարութեան բոլոր գործքերը կը կատարէր, ա՛լ անկէ ետեւ սա հազիւ տասնումէկ տարուան կայսեր ատենն ամենազօր իշխանութեան հասաւ։ Նոյն փառասէր իշխանը, որն որ Ինկերմանիայի դուքս եղած էր, բաղձալով կայսերական թագն իսկ իր ցեղին անցընել, իր պզտիկ աղջիկը կայսեր հետ նշանեց, իսկ իր որդին Պետրոս Մեծին աղջիկներէն մէկուն հետ կարգել կ'ուզէր։ Բայց իր բարձրութեան վերջին ծայրը հասած ատեն, Տոլկորուքի իշխանը զինքը Սիպերիա քշել տուաւ եւ ինք անոր տեղն անցաւ (**1727**, Սեպտ.)։ Ասիկայ մեծամեծներէն ութ հոգւով գաղտնի խորհուրդ մը

դրաւ եւ իր քոյրը կայսեր հետ նշանեց. բայց Պետրոս Բ. տակաւին չամուսնացած՝ մեռաւ (**1730**, Յունու. **29**)։ Որովհետեւ իր յաջորդին վրայ որոշում մ'եղած չէր, գաղտնի խորհուրդն Իւան Գ.ին աղջիկներէն (**52**) Գուրլանտի այրի դքսուհին Աննա կայսերական գահին վրայ հանեց, իր իշխանութիւնը չափաւորող զիջումներու ստո-

Ցեղագիր ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ կայսերաց։

1. ՄԻՔԱՅԷԼ ՌՈՄԱՆՈՎ

2. ԱԼԵՔՍԻ.

3. ՖԷՈՏՈՐ   4. ԻՎԱՆ Գ.   Սոֆիա.   5. ՊԵՏՐՈՍ Ա. Մեծն.

[Իվան Գ. (4)]
Կատարինէ, դքս. Մեգլեմպուրկ Շվերինի.   8. ԱՆՆԱ.

[Կատարինէ, դքս. Մեգլեմպուրկ Շվերինի]
Աննա դքս. Պրաունշուայկի.

[Աննա դքս. Պրաունշուայկի]
9. ԻՎԱՆ. Դ.

[Պետրոս Ա. (5) — 6. ԿԱՏԱՐԻՆԷ Ա.]
Ալեքսի.   Աննա, դքս. Հոլշդայն-Կոդդորբի.   10. ԵՂԻՍԱԲԵԹ.

[Ալեքսի]
7. ՊԵՏՐՈՍ Բ.

[Աննա, դքս. Հոլշդայն-Կոդդորբի]
11. ՊԵՏՐՈՍ Գ. Մեծն. 12. ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ.

13. ՊՕՂՈՍ.

14. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա.   Կոստանդին.   15. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ.   Միքայէլ.

[Նիկողայոս (15)]
16. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ.   Կոստանդին.   Նիկողայոս.   Միքայէլ.

[Աղեքսանդր Բ. (16)]
Նիկողայոս.   Աղեքսանդր.   Վլատիմիր.

բազրել տալով (**1730**, փետր. **25**)։ Սակայն շուտ մը կայսրուհին եւ իր Էռնեստ Պիրոն մտերիմն՝ ուրիշ մեծամեծներու օգնութեամբը՝ Տոլկորուքին եւ անոր կողմնակիցները վար առին ու բացարձակ իշխանութիւնը նորէն հաստատեցին (Մարտ)։ Նոյն ատեն առաջին անգամ Ռուսիայի մէջ ըստ մեծի մասին օտարներէ կազմուած դահլիճ մը ձեւացաւ, որոնց մէջ ամենէն երեւելիներն էին երկու Գերմանացիք, Հէնրիկոս Օսդերման կոմսն՝ իբրեւ պաշտօնեայ, եւ Պուրքհարդ Միւննիխ կոմսն՝ իբրեւ զօրավար։

117. ՇՈՒԵՏ. Արքունական ցեղն ու երկրին սահմանադրութիւնը կը փոխուի։ Կարոլոս ԺԲ. արքունական գահն ելած ատեն (**50**), հիւսիսային կողմանց առաջին տէրութիւնը ասիկայ կը համարուէր. իր գանձը լեցուն էր, թէ՛ ցամաքի զօրքն ու թէ՛ նաւատորմիղը՝ կարգաւորեալ։ Բայց իր քաղաքական մեծութիւնն Արեւելեան ծովուն չորս կողմն ունեցած գաւառներուն վրայ կայացած ըլլալով, երբ որ Կարոլոս ԺԲ.ին պատերազմներովը զանոնք կորսնցուց, ա՛լ իր մեծութենէն ինկաւ։ Կարոլոս ԺԲ. մեռնելէն ետեւ (**1718**, Դեկտ. **11**), յաջորդութեան իրաւունքը կ'իյնար իր Հետուիկ Սոփիա (**54**) երիցագոյն քրոջ (Հոլշդայնի Փրեդերիկոս Դ. դքսէն ունեցած) Կարոլոս Փրեդերիկոս որդւոյն։ Բայց ազնուականաց կողմնակցութիւնը՝ որուն գլուխն էր Հոռն կոմսը, մեռնող թագաւորին կրտսեր Ուլրիկէ Էլէոնորա քոյրն ընտրութեամբ Շուետի գահին վրայ հանեց, անոր փոխարէն՝ չէ թէ միայն իր բացարձակ իշխանութիւնը, հապա գրեթէ բոլոր վեհապետութիւնը ձեռքէն առնելով։ Ասով իբր թէ պետութեան խորհուրդը մէկտեղ պիտ'որ իշխէր. բայց իրօք բուն տիրապետողը նոյն խորհուրդն եղաւ, եւ Շուետ բացարձակ միապետութենէ՝ ազնուապետական հասարակապետութիւն մը դարձաւ։ Թագուհին այս ամենայն յանձն առնելէն զատ, անոր ալ հաւանեցաւ որ թագաւորական իշխանութիւնը ժառանգական չըլլայ, հապա կարգաժողովին ընտրութեամբը (**1719**, Փետր.), որով եւ Կարոլոս ԺԱ.ին դնել տուած սահմանադրութիւնը (**50**) բոլորովին ջնջուեցաւ։ Տարի մը ետքը թագուհին կարգաժողովոյն հաւանութեամբն իշխանութենէ հրաժարեցաւ եւ նոյնն իր Փրեդերիկոս ամուսնոյն թող տուաւ, որն որ Հեսսէն-Գասսէլի ժառանգ իշխանն էր (**1720**, Մայ.). աս թագաւորն աւելի եւս չափաւորութիւններ յանձն առաւ, որոնցմով գրեթէ տիտղոսէն ուրիշ բան

չմնաց իրեն։ Նոյն ատեններէն արդէն հիմն դրուած էր զանազան կողմնակցութեանց, որոնք հետեւեալ ժամանակի միջոցին մէջ այնչափ չփոթութիւններ պատճառեցին։

118. ԼԵՀԱՍՏԱՆ. Անիշխանութեան վիճակ ու բարուց ապականութիւն: Սաքսոնիայի Աւգոստոս Բ. կայսրընտրին Թագաւոր ընտրուելովն (57) աս երկրին անիշխանութիւնը չվերջանալէն զատ, կրնայ ըսուիլ որ աւելի սաստկացած էր· միանգամայն բարքերն ալ ապականելով, ազգին հին զօրութիւնը տկարանալու սկսաւ, որով եւ տէրութեան աս միակ նեցուկն ալ սկսաւ սասանիլ։ Ազնուականք ամէն կերպով կը հսկէին որ հոս ալ՝ Ռուսիա եղածին պէս՝ նորոգութիւն մը չըլլայ· եւ արդէն նոր Թագաւորը նորոգիչ ըլլալու մարդ չէր։ Իր քովը Սաքսոնիացի զօրք պահելով, ազգին վստահութիւնը կորսնցուց· կրօնական երկպառակութիւններն ալ՝ զորոնք Կարոլոս ԺԲ. սաստկացուց, անիշխանութեան նոր սնունդ տուին։ Տէրութեան վիճակն աւելի գէշցաւ երբ որ Աւգոստոս Բ.ին մեռնելէն ետեւ (1733, փետր. 1), ազգին մեծագոյն մասին կամքը դէմ, մեռնող Թագաւորին որդին Աւգոստոս Գ. օտարաց օգնութեամբ իր հօրը Թագաւորական գահը նստեցաւ (141)։ Իր կառավարութիւնը կարծես թէ հօրը կառավարութեան շարունակութիւն մ'եղաւ, եւ առաջնոյն ատենը տէրութեան մէջ ծլած չարեաց սերմը՝ ալ անկէ ետեւ խիստ աճեցաւ։ Մեծերուն բարքն օտար տէրութեանց մէջ կ'ապականէր, որուն օրինակ կու տար Թագաւորն իր պերճասիրութեամբը։ Ամենեւին տեղ մ'ալ նոյն ապականութիւնը տէրութեան այնչափ փնասակար չէր կրնար ըլլալ, որչափ հոս· վասն զի հոս՝ միայն ազնուականք, անոնց մէջէն ալ մեծամեծք զազգը կը կացուցանէին, եւ միայն յառաջուան կարգաւորեալ բարքովն էր՝ որ սահմանադրութեան պակասութիւններն այնչափ չէին զգացուեր։ Ասանկով ամէն բան գէշէն՝ ի չարագոյնն կ'երթար, ուր որ իրենք կը կարծէին թէ ամենայն ինչ յառաջուան կարգաւ կը շարունակուի։ Աս թմրութենէն արթըննալու ժամանակը պիտի գար· բայց ինչ զարհուրելի արթըննալ պիտ'որ ըլլար։

119. ՊՐՈՒՍ. Աս պետութիւնը Թագաւորութիւն կ'ըլլայ: Թէեւ Պրուս աս ժամանակի միջոցին սկիզբը՝ Թագաւորութեան աստիճանի բարձրանալով, ըստ ինքեան իշխանութիւնը չաւելցաւ· բայց նոյն պարագան իր վեհապետներուն մեծ գրգիռ էր որ աս իրենց ձեռք բերած բարձր աստիճանին համեմատ՝ մեծութեան ու իշխա-

նութեան հասնելու եռեւէ լլնան։ Նոյն թագաւորական աստիճանն առաւ Պրանտենպուրկի Փրեդերիկոս Գ. կայսրընտիրը, որն որ շքեղութիւն ու պերճութիւն սիրող իշխան մ՚ըլլալով, իր հայրենական գահն ելլելուն պէս (51), սկսաւ նոյնին եռեւէն ըլլալ, որուն աւելի եւս կը գրգռուէր Օրանիայի իշխանին՝ Անգղիայի (17), իսկ Սաքսոնիայի կայսրընտրին՝ Լեհաստանի թագաւոր ըլլալովը (57)։ Իր աս նպատակին հասնելու համար, Լէոբոլտ Ա. կայսեր դիմեց եւ անոր հետ դաշինք դրաւ (1700, Նոյեմ. 16), որ նոյն թագաւորական աստիճանին դիմացը, կայսեր ընտրութեան ժամանակ՝ իր կայսրընտրական քուէն միշտ Աւստրիայի ցեղին տայ, պետութեան գործքերուն նկատմամբ իրեն հաւատարիմ ըլլայ ու միաբան, եւ նոյն ժամանակուան պատերազմին մէջ 10,000 զօրք տայ։ Արդէն ուրիշ տէրութեանց հաւանութեան վրայ տարակոյս չունենալով, քիչ մը ետքը Քէօնիկսպէրկի մէջ իր մեծամեծներուն եւ օտար տէրութեանց դեսպաններուն առջեւը, ինք զինքն արքունական թագով պսակեց (1701, Յունու. 18) եւ անկէ ետեւ *Փրեդերիկոս Ա. Պրուսի թագաւոր* անուանեցաւ։ Իր որդին ու յաջորդը՝ Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Ա., որն որ հօրը պերճասէր բնութեան հակառակ՝ պարզ բնաւորութիւն մ՚ունէր, երբ որ անոր տեղն անցաւ (1713, փետր. 25), սկսաւ անոր շքեղութիւնը նուազցնել, եւ գլխաւորաբար միտ դրաւ տէրութեան ելեւմուտքը կարգաւորելու եւ զօրաւոր ու բազմաթիւ բանակ մը կազմելու։

120. *Ելեւմտից ու զինուորական կարգաւորութիւնք։* Առաջնոյն նկատմամբ՝ տէրութեան ամէն կողմերն արքունի կալուածոց սեննեակները կանգնելէն ետեւ (1713), զանոնք Պերլինի մէջ հաստատած (1723) ընդհանուր վերակացութեան տակ ձգեց։ Ասով չէ թէ միայն տեսչութեան մէջ միութեան սկզբունքը խօթեց, հապա նաեւ Պրուսի ապագայ քաղաքական կարգաւորութեան հիմը դրաւ։ Ամէն բան անանկ կարգաւորուած էր, որ տարւէ տարի գալու մուտքն որոշ ըլլալով, երթալու ծախքն ալ կրնար հաստատուիլ, իսկ աւելցած ստակը՝ տէրութեան գանձ մը ժողվելու պէտի գործածուէր։ Այսպէսով Պրուսի տէրութիւնը՝ մեծ եւ բստ կարելւոյն խնայողութեամբ կարգաւորուած տան մը կը նմանէր։ Բայց առանձնական կենաց մէջ ալ, ամենէն աւելի խնայողութեամբ կարգաւորուած տունը՝ ամենէն կատարեալը չէ։ Իսկ Պրուսին տնտեսութեան կատարեալ չըլլալուն վրայ

մարդանով աւելի կը համոզուի, երբ որ տեսնէ թէ նոյն խիստ խնայութեան պատճառը՝ պարզապէս իր զօրքերը շատցընելու բաղձանքն էր, որուն՝ ինչպէս ըսինք՝ Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Ա. մեծապէս ետեւէ կ'իյնար: Ըստ ինքեան չիկրնար առանց հետեւանքի մնալ այնպիսի տէրութեան մը կանգնուիլը, որուն մէջ գլխաւոր մտադրութիւնը զօրաց կը նուիրուի. բայց Պրուշի բանակն երկու առանձին հանգամանք ունէր, որոնք խիստ ծանրակշիռ էին: Մէյ մը նոյն բանակին ներքին կարգաւորութիւնը, որն որ ետքէն գրեթէ ուրիշ բոլոր բանակներուն կազմուելուն օրինակ առնուեցաւ. մէյ մ'ալ տէրութեան համեմատութեամբ՝ շատ բազմաթիւ ըլլալը: Աս՝ ժողովրդեան մատակարարել կրցածէն մեծ բանակ մ'ունենալու սկզբունքը՝ պատճառ եղաւ ուրիշ երկիրներէ զօրք առնելու եւ անկից ծագած բոլոր չարեաց, որոնցմէ ազատելու համար հարկ եղաւ ետքէն զօրաժողովի այն սաստիկ խիստ միջոցներուն դիմել, որոնք հասարակ զինուորի վիճակը չեն կրնար սիրելի ու մեծարոյ ընել:

121. ԴԱՆԻԱ. Երկրին վիճակը: Փրեդերիկոս Դ. : Քրիստիան Ե.ին (**54**) որդւոյն ու յաջորդին՝ Փրեդերիկոս Դ. թագաւորին ատենը (**1699—1730**), աս տէրութիւնն ալ հիւսիսային կողմանց մրրիկներէն ըմբռնեցաւ. բայց կրնայ ըսուիլ որ թէ նիւթական ստացուածոց եւ թէ ներքին սահմանադրութեան ու կառավարութեան ոգւոյն կողմանէ, բոլոր ուրիշ հիւսիսային տէրութիւններէն նուազ փոփոխութիւն կրեց: Շուետի իյնալն ու Ռուսիայի բարձրանալն աս տէրութեան մեծապէս օգտակար եղաւ. ինչու որ հեռաւոր Ռուսիան չէր կրնար իր առաւել զօրութեան ճնշումն այնպէս դիւրաւ իրեն զգացընել, որչափ մօտաւոր Շուետ: Նոյն թագաւորը տէրութեան տնտեսութիւնն այնպէս աղէկ կարգաւորեց, որ զանազան ուսումնական ու մարդասիրական հիմնարկութիւններ ընելէն ետեւ ալ, չէ թէ միայն կրցաւ տէրութեան բոլոր պարտքերը ջնջել, հապա նաեւ մեռած ատենը՝ երեք միլիոնի գանձ մը թողուլ: Գրեթէ նոյն կերպով յառաջ գնաց տէրութիւնն իր որդւոյն ու յաջորդին Քրիստիան Զ.ին ատենը (**1730**, Հոկտ. **12**), թէեւ աս վերջինը հօրը պէս աղէկ տնտեսութիւն չունէր:

122. Հիւսիսային մեծ պատերազմին պատճառները: Շուետի մեծութիւնն ու առաւելազանց զօրութիւնը. Վիսմարի, Սդրալզունտի, Սդեդդինի, Ռի-

կայի ու Ռեւալի նաւահանգիստներուն ձեռքով՝ Արեւելեան ծովուն վաճառականութեան տիրելը. Վեզէր, Օտէր, Տիւնա ու Նեւա գետերուն բերաններն իր սահմանաց մէջ գտնուելով՝ անոնցմէ հանած օգուտը. Ինկերմանիա, Լիւոնիա ու Էսթոնիա ցորենաբեր գաւառներուն իր ձեռքն ըլլալը, բոլոր մօտաւոր տէրութեանց եւ մանաւանդ Ռուսիայի նախանձը կը գրգռէին, որոնք յարմար առթի կը սպասէին զինքն աս առաւելութիւններէն մերկացընելու: Նոյն առիթը գտած կարծեցին՝ երբ որ Կարոլոս ԺԱ.ին մահուընէ ետեւ, անոր մանկահասակ որդին իրեն յաջորդեց (50): Այսպէսով աս ժամանակի մէջոցին սկիզբն ան քսան տարուան մեծ պատերազմը փրթաւ, որն որ հիւսիսային կողմերուն կերպարանքը փոխեց: Հարկ էր որ նոյնը սաստիկ զարհուրելի պատերազմ մ'ըլլար, վասն զի Պետրոս Մեծին եւ Կարոլոս ԺԲ.ին պէս մենհապետք դիւրաւ չէին յաղթուիր ու իրարու զիջանիր. բայց միանգամայն խիստ տարածեալ ալ եղաւ եւ բոլոր հիւսիսի տէրութիւնները պատեց: Թէեւ աս որ նպատակն էր Ռուսի կամ Շուետի՝ նոյն կողմերուն առաջին տէրութիւնն ըլլալը, ի վերայ այսր ամենայնի բոլոր ան տեղերն այնչափ պատերազմի խայծ տարածուած էր, որ հարկ էր թէ անոր բոցն ամէն դի սփռէր: Ասոնք մինչեւ հիմակ ըսուածներէն ըստ ինքեան կ'իմացուին. բայց աւելի բացայայտութեան համար գլխաւորները դնենք: Ա. Պետրոս Մեծ մտքին մէջ հաստատութեամբ դրած էր որ Արեւելեան ծովու գաւառները Շուետաց ձեռքէն առնու եւ Ռուսիայի սահմանները մինչեւ Արեւելեան ծով հասցընէ: Բ. Լեհաստանի Աւգոստոս Բ. թագաւորը կ'ուզէր Լիւոնիա գաւառը Լեհաստանի հետ միացընել: Գ. Դանիա կը բաղձար Գոբենհակի խաղաղութեան դաշինքով (Հատ. Ա. 212) կորսնցուցած երկիրները նորէն ձեռք անցընել. ասկից զատ Հոլշդայն-Կոդդորբի Փրեդերիկոս Դ. դքսին հետ երկպառակութեան մէջ կը գտնուէր, եւ նոյն դքսին՝ Շուետի հետ

կապակցուելուն վրայ (54) թէ դառնացած էր եւ թէ վախի մէջ ինկած։

123. Պատերազմին սկիզբներն ու Կարոլոս ԺԲ.ին առաջին յաղթութիւնները։ Լեհաց թագաւորն իր վերյիշեալ դիտաւորութիւնը գլուխ հանելու համար, եւ մանաւանդ տեսնելով որ Լեհ ազգն այնչափ չ'ուզեր նոյնին գործադրութեան մասնակից ըլլալ, Շուետի դէմ Դանիայի հետ գաղտուկ դաշնակցեցաւ (1699, Նոյեմ. 11)։ Քիչ մը ետքը Պետրոս Մեծ ալ նոյն դաշնակցութեան մէջ մտաւ, թէեւ մինչեւ Տաճկաց հետ դրուած զինադադարին ստորագրուիլը (59) արտաքուստ Շուետի հետ բարեկամութիւնը կը պահէր։ Ասոր վրայ երեքը մէկտեղ պատերազմը սկսան, Դանիացիք Հոլշդայն յարձակելով, Ռուսք՝ Էսթոնիա, իսկ Լեհ.ք՝ Լիւոնիա։ Դանիացիք Հոլշդայն մտածնուն պէս, Դէօննինկէն պաշարեցին (1700, Ապր.)։ Կարոլոս ԺԲ. աճապարեց Սէէլանտ դիմեց (Յուլ.), Գոբէնհակի վրայ յարձակեցաւ եւ վեց շաբաթուան մէջ Դանիացիները ստիպեց Դրաւենտալի խաղաղութիւնն ընելու (Օգոստ. 18), որուն պայմաններն ան էին, որ Ալդոնայի իրաւախոհութեան դաշինքը (54) հաստատուն պահուի եւ Դանիացիք Շուետի դէմ ամենեւին թշնամական գործք չընեն։ Առաջին թէութեամբ Կոդդորբեան ցեղին անկախութիւնը կը հաստատուէր, իսկ երկրորդով՝ Դանիացիք Լեհաց ու Ռուսաց դաշնաւորութենէն ելլելու էին։ Աս կերպով Կարոլոս ԺԲ. թշնամիոյն մէկէն ազատելով, իր յաղթող զէնքերը շուտ մը Ռուսաց Զարին ու Լեհաց թագաւորին դէմ դարձուց, որոնցմէ առաջինը Նարուա քաղաքը պաշարած էր, իսկ երկրորդն՝ իր Սաքսոնիացի զօրքովը՝ Ռիկա քաղաքը։ Հոս ալ անանկ երեւցաւ որ Դանիացւոց հետ ըրածին պէս, շուտ մը երկուքին հետ ալ բանը պիտի լմնցընէ։ Շուետք Նարուայի քով Ռուսաց դէմ մեծ յաղթութիւն մ'ըրին (Նոյեմ. 30), որն որ անով աւելի դիւրին եղաւ, որ թշնամեաց զօրապետներուն

մէջ անմիաբանութիւն կար, եւ օտարական մը, Տը Գրուա դքսին, հրամանատարութեան տակ ակամայ կը պատերազմէին։ Երկրորդ տարին Կարոլոս ԺԲ. Ռիկայի քով ըրած յաղթութեամբ (1701, Յուլ. 1), Սաքսոնիացիները Լիւոնիայէն մերժեց, Գուրլանտիա Ռուսներէն մաքրեց եւ բոլոր նոյն գաւառին տիրեց։ Բայց թէպէտ եւ այսպէս իր բոլոր թշնամիներէն ազատեցաւ, սակայն բովանդակ արշաւանքը՝ Դանիացւոց դէմ եղած արշաւանքին պէս դիւրաւ ու շուտութեամբ չյաջողեցաւ։ Հուետաց դիւցազնին Սէէլանտ ցամաք ելլելը՝ բաւական եղած էր Դանիացիները բոլորովին խոնարհեցընելու. իսկ հիմակուան թշնամեաց դէմ ըրած առաջին յաղթութիւններովը՝ անոնց զօրութիւնը նորէն գրգռած էր։ Նարուայի քով եղած յաղթութիւնը զՌուսիա չէր կրնար զինաթափ ընել. եւ Կարոլոս անձամբ պատճառ եղաւ որ Լեհ.ք իրենց թագաւորին օգնեն։

124. Լեհական կամ Սաքսոնիական պատերազմ։ Ալդրանշդէդի խաղաղութիւն։ Իր երկիրները թշնամիներէն ազատելէն ետեւ, Կարոլոսին ձեռքն էր իր հակառակորդաց մէջէն՝ ուզածին վրայ յարձակիլ։ Ինկզըան ինքն ալ տարակուսի մէջ էր թէ արդեօք Ռուսաց, չէ նէ՝ Լեհաց հետ նախ պատերազմի։ Որոշումը դժուար էր, վասն զի հաւանական էր թէ աս ընտրութենէն կախում ունէր Հուետի բախտը։ Բայց Կարոլոս չէր տեսներ թէ իր աւելի վտանգաւոր թշնամին որն է. որով վերջապէս ատելութեան եւ ոչ խոհեմութեան ձայնին հետեւելով, զՊետրոս Մեծ թողուց, որուն միայն ժամանակ հարկաւոր էր պատրաստուելու, եւ Աւգոստոս Բ.ին վրայ դիմեց, որն որ արդէն իրմէ խաղաղութիւն խնդրած էր։ Միտքն ալ դրաւ որ նոյն վեհապետը գահէն վար առնու եւ տեղն ուրիշ թագաւոր մը դնել տայ։ Ասով Լեհաց ազգին հետ այնպիսի պատերազմի բռնուեցաւ, որն որ եթէ մէկ կողմանէ նոյն ազգին կործանումը պատճառեց նէ, մէ-

կալ կողմանէ Շուետի մեծութեան իյնալուն սկզբնապատճառ եղաւ, որովհետեւ նոյն պատերազմով հինգ թանկագին տարիներ (1702—1706) կորսնցուց, որոնց տեղը ետքէն անկարելի էր լեցնել: Իսկզբան Լեհաց սպառնացաւ որ եթէ իրենց թագաւորը վար չեն առնուր նէ, իրենց դէմ պատերազմ կը բանայ: Լեհ.ք պատասխան տուին որ իրենք իրենց թագաւորին Լիւոնիա բռած յարձակման հաճ չեն եւ ոչ իսկ իրեն օգնութիւն բռած են. բայց զէնքը վար առնելու պահանջումը մերժեցին: Ասոր վրայ Կարոլոս ԺԲ. Լեհաստան մտաւ ու քիչ օրուան մէջ Վարսաւիայի առջեւը հասաւ, որուն քաղաքացիները բանալիքներն իր ոտքը բերին (1702, Մայ.): Անկէ վերջը Գլիսովի (1702, Յուլ. 19) ու Բուլթուսքի (1703, Մայ. 1) յաղթութիւններն ընելէն ու երկրին մեծ մասին տիրելէն ետեւ, սկսաւ իր գլխաւոր խորհուրդը գլուխ հանելու ետեւէ իյնալ: Աս բանս խիստ դիւրին էր, որովհետեւ արդէն Լեհաց մէջ Սաքսոնիացւոց հակառակ կողմնակցութիւն մը կար, որուն հետ Կարոլոս ԺԲ. դաշնակցած էր, եւ միանգամայն իր զօրօքը կրնար խորհրդանոցի անդամներուն քուէներն իր ուզած մարդուն վրայ ձգել տալ: Այսպէսով Բոզէն գաւառին Ստանիսլաւ Լեսինսքի վոյվոտը Լեհաց թագաւոր ընտրուեցաւ (1704, Յուլ. 12) եւ երկրորդ տարին պսակուեցաւ (1705, Հոկտ. 4): Կարոլոս աս իր դնել տուած թագաւորին հետ խաղաղութիւն ու դաշնակցութիւն ընելէն (1705, Նոյեմ. 18), մէկ երկու անգամ եւ գլխաւորաբար Ֆրաւշդատի քով (1706, Փետր. 13) Սաքսոնիացիները յաղթելէն, եւ Ռուսերը Լիթուանիայի ու Վոլհինիայի մէջէն ետ քաշուելու ստիպելէն վերջը, Աւգոստոս Բ.ին ետեւէն ինկաւ եւ ուզեց հետը բուն անոր ժառանգական երկիրներուն մէջ պատերազմիլ: Առանց կայսրմէ հրաման առնելու՝ Սիլեզիայէն ու Լաւսիցէն անցաւ, եւ Սաքսոնիա մտաւ, որուն բնակիչները թշնամեաց զօրքերէն խիստ մեծ նեղութիւն

կրեցին։ Աւգոստոս իր երկիրներն ազատելու համար՝ ստիպուեցաւ Ալթրանշդէդի ամօթալի խաղաղութիւնն ընելու (1706, Սեպտ. 24), որուն պայմաններն էին, որ թէ իրեն եւ թէ իր զաւկըներուն համար Լեհաց թագէն կը հրաժարի եւ Ռուսաց դաշնակցութենէն կ՚ելլէ. միանգամայն զՍդանիզլաւ Լեշինսքի իբրեւ Լեհաց թագաւոր կ՚ընդունի։ Ասկից զատ բռնադատեցաւ յանձն առնուլ որ Շուետի զօրքերը բոլոր ձմեռ Սաքսոնիա մնան եւ իրենց բնակարան, կերակուր ու թոշակ տայ։

125. Կարոլոս ԺԲ.ին ստացած մեծ զօրութիւնն ու յանդգնական խորհուրդները։ Կարոլոս ԺԲ. որն որ Ալթրանշդէդի խաղաղութեամբ իր իշխանութեան վերին բարձրութեան հասած էր, կրնար նոյն բարձրութեան մէջ ինք զինքը պահել՝ եթէ չափաւորութեամբ վարուէր։ Թէպէտ Պետրոս Մեծ շատ ջանաց Եւրոպայի տէրութիւններն իրեն դէմ գրգռելու. բայց անոնք ըստ մասին Սպանիական յաջորդութեան պատերազմին զբաղած ըլլալով, ըստ մասին Շուետաց զօրութենէն զարհուրելով, չէ թէ միայն հանդարտ կեցած՝ հիւսիսային կողմերուն իրողութիւններն իրենց բնական ընթացքին կը թողուին, չէ թէ միայն զՍդանիզլաւ իբրեւ Լեհաստանի թագաւոր ընդունեցան, հապա ամէն կերպով Շուետի դիւցազնին բարեկամութիւնը կը փնտռէին։ Մեծամեծ մարդիկ իրենց մեծարանքը մատուցանելու համար՝ իրեն այցելութեան կ՚երթային. նոյն իսկ Մարլպըրը գնաց հետը տեսնուեցաւ, որպէս զի զինքը Գաղղիայի հետ միանալէն ետ կեցընէ. Յովսէփ կայսրը՝ իր երկիրներուն չէզոքութեան բռնաբարուելուն համար ձայն չհանելէն զատ, Կարոլոսին միջնորդութեամբը Սիլեզիայի բողոքողներուն ազատութիւններ շնորհեց։ Արդ եթէ Կարոլոս՝ աս վիճակին մէջ գտնուած ատեն՝ խաղաղութեան չափաւորեալ առաջարկութիւններ ընէր Ռուսաստանին, հաւանական է որ Պետրոս Մեծ զանոնք չէր մերժեր։ Նոյն իսկ

պատերազմն ալ՝ եթէ խոհեմութեամբ ու զգուշութեամբ վարելու ըլլար, եթէ գոնէ մէկէն Արեւելեան ծովու գաւառները գիմէր, կարելի է որ իր նպատակին հասնէր եւ իր հակառակորդը յաղթէր: Բայց ինք իր յաջողութիւններէն կուրանալով, կ'ուզէր Չարն ալ այնպէս գահէն վար առնուլ, ինչպէս որ Լեհաց թագաւորը վար առած էր: Շուետի դիւցազնին աս գործքն ամենեւին կերպով մը չիկրնար արդարանալ, վասն զի թէեւ կարենար Ռուսիայի անանկ դիւրութեամբ տիրել, ինչ դիւրութեամբ որ Լեհաստանի տիրած էր, ստուգիւ Պետրոս Մեծ՝ Աւգոստոս Բ.ին պէս դիւրաւ գլուխ չէր ծռեր եւ իր հայրենի երկիրն իր հակառակորդին ձեռքը թողուր: Ամենեւին միջոց մը, որչափ ծանր ու դժուար ալ ըլլար, իր աչքին առջեւը բան չէր երեւար, բաւական որ անով իր գլխաւոր նպատակին հասնէր:

126. Ռուսք Արեւելեան ծովու գաւառներուն մէջ կը հաստատուէին: Կարոլոս ԺԲ. Ռուսաստան կը յարձակի: Բայց Պետրոս Մեծին ու Ռուսաց վիճակը Նարուայի ճակատէն ետեւ խիստ մեծ տարբերութիւն ունեցած էր: Շուետներուն՝ Լեհաստան ու Սաքսոնիա զբաղած ատեն, Չարը ժամանակ գտած էր իր իշխանութիւնը Արեւելեան ծովուն քովերը հաստատելու, եւ Ռուսիայի յառաջագոյն կորսնցուցած Ինկերմանիա ու Գարելիա գաւառները (Հատ. Ա. 140) նորէն առնելէն ետեւ (1701, 1702), կարծես թէ աս իր ձեռք անցուցած երկիրներուն մէջ իր իշխանութիւնը մշտնջենաւորապէս հաստատուն պահելու կամքը բացայայտ ցուցընելու համար, Ֆիննեան ծովածոցին մօտերը Նեւա գետին քովը Պետրոբուրգ քաղաքը սկսած էր շինել տալ (1703, Մայ. 27), որուն իբրեւ նախապարիսպ՝ Գրոնշդատի ու Գրոնսլոդի ամրութիւնները հիմնարկեց (1704): Նոյն տարին միանգամայն Արեւելեան ծովուն մէջ նաւատորմիղ մը հանեց: Լիւոնիայի մէջ ալ հաստատուեցաւ Տորբատ ու Նարուա քաղաքներն

առնելով։ Աս ամէն առաւելութիւններէն զատ, Ռուսաց զօրքն այնչափ անգամ Շուէտաց հետ պատերազմելով, Պետրոսին յուսացածին պէս՝ աղէկ կրթուած էին, եւ ըրած բազմաթիւ յաղթութիւններովնին՝ իրենց սեպհական զօրութեան վրայ մեծ վստահութիւն ստացած էին։ Ստոյգ է քանի մը տարի յառաջ աս բաներս Կարոլոս ԺԲ.ին մտքէն չէին կրնար անցնիլ. բայց նոյն իսկ ատոնց գլուխ ելլելէն ետեւ ալ՝ իր աչուըները չբացուեցան, հապա կարծես թէ իր թշնամւոյն զօրանալուն համեմատութեամբն իր յանդգնութիւնն ալ մեծցաւ։ Ուստի եւ ուզելով իր հակառակորդին հետ անոր բուն հայրենի երկիրներուն մէջ պատերազմիլ, Ալդրանշդէդի խաղաղութենէն տարի մը ետքը Սաքսոնիայէն ելաւ (1707, Սեպտ.) ու Լեհաստանէն անցնելով, սկսաւ Ռուսիայի վրայ քալել։ Նոյն ատեն նորէն առիթ ունեցաւ ըրած սխալմունքը շիտկելու. բայց դարձեալ պարապ տեղ։ Պետրոս Մեծ իր ահեղ թշնամւոյն՝ յաղթող բանակաւ մ'իր վրայ գալը տեսնելով, քիչ մը վրդովեցաւ, անոր համար ալ իրեն խաղաղութեան առաջարկութիւններ ըրաւ. բայց Կարոլոս ԺԲ. նոյներն արհամարհելով, պատասխան տուաւ որ Աս բանիս վրայ Մոսկուի մէջ կը խօսինք. ճամբան յառաջ տարաւ, Ռուսիա մտաւ եւ սկսաւ դէպ ի Մոսկուա յառաջանալ։

127. Բուլդաւայի ճակատը։ Սակայն իր աս ձեռնարկութիւնն ի գործ դնելու ատեն ալ ուրիշ սխալ մ'ըրաւ, որն որ իր կործանումը պատճառեց. Սմոլենսքի վրայէն կարճ ճամբով՝ դէպ ի Մոսկուա քալելու տեղ, Գոզագներու Մազեբբա գնդապետին խոստումներուն ականջ կախելով, որն որ իրեն խօսք տուած էր որ բոլոր Գոզագները Ռուսաց դէմ ոտք կը հանէ, ընթացքը դէպ ի Ուգրանիա ուղղեց։ Բայց Մազեբբային խոստումները գրեթէ բոլորովին պարապ ելան, վասն զի Գոզագներուն մեծ մասը զէնքը թող տուին։ Իսկ Շուէտի բանակին ետեւէն պաշար բերող Լեւենհաւբդ ալ Լիեսնայի քով յաղթուելով (1708. Հոկտ.

8), բոլոր Թնդանօթները, աղխն ու մթերները կորսնցուց եւ հազիւ քիչ մը զօրքով կրցաւ Թագաւորին հետ միանալ, որն որ իր բանակաւը սաստիկ ձմերուան (1708—1709) բոլոր վշտերը, ցուրտը, սով ու հիւանդութիւնները կրեց, եւ իր զօրաց մէկ մասը կորսնցուց: — Սակայն այս ամենայն ըլլալէն ետեւ ալ, Կարոլոս իր ընթացքը շարունակեց ու եկաւ Բուլդաւա ամուր քաղաքը պաշարեց (1709, Մայ.)· բայց շատ Թնդանօթ չունենալով, չէր կրնար շուտով առնուլ: Բոլոր Եւրոպայի հայեցուածն աս հիւսիսային ամայի կողմերը դարձած էին, ուր ան դարուն երկու առաջին դիւցազանց մէջ իրենց տէրութիւններուն ապագայ մեծութիւնն որոշող ճակատը պիտի տրուէր: Չարը նոյն ատենն ալ միտեալ էր խաղաղութիւն ընելու. իսկ Կարոլոսին միակ խօսքը՝ Մոսկաւ էր: Ա՛լ անկէ ետեւ Պետրոս Մեծ զօրաւոր բանակաւ մը վրան եկաւ եւ զինքը ճակատ տալու ստիպեց: Աս Բուլդաւայի ճակատը (1709, Յուլ. 8) հիւսիսային կողմերուն ապագայ բախտն որոշեց: Շուետք նոյն ճակատին մէջ չարաչար յաղթուելով՝ ամէն բան Թշնամւոյն ձեռքը ձգեցին, շատ զօրապետներ ալ գերի ինկան: Ասանկով Կարոլոս ԺԲ., երեք Թագաւորաց յաղթող դիւցազն, անօգնական ու անպատսպարան փախստեայ մ'եղաւ, եւ հետը 2000 հոգւով հազիւ ինք զինքը Տաճկաստան կրցաւ նետել: Բանակին բոլոր մնացորդը կամ մեռաւ, կամ անձնատուր եղաւ, կամ գերի ինկաւ:

128. Բուլդաւայի ճակատուն հետեւութիւնները: Լեհք ու Շուետք նորէն պատերազմի կ'ելլեն: Բուլդաւայի ճակատէն աւելի մեծ ճակատներ տրուած են. բայց կրնայ ըսուիլ որ երբեք ճակատ մը նոյնէն աւելի մեծ հետեւանք ունեցած չէ: Անով Պետրոս Մեծին ձեռնարկութիւնները մէկէն հաստատուեցան, իսկ Շուետ իր մեծութենէն կործանեցաւ: Աս կերպով միայն այնպիսի շինուածներ կ'իյնան, որոնք իրենց հիմանց համեմատութեամբը՝ չափէն աւելի բարձրացած

կ'ըլլան. եւ Շուետի պահուած է եղեր աշխարհքիս օրինակ մ'ըլլալը՝ թէ ինչչափ անհաստատ բան է աւանց խորունկ հիման՝ շինծու մեծութիւնը: Ուստի Շուետի մեծութեան սա կատարածն՝ իրաց բնական ընթացքին խիստ համաձայն էր. ինչու որ իր անկումն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ իր բնական դրից մէջ դառնալ: Այսով նոյն տէրութեան գոյութեան վնաս մը չեղաւ, հապա իր առաւելազանց մեծութեան. եւ եթէ Շուետի թագաւորը նոյն ատեն կամովին յանձն առնուր իր իշխանութիւնն ան սահմանին մէջ չափաւորելու, որուն մէջ ետքէն ակամայ եւ ստիպեալ չափաւորեցաւ, Շուետ որչափ աւելի օգտիւ պատերազմի դաշտէն ետ քաշուած կ'ըլլար: Բայց սանկ յանձնառութիւն մը, թէեւ խոհեմութեան համաձայն էր, եւ ոչ իսկ հասարակ մարդու մը միտքը կրնար իյնալ, ուր մնաց Կարոլոս ԺԲ.ի պէս աշխարհակալի մը: — Շուետներուն Բուլթաւայի քով յաղթուելուն անմիջական հետեւանքն եղաւ Կարոլոս ԺԲ.ին առաջին յաղթութիւններովը ձեռք բերած յարաբերութեանց քակուիլը: Ա՛լ անկէ ետեւ ո՛չ Դանիա ինք զինքը Դրաւենտալի դաշինքով կապուած կը սեպէր, ո՛չ ալ Սաքսոնիա՝ Ալդրանշդէդի դաշինքով: Ասոր համար երկուքն ալ Ռուսիայի հետ նորէն դաշնաւորեցան (1709, Օգոստ.), ուզեցին նաեւ Պրուսն ալ իրենց դաշնաւորութեան մէջ առնուլ, բայց սա բանս չկրցան գլուխ հանել: Աւգոստոս Բ. անմիջապէս Լեհաստան մտաւ (Օգոստ.). Ստանիսլաւ թագաւորը Շուետներուն հետ Բոմերանիա քշեց, եւ Վարսաւիա երթալով, նոյն թագաւորին թող տուած լեհական արքունի գահն ելաւ ու բոլոր ազգէն իբրեւ թագաւոր ընդունուեցաւ: Ասոնք ըլլալէն քիչ մը ետքը Դանիա Շուետի դէմ պատերազմ հրատարակեց (1709, Հոկտ. 28) եւ Շոնէն գաւառին վրայ յարձակեցաւ (Նոյեմ.): Հետեւեալ տարին Պետրոս Մեծ Ռիկա ու Ռեւալ քաղաքներն առնելով, բոլոր Լիւոնիա իր իշխանութեան տակ հպա-

տակեց, որով նոյն գաւառը Լեհաստան մէյ մ՚ալ չկրցաւ նորէն ձեռք բերել, որովհետեւ Պետրոս Մեծ իր զէնուքն աշխարհակալած երկիրն ուրիշին տալու մարդ չէր: Դարձեալ Ֆինլանտիայի մէջ Ուիպորկ ու Քեքսհոլմ (Գարելիա) առաւ:

129. Հասկի չէզոքութեան դաշինքը ու Կարոլոս ԺԲ.ին բողոքը: Ասանկով պատերազմը նորէն սաստկանալով, վտանգ կար որ նոյնը Շուետի Գերմանական գաւառներն անցնի. ինչու որ՝ ինչպէս ըսինք՝ Լեհաստան գտնուող Շուետ զօրքը Բոմերանիա անցած էր եւ հաւանական էր որ Ռուսք անոնց ետեւէն հոն գային, որով Գերմանիա հիւսիսային պատերազմին թատրը կ՚ըլլար, գուցէ ալ նոյն պատերազմը Սպանիական յաջորդութեան պատերազմին նոր սնունդ կու տար: Անոր համար աս վերջին պատերազմին մէջ իրարու դաշնակից եղող տէրութիւնք Հասկի դաշինքով կրցան նոյն երկիրները չէզոքացընել, այս ինքն՝ որոշել որ ան կողմերը գտնուող Դանիացի ու Շուետ զօրքերը հանդարտ կենան եւ իրարու հետ չզարնուին: Աս դաշինքը՝ կայսեր եւ ծովային տէրութեանց միջնորդութեամբ՝ գրուեցաւ Շուետի ծերակուտին, հիւսիսային դաշնակցաց ու Գերմանական պետութեան մէջ (1710, Մարտ 31) հետեւեալ պայմաններով: 1. Շուետի Գերմանական գաւառները չէզոք պիտի մնան: 2. Անոր դիմացը Շլեզուիկ եւ Եուդլանտ ալ չէզոքութիւն պիտի պահեն: 3. Աս դաշինքը ծովային տէրութեանց, Պրուսի, Հաննովէրի եւ ուրիշ քանի մը տէրութեանց երաշխաւորութեան տակ պիտի մնայ: — Թէպէտ Կարոլոս ԺԲ. իր փախստեան տեղէն աս չէզոքութիւնը չուզեց ընդունիլ, մանաւանդ թէ անոր դէմ բողոք ալ ըրաւ (1710, Նոյեմ. 30). բայց եւ այնպէս զէնքը նոյն ատեն մտիկ ընող չեղաւ. իսկ ետքէն աս բողոքը թէ իրեն եւ թէ ընդհանրապէս բոլոր հիւսիսային տէրութիւններուն համար խիստ ծանրակշիռ հետեւութիւններ ունեցաւ:

130. *Տաճկական - Ռուսական պատերազմ: Բրութի քովի խաղաղութիւնը:* Տաճիկները Շուետի թագաւորը չէ թէ միայն պատուով, հապա նաեւ սիրով եւ ուրախութեամբ ընդունեցան եւ զինքն երեք ու կէս տարուան չափ Պէնտէրի մէջ իր աստիճանին վայելած փառաւորութեամբ պահեցին (1709, Սեպտ. — 1713, Փետր. 10): Բայց Կարոլոս ԺԲ.ին դիւցազնական ոգին չէր կրնար յանձն առնուլ իբրեւ յաղթեալ եւ առանց բանակի՝ իր երկիրները դառնալ: Ուստի անձնական զօրութիւն չունենալով, ուզեց օտար զօրութեամբ իր կործանմանէն կանգնուիլ եւ անոր համար իր ակնկալութիւնը Տաճկաց օգնութեան վրայ դրաւ: Իրաւունք ալ ունէր, վասն զի ոչ ոք անոնցմէ աւելի կրնար Շուետի տկարանալէն վախնալ, ինչու որ անոր տկարանալովը՝ Ռուսք, իրենց գլխաւոր թշնամիները, կը զօրանային: Այսպէսով Կարոլոս ԺԲ. զիրենք դիւրաւ կրցաւ համոզել, երեսուն տարուան զինադադարն աւրելու (59) եւ Ռուսաց դէմ պատերազմ հրատարակելու (1710, Նյ. 21): Ասով Շուետի աշխարհակալին յոյսը նոր կենդանութիւն մ'առաւ. բայց թէեւ պատերազմը վերջին աստիճանի յաջողութեամբ պսակուէր, սակայն եւ այնպէս խիստ անհաւանական էր որ իր տէրութիւնը նորէն յառաջուան բարձրութեան հասնի: — Պատերազմին սկիզբը Տաճիկները Մոլտաւիա բանակ մը խոթեցին: Պետրոս Մեծ Նոյնտեղաց Դեմետր Գանդեմիր իշխանին հետ դաշնաւորելով (1711, Ապր. 13), եւ աս պատերազմին մէջ իրեն ընելու օգնութեան դիմացն՝ իշխանական աստիճանն անոր ցեղին մէջ ժառանգական ընելու խոստում տալով, իր զօրքովը Տնիեստեր անցաւ (Յունիս 16) եւ իշխանին հետ Եաշի մէջ միացաւ: Բայց քիչ մնաց գլուխն ան կու գար՝ ինչ որ Ուգրանիայի մէջ Կարոլոս ԺԲ.ին պատահած էր. շուտ մը պաշար ունենալ չկրնալով եւ Բրութի քով թշնամեաց զօրքէն պաշարուելով, բոլոր բանակաւը գերի իյնալու

վտանգի մէջ մտաւ: Սակայն իր Կատարինէ կնոջը խորամանկութիւնը զինքն աս վտանգէն ազատեց: Կատարինէ բոլոր իր ականակապ զարդերը Տաճկաց հրամանատարին պարգեւ տալով, զինքը շահեցաւ, որմէ ետքը Չարը նոյն տիկնոջ խորհրդեան համեմատ՝ անոր հետ բանակցութիւն ըրաւ ու Բրութի քովի խաղաղութեան դաշինքը դրաւ (1711, Յուլ. 21): Ասոր թէութիւններն էին: 1. Ազով բոլոր իր սահմաններովը Դրան ետ տրուի: 2. Սամարայի քով շինուած ամրութիւնները եւ մանաւանդ Դականրոգ հիմնայատակ կործանի: 3. Թող տրուի որ Կարոլոս ԺԲ. ազատութեամբ իր երկիրները դառնայ: — Կրնայ ըսուիլ որ նոյն խաղաղութեան դաշինքը դժբախտ թագաւորին գրեթէ Բուլթաւայի ճակատէն աւելի մեծ ցաւ պատճառեց. ինչու որ աստ իր յուսոյն վերջին նշոյլն ալ կ'ոչընչանար: Աճապարեց Պենտերէն ան կողմերն եկաւ. բայց միայն Ռուսի բանակին՝ գտնուած վտանգէն ազատելով՝ ետ քաշուիլը կրցաւ տեսնել: Սակայն տակաւին նոյն խաղաղութեան դաշինքը քակել տալու ակնկալութիւնը բոլորովին կորսընցուցած չէր: Իրօք ալ քանի մ'ամիս ետքը իր բաղձանքը կատարուելով, խաղաղութիւնը վերցուած էր (1711, Դեկտ. 17). մէյ մ'ալ ծովային տէրութեանց միջնորդութեամբ նորէն հաստատուեցաւ (1712, Ապր. 16), աս պայմանաւ որ Պետրոս Մեծ իր զօրքերը Լեհաստանէն քաշէ: Երկրորդ տարին Կարոլոս ԺԲ. Պենտերէն Տիմոդիքա (Տէմիրթաշ) տարուեցաւ (1713, Փետր. 10), ուր երկայն ժամանակ իբրեւ բանտարկեալ մնաց, վասն զի չէր ուզեր Դրան խորհրդեան համեմատ իր երկիրները դառնալ: Ասոր վրայ Տաճկաց եւ Ռուսաց մէջ յառաջուան խաղաղութեան դաշինքը նորէն հաստատուեցաւ (Յուլ. 3), որմէ ետքը նաեւ Լեհաց Աւգուստոս Բ. թագաւորին Դրան հետ ունեցած խնդիրները կարգի դրուեցան (1714, Ապր. 22): Ասանկով Կարոլոս ԺԲ.ին ակնկալութիւնը բոլորովին փճացաւ:

131. Շուէտի գերմանական երկիրներուն մէջ պատերազմ: Պրուշ պատերազմին մասնակից կ'ըլլայ: Շուէտի թագաւորը Տաճկաստանի մէջ իր ժամանակը կորսնցուցած ատեն, Հաակի դաշինքին դէմ իր բողոք ընելը՝ հիւսիսային կողմանց համար ծանրակշիռ հետեւանքներ ունեցաւ, ինչպէս յառաջ նշանակեցինք (129): Այն դաշինքը դնողները՝ Շուէտի Գերմանական գաւառներուն աչք տնկած ըլլալով, նոյն բողոքէն առիթ առին զանոնք ձեռք անցընելու, որով քանի մը տարի ետքը Պրուշի Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Ա. թագաւորն ալ Ռուսի եւ Շուէտի մէջ տակաւին չլմընցած պատերազմին մէջ սկսաւ մասնակցութիւն ունենալ, եւ այսպէսով նոյն պատերազմը մեծ ընդարձակութիւն առաւ: Կարոլոս ԺԲ.ին բողոքելէն քիչ մը վերջը Դանիայի ու Լեհի թագաւորները Բոմերանիա յարձակեցան (1711), եւ առաջինը չէ թէ միայն Պրեմէն ու Վէրտէն առաւ, հապա շուտ մը պատրուակ մը գտաւ Հոլշդայն գաւառն ալ զօրքով բռնելու (1712): Եւ թէպէտ Սդէէնպոք Շուէտ զօրապետը Դանիացւոց դէմ Կատեպուշի քով յաղթութիւն մ'ըրաւ (1712, Դեկտ. 12), որուն վրայ Ալդոնա քաղաքն անագորոյնութեամբ այրեց. բայց ետքը Ռուսաց, Սաքսոնիացւոց ու Դանիացւոց միացեալ զօրքը՝ զինքն իր բանակաւը Դէօննինկէնի քով պաշարեցին ու անձնատուր ըլլալու ստիպեցին (1713, Մայ. 16): Ասոնք ըլլալէն ետեւ, Պրուշ ալ՝ ինչպէս ըսինք՝ երեւան ելաւ, եւ Սդեդդին զօրօք բռնելու համար՝ Հոլշդայն-Կոդդորբի կառավարութեան հետ դաշինք դնելով (Յունիս 22), նոյնը քանի մ'ամիս ետքը բռնութեամբ գլուխ հանեց (Սեպտ. 29): Աս բանս թէպէտ չէզոք տէրութեան մը պաշտպանութիւնը պիտ'որ ըլլար, Ռուսաց նոյն տեղերը մտնելն արգելելու համար, բայց նաեւ Պրուշին՝ պատերազմին մէջ մտնելուն սկիզբն եղաւ, որն որ աս նիւթին վրայ Լեհաց ու Ռուսաց հետ ալ դաշինք դրաւ (Հոկտ. 6):

132. *Շուէտի ներքին շփոթութիւնները: Կարոլոս ԺԲ. Տաճկաստանէն ետ կը դառնայ:* Այն միջոցին Շուէտի մեծերը կ'ուզէին տէրութեան խնամապետ դնել իրենց թագաւորին Ուլրիկէ Էլէոնորա քոյրը եւ զանազան փորձեր ըրելէն ետեւ (1713, Դեկտ.), այս նպատակաւ խորհրդանոց մը գումարեցին: Արդ երբ որ Կարոլոս ԺԲ. այս բանս եւ իր գերմանական գաւառներուն ալ գրեթէ բոլոր ձեռքէն ելլելն իմացաւ, ալ չկրցաւ հանդարտ կենալ. միտքը դրաւ որ շուտ մը իր երկիրները դառնայ, յուսալով որ իր ներկայութեամբը չէ թէ միայն ներքին շփոթութիւնները կարգի կը դնէ, հապա պատերազմն ալ յաջողութեամբ յառաջ կը տանի: Ուստի եւ հինգ տարիէն աւելի Տաճկաստան մնալէն ետեւ, Տիմոդիգայէն ելաւ, եւ սահմաններուն վրայ իր մարդիկներէն բաժնուելով, մինակ երկու պաշտօնականներով՝ ծպտեալ սկսաւ ճամբորդութիւն ընել, Հունգարիայէն ու Գերմանիայէն գրեթէ միշտ ձիով յառաջ գնաց ու 15 օրուան մէջ Սդրալսունտ հասաւ (1714, Նոյեմ. 11), որն որ Գերմանական երկիրներէն ձեռքը մնացած գլխաւոր տեղն էր: Ստուգիւ յուսահատական էր իր վիճակը: Տասնուչորս տարուան պատերազմաւ՝ Շուէտ խիստ տկարացած եւ իր ամենէն հարուստ գաւառները կորսնցուցած էր. նոյն իսկ իր բուն հայրենի երկիրները՝ Արեւելեան ծովուն նոր տիրապետին, Պետրոս Մեծին, առջեւը բաց էին: Ի վերայ այսր ամենայնի ինք պատերազմը յառաջ տանելու դիտաւորութեան մէջ հաստատուն կը կենար:

133. *Հաննովէր եւ Անգղիա ալ Շուէտի դէմ կ'ելլեն: Շուէտք իրենց բոլոր գերմանական երկիրները կը կորսնցընեն:* Բայց նոյն ատեն իր թշնամիները շատցան եւ պատերազմը խիստ ընդարձակեցաւ ու ճիւղացաւ: Դանիացիք Պրեմէն ու Վերտէն Հաննովէրի ծախեցին (1715, Յունիս 26), այս թէութեամբ որ նոյն տէրութիւնը Շուէտի դէմ եղած պատերազմին մասնակից ըլլայ: Կարոլոս ԺԲ.ին այս բանիս համար

Գէորգ Ա.ին (Հաննովէրի կայսրընտրին ու Անգղիայի թագաւորին) դէմ զգացած դառնութիւնն ու դրդութիւնը պատճառ եղաւ որ Հաննովէրէն զատ՝ Անգղիա ալ հիւսիսային պատերազմին մէջ մտնէ: Իրօք ալ Անգղիացւոց՝ դէպ ի Արեւելեան ծով նաւատորմիղ մը խաւրելով՝ նոյն պատերազմին մասնակից ըլլալը, գըլխաւորաբար պատճառեցաւ Կարոլոս ԺԲ.ին՝ Անգղիայի վնասելու մտօք՝ չէզոք տէրութեանց նաւագնացութեան դէմ հանած սաստիկ հրովարտակներէն: Նոյն միջոցներուն Պրուս, Սաքսոնիա, Դանիա ու Հաննովէր մէջերնին դաշնաւորութիւն դրին (**1715**, Փետր.). եւ քիչ մը ետքը Հաննովէր ու Պրուս Ռուսի հետ ալ դաշնաւորեցան (Հոկտ. **28** եւ **30**): Դաշնակիցք Վիսմար ու Ստրալզունտ պաշարեցին: Կարոլոս ԺԲ. նոյն ատեն վերջին քաղաքին մէջ կը գտնուէր, զորն որ սաստիկ քաջութեամբ պաշտպանելէն ետեւ, տեսնելով որ ալ չկրնար դիմանալ, ձկնորսի նաւակով մը փախաւ, իր հայրենի երկիրները գնաց. եւ ինք հեռանալուն պէս՝ քաղաքն անձնատուր եղաւ (**1715**, Դեկտ. **12**): Վերջապէս Վիսմար, Շուետներուն Գերմանիայի մէջ ունեցած յետին քաղաքն ալ, թշնամեաց ձեռքն ինկաւ (**1716**, Ապր. **8**):

134. *Կարոլոս ԺԲ. եւ Կէօրց: Շուետ եւ Ռուսիա հաշտութեան վրայ գաղտ կը բանակցին:* Կարոլոս ԺԲ. աս վիճակը հասած ատեն, իրեն հարկաւոր եղածին պէս բարեկամ մը գտաւ, որն որ էր Հոլշդայն-Կոդդորբի պաշտօնեայ՝ Կէօրց սեպուհը: Խիստ քիչ կը պատահի որ երկու իրարու այսչափ անհաւասար մարդիկ մէկտեղ այսպէս անձկութեամբ կապուին. բայց քիչ ալ կը հանդիպի որ երկու հոգի իրարու աս աստիճանի կարօտութիւն ունենան: Թագաւորը վերջապէս հարկադրած էր տեսնելու որ ամէն բան սրով միայն չկրնար որոշուիլ: Պաշտօնեան իրեն սորվեցուց թէ իշխան մը խորագէտ քաղաքականութեամբ ու ելեւմտից ճարտարութեամբ ինչ բաներ գլուխ կրնայ հա-

նել։ Կարոլոս Կէօրցին հլու աշակերտ եղաւ, վասն զի աս վերջինն ալ իր կրիցը կը զիջանէր։ Շուետի մեծամեծներուն օտարաց վարչութեան դէմ ունեցած ատելութեան միտ չդնելով, Թագաւորը զինքը տէրութեան ներքին իրողութեանց գլուխը դրաւ. եւ նոյն պաշտօնեան կրցաւ տէրութեան համար վարկ ստանալ, որով եւ պատերազմը յառաջ տանելու միջոց ձեռք բերաւ։ Բայց չուզելով որ պատերազմն առանց որոշ նպատակի մ'ըլլայ, Թագաւորը համոզցուց որ Պետրոս Մեծին աշխարհակալած տեղերն իրեն թող տալով, հետը հաշտուի ու դաշնակցի. կը յուսար որ ասով թշնամեաց ամենէն զօրաւորէն ազատելէն ետեւ, միւսներուն հետ բանը դիւրութեամբ կրնան գլուխ տանիլ։ Աս խորհրդին յաջողելուն անով աւելի ակնկալութիւն կ'ունենային, որովհետեւ համաձայն էր Չարին մտացը, որն որ իր նպատակին հասած ըլլալով, ալ ամենեւին շահ մը չունէր Շուետի դէմ պատերազմը շարունակելու։ Արդէն ալ դաշնակիցք, եւ առանձինն Դանիա ու Անգղիա, սկսած էին Ռուսի դէմ անվստահութիւն ունենալ, որուն առիթները քիչ մը ետքը (135) կը տեսնենք։ Ռուսի եւ Շուետի միաբանելուն ակնկալութիւնն ասով աւելի կը մեծնար, որ նոյն գործքին ձեռք զարնող Կէօրց պաշտօնեան ասանկ ձեռնարկութեան մը խիստ յարմար էր ու Եւրոպայի ամէն կողմերը կապակցութիւններ ունէր։ Կէօրց Ալպէրոնիին հետ ալ անձուկ կապակցութեան մէջ մտաւ, զԳէորգ Ա. Անգղիայի գահէն վար առնելով՝ տեղը Ստուարդներուն ցեղը նորէն նոյն աստիճանը բարձրացընելու նպատակաւ (103)։ Արդ յառաջագոյն վերիվերոյ խօսակցելէն ետեւ, Շուետք եւ Ռուսք (Կէօրց սեպուհն ու Օստերման կոմսը) Ալանտի վրայ սկսան գաղտուկ բուն բանակցութիւններն ընել, որոնք գրեթէ մինչեւ կատարեալ որոշում հասած էին (1718, Մայ. — Օգոստ.)։ Ետքէն իմացուեցաւ որ մէջերնին եղած որոշմանց համեմատ, Շուետ իր կորսնցուցած գաւառներուն տեղ՝

Նորուեգիա եւ Հաննովէր պիտի առնու, միանգամայն Հոլշդայն-Կոդդորբի դուքսն ու Լեհաց Ստանիսլաւ թագաւորն իրենց աստիճանին մէջ պիտի հաստատուէին եղեր: Բայց նախախնամութիւնն ուրիշ կերպ որոշած է եղեր. Կարոլոս ԺԲ.ին մահն աս ամէն կարգադրութիւնները տակնուվրայ ըրաւ:

135. Պատերազմին վերջին դէպքերը: Նոյն պատահարը չպատմած, վերջին տարիներուն նշանաւոր դէպքերը տեսնենք, որոնք միանգամայն Դանիային եւ Անգղիային՝ Ռուսի դէմ ունեցած անվստահութեան առիթները բացայայտ առջեւնիս կը դնեն: Շուետի դէմ պատերազմ ընողներուն գրեթէ ամէնքն ալ իրենց բաղձանքին հասած էին. միայն Դանիա տակաւին կ՚ուզէր ասկից գրեթէ դար մը յառաջ կորսնցուցած տեղերն եւ առանձինն Շոնէն ձեռք բերել: Աս նպատակաւ Փրետերիկոս Դ. Պետրոս Մեծին հետ առանձինն դաշնակցեցաւ (1716, Յունիս): Չարը ստոյգ է նաւատորմիղով մը Սեէլանտ եկաւ. սակայն ուրիշ բան չըրաւ, բայց եթէ Կարոլոս ԺԲ.ին Նորուեգիա յարձակելը արգելելու օգնել. իսկ Դանիային՝ Շոնէնի դէմ ընելու ձեռնարկութեան օգնել չուզելով, նոյնը պարապ ելաւ (1716, Հոկտ.): Ասով իրենց մէջ անվստահութիւն մտնելով, Դանիացիք թող չտուին որ Ռուսի զօրքերը Սեէլանտի մէջ ձմերեն. որուն համար Պետրոս Մեծ իր բանակին մեծ մասովը Մեգլենպուրկ գաւառը բռնեց, որպէս զի նոյնը Գուրլանտի հետ փոխէ: Կայսեր աս ինքնակամ գործողութեան վրայ բոլոր դաշնաւորք պղպղեցան եւ չէին ուզեր որ Ռուսք Գերմանիայի մէջ հաստատուին: Իսկ Պետրոս Մեծ մէկալ կողմանէ Գէորգ Ա.ին՝ Պրեմէն ու Վերտէն ձեռք անցընելուն վրայ նեղացած ըլլալով, որն որ չէ թէ միայն Հաննովէրի, հապա նաեւ Անգղիայի համար խիստ ծանրակշիռ էր, իր ճամբորդութեան ատեն (114) շատ ջանաց Գաղղիան Անգղիայի դէմ իրեն վաստըկելու: Եւ թէպէտ Ամստերտամի դաշինքը դրաւ (1717, Օգոստ.

4), որն որ իբրեւ Ռուսաց՝ Արեւմտեան Եւրոպայի իրողութիւններուն մասնակցութիւն ունենալուն սկիզբը՝ խիստ նշանաւոր է. բայց Պետրոս Մեծին գլխաւոր նպատակին համար օգուտ մը չունեցաւ: Աս էր աւասիկ Անգղիային ալ՝ Ռուսի դէմ անվստահութիւն ունենալուն պատճառը:

136. Կարոլոս ԺԲ.ին մահն ու նկարագիրը: Հիմայ տեսնենք Կարոլոս ԺԲ.ին մահը: Նոյն Թագաւորը Ռուսի հետ որոշուածներուն գործադրութեան ձեռք զարնելու մտօք՝ Նորուեգիա արշաւանք մը սկսաւ (**1718**, Օգոստ.) ու ձմեռ ատեն Ֆրիտրիխսհալլէ քաղաքը պաշարեց: Բայց իր ժամը զարկած էր: Պաշարման մէջ իրիկուն մը ուշ ժամանակ նոյն քաղաքին առջեւի խրամներուն շինութեան նայած ատեն, գնդակէ մը զարնուելով մեռաւ (**1718**, Դեկտ. **11**): Կը կարծուի որ աս իր կենաց վերջ տուող գնդակը՝ մարդասպանի ձեռքէ եկած ըլլայ, ան ալ Շուետի ազնուականաց գլխին տակէն: Աս եղաւ Շուետի դիւցազնին վերջը, որն որ թէպէտ իբրեւ քաջ զինուոր ու ճարտար հրամանատար բոլոր ապագայ ժամանակներուն զարմանքը կը պատճառէ, բայց իբրեւ Թագաւոր՝ որն որ իր ժողովրդեան հայրն ու իր երկրին երջանկութեան ու յառաջադիմութեան գործի պէտք է ըլլալ, ամենեւին արդիւնք մը չունեցաւ: Իր քսանումէկ տարուան Թագաւորութեան հազիւ առաջին երկու տարիներն իր տէրութեան մէջ անցուց, բոլոր մնացած ժամանակը գրեթէ միշտ օտար տեղեր կը գտնուէր. որով կրնայ ըսուիլ թէ իր տէրութիւնն ամենեւին չկառավարեց, հապա միայն արշաւանքներ ըրաւ, ան ալ չէ թէ իբրեւ մեծ հրամանատար, հապա իբրեւ յանդուգն պատերազմող մը: Բոլոր հիւսիսային կողմերն ու արեւելքի մէկ մասին պատճառած անհնարին չարեաց մէջ, իր տէրութեան գլուխը բերած աններողելի կործանման մէջ, մարդկութեան համար միայն աս օգուտն ունեցաւ որ իր օրինակաւը ցուցուց թէ ինչչափ մնա–

սակար է բացարձակ իշխանութիւնը, երբ որ նոյնն ունեցողը՝ օրինաց եւ իրաւանց միտ դնելու տեղ, իր անզուսպ կրից ետեւէն կ՚երթայ եւ զանոնք գոհ ընելն իր գործքերուն նպատակ կը դնէ: Կարոլոսի պէս թագաւոր մը՝ ինչ օգուտներ չէր կրնար ընել իր ժողովրդեան, եթէ իր քաջութիւնը խոհեմութեամբ եւ արդարասիրութեամբ չափաւորուած ըլլար:

137. Խաղաղութեան դաշինքներ: Ինչպէս ըսինք, Կարոլոսի մահուամբ ամենայն ինչ տակնուվրայ եղաւ: Շուետի ազնուապետականք իշխանութիւնն իրենց ձեռքը բերածնուն պէս (117), Կարոլոս ԺԲ.ին հաւատարիմ բարեկամն ու պաշտօնեան՝ Կէօրց սեպուհը դահճի ձեռքով մէջտեղաց վերցուցին (1719, Փետր. 28) ու բոլորովին նոր քաղաքականութիւն մը սկսան: Ռուսի հետ եղած կապակցութիւնները քակեցին. բայց ճանչնալով որ իրենք իրենցմէ բան մը չեն կրնար գլուխ հանել, դաշնակցութեամբ մը Անգղիայի հետ կապուեցան (1719, Յուլ. 22), եւ նոյն տէրութեան միջնորդութեամբը հետզհետէ Հաննովէրի, Պրուշի ու Դանիայի հետ նախ վերիվերոյ որոշումներ ու զինադադար ըրին ու ետքը կերպական խաղաղութիւն. իսկ Լեհաստանի հետ եղած զինադադարը՝ նոյն ատեն խաղաղութեան դաշինքի չփոխուեցաւ: Ա. Հաննովէրի հետ (1719, Նոյեմ. 20), որով նոյն տէրութիւնը Պրեմէն ու Վերտէն կը պահէ, Շուետին մէկ միլիոն թալէր վճարելով: Բ. Պրուշի հետ (1720, Փետր. 1), որով աս տէրութիւնը Ստեդդին ու Բոմերանիայի յառաջակողմը կը պահէ մինչեւ Բէէնէ, նոյնպէս Վոլլինի եւ Ուսետոմի կղզիները, Շուետին երկու միլիոն թալէր վճարելով: Գ. Դանիայի հետ (1720, Յուլ. 14), որով նոյն տէրութիւնը Հոլշդայն-Կոդդորբի ցեղէն առած Շլեզուիկ գաւառը կը պահէ, բայց Շուետէն առած երկիրները ետ կը դարձնէ. իսկ Շուետք Սունտի վրայ մաքսի ազատութիւն ունենալու իրաւունքէն կը հրաժարին եւ 600,000 թալէր կը վճարեն:

Գաղղիա ու Անգղիա Դանիայի երաշխաւոր կ'ըլլան Շլէզուիկի ստացուածին վրայ. Շուետ ալ խօսք կու տայ որ Հոլշդայն-Կոդդորբի դքսին գործնական օգնութիւն չ'ընէր: Գ. Լեհին հետ եղած զինադադարի դաշամբ (1719, Նոյեմ. 7), Աւգոստոս Բ. իբրեւ Լեհաստանի թագաւոր կ'ընդունուի եւ կ'որոշուի որ ամէն բան Օլիվայի խաղաղութեան դաշանց (Հատ. Ա. 212) վիճակը դարձուի. իսկ Լեսինսքի՝ թագաւորի տիտղոսը կը պահէ եւ մէկ միլիոն թալէր կ'առնու: — Ինչպէս աս պայմաններէն կը տեսնուի, նոյն խաղաղութեան դաշինքները Շուետի խիստ ծանր նստեցան. բայց ան ալ ստոյգ է որ ուրիշ պարագաներէն զատ՝ աս ալ նոյնին շատ օգնեց որ ազնուապետականք իրենց ձեռք անցուցած իշխանութիւնը հանդարտութեամբ վայելելու համար՝ ամենայն ինչ յանձն առին, եւ գրուած դաշինքներուն մէջ աւելի իրենց շահուն նայեցան, քան թէ տէրութեան պատուոյն ու շահուն: — Բանը կը մնար ամենէն զօրաւոր ու ամենէն վտանգաւոր թշնամւոյն հետ խաղաղութիւն ընելու վրայ: Աս ալ գլուխ ելաւ. բայց ինչպէս կրնայ ենթադրուիլ, մէկալ բոլոր խաղաղութեան դաշանց պատճառածէն աւելի զոհեր պատճառելով, մանաւանդ որ Պետրոս Մեծ նոյն խաղաղութիւնն ընելու ստիպեց Ֆինլանտիայի ծովեզերաց վրայ գործած զարհուրելի ապականութիւններովը (1719—1721), զորոնք Անգղիայի օգնական նաւատորմիղը չէր կրցեր արգելել: Նիստէդի խաղաղութեան դաշինքը (1721, Սեպտ. 10) գլուխ տարաւ ան գործքը, որուն կատարման Պետրոս Մեծ քսան տարիէ վեր կ'աշխատէր: Նոյնին պայմաններն ասոնք են: 1. Շուետ Ռուսի թող կու տայ Լիւոնիա, Էսթլանտ, Ինկերմանիա ու Կարելիա, Վիպորկլէնի մէկ մասը՝ Էօզէլ, Տակոէ ու Մոէն կղզիներով, միանգամայն Կուրլանտի սահմաններէն մինչեւ Վիպորկ եղած բոլոր ուրիշ կղզիները: 2. Ասոր հակառակ Ռուսք Ֆինլանտիա գաւառը Շուետի ետ կու տան եւ երկու միլիոն թալէր կը վճարեն:

3. Զարը կը խոստանայ որ Շուէտի ներքին իրողութեանց չխառնուի: 4. Լեհաստան ու Անգղիա ալ աս խաղաղութեան դաշանց մէջ կը բովանդակուին:

138. Պատերազմին հետեւութիւնները: Ռուսիա: Նյստատի կերպով յառաջ վարուած եւ աստնկ վերջացած պատերազմի մը պարզապէս պատմութիւնը՝ բաւական է հիւսիսային կողմանց վիճակին կրած փոփոխութիւնները բացայայտ ցուցընելու: Բայց կրնայ ըսուիլ որ նոյն տեղաց տէրութիւններուն ապագայ վիճակն այնչափ պատերազմին անընդմիջական շահերովն ու կորուստներովը չորոշուեցաւ, որչափ նոյն պատերազմին ատենը եւ ըստ մեծի մասին նոյնին պատճառաւ բուն տէրութեանց մէջ ծագած ներքին փոփոխութիւններով: — Առանց հակառակութեան Ռուսիա հիմայ բոլոր հիւսիսային տէրութեանց մէջ առաջինն էր, եւ Շուէտին կորսընցուցած մեծ տէրութեան աստիճանն՝ ինք ստացած էր: Նոյն հսկայակերպ պետութեան տիրապետն՝ եթէ իր բոլոր ժողովուրդը չէ նէ՝ գոնէ իր բանակն ու իր նոր Պետրոբուրգ մայրաքաղաքը Եւրոպականացուցած էր. Եւրոպա կը զգար որ Ռուսիա իրեն մօտեցած է: Բայց գլխաւորաբար հիւսիսային կողմանց համար Ռուսին Արեւելեան ծովուն իշխանութիւնը ձեռք բերելը՝ ամենէն ծանրակշիռ բանն էր: Քանի որ Ռուսք իրենց նորահաստատ նաւատորմիղովը նոյն ծովուն մէջ կը պտըտէին, Շուէտի զօրութիւնն ինք իրմէ կոտրած էր: Մարդ չէր կրնար նոյն ատենէն գուշակել թէ Ռուսիայի աս առաւելազանց զօրութիւնն ինչ հետեւութիւն պիտ'որ ունենայ. որովհետեւ աս բանս իր տիրապետներուն բնաւորութենէն կախում ունէր: Ի վերայ այսր ամենայնի իր գործունէութեան շրջանն երկայն ժամանակ հիւսիսային կողմերը մնաց. իր ծովային զօրութիւնն Արեւելեան ծովէն անդին չէր հասնէր, իսկ ցամաքային զօրութիւնը՝ միայն դրացի ազգերուն զարհուրելի էր: Բայց Պետրոբուրգի շինուիլն ու Արեւելեան ծովուն ուրիշ նաւա-

հանգիստներուն՝ Ռուսաց ձեռքն անցնիլը, պետութեան մէջ մեծ փոփոխութեան ու յառաջադիմութեան առիթ եղան. ինչու որ անոնցմով ճամբայ բացուեցաւ թէ երկրին բերքերուն դուրս ելլելուն եւ թէ օտար վաճառաց ներս մտնելուն։

139. Ուրիշ հիւսիսային տէրութեանց վրայ պատերազմին ըրած ազդեցութիւնը։ Ռուսի մեծնալուն եւ ըրած շահուն չափը՝ Շուետին ըրած կորստին մեծութիւնը բացայայտ կը ցուցընէ։ Շուետ ճիւղերը կտրուած ծառի մը կը նմանէր։ Մեծ եւ սաստիկ էին աս քսան տարուան զարհուրելի պատերազմին իրեն տուած վէրքերը, զորոնք գոնէ ըստ մասին բժշկելու համար ներքին հանդարտութիւն ու իմաստուն եւ ճարտար վարչութիւն պէտք էր։ Բայց դժբախտութեամբ՝ պատերազմի հարուածներէն ընդունած վէրքերն առանձին չմնացին, եւ իրեն հարկաւոր եղած հանդարտութեան ու ճարտար դարմաններուն տեղ՝ պատերազմին վէրքերէն աւելի սաստիկ վէրքեր վրայ եկան։ Չափազանց բացարձակ իշխանութիւնը, որն որ կրնայ ըսուիլ թէ պատերազմին գլխաւոր պատճառն եղած էր, ստոյգ է Կարոլոս ԺԲ.ին մահուամբը վերջացաւ. բայց աս բանիս գլուխ ելլելու կերպը՝ նոյն բացարձակ իշխանութեան պատճառածէն աւելի չարիքներու պատճառ եղաւ (117)։ — Աւելի տխուր տեսարան մ'առջեւնիս կը բացուի Լեհաստանի մէջ։ Նոյն դժբախտ երկիրը թէ արտաքին եւ թէ քաղաքային պատերազմներով աւեր անապատ դարձած էր. իսկ անոնց ետեւէն եկող սով ու ժանտախտը՝ թող չտուին որ խաղաղութեան ատենն ալ քիչ մը ոգի առնու եւ վրայ գայ։ Ուրիշ չարիք մ'ալ ան էր, որ Շուետի պատերազմը տէրութեան մէջ կրօնական կռիւներուն սաստկանալուն ալ պատճառ եղած էր, եւ հոս ալ կրօնական կողմնակցութիւնք քաղաքական կուսակցութեանց դառնալով, ամէն բան տակնուվրայ կ'ընէին։ — Աս միջոցին Պրուսի նոր միապետութիւնն աղէկ կը հաստատուէր։

Շուէտի տկարանալովը՝ նոյն տէրութիւնը վտանգաւոր դրացիէ մ'ազատած եւ անոր աւարին մէկ մասովը մեծցած էր։ Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Ա. իր շռայլ ու պերճասէր հօրը յաջորդելէն ետեւ, հոն ալ գրեթէ Ռուսիա եղածին պէս՝ նոր պայծառութիւն մը սկսաւ, թէեւ բոլորովին ուրիշ կերպով։ Պետրոս՝ մեծը մեծով կը շինէր. իսկ հոս համեմատութեամբ պզտիկէն՝ նոյնպիսի մեծ բան մը յառաջ պիտի բերուէր։ Ասկից ինք իրմէ կը հետեւէր որ ճարտար տնտեսութիւնը Պրուշի տէրութեան հիմունքը պէտք էր ըլլալ։ Աս տէրութեան աշխարհագրական դիրքն անանկ էր, որ չէր կրնար որոշուիլ թէ արդեօք աւելի արեւելքի՞, չէ նէ արեւմուտքի կը վերաբերի։ Պէտք էր որ հաւասարապէս երկուքին իրողութեանց ալ մասնակից ըլլար. միայն ծովային տէրութեանց գործողութիւններն ու Տաճկաց պատերազմներն իր սահմանէն դուրս էին։ Անոր փորձը նոյն իսկ Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Ա.ին առենն ալ տեսնուեցաւ։ — Դանիա հիւսիսային տէրութեանց մէջ ամէնէն նուազ փոփոխութիւն կրողն եղաւ։ Սոյդ է աս պատերազմաւ Շլեզուիկ գաւառը ձեռք բերաւ, զորն որ իրեն հետ կատարեալ միացուց. բայց ժամանակ պիտի գար, որ Հոլշդայն-Կոդդորբի ցեղը՝ նոյն գաւառին համար իրեն խիստ մեծ հոգեր պատճառել կրնալու վիճակի մէջ պիտի գտնուէր։

140. Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը։ Վերջին խաղաղութեան դաշինքներով՝ բոլոր վիճի տակ եղած խնդիրները կարգաւորուած էին. Ռուսի զօրութիւնն ու Շուէտի տկարութիւնն ալ այնչափ մեծ էին, որ վերջինը եւ ո՛չ մտքէն կրնար անցընել որ կրածներուն ոխն առնելու փորձ մ'ընէ։ Ասանկով հիւսիսային կողմերը նոր պատերազմ կամ կռիւ ելլելու առիթ չկար. մանաւանդ որ Պետրոս Մեծին երկու յաջորդներուն, Կատարինէ Ա.ին ու Պետրոս Բ.ին իշխանութեան առենը, կառավարութիւնն արտաքին քաղաքականութեան այնչափ չէր զբաղեր. որովհետեւ

իրենց իրարու յաջորդող Մենչիքով ու Տոլկորուքի պաշտօնեաները, որոնց ձեռքն էին տէրութեան բոլոր գործքերը, աւելի իրենք իրենցմով կը զբաղէին, եւ արտաքին քաղաքականութիւնը հոգերնին չէր: Նաեւ Կատարինէ կայսրուհւոյն՝ Աւստրիայի հետ կապուիլն (109), իսկզբան առանց հետեւութեան մնաց: — Բայց Աննա կայսրուհւոյն Ռուսիայի գահն ելլելովը (116), իրաց կերպարանքը բոլորովին փոխուեցաւ: Նոյն ատեն կազմուող օտարականաց դաշնքին անդամներուն ակնկալութիւններն ու խորհուրդները՝ ստոյգ է իրարմէ տարբեր էին, բայց ամէնն ալ պետութեան փառաւորութեան կարօտութիւն ունէին: Եւ որովհետեւ Ռուսիայի քաղաքականութեան գաղտնիքներուն թափանցած էին, անոր համար նոյն փառաւորութիւնն արտաքին յարաբերութեանց մէջ կը փընտռէին. մանաւանդ որ իրենցմէ ոմանք Պետրոս Մեծին դպրոցին մէջ կրթուած մարդիկ էին:

141. Գուրլանտիայի խռովութիւնք ու Լեհաստանի յաջորդութեան պատերազմ: Արտաքին քաղաքականութեան գործունէութեան առիթ մը տուաւ Գուրլանտիայի դքսութիւնը: Աս երկիրը Լեհաստանի աւատապետութեան տակ ըլլալով (Հատ. Ա. 131, 138), նոյնին մէջ տիրող Գեդդլերեան ցեղին սպառած ատենը՝ Լեհաստանի պիտ'որ իյնար: Որովհետեւ աս սպառումը վերահաս էր, անոր համար երկրին կարգաժողովը, դքսութեան՝ Լեհաստանի հետ միանալը արգելելու համար, իրենց Փերդինանդ դքսին կենդանութեան ատենը՝ Սաքսոնիայի Մաւրիկ կոմսը, Աւգոստոս Բ. Թագաւորին բնական որդին, անոր յաջորդ ընտրեց (1726): Բայց Մաւրիկ չկրցաւ իր աս աստիճանին մէջ հաստատուն մնալ, որովհետեւ չէ թէ միայն Ռուսք՝ որոնք Աննա Իւանովնա, այրի դքսուհւոյն (116), նոյն դքսութենէն պահանջած մէկ պարտքին պատճառաւ՝ երկիրը զօրօք բռնած էին, զինքը մերժեցին, հապա նաեւ Լեհաստան ալ իր ընտրութիւնն անվաւեր սե-

պեց: Փերդինանդ մեռնելէն ետեւ (1737) կարգաժողովը դարձեալ դքսութեան՝ Լեհաստանի հետ միանալուն դէմ դրաւ. Ռուսաց Աննա կայսրուհին ալ նոյն պարագան իր օգտին գործածելով, ջանաց դքսութեան աստիճանն իր Պիրոն մտերմին անցընել, որն որ Ռուսի ազդեցութեամբ դուքս ընտրուեցաւ: — Այս շփոթութիւնք կարգի չդրուած, աւելի մեծ շփոթութիւն մ'ելաւ, երբ որ Աւգոստոս Բ.ին մահուամբը (1733) Լեհաստանի թագաւորական գահը դատարկացաւ: Ազգը՝ միայն Լեհ մը կ'ուզէր. ուստի եւ Գաղղիայէն առաջնորդուելով, զարմանալի միաբանութեամբ մը՝ երկրորդ անգամ թագաւոր ընտրեց Լուդովիկոս ԺԵ.ին աները (108) Ստանիսլաւ Լեշինսքին (1733, Սեպտ. 12), որն որ գաղտուկ Լեհաստան եկած էր: Բայց Աւգոստոս Բ.ին համանուն որդին Ռուսիան իր կողմը վաստըկեցաւ՝ Գուրլանտիայի դքսութիւնը Պիրոնին խոստանալով, նոյնպէս Աւստրիան ալ իրեն շահեցաւ՝ Կարոլոս Զ.ին դրած յաջորդութեան նոր կարգաւորութիւնն ընդունելով: Ասկից զատ երկու կայսրութիւնք ալ անոր համար զէնքը կ'ուզէին, որպէս զի Ստանիսլաւ թագաւոր ըլլալով՝ Գաղղիայի ազդեցութիւնը Լեհաստանի մէջ չաւելնայ: Արդ կայսրընտիրը Ռուս բանակաւ մը Լեհաստան եկաւ ու սակաւաթիւ ազնուականներէ թագաւոր ընտրուեցաւ (Հոկտ. 5). իսկ Ստանիսլաւ ստիպեցաւ Տանցիկ փախչիլ, ուր Ռուսք հասան եւ քաղաքը պաշարեցին: Թագաւորը Գաղղիայէն օգնութեան կը սպասէր, որն որ թէպէտ երկայն ատենէ ետեւ հասաւ, բայց այնչափ քիչ բան էր, որ չկրցաւ զէնքը պաշտպանել եւ Տանցիկ քաղաքն ազատել Ռուսաց ձեռքէն, որոնք վերջապէս նոյնն առին (1734, Յունիս 30): Սակայն արդէն Ստանիսլաւ յառաջագոյն գեղացւոյ զգեստով քաղաքէն ելած (Ապր. 30) Քէօնիկսպէրկ փախած էր, ուսկից Գաղղիա անցաւ եւ ետքէն Լեհաստանի վրայ ունեցած բոլոր իրաւունքներէն հրաժարելով, Վիէննայի խաղաղութեան դաշինքով

Լոթարինգիայի դուքս եղաւ (112)։ Աւգոստոս Գ. ալ նոյն խաղաղութեան դաշինքով ամէն տէրութիւններէն ճանչցուեցաւ։ Բոլոր խնդիրը կարգի դրուեցաւ Հաշտութեան խորհրդանոցով (1736, Յուլ.), եւ հազիւ կրցան Լեհք օտար զօրքերէ ազատիլ. բայց ան ատենէ ետեւ Ռուսի ազդեցութիւնը նոյն երկրին մէջ հաստատուն մնաց եւ միշտ աւելի մեծցաւ։ Իսկ Գաղղիացիք թէպէտ վերոյիշեալ Վիէննայի խաղաղութեան դաշինքով նիւթական մեծ շահ ըրին. բայց Լեհաստանի մէջ կորսնցուցած ազդեցութիւննին մէյ մ'ալ չկրցան ձեռք բերել։

142. Օսմանեան պատերազմ։ Պելկրատի խաղաղութիւն։ Լեհաստան այսպէս ողորմելի կերպով ընթացած եւ Շուետի մէջ կողմնակցութեանց կռիւները պատրաստուած ատեն, Ռուսաստան իր զօրութիւնը Տաճկաց դէմ դարձուց։ Արքունեաց կողմնակցութիւնները՝ ալ նոյն ատեն յարմար սեպեցին Պետրոս Մեծին հին խորհուրդները գլուխ տանելու ձեռք զարնել, եւ Բրութի քով դրուած դաշանց (130) ոխը հանելով՝ Ռուսի իշխանութիւնը մինչեւ Սեւ ծով տարածել։ Ժամանակն աս ձեռնարկութեան նպաստաւոր կ'երեւար, որովհետեւ Դուռն Ասիայի մէջ Նատըր Շահ աշխարհակալին հետ պատերազմի բռնուած էր. բայց ելքը ցուցուց որ հաշիւնին կատարեալ աղէկ չէին ըրեր։ Իրենց նպատակներէն մէկն ալ ան էր որ Մինիխ կոմսն իբրեւ հրամանատար նոյն պատերազմին զբաղեցընելով, արքունիքէն հեռացընեն։ Այս հինգ տարուան չափ տեւող պատերազմին մէջ (1735—1739) յաջողութիւնը խիստ փոփոխական եղաւ։ Առաջին տարին Ռուսաց Խրըմ ըրած արշաւանքը պարապ ելլելէն զատ, իրենց բանակին կէսը կորսնցընել տուաւ։ Հետեւեալ տարին Մինիխի հրամանատարութեամբ Ազոֆ առին (1736, Յուլ. 1) եւ Խրըմի մէջ յառաջացան, բայց չկրցան նոյն երկիրը պահել։ Տնիեբերի բերաններուն քովերը հաստատուեցան, նոյնպէս շատ մարդ կորսըն-

ցընելով՝ Օչագովի բերդը յարձակմամբ առին (1737, Յուլ. 12) ու հոն ալ հաստատուեցան: Բայց յաջորդ (1738) տարւոյն արշաւանքը շատ դժբախտ եղաւ, Ուգրանիայի ամայի կողմերը պաշարի պակասութենէն ու ժանտամահէն կրուած վնասներով. որուն վրայ Ռուսք ստիպեցան նաեւ Օչագովի բերդը հիմնայատակ կործանել: Իսկ անկէ ետքը դարձեալ սկսան յաջողութիւն ունենալ. Տնիեստերի վրայէն անցնելով, Ստաւուչանէի քով մեծ յաղթութիւն ըրին (1739, Օգոստ. 28), որուն հետեւանքն եղաւ Խոչիմի տիրելնին եւ Մոլտաւիա առնելնին: — Նոյն միջոցին Աւստրիա ալ, Կատարինէ Ա.ին հետ գրուած դաշնաւորութիւնն (109) առիթ առնելով, պատերազմին մասնակցիլ ուզեց: Բայց իր աշխարհակալութեանց ակնկալութեան մէջ խիստ խաբուեցաւ: Տաճիկները շուտով իմացան որ իրենց զարհուրելի թշնամին, Եւգինէոս իշխանը (†1736, Ապր. 20) Աւստրիական զօրաց գլուխը չէ, եւ դաշնաւորաց մէջ եղած նախանձն իրենց օգտին գործածեցին: Աւստրիացւոց արշաւանքները (1737—1738) գրեթէ բոլոր դժբախտ երթալով, Սերուիայէն, Պոսնիայէն ու Վալաքիայէն մերժուեցան: Տաճիկները Գրոցգայի քով Աւստրիացւոց դէմ մեծ յաղթութիւն ընելէն ետեւ (1739, Յուլ. 23), եկան Պելկրատ պաշարեցին: Աս ամէն դժբախտ դիպուածներէն ստիպուած՝ Աւստրիական զօրապետներն աճապարեցին խաղաղութիւն ընելու, հաւանականագոյնս Կարոլոս Զ.ին Մարիամ Թերեզիա աղջկան խորհրդովը, որն որ իր հօրը տկար առողջութեան վրայ մեծ հոգի մէջ կը գտնուէր Բայց իրենց տրուած հրահանգներէն ալ անդին անցան: Նոյն խաղաղութեան դաշինքը գրուեցաւ Պելկրատի քով, Գաղղիայի միջնորդութեամբ (1739, Սեպտ. 18) աս պայմաններով. Աւստրիա՝ Պելկրատ, Օրշովա ու Սապաչ քաղաքները Դրան ետ կու տայ եւ Սերուիայէն ու Վալաքիայէն կը քաշուի. սոր հակառակ Պանաթ իր ձեռքը կը մնայ: Ասանկով Աւստրիա-

ցէք Նուգինէոսի յաղթութեանց բոլոր պտուղները կորսնցուցին: — Իրենց դաշնակցաց այսպէս խաղաղութիւն ընելովը, Ռուսք ալ ստիպեցան խաղաղութիւն ընելու (1739, Դեկտ. 28), որով թէպէտ Ազոֆ պահեցին, բայց ամրութիւնները հիմնայատակ կործանած, եւ Ուգրանիայի մէջ իրենց սահմաններն ընդարձակեցին. իսկ ուրիշ բոլոր առած տեղերնին ետ դարձուցին: Աս կերպով Խրըմ առնելու եւ Սեւ ծովու եզրներուն վրայ հաստատուելու խորհուրդնին պարապ ելաւ կամ աւելի ուշ ժամանակի մնաց: Ի վերայ այսր ամենայնի Բրութի քով դրուած խաղաղութեան դաշանց ոյժն ըստ մասին առնուած եւ անոր նախատինքը վերցուած էր: Աս վերջին պատերազմը Ռուսաց որչափ ծանր նստեցաւ ալ նէ, իրենց զօրութիւնն երեւցած էր եւ իրենց զօրքերը՝ կատարելագործուած. անոր համար ալ առանց իրաւանց չէ որ Մինիխ՝ Հիւսիսային Նուգինէոս կը կոչուի:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Գ. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(1700—1740)

143. Գաղթականութեանց ծանրակշռութիւնը կ'աւելնայ: Եւրոպական տէրութեանց մէջ նոյներուն պատճառաւ գրգռութիւնը կը սաստկանայ: Եւրոպացւոց գաղթականութիւններն աս ժամանակի միջոցին մէջ ո՛չ տարածութեան կողմանէ ընդարձակուեցան, ո՛չ ալ ստացուածոց սեպհականութեան կողմանէ երեւելի փոփոխութիւն մը կրեցին, բաց ի Գաղղիացւոց՝ Անգղիայի թող տուած քանի մ'երկիրներէն: Բայց ներքին աճման ու յառաջադիմութեան նկատմամբ՝ մեծ փոփոխութիւն ունեցան: Գաղթականութեանց եւ գլխաւորաբար Արեւմտեան Հնդկաստանի բերքերն Եւրոպայի մէջ ան աստիճանի սաստիկ գործածութեան մէջ մտան, որ ամէն ակնկալութենէ վեր էր: Աս աճման հետ հաւասար աստիճանաւ մեծցաւ մշակութեան դըրգիռը. համաշխարհական վաճառականութիւնն ալ բոլոր ինքեան նոյնին հետ կապուած ըլլալով, շատ տէրութիւնք սկսան գաղթականութիւններն իրենց վաճառականութեան եւ նոյն իսկ իրենց քաղաքական մեծութեան հիմը սեպել: Ասանկով գաղթականութեանց ծանրակշռութիւնը մեծնալով, քաղաքականութեան վրայ իրենց ունեցած ազդեցութիւնն ալ շատ աւելցաւ: Բայց մի եւ նոյն աստիճանաւ՝ գաղթականութիւն ունեցող տէրութեանց՝ իրարու դէմ նախանձն ու ոսոխութիւնն ալ կը սաստկանար: Անցեալ ժամանակի միջոցին մէջ պատերազմի ատեն մայր երկիրներուն կռիւները մինչեւ իրենց գաղթականութիւնները կը տարածուէին. իսկ աս ժամանակի միջոցին մէջ առաջին անգամ պատերազմ եղաւ միայն գաղթականութեանց պատճառաւ (150), եւ աս գաղթականութեանց մէջ պատահած կռիւներն ու երկպառակութիւնները՝ նոյն

իսկ Եւրոպայի մէջ պատերազմ պատճառեցին: — Ստոյգ է գաղթականութիւն ունեցող տէրութիւնք դեռ բոլորովին մեկդի չէին ձգած անպահանջողութիւնը՝ որով չէին ուզեր որ իրենցմէ ուրիշ տէրութիւնք իրենց գաղթականութեանց հետ առեւտուր ընեն. բայց ըստ մասին իրենց գաղթականութիւններուն՝ ուրիշ տէրութեանց գաղթականութիւններուն հետ ըրած մաքսանենգութեան աչք կը գոցէին, ըստ մասին ալ հարկաւորութենէ կը ստիպուէին վաճառականութեան նկատմամբ մեծագոյն ազատութիւն շնորհել: Այսով արդէն փոփոխ գրգռութիւնն արթուն կը մնար. բայց նոյն գրգռութեան աւելի սաստկանալուն առիթ կու տար գաղթականութեանց երկիրներուն աշխարհագրօրէն իրարու սահմանակից, մանաւանդ թէ անոնց սահմաններուն իրարու մէջ մտած ելած ըլլալը, առանձինն Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ: Բախտին զարմանալի դիպուածովն անանկ եղած էր որ Արեւմտեան Եւրոպայի տէրութիւնք ճիշդ մի եւ նոյն տեղերը տնկած էին իրենց պարտէզները, ուր աշխատութեամբ այնպիսի բերքեր յառաջ կը բերէին, որոնք երկրիս գրեթէ ամէն կողմերն իրենք իրենցմէ կը բուսնին ու յառաջ կու գան:

144. Անգղիացւոց գաղթականութիւնք: Արեւմտեան Հնդկաստանի ու Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութիւնները: Այս ժամանակներն առանձինն տէրութիւններէն՝ Անգղիա նախ կը սկսի գաղթականութեանց վաճառականութեան նկատմամբ արտաքոյ կարգի պայծառանալ: Ուտրեխտի խաղաղութեան դաշինքով (94, Ա. 4) ձեռք բերած թոյլտուութիւններն ու ստացուածները՝ զանազան նկատմամբ իրեն մեծ առաւելութիւն տուած էին: Սպանիայի հետ դրած դաշինքով (95, Ա. 2), երեսուն տարի Սպանիական Ամերիկա Սեւ գերի մատակարարելու եւ Բորդոյ Պելլոյի վաճառանոցը յաճախելու թոյլտուութիւնը, թէպէտ ըստ ինքեան արտաքոյ կարգի շահաբեր բան մը չէր, բայց մաքսանենգութեան անանկ ճամբայ կը բանար,

որ անով Սպանիական Հարաւային Ամերիկայի գրեթէ բոլոր վաճառականութիւնն Անգղիացւոց ձեռքն անցաւ: Նոյն դաշինքը դրուելէն երկու տարի յառաջ Հարաւային ծովու ընկերութիւնը հաստատած էին (1711, Օգոստ. 1), որն որ Օրինոգոյի հարաւային կողմէն սկսեալ՝ Ամերիկայի արեւելեան ու արեւմտեան ծովեզրներուն բոլոր վաճառականութեան արտօնութիւնն ընդունեցաւ: Արդ աս ընկերութիւնն Ուդրեխդի խաղաղութենէն ետքը՝ վերոյիշեալ պարագայով շատ պայծառացաւ. բայց ասոր Սպանիական Ամերիկայի հետ ըրած առուտրով՝ աւելի ընկերութեան գործակալներն ու պաշտօնատեարքը կը հարստանային, քան թէ բուն ընկերութիւնը: — Անգղիացւոց Արեւմտեան Հնդկաստան ունեցած գաղթականութիւններն աս ժամանակի միջոցին մէջ քիչ յառաջադիմութիւն ըրին, նաեւ անոնց մէջ խահուէի մշակութիւնը մտնելէն ետեւ ալ (1732): Իրենց Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութեանց՝ գաղղիական կղզիներու հետ մաքսանենգութիւն ընելն եւ աս վերջիններուն սաստիկ պայծառանալը, Անգղիացւոց ստացուածներուն յառաջադիմութեան արգելք կ՚ըլլային: Բայց աս պարագան անոնց ապագայ պայծառութեան հիմը դրուելուն առիթ տուաւ. որովհետեւ խորհրդանոցն ասով ստիպեցաւ իրենց անանկ թոյլտուութիւններ ու շնորհումներ ընել, որոնցմով՝ վաճառականութեան վրայ դրուած խիստ ճնշողական կապերը քիչ մը մեղմացան: Շատ աւելի յառաջ գացին Հիւսիսային Ամերիկայի ծովեզերաց վրայ եղող Անգղիական գաղթականութիւնք: Թէպէտ մայր երկիրն անոնց առուտուրն ալ կ՚ուզէր միշտ միայն իրեն պահել, բայց ծովեզերաց ընդարձակութիւնը, գաղղիական եւ աւելի եւս սպանիական գաղթականութեանց դիրքն ու մօտաւորութիւնն անկարելի կ՚ընէին այնչափ շահաբեր եղող մաքսանենգութեան արգելուիլը: Աս Հիւսիսային Ամերիկայի գաւառներուն ամէնն ալ ընդհանրապէս աղէկ կը ծաղկէին. բայց ծաղկումն աւելի

մեծ էր դէպ ի Հարաւ եղողներուն մէջ: Մատակասգարէն նախ Գարոլինա գաւառներուն մէջ խոթուած բրնձի մշակութիւնն (1702) ասոր շատ օգնեց: Նոր գաղթականները, որոնց մէկ մասը Գերմանիայի Հարաւային կողմերէն կու գային, պատճառ եղան Գէորգիա գաւառին՝ Հարաւային Գարոլինա գաւառէն բաժնուելով առանձին գաւառ սեպուելուն (1732):

145· *Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւն: Աւստրական քաղաքականութեան փոփոխութիւնը:* Արեւելեան Հնդկաստանի վաճառականութիւնը մեծ փոփոխութիւն կրեց: Ստոյգ է աս ժամանակի միջոցին մէջ ալ Անգղիացիք տակաւին իրենց Հնդկաստանի մեծամեծ ստացուածները ձեռք բերած չէին. հապա բոլոր բոլոր ունեցածնին էր Պոմպայ, Մատրաս, Պէնկալայի մէջ Գուլիելմոսի բերդը (Ֆորդ Ուիլեըմ) եւ Սումադրայի վրայ Պէնքուլէն: Միայն թէ Արեւելեան Հնդկաստանի հին ու նոր ընկերութեանց մէջ եղող հանապազօրեայ կռիւը, որն որ քաղաքական ծանրակշռութիւն ալ առած էր, որովհետեւ Հուիկներու կողմնակցութիւնը՝ նոր ընկերութեան, իսկ Թորիներու կողմնակցութիւնը՝ հնոյն պաշտպան կ'ըլլար, վերջապէս պատճառ եղաւ նոյն երկու ընկերութեանց մէկտեղ միանալուն (1702, Յուլ. 22): Աս երկու ընկերութեանց միաւորութենէն ձեւացող ընկերութիւնը կոչուեցաւ Արեւելեան Հնդկաստան առուտուր ընող Անգղիայի վաճառականաց միացեալ ընկերութիւն, եւ նոյնէն յառաջ եկաւ Անգղիացւոց Արեւելեան Հնդկաստանի հիմակուան ընկերութիւնը: Արդ ան ժամանակէն ետեւ Անգղիային՝ նոյն կողմանց հետ ըրած վաճառականութիւնն արտաքոյ կարգի պայծառացաւ, մանաւանդ անով որ Հնդկաստանի բամբակեայ նիւթերն ընդհանուր տարածուեցան, այնչափ՝ մինչեւ վերջապէս երկրին բուն գործատէրներուն աղաղակին համար արգելուեցաւ (1721): Եւ թէպէտ ասով ալ ընկերութեան մենավաճառութեան դէմ եղած հակառա-

կութիւնը չդադրեցաւ, եւ իր արտօնութեանց պայմանաժամը լմննալը մօտեցած ատեն՝ սաստիկ մեծցաւ. ի վերայ այսր ամենայնի նորէն 37 տարուան համար հաստատուեցաւ (1733)։ — Թէեւ ասանկով նոյն ընկերութեան մենավաճառութիւնը հաստատուեցաւ ու շարունակեց, սակայն եւ այնպէս Անգղիայի կառավարութեան առեւտրական քաղաքականութիւնն ընդհանրապէս շատ փոխուեցաւ։ Կամաց կամաց բոլոր ուրիշ մենավաճառութիւնները վերջացան, եւ անոնցմով դադրեցաւ կառավարութեան՝ առանձնականաց գործունէութեան ու ազգային տնտեսութեան մէջ ուղղակի խառնուիլը. անկէ ետեւ միայն քանի մը արգելքներ մնացին։ Ժամանակին առեւտրական ընդհանուր սկզբունքները մէկդի չձգած եւ անոնց տեղ յայտնապէս ուրիշ տարբեր դրութիւն չհաստատած ալ՝ կ'իմանային թէ շատ օգտակար բան է թողուլ որ առանձնականք իրենց զօրութիւնն ազատութեամբ գործածեն, եւ թէ աւելի իմաստութեամբ կը վարուի կառավարութիւն մը ճարտարութեան ամենեւին մէկ ճիւղին վրայ ճնշում չբանեցընելով, քան թէ նոր ճիւղեր դուրս հանելով։ Եւ թէ այս ամենայն որչափ օգուտ ըրաւ ազգին հարստանալուն ու պայծառանալուն, յայտնապէս տեսնուեցաւ ամէն դի քաղաքներուն զարմանալի կերպով ծաղկելէն։

146. Գաղղիական գաղթականութիւնք։ Արեւմտեան Հնդկաստան ու Հիւսիսային Ամերիկա։ Գաղղիա մէյ մը Գոլպէրին ձեռքով գաղթականութիւն ունեցող տէրութեանց կարգը մտնելէն ետեւ, ալ մեծ փութով կը ջանար յառաջ երթալ եւ նոյն բանն աս ժամանակի միջոցին մէջ բաւական յաջողութեամբ գլուխ հանեց։ Թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ բաւական արձակ տեղ կար, անանկ որ նոյն կողմերը ստացուածք ունեցող գլխաւոր տէրութիւնք իրեն արգելք չէին կրնար ըլլալ։ Եւ թէպէտ սկզբան քանի մը շփոթութիւնք ու վէճք ելան, բայց

Լուդովիկոս ԺԴ.ին մահուընէ ետեւ Անգղիայի հետ բարեկամական յարաբերութիւններու մէջ մտած ըլլալով, այնչափ վախ մը չկար որ մեծ կռիւ մը յառաջ գայ անոնցմէ: — Գլխաւորաբար իրենց Արեւմտեան Հնդկաստանի եւ առանձինն Մարդինիքի, Կուատըլուբի ու Ս. Տոմենկոյի գաղթականութիւնները շատ յառաջ գացին: Սուրինամէն Մարդինիք բերուած խահուէի մշակութեամբ (1728) վաճառականութեան նոր ճիւղ մը բացուեցաւ: Իսկ Գաղղիացւոց կղզիներուն՝ Անգղիայիններէն աւելի ծաղկելուն եւ անոնցմէ աւելի ծանրակշիռ ըլլալուն գլխաւոր պատճառներն ան էին, որ ըստ մասին՝ Գաղղիացիք առուտրին աւելի ազատութիւն կու տային, ըստ մասին՝ նոյն կղզիները Սպանիական Ամերիկայի հետ մաքսանենգութիւն կ՚ընէին, ըստ մասին ալ՝ իրենց տնկարկները բոլորովին գաղթականութեանց մէջ կը բնակէին, որպէս զի քիչ ատենուան մէջ շատ ստակ վաստըկելով՝ շուտով իրենց հայրենիքը կարենան դառնալ: Գաղղիացւոց՝ նոյն կղզիներուն վաճառականութեան տուած մեծ ազատութիւններուն (1717, Ապր.) գլխաւորներն ասոնք էին. Գաղղիայի բերքերն առանց մաքսի նոյն կղզիները կրնային խոթուիլ. իսկ իրենց գաղթականութեանց բերքերը Գաղղիա բերուելէն ետեւ՝ հոնկից ուրիշ տեղ տանելու համար հանուած ատեն՝ խիստ քիչ մաքս կը վճարէին. վերջապէս հրաման կար որ բերքերը նոյն կղզիներէն ուղղակի ուրիշ երկիրներ կարենան խաւրուիլ: — Գաղղիացիք փորձ ըրին տակաւին Գարաիպներուն ձեռքն եղող Չէզոք ըսուած (Ս. Վինկենտ, Տոմինիգա, Դապակօ եւ Ս. Լուսիա) կղզիներուն վրայ ալ գաղթականութիւն հաստատելու: Բայց ասոր վրայ Անգղիայի հետ վէճ բացուելով (1722), վերջապէս դաշինքով հաստատուեցաւ որ երկու տէրութիւնք ալ իրենց նոյն կղզիներուն վրայ դրած գաղթականութիւնները վերցընեն (1723, Յունու. 19): — Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ստոյգ է Գաղղիացիք (Նոր Սկովտիա), Ագատիա ու Նոր

Ֆաւնտլէնդ (Դէռ-Նէօվ) գաւառներն Ուդրեխդի խաղաղութեան դաշինքով Անգղիայի թող տալու ստիպուեցան (94, Ա. 4), որով իրենց հնատեղի սահմանները պզտիկցան. բայց որչափ որ Գանատա եւ Նոյն ատեն միշտ աւելի ծանրակշռութիւն ստացող Լուիզիանա իրենց ձեռքն էր, չէին կրնար իրենց ստացուածոց պզտիկ ըլլալուն վրայ քանքատիլ: Երանի թէ նոյն երկիրներուն ու Անգղիայի ստացուածներուն սահմանացն իրարու մէջ մնած ելած ըլլալը՝ Գաղղիացւոց սրտին մէջ ապագային համար վախ ձգած չըլլար: Վախցուած վտանգին առջեւն առնելու համար, նոյն ժամանակ սկսան փորձ ընել վերոյիշեալ երկու գաւառները բերդերու շարքով մը՝ Անգղիացւոց գաղթականութեանց կռնըկէն՝ իրարու հետ կապելու: Բայց ասով երկու տէրութեանց մէջ նախանձու կայծ մը բռնկեցաւ, որմէ՝ ետքը մեծ պատերազմի հրդեհ մը բորբոքեցաւ, ինչպէս գալ ժամանակի միջոցին մէջ պիտի տեսնենք:

147. Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւնք: Գաղղիացիք սա ժամանակի միջոցին մէջ իրենց Արեւելեան Հնդկաստանի վաճառականութեան նկատմամբ մեծ փոփոխութիւններ ըրին: Ստոյգ է միշտ հաստատուն պահեցին նոյն վաճառականութիւնն արտօնացեալ ընկերութեան մը ձեռքով յառաջ վարելու սկզբունքը. բայց ընկերութիւնը գրեթէ միշտ կառավարութեան ձեռքն իբրեւ գործիք մը մնաց, որով կարծես թէ միայն փորձել կ՚ուզէին որ արդեօք նոյնին միջնորդութեամբ ստակ կրնա՞յ մի վաստըկուիլ: Ընկերութեան վերակացուներն երբեմն տաղանդաւոր մարդիկ ըլլալով, իրենց ջանքովը քիչ մը ժամանակ կը պայծառացընէին. բայց ինչպէս կրնար սա պայծառութիւնը շարունակեալ բան ըլլալ, երբ որ պաշտօնեայք՝ առանց հաստատուն սկզբունքի մը հետեւելու՝ անոր ծրագիրները կը փոխէին: — Արեւելեան Հնդկաստանի հին ընկերութիւնն արդէն շատոնց կաղնիկաղը երթալով, նոյնը Միսիսիբեան կամ Արեւմտեան Հնդկաստանի,

Ափրիկեան ու Չինական ընկերութիւններուն հետ միացուցին (1719, Մայ.)։ Այս նոր բազմածիւղ ընկերութիւնը, որն որ Հնդկական կամ Միսիսիբեան ընկերութիւն անուանեցաւ (74), դրամատեղանին հետ ալ կապակցութեան մէջ մտաւ, եւ իրեն տրուած արտօնութեանց դիմացը՝ յանձն առաւ տէրութեան (1600 միլիոնի) պարտքը վճարել։ Դրամատեղանին իյնալէն ետեւ (1721), կառավարութիւնը նոյն ընկերութեան աւելի մեծամեծ արտօնութիւններ տուաւ, մինչեւ նաեւ ծխախոտի մենավաճառութիւնը (1723)։ Բայց հազիւ թէ Գաղղիային՝ ծովական տէրութեանց հետ բարեկամական յարաբերութիւններու մէջ ըլլալովը, կրցաւ ընկերութիւնը բոլորովին կործանելէն ազատել. մանաւանդ որ Փլէօրիին կառավարութեան ատենը՝ Օրի պաշտօնեան մեծ ջանքով նոյնին յառաջադիմութեան ետեւէն կ'իյնար (1737)։ — Անցեալ ժամանակի միջոցին վերջերը եւ ներկայ ժամանակի միջոցին մէջ Գաղղիացիք երկու պզտիկ կղզի ձեռք բերին, որոնք իրենց բերքովը ու դիրքովը՝ վաճառականութեան ու քաղաքականութեան նկատմամբ իրենց շատ օգտակար եղան։ Այս կղզիները, զորոնք Հոլանտացիք թող տուած էին, են՝ Գաղղիայի կղզին (շուրջ 1690) եւ Պուրպոնեան կղզին (1720)։ Ասոնցմէ զատ Արեւելեան Հնդկաստանի ցամաք երկրին վրայ Գաղղիացւոց ձեռքը հազիւ միայն Բոնտիշերի կար։

148. Հոլանտացւոց Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւնները։ Հոլանտացւոց գաղթականութիւններն աս ժամանակի միջոցին մէջ ըստ արտաքին երեւութին մեծ փոփոխութիւն չկրեցին։ Ինչպէս մայր երկրին, նոյնպէս գաղթականութեանց մէջ ամէն բան հաւասարակ ընթացքով յառաջ կ'երթար. միայն թէ միշտ դէպ ի աղէկ չէ։ Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ իրենք առանց հակառակութեան տակաւին առաջին վաճառական ազգն էին. ամենեւին մէկու մը մտքէն ալ չէր անցներ իրենց նոյն իսկ հեռաւոր կղզի-

ներն ալ անհանգիստ ընել։ Բայց այս ամենայն, ինչպէս ըսինք, միայն արտաքուստ եւ առերեւոյթ էր. ներքուստ իրենց Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը կամաց կամաց կ՚ելնար, որուն գլխաւոր պատճառն էր՝ պաշտօնատեարց վրայ եւ ուրիշ նկատմամբ դրուած իմաստուն կանոններուն պահպանութեան անփութութիւնը։ Ասով եղաւ, որ ուր որ 1613էն մինչեւ 1696 ընկերութիւնը քառասուն միլիոնի զուտ շահ ըրած էր, նոյն ժամանակէն ետեւ սկսաւ վնաս ընել, եւ աս վնասն ամէն տարի աւելնալով անանկ գնաց մինչեւ վերջը։ Գուցէ նոյնին պատճառներէն մէկն ալ եղած ըլլայ աս ժամանակի միջոցին մէջ ընդհանուր կառավարին տեղ տեղ փոխուիլը. քառասուն տարիէ պակաս ժամանակի մէջ (1704—1741) տասնումէկ հոգի փոխած էին։

149. Սպանիացւոց գաղթականութիւնք։ Մարդ կը կարծէր որ ներկայ ժամանակի միջոցին մէջ Սպանիական պետութեան գլուխն եկած սասանութիւններն ու փոփոխութիւնները՝ նաեւ իր գաղթականութեանց վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած ըլլան. ի վերայ այսր ամենայնի մայր երկրին մրրիկները վերջիններուն հանդարտութիւնն ամենեւին չվրդովեցին։ Սպանիական յաջորդութեան պատերազմը՝ ցամաքային պատերազմ ըլլալով, գաղթականութեանց վրայ չէր կրնար տարածուիլ։ Եւ թէպէտ Անգղիայի հետ դրուած դաշինքը (95, Ա.) որով նոյն գաղթականութեանց մէջ օտարներուն մուտք կը շնորհուէր, կրնար անոնց մէջ վրդովմունք յարուցանել. բայց բարեբախտութեամբ գաղթականութեանց նոյն առենուան վիճակը զիրենք անյարմար կ՚ընէր մեծ խռովութիւն կամ յեղափոխութիւն հանելու։ Նոր տիրող ցեղն իր գաղթականութեանց օգտին համար ամենեւին բան մը չըրաւ։ Ընդհանրապէս վաճառականութեան դրուած կապերն աւելի սաստկացան, ըստ մասին մաքսերուն բարձրանալովը (1720), ըստ մասին ալ Գարագգասի կամ Կուիբուզգուայի ընկերութեան հաստատուելովը (1728),

որն որ համանուն գաւառին մենավաճառութեան ար-
տօնութիւնն առաւ: Ստոյգ է Սպանիայի մէջ գաղթա-
կանաց վաճառականութեան նիստը Սեւիլեայէն Գա-
տիս փոխուելով, նաւագնացութեան քիչ մը դիւրու-
թիւն եղաւ. բայց ասկից յառաջ եկած օգուտը՝ մէկալ
վնասներուն տեղը չէր կրնար լեցնել:

150. Գաղթականութեանց պատերազմ: Ինչ-
պէս վերը յիշատակեցինք (143), աս ժամանակի միջոցին
վերջը լոկ գաղթականութեանց պատճառաւ Եւրոպայի
երկու գլխաւոր տէրութեանց մէջ պատերազմ ելաւ:
Ասոր պատճառը հետեւեալն էր: Ուտրեխդի խաղաղու-
թեան դաշինքով Անգղիացւոց եղած թոյլտուութիւն-
ները, քիչ մը յառաջ զրուցածնուս պէս (144), նոյն
ազգին նաւերուն առիթ կու տային արտաքոյ կարգի
մաքսանենգութիւն ընելու. Սպանիացիք ասոր առջեւն
առնուլ ուզելով, սկսան պահանջել որ Անգղիայի նաւ-
երը բաց ծովու վրայ քննեն, որն որ իրենց՝ Ովկիանոսի
վրայ առանձին իշխանութիւն ունենալու պահանջմանց
հետեւութիւն մըն էր: Ուալբոլ շատ ջանաց որ բանը
խաղաղութեամբ լմնցընէ. անոր համար ալ Մատրիտի
իրաւախոհութեան դաշինքը դրաւ (1739, Յունու.
14), որով խնդրոյն վերջնական որոշումն ուրիշ ատե-
նուան կը ձգուէր: Բայց Անգղիական ազգն աս բանիս
դէմ ըլլալով, վերջապէս նոյն տարին պատերազմ սկսաւ
եւ Անգղիացիք Բորդոյ Պելլոյ առին (1739, Սեպտ.
3): Ետքէն նոյն պատերազմն Աւստրիական յաջորդու-
թեան պատերազմին հետ խառնուեցաւ, որուն վրայ
գալ ժամանակի միջոցին մէջ կը խօսինք:

151. Բորդուկալի գաղթականութիւնք: Պրա-
զիլիա Բորդուկալի համար յառաջուընէ աւելի ծան-
րակշռութիւն տուաւ առատ ոսկեհանութեամբ,
միանգամայն ադամանդի հանքերու գտնուելովը (1728):
Ստոյգ է աս հարստութիւններն աւելի վնասակար՝ քան
թէ օգտակար կրնային ըլլալ, եթէ առիթ տային մշա-
կութեան ու տնկագործութեան անփոյթ ըլլալու.

բայց միշտ աւելի դուրս հանուած շաքարը, բամբակը, ներկափայտն եւ ուրիշ բերքերը կը ցուցնեն որ աս միասակար հետեւութիւնը չունեցան: Մանաւանդ թէ ասոր հակառակ մշակութիւնն ալ վաճառականութիւնն ալ ծաղկեցաւ, որովհետեւ ազնիւ մետաղներով հարստութիւն ձեռք բերողներն իրենց դրամագլուխը նոյներուն կը գործածէին: Միանգամայն ազնիւ մետաղներ փնտռելու առթով երկրին ներքին կողմերը շատ քաղաքներ շինուեցան, ինչպէս են Վիլլա Ռիգգա, Վիլլա Պոա, Վիլլա տօ Բրինսիբէ: Ամենէն աւելի ծաղկեցաւ Ռիոյ Ճանէիրոյ, իբրեւ ոսկւոյ գլխաւոր մթերանոցն ու նաւահանգիստը, եւ ետքէն մայրաքաղաք եղաւ:

152. Դանիական գաղթականութիւնք: Շուետի Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը: Նոյն իսկ հիւսիսային տէրութիւններէն՝ Դանիա ալ գաղթականութիւն ունեցող տէրութեանց կարգն անցած էր: Արդէն Քրիստիան Դ.ին ատենները Դանիացիք Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւն մը դրած էին (1618), որն որ վաճառականութեան փորձեր ըրած եւ Թանճորի Ռաճայէն՝ Դրանգեպար առած էր: Թէպէտ նոյն ընկերութիւնը քանի մը տարի տեւելէն ու դադրելէն ետեւ (1634), երկրորդ ընկերութիւն մ՚ալ կազմուած էր (1670), բայց ան ալ երկայն ատեն տկար վիճակի մէջ շարունակելէն ետքը, վերջապէս դադրեցաւ (1729): Սակայն եւ այնպէս Դանիացիք Դրանգեպար պահելէն զատ, Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ ալ քանի մը տեղեր ձեռք բերին: Ասոնք էին Ս. Յովհաննէսի պզտիկ կղզին (1719) եւ Գաղղիացիներէն գնուած Ս. Խաչ կղզին (1733): Արդէն շատոնց Ս. Թովմաս կղզին իրենք բռնած էին (1671): — Շուետք ալ Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւն մը հաստատեցին (1731), Չինաստանի հետ վաճառականութիւն ընելու համար, բայց օգուտ չունեցան:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Ա. ԱՒՍՏՐԻԱՑԻ ՈՒ ՊՐՈՒՇԻ ՈՍՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

(1740–1786)

(ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՔ)

153. *Աս ժամանակի միջոցին կերպարանքը։ Քաղաքակրթութիւն ու լուսաւորութիւն։ Հասարակօրէն աս ժամանակի միջոցը՝ Փրեդերիկոս Մեծին անուամբը կը կոչուի։ Բայց թէեւ չիկրնար ուրացուիլ իր նոյնին մէջ պատահած դէպքերուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած ըլլալը, ի վերայ այսր ամենայնի աս ժամանակն ամէն կողմանէ այնպէս նշանաւորութիւն ունի, որ դժուար է ամենայն նկատմամբ կատարեալ ներկայացընել։ Նոյն ատենները Եւրոպայի քաղաքակրթութիւնը մէկ կողմանէ վերջին աստիճանի բարձրութեան հասաւ։ Ազգերն իրարու հետ ամէն ժամանակէ աւելի կապակցութեան մէջ մտնելով, գաղղիերէն լեզուն՝ որուն գիտութիւնն ամէն քաղաքակիրթ մարդու անհրաժեշտ հարկաւոր կը սեպուէր, զամէնքը մտաւոր հաղորդակցութեան մէջ խոթելով, ամենուն գաղափարներն իրարու նման եղան եւ շատ ուսմունք պայծառացան։ Քաղաքականութիւնն ու տէրութեան տնտեսութիւնը բարակցան ու կարգաւորեցան։ Համաշխարհական վաճառականութիւնը յառաջուընէ շատ աւելի ընդարձակեցաւ ու ծանրակշռութիւն ստացաւ։ Ամէն ծովերու վրայ նաւագնացութիւն եղաւ եւ ամենահեռաւոր երկիրները հետազօտեցան։ Զինուորական գիտութիւնն՝ իբրեւ ուսում՝ բոլորովին կարգի մտաւ ու կատարելագործեցաւ։ Եւ այս ամենայն չէ թէ միայն գործնական կերպով գլուխ ելաւ, հապա ամէն բան նաեւ կարգաւորեալ տեսական վարդապետութեանց տակ դրուեցաւ։ Նոյն ժամանակուան հոգին ան էր, որ ամենայն ինչ քննութեան տակ ձգէ, ամենայն ինչ պատճառօք ցուցընել ուզէ. մինչեւ չափն ալ անցնե-*

լով, մարդկային հասողութենէ վեր եղող բաներուն մէջ ալ աս կերպով վարուիլ կ'ուզէին: Այսպէսով մտաւոր կրթութեան փոյթն ու մտաւոր գործունէութիւնը շատ աճեցաւ: Ամէն մարդ ալ նոյն մտաւոր գործունէութենէն յառաջ եկող տեղեկութեանց գումարը՝ Լուսաւորութիւն անուան տակ կը բովանդակէր: Բայց աս՝ ըստ ինքեան ազնիւ ու բարձր անուան տակ՝ այլեւայլ ըմբռնմանց նայելով, շատ անպատշաճ եւ նոյն անուան անարժան բաներ ալ կ'իմանային:

154. Երեւելի մատենագրաց՝ քաղաքականութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: Կրօնական զգածմանց նուազիլը: Մինչեւ հոս ըսուածներուն բնական հետեւութիւններէն մէկն եղաւ՝ երեւելի մատենագիրներուն մեծ համարում ստանալը, որն որ մարդկային ընկերութեան վրայ արտաքոյ կարգի ազդեցութիւն ունեցաւ: Ասով նոյն ընկերութեան կրթեալ կարգերը կամ դասերը յառաջուընէ աւելի իրարու մօտեցան: Քաղաքացւոց ու ազնուականաց մէջ՝ կենաց ընթացքի ու բարուց կողմանէ՝ եղող բաժանման պատն ինկաւ, երբ որ երկու դասերն ալ գրաւոր կրթութեան վրայ համարում ստացան եւ նոյնին ետեւէն սկսան իյնալ: Եւ թէպէտ ազնուականք չէին ուզեր իրենց իրաւունքներէն հրաժարիլ, սակայն եւ այնպէս ընկերական կենաց մէջ իրենց պահանջողութիւնները շատ նուազցուցին: Եւ աս փոփոխութեան սկիզբը Փարիզէն ըլլալով, որն որ ամէն նիւթերու մէջ իբրեւ նմանելու օրինակ կ'առնուէր, պէտք էր որ բովանդակ Եւրոպայի վրայ մեծ ազդեցութիւն ընէր: Ուստի թէեւ դահլիճներու քաղաքականութիւնն իր հին ձեւերը դեռ կը պահէր. բայց անկէ ետեւ անանկ բաներ իր վրայ ազդեցութիւն կ'ընէին, որոնց յառաջագոյն ոչ ով մտադիր եղած էր: Անուանի մատենագրաց գրուածներն ամէն տեղ նաեւ մեծամեծներէն կարդացուելով, հրապարակական կարծեաց կ'առաջնորդէին, եւ իրենց ձայնն ամէն նիւթերու մէջ մեծ հեղինակութիւն կ'ունենար:

թէպէտ իրենք անձամբ դահլիճներու մէջ չմտնէին, թէպէտ հրապարակական գործքերու անընդմիջապէս չխառնուէին, ի վերայ այսր ամենայնի գաղափարներու շրջանակն իրենցմով շատ ընդարձակեցաւ, եւ բազմաթիւ ծանրակշիռ նիւթերու վրայ եղած հին կարծիքները փոխուեցան: Արդ կրնա՞ր մի ասիկայ գործնական քաղաքականութեան վրայ առանց ազդեցութեան մնալ. հարկ չէր մի որ ասով թէ մասնական (ներքին) եւ թէ ընդհանուր (արտաքին) քաղաքականութիւնը մեծամեծ փոփոխութիւններու տակ իյնար: — Բայց դժբախտութիւնն ան եղաւ որ աս փոփոխութիւնն ըստ մեծի մասին դէպ ի գէշն էր, եւ ասիկայ յառաջ կու գար կրօնական զգածմանց նուազութենէն, որն որ մեծամեծաց մէջ ալ, ժողովրդոց մէջ ալ չարաչար տարածուած էր եւ օրէ օր աւելի կը տարածուէր: Գլխաւորաբար աս պարագային միտ դնելու է քաղաքական պատմութիւն գրողը, որպէս զի կարենայ հասկցընել թէ ինչպէս կ՚ըլլայ որ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան հոյակապ շինուածը, անանկ տուն մը՝ որ իր բոլոր զօրութեամբը հաստատուն կեցած կը կարծուէր, այնպէս ամէն կողմէն սկսի սասանիլ եւ իր նեցուկները հետզհետէ քայքային ու կործանին: Եւ թէպէտ յառաջուան ժամանակներէն ալ աս բանիս սկիզբը եղած սեպուելու ըլլայ, ի վերայ այսր ամենայնի չիկր-նար ուրացուիլ որ գլխաւորաբար աս ժամանակի միջոցին մէջ մասնաւոր եղանակաւ մը նոյնն եղաւ, թէեւ ան տեն այնչափ յայտնի չտեսնուեցաւ: Իրօք ալ միայն ամէն կողմանէ հիմունքը փորուած շինուածք մը կրնար անանկ զարհուրելի կործանման հանդիպիլ, ինչպէս գալ ժամանակի միջոցին մէջ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան պատահեցաւ:

155· Կառավարութեանց կերպին ու օրէնսդրութեան վրայ նոր գաղափարներ: Մոնդեսքիէօ: Ռուսոյ: Թէպէտ աս ժամանակի միջոցին մէջ թէ քաղաքականութեան եւ թէ տէրութեան տնտեսու-

թեան նկատմամբ՝ խղճմտանէ վեր եկած եւ կամ հետզհետէ ձեւացած սովորութիւնները հաստատուն մնացին, ինչպէս որ վերը անցողակի նշանակեցինք. սակայն եւ այնպէս ամէն բանի վրայ պատճառաբանելու ոգին աս նիւթերն ալ իրեն առարկայ ըրաւ։ Ասով անանկ տեսական վարդապետութիւնք երեւան ելան, որոնք բոլորովին հակառակ էին նոյն նիւթերուն մէջ ան ատեն գործադրուած կերպին։ Կառավարութիւնք աս տեսական վարդապետութիւններն անվնաս բաներու տեղ կը դնէին, անոր համար՝ որովհետեւ միայն տեսական էին. այնպէս ալ կը համարէին որ զանոնք տարածողները վտանգաւոր դիտաւորութիւն չունէին։ Բայց մեծապէս սխալեցան, ինչու որ բոլոր մարդկեղէն հիմնարկութիւնք ալ տեսական վարդապետութիւններու կամ ծրագիրներու վրայ հաստատուած են, եւ երբ որ ծրագիրները կը փոխուին, ի հարկէ նոյն հիմնարկութիւնք ալ կը կործանին։ — Ամենէն յառաջ կառավարութեանց կերպն ու օրէնսդրութիւնը նոյնպիսի հետազօտութեանց տակ ինկան։ Մոնդեսքիէօ նախ սկսաւ աս բանիս վրայ գրել (1749). բայց իր *Ոգի օրինաց* ըսուած մատեանը, որն որ աւելի քննադատութիւն մըն է՝ քան թէ գրութիւն մը, թէպէտ նորատեսակ սկզբունքներ կը բովանդակէր, բայց ընդհանրապէս մտածել կը սորվեցընէր եւ ոչ թէ ամէն բան տակնուվրայ ընել։ Ասոր բոլորովին հակառակ էր Յովհ. Յակոբ Ռուսոյին *Ընկերական դաշինք* կոչուած գիրքը (1762), որով նոյն ճարտարախօս իմաստակը տէրութիւնն այնպիսի հիմանց վրայ կ'ուզէ կանգնել, որոնց վրայ նոյն ատենուան տէրութիւններէն մէկն ալ չէր կենար եւ բոլոր ապագայ ժամանակաց մէջ ալ իրօք ամենեւին տէրութիւն մը չիկրնար կանգնուիլ։

156. *Տնտեսութեան վրայ նոր դիտողութիւնք: Բնապետականք:* Մէյ մ'որ կառավարութեանց կերպն ու օրէնսդրութիւնը՝ դիտողութեանց նիւթ ըլլալու սկսաւ, ալ շուտ մը նաեւ տէրութեան տնտեսութիւնք

նոյն հետազօտութեանց տակ ինկաւ։ Ժամանակին առեւտրական դրութեան թէ տեսական եւ թէ գործնական պակասութիւններն իրենք իրենցմէ զանոնք կը դրդուէին յարձակում ընելու։ Աս բանիս ձեռք զարկին (1758) Բնապետականք[1], որոնք կը պաշտպանէին որ միայն երկիրն է ազգային եկամուտքի ու հասարակաց բարօրութեան աղբիւր. եւ անոր համար կ'ըսէին թէ կառավարութիւնք իրենց բովանդակ մտադրութիւնը երկրի բերքերուն եւ ընդհանրապէս երկրագործութեան ու մշակութեան նուիրելու են։ Միայն երկրագործութեան զբաղողները՝ տէրութեանց իրօք օգտակար քաղաքացիները կը համարէին։ Անկից զատ, Որովհետեւ երկիրը՝ ամէն հարստութեանց միակ աղբիւրն է, կ'ըսէին, անոր համար կառավարութիւնը՝ միայն երկրի ստացուածներուն վրայ տուրք դնելու է։ Ասանկ չափազանց միակողմանի կարծեաց մէջ, ստոյգ է մեծամեծ ճշմարտութիւնք կային, կամ գոնէ անոնցմով օգտակար գաղափարներ դուրս ելան. օրինակի համար՝ թէ երկրագործութիւնը խիստ հարկաւոր է, թէ կառավարութիւնը թող տալու է որ ամէն մարդ իր զօրութիւնն ազատութեամբ գործածէ, այս ինքն թէ արուեստներն ու վաճառականութիւնն ըստ կարելւոյն ազատ ըլլան։ Բայց ըստ ինքեան Բնապետականաց դրութիւնը, որն որ իմաստակութիւններու վրայ հիմնուած էր եւ խել մը նորահնար բառերու տակ ծածկուած, գործնականապէս անկարելի էր։ Իրենց վարդապետութենէն աս ալ կը հետեւէր որ տէրութեան մը ամէն հպատակները քաղաքականապէս իրարու հաւասար պէտք են ըլլալ, որով եւ կառավարութեանց նոյն ատենուան կերպին բոլորովին հակառակ կ'ելլէր։ Այս ամենայն անով աւելի վտանգաւոր կ'ըլլար, որ Բնապետականք՝ ուրիշ խոհեմագոյն անձանց պէս՝ իրենց դրութիւնը պարզապէս իբրեւ օգտակար յառաջ տանիլ ջանալու տեղ, իբրեւ իրաւունք՝ ամէն

[1] Physiocrates.

կերպով գործադրել տալ կ՚ուզէին, կամ համառօտիւ ըսելու համար՝ խրատ տալու տեղ՝ պահանջում կ՚ընէին։ Անկից կը տեսնուի որ նոյն դրութիւնը փորձառութեան կամ երկայն քննութեան պտուղը չէր, հապա նոյն ժամանակին ամէն բանի վրայ պատճառաբանել ուզող ոգւոյն հետեւութիւնը։

157. Անկրօն մատենագիրք եւ իրենց ազդեցութիւնը։ Յիսուսեանց ջնջուիլը։ Միեւնոյն ոգին իր հետազօտութիւններն ամենէն բարձր եւ ամենէն նուիրական նիւթերու վրայ ալ կ՚ուղղէր, այս ինքն՝ կրօնի եւ բարուց, երբեմն արհամարհութեան եւ երբեմն իմաստակութեան զէնքեր գործածելով։ Վոլդէր, Տիտըրօ, Տ՚Ալանպէր, Հոլպախ եւ ասոնց նման ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրք ժողովրդոց հաւատքը ծաղրելով եւ յայտնի կամ ծածուկ անաստուածութիւն քարոզելով, ամէն կերպ թէ եկեղեցական եւ թէ քաղաքական իշխանութիւնն արհամարհելի ընելով, բոլոր գաղափարները փոխեցին։ Եւ որովհետեւ աս գաղափարներու յեղափոխութիւնը, յառաջագոյն նշանակածնուս պէս (154) ան քաղաքէն կ՚ելլէր, որն որ իբրեւ մտաւոր կրթութեան եւ ընտիր ճաշակի գլխաւոր նիստը կը նկատուէր, խիստ շուտ տարածուեցաւ։ Ստոյգ է նոյն յեղափոխութեան սկզբնապատճառները չէին կրնար օտար երկիրներու վրայ ալ այնչափ ազդեցութիւն ունենալ, որչափ իրենց սեպհական ազգին վրայ կ՚ունենային. բայց իրենց գտնուած տեղը՝ գործունէութեան շրջաննին շատ կ՚ընդարձակէր։ Ասանկով թէ որ ազգաց ամբողջութեան չէ նէ, գոնէ ընկերութեան բարձրագոյն դասերուն ոգին ու մտածմանց կերպը փոխեցին։ Ասանկ պարագայից մէջ հրապարակական կարծիքը, որուն՝ ինչպէս յառաջ նշանակեցինք (154), ըստ մեծի մասին վերոյիշեալ մատենագիրք կ՚առաջնորդէին, յառաջագոյն երբեք չտեսնուած ծանրակշռութիւն մը առաւ, որով ան հիմնարկութիւնք՝ որոնց դէմ էր նոյն

հրապարակական կարծիքը, խիստ անհաստատ վիճակի մէջ ինկան։ Անոր առաջին մեծ ու աչքի զարնող ցոյցը տեսնուեցաւ Յիսուսեան ընկերութեան վրայ։ Ստոյգ է բազմաթիւ առանձական պատճառներ կային, որոնք աս ընկերութեան իյնալուն գործակից եղան. բայց նոյները գոնէ աս կերպով չէին կրնար ազդել, թէ որ վերոյիշեալ մատենագրաց ձեռքով հրապարակական կարծիքը շատ տեղ իրենց դէմ գրգռուած չըլլար։ Անոր համար ալ իրենց ամենէն սաստիկ ու յամառ հակառակորդները՝ գլխաւորաբար ան երկրին մէջ կը գտնենք, ուր աս մատենագրաց գրուածներն ու կարծիքներն աւելի տարածուած էին. եւ թէպէտ Բորդուկալի մէջ քիչ մը յառաջ ջնջուեցան՝ քան թէ Գաղղիայի մէջ, ի վերայ այսր ամենայնի իրենց բոլորովին ջնջուելուն պատմութիւնը՝ աւելի վերջին երկրին հանգամանաց հետ կապուած է։ Ինչպէս զրուցեցինք, նախ եւ յառաջ Բորդուկալի մէջէն մերժուեցան (1759, Սեպտ. 3) ամենազօր Բոմպալ պաշտօնէին (169) ձեռօքը. ետքը Գաղղիայէն (1764, Նոյեմ.) Շուազէօլ պաշտօնէին եւ Լուդովիկոս ԺԵ.ին Բոմբատուր հարճին (159) ձեռօքը. վրան երեք տարի չանցած՝ Սպանիայէն ալ մերժուեցան (1767, Ապր. 1), որուն անմիջապէս ետեւէն եկաւ Նէապոլսէն (1767, Նոյեմ. 20), Սիկիլիայէն (1768, Յունու.) ու Բարմայէն (1768, Փետր. 5) մերժուելնին։ Վերջապէս Կղեմէս ԺԴ. քահանայապետն ալ, վերոյիշեալ Պուրպոնեան արքունեաց թախանձանքէն ու պահանջմունքէն սաիպուելով, երկայն ժամանակ դէմ դնելէն ետեւ, ակամայ նոյն ընկերութիւնը բոլորովին ջնջեց համառօտագրով մը (1773, Յուլ. 21)։

158. *Հարաւային եւ հիւսիսային կողմանց իրարու հետ կապակցութեան մէջ մտնելը։* Աս ժամանակի միջոցին ընդհանուր իրողութիւնները քննած ատեննիս, աս մասնաւոր երեւոյթն աչուըներնուս առջեւը կ'ելլէ, որ Եւրոպայի հիւսիսային եւ հարաւային (աւելի՝

արեւմտեան) կողմերը՝ բոլոր յառաջուան ժամանակներէն աւելի անձուկ կերպով իրարու հետ կապուած խառնուած են։ Ասոր գլխաւոր պատճառը՝ Պրուշի միապետութեան ծաղկելուն մէջ կը գտնենք։ Մէյ մ'որ աս տէրութիւնը՝ առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգը մտաւ, ալ երկու գումարութեանց շղթան իրարու հետ կապող օղակն եղաւ։ Եւ թէպէտ աս կապակցութիւնը պէտք է որ ամենուն աչքը զարնէ, սակայն աս ալ բացայայտ կը տեսնուի որ միշտ հիւսիսային տէրութիւնք իրենց առանձին շահերն ու իրողութիւններն ունէին, եւ աւելի Պրուշն էր՝ որ թէ մէկ ու թէ մէկալ գումարութեան իրողութեանց մէջ միջամուխ կը գտնուէր, քան թէ նոյն երկու գումարութիւնները տեւական կերպով իրարու հետ։ Աս պատճառաւ հարաւային տէրութեանց ընդհանուր իրողութիւններուն վրայ ճառելու չսկսած, ըստ սովորութեան՝ նոյն տէրութեանց ներքին վիճակին վրայ խօսած ատեննիս, պէտք է որ Պրուշի միապետութիւնն ալ անոնց մէջ խառնենք։

159. ԳԱՂՂԻԱ. *Լուդովիկոս ԺԵ., իր պալատն ու պաշտօնատարքը։* Նոյն միջոցներուն աս երկրին մէջ հետզհետէ անանկ նշաններ սկսան երեւալ, որոնք տկար ու դժբախտ կառավարութեանց սովորական են, եւ հասարակօրէն մեծ աղէտից ու զարհուրելի կործանման նախագուշակ կ'ըլլան։ Լուդովիկոս ԺԵ.ին ինչ աստիճանի տկար մարդ ու անկարգ կրից տէր, եւ իր թոռան ու յաջորդին Լուդովիկոս ԺԶ.ին՝ ինչպէս տկար տիրապետ ըլլալն ինք իրմէ յայտնի է։ Ասոր վրայ իրենց կառավարութեան ատեն տէրութեան մէջ անանկ պարագաներ մէկտեղ եկան, որոնք նոյնին կործանումը պատճառեցին։ — Լուդովիկոս ԺԵ. իսկզբան իր ժողովրդոց սէրն ան աստիճանի կը վայելէր, որ իրեն Ամենասիրելի անունը տուած էին։ Սակայն աս սէրը կամաց կամաց ատելութեան ու արհամարհութեան դարձաւ, երբ որ թագաւորն ինք զինքը բոլորովին իր անկարգ ցանկութեանց տալէն զատ, տէրութեան բովանդակ պաշտօններն ու գործքերն իր անառակութեանց ընկերներուն կամ զանոնք հաճելու օգնողներուն յանձնեց. այնպէս որ տէրութեան կառավարութիւնը, զօրաց հրա-

մանատարութիւնը, իրաւանց եւ արդարութեան տեսչութիւնը՝ ըստ մեծի մասին անարգ ու անպիտան մարդիկներու ձեռքն անցաւ։ Բայց բաները հոն ալ չմնացին, հապա աւելի եւս գէշնալով, միայն պալատին տիկնայքն եղան տիրողները։ Ասոնց մէջ ամէնէն նշանաւորն եղաւ Բոմբատուր մարգիզուհին, որն որ քսան տարւան չափ (**1746—1764**) Գաղղիայի կառավարութեան բոլոր գործքերն ուզածին պէս կը դարձընէր, ամէնէն երեւելի պաշտօններն իր մտերիմներուն կու տար, օտար տէրութեանց հետ դաշինք կը դնէր, խաղաղութիւն ու պատերազմ կ'ընէր, եւ տէրութեան գանձն իր սեպհական արկղին պէս կը գործածէր։ Թէ ինք եւ թէ իր մտերիմները, եւ առանձինն Շուազէօլի դուքսը՝ զորն որ տէրութեան (կամ լաւ եւս՝ իր) առաջին պաշտօնեան ըրած էր, մեծապէս փոյթ կը տանէին որ թագաւորն օրէ օր աւելի մոլութեանց խոհերին մէջ թաթխուի, օրպէս զի իրենք կարենան ուզածնին անխափան կատարել։ Եւ իրօք ալ այն ամէնայն անկարգութիւնները, բռնութիւններն ու անիրաւութիւնները, զորոնք մարդ աս կերպ ապականեալ անձինքներէ կրնայ սպասել, անպատիժ ի գործ կը դրուէին, շատ անգամ նոյն իսկ թագաւորին գիտութեամբն ու հրամանաւը, որն որ իրենց կամացը գերի մատնուած էր։ Բոմբատուրէն ետքը իր տեղն անցնող Տիւ Պարի կոմսուհւոյն ատենը բաներն աւելի գէշցան. անանկ որ Գաղղիայի պատերազմական համբաւն իսկ կորսուեցաւ եւ իր արտաքին քաղաքական ազդեցութիւնը ոչընչացաւ։

160. *Ելեւմտից վիճակն ու հարկահանութիւնք։* Արդէն ինք իրմէ յայտնի է որ ասանկ ապականեալ արքունիք մը ինչ մեծամեծ գանձեր կը սպառէ. եւ եթէ աչուըններնուս առջեւը բերենք որ Լուդովիկոս ԺԴ.ին մեռած ատենը Գաղղիայի ելեւմուտքն ինչպիսի ողորմելի վիճակի մէջ էր, անկից կրնանք հետեւցընել իր յաջորդին ժամանակը գտնուած հանգամանքը. միանգամայն կրնանք իմանալ որ ինչ միջոցներու ձեռք զարնուած պիտ'որ ըլլայ թէ տէրութեան ու իր անօգուտ պատերազմներուն պիտոյքը լեցընելու, եւ թէ արքունեաց զեղխութիւնը գոհ ընելու համար։ Տէրութեան գանձուն ամէն տարի աւելցող պակասութիւնը լեցընելու եւ զարհուրելի կերպով աճած պարտքին տոկոսիքը վճարելու համար՝ կառավարութեան ձեռքն ուրիշ միջոց չկար, բայց եթէ փոխառութիւն ու հարկահանութիւն. եւ երկուքն ալ ժողովուրդն ու երկիրը մեծապէս ճնշող ու անտանելի բեռ մըն էին։

Առաջնոյն նկատմամբ, կառավարութիւնն իր բոլոր վարկը կորսնցուցած ըլլալով, միայն շատ բարձր տոկոսեօք կրնար պարտք առնուլ, որով ելեւմտից արդէն գէշ վիճակն օրէ օր աւելի կ'անպիտաննար: Իսկ երկրորդին նկատմամբ, որովհետեւ հին ժամանակներէն դրուած հարկերը՝ նոյն ատենուան ծախքերը գոցելու խիստ քիչ կու գային, անոր համար պէտք կ'ըլլար միշտ նորանոր հարկեր ու տուրքեր դնել: Բայց նոյն իսկ աս հարկերը ժողվելու կերպն՝ անոնց ըստ ինքեան ունեցած բեռն աւելի կը ծանրացընէր. վասն զի կառավարութիւնը նոյն հարկերը ժողվելու իրաւունքը՝ որոշ գումարով մը առանձնականաց ծախելով, աս վերջիններն ու իրենց ստորին պաշտօնատէրները խեղճ ժողովըրդոց արիւնը կը ծծէին: Եւ որովհետեւ հարուստ ազնուականք ու եկեղեցականք հարկ վճարելէն ազատ էին, բոլոր աս ծանրաբեռնութիւնը քաղաքացւոց ու գեղացւոց վրայ կ'իյնար: Ասանկով նոյն երկու կարգերը, որոնց հեծութիւնը չէր կրնար արքունի գահը պատող մոլութեանց պարիսպը թափանցել, եւ որոնց բողոքներն ու տրտունջները՝ բանտարկութեան ու մահուան պատիժներով կը պատժուէին, խիստ աղքատացան եւ վերջին աստիճանի ողորմելի վիճակի մէջ ինկան, ուր որ հարկաժողովներն ու անոնց ձեռք բռնող մեծամեծներն ու պալատականները քիչ ժամանակի մէջ միլիոններու տէր կ'ըլլային եւ հարստութեանց մէջ կը յղփանային, որով ժողովուրդն իր ողորմելութիւնն աւելի անհամբերութեամբ կը տանէր:

161· *Արքունեաց կամ կառավարութեան եւ խորհրդանոցներուն մէջ եղած հակառակութիւնը: Կնքամուրհակք: Յանսեննեանք:* Գլխաւորաբար աս ելեւմտից շփոթութիւնը պատճառ կ'ըլլար կառավարութեան ու խորհրդանոցներուն (արդարութեան վերին ատեաններուն) մէջ մեծ երկպառակութիւններ ու կռիւներ ելլելու: Սովորութիւն կար որ հարկահանութեան բոլոր հրովարտակներն ու ամէն օրէնքները Փարիզի խորհրդանոցին առջեւը կը դրուէին, որպէս զի արձանագրի առնու: Արդ շատ ժամանակէ (1614էն) վեր կառավարութիւնն ընդհանուր կարգաժողովները չժողվելով, նոյն խորհրդանոցը կը համարէր որ հարկահանութեան հրովարտակներուն եւ օրինաց հաստատութիւնն իր հաւանութենէն կախուած է, եւ թէ ինք՝ իբր թէ ընդհանուր կարգաժողովներուն տեղը բռնելով՝ իրաւունք ունի անոնց հաւանութիւն չտալու, որով եւ զօրութիւննին կտրելու: Ասանկով ամէն անգամ նոր հարկ մը դրուելուն՝ կառավարութեան եւ

խորհրդանոցին մէջ սաստիկ կռիւ կը փրթէր, որն որ հասարակօրէն անով կը վերջանար, որ Թագաւորն անձամբ խորհրդանոց երթալով կամ՝ ինչպէս իրենք կ՚ըսէն՝ Արդարութեան գահաւորակ ընելով[1], դիմադրութիւնը կը զսպէր վասն զի ան ատեն խորհրդանոցը չէր կրնար ալ ընդդէմ դառնալ: Հարկահանութեան հրովարտակներէն զատ՝ կամայական կնքամուրհակներն[2] ալ, խորհրդանոցին իրաւունքներուն բռնաբարութիւն ընելով, իրեն եւ կառավարութեան մէջ կռիւներու պատճառ կ՚ըլլային: Կնքամուրհակները՝ բանտարկութեան հրամանագիրներ էին, զորոնք դիւրաւ կրնար ձեռք բերել արքունեաց մէջ բարեկամ ունեցողը, եւ որոնցմով ամէն մարդ՝ առանց քննութեան ու դատաստանի՝ կը բանտարկուէր: Աս կռիւներուն երրորդ պատճառ մ՚ալ կար, որն որ մէկ կողմանէ առաջիններէն աւելի ծանրակշիռ էր, այս ինքն՝ Յանսենեանց շփոթութիւնները, որոնք՝ ուրիշ հեղ նշանակածնուս պէս (76), աս ժամանակի միջոցին կատարեալ քաղաքական կերպարանք առին: Նոյն աղանդաւորաց պատճառաւ ծագած հին գրգռութիւնը տակաւին կը տեւէր, եւ խորհրդանոցին՝ կառավարութեան դէմ ըրած դիմադրութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն կ՚ընէր. վասն զի Թագաւորն ու կառավարութիւնը Յանսենեանց դէմ էին, իսկ Փարիզի խորհրդանոցը՝ գաւառներու խորհրդանոցներուն հետ միացած, զանոնք կը պաշտպանէր: Աս նիւթին մէջ խորհրդանոցներն ան աստիճանի յանդգնութեան հասան, մինչեւ խորհուրդներու մատակարարութեան ալ կ՚ուզէին խառնուիլ, եւ եկեղեցւոյ խորհուրդները Յանսենեանց զլացող քահանայից վրայ տուգանք կամ բանտարկութեան պատիժ կը դնէին, մինչեւ քանի մը եպիսկոպոսներ աքսոր խաւրեցին: — Որովհետեւ խորհրդանոցներուն ըրած պահանջողութիւնները կամ բանեցընել ուզած իրաւունքները՝ ըստ մասին բոլորովին ապօրինաւոր եւ անիրաւ էին, ըստ մասին ալ անհիմն ու տարակուսական, անոր համար կառավարութիւնն իրենց դէմ կրնար խիստ միջոցներ բանեցընել: Ուստի եւ ըրած ապօրինաւոր դիմադրութիւննին՝ սահմանադրական տէրութեանց մէջ խորհրդանոցներուն ըրած դիմադրութենէն աւելի վնասակար էր, վասն զի աւելի մեծ շփոթութեանց առիթ կու տար: Թագաւորը շատ անգամ անձամբ փա-

[1] Tenir lit de justice, որն որ Արքունական նիստէն (Séance royale) տարբեր էր. վասն զի աս վերջինն առաջնոյն պէս բռնադատիչ զօրութիւն չունէր:

[2] Lettres de cachet.

րիզի խորհրդանոցն երթալով, անոր դիմադրութիւնը ղսպեց, մէկ քանի հեղ ալ՝ դիմադրութիւնն աւելի սաստկացած տեսն՝ աքսորեց. իսկ Յանսենեանց նկատմամբ տրուած վճիռներն անվաւեր կը հրատարակէր ու կը ջընջէր։ Ասով խորհրդանոցներն իրեն դէմ սաստիկ կատղելով, ամէն առթի մէջ վրան արտաքոյ կարգի գէշ ու գրգռիչ կերպով կը խօսէին։ Կառավարութիւնն այս ամենայն տեսնելով, Փարիզի խորհրդանոցին անդամներուն ամենէն սաստիկներն ու զօրաւորները զինուորներով բռնել տուաւ, խորհրդանոցն ալ անանկ կարգադրութեան մը տակ ձգեց, որ անկէ ետեւ իր դիմադրութեան հոգին բոլորովին կը ճնշուէր եւ զօրութիւնը կը կտրէր (1771)։ Խորհրդանոցին անդամները կը յուսային որ ժողովուրդն իրենց կողմը կ'ելլէ, որովհետեւ ընդհանուր կարգաժողովներուն դադրելէն ետեւ՝ խորհրդանոցներն ազգին ազատութեանց վերջին նեցուկները կը համարուէին։ Բայց խաբեցան. իրենց ըլլալը՝ ժողովրդեան շատ հոգը չեղաւ, վասն զի յայտնի էր որ իրենք ալ չէ թէ ազգին իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, հապա իրենց անձնական շահը կը փնտռէին։ Սակայն ինչպէս որ ըլլայ նէ՝ աս ամէն բան բոլորովին առանց գրգռութիւն մը պատճառելու չէր կրնար անցնիլ, մանաւանդ որ մէկ կողմանէ նոյն ժամանակուան մատենագիրներուն կրօնի ու բարոյականութեան դէմ տարածած գրուածներովը, մէկալ կողմանէ ալ արքունեաց ապականութեամբն ու անկից յառաջ եկած չարիքներով, Գաղղիացւոց ազգին մեծ մասն ամէն նուիրական ու հիմնական կարգաւորութեանց վրայ համարումը կորսնցուցած ըլլալով, ամենեւին ոչ աստուածային եւ ոչ մարդկային օրէնքները բանի տեղ կը դնէր։

162. *Լուդովիկոս ԺԶ., իր եղբարքն ու ամուսինը։* Գաղղիա սաստիկ շփոթութեանց եւ ողորմելի վիճակի մէջ եղած ատեն՝ Լուդովիկոս ԺԷ. իր անկարգութիւններէն պատճառած զարհուրելի հիւանդութեամբ մը աշխարհքէս վերցուելով (1774, Մայ. 10), իր տեղն անցաւ իր թոռը Լուդովիկոս ԺԶ. որն որ իր համանուն որդւոյն (†1765) երիցագոյն զաւակն էր։ Շատերը կը յուսային որ նոր թագաւորն իր պապուն կառավարութեան պատճառած չարիքներուն դարման կը տանի. ինչու որ շատ բարեսիրտ էր եւ սրտանց կ'ուզէր իր տէրութեան ու ժողովրդեան վիճակն աղէկցընել։ Բայց դժբախտութեամբ աս յոյսը պարապ ելաւ. վասն զի թէպէտ թագաւորն իրօք ձեռք զարկաւ նորոգութիւններ ու կարգաւորութիւն-

ներ ընելու, սակայն որովհետեւ իր բարեսրտութեան հետ բաւական զօրութիւն ու հաստատութիւն չունէր, եւ միշտ իր չորս կողմն եղող անձինքներուն ազդեցութեան տակ ինկած էր, որոնք զինքն ուզածնուն պէս կը դարձընէին, անոր համար ըրածները կամ բոլորովին անօգուտ եղան, կամ գոնէ յուսացուածին չափ մեծ օգուտ մը չըրին, եւ կամ ոմանք վնասակար հետեւութիւններ ալ ունեցան. մանաւանդ որ անկարելի էր որ կառավարութեան բոլոր անկարգութիւններն ու ժողովրդեան տրտնջման առիթները վերցընէր: Նաեւ արքունիքը կարգի բերելու փոյթը կատարեալ յաջողութիւն չունեցաւ. ինչու որ թէպէտ ինք բոլորովին իր պալատուն հակառակ ընթացք կը բռնէր, բայց իր եղբարցը Բրովանսի կոմսին (Լուդովիկոս ԺԸ.ին) եւ Արդուայի կոմսին (Կարոլոս Ժ.ին) բարքը շատ յարմար չէր անանկ նորոգութիւն մը գլուխ հանելու: Նոյն իսկ թագաւորին՝ Աւստրիայի կայսերական տնէն իշխանուհւոյ մը (Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն՝ Մարիամ Անդուանէդ աղջկան) հետ կարգուած ըլլալը (1770, Մայ. 16), ժողովրդեան այնչափ հաճելի չէր. վասն զի Գաղղիացիք՝ Աւստրիայի հետ հին ժամանակէ վեր եղած ոսոխութիւնն իբրեւ Գաղղիայի մեծութեան պատճառ սեպելով, նոյն ատենուան ազգակցութիւնն իրենց վնասակար կը համարէին: Եւ որովհետեւ գիտէին որ թագուհին թագաւորին վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէր նաեւ տէրութեան գործքերուն նկատմամբ, անոր համար Լուդովիկոս ԺԶ.ին բրած ամէն փոփոխութիւններն՝ իբրեւ թագուհւոյն գլխէն տակէն ելած նկատելով, տհաճութեամբ կ'ընդունէին:

163. *Լուդովիկոս ԺԶ.ին բրած փոփոխութիւնները: Ելեւմուտք:* Լուդովիկոս ԺԶ.ին առաջին փոյթն եղաւ կառավարութեան գործքերն իմաստուն մարդիկներու ձեռք տալ ու ելեւմտից ողորմելի վիճակը կարգաւորել: Ֆլէօրիին մահուընէ ետեւ (1743), երբ որ կառավարութիւնը կանանց ձեռքն էր, անկարելի եղած էր կարգաւորեալ պաշտօնէից դահլիճ կազմել, որովհետեւ անոնք իրենց ուզածին պէս՝ պաշտօնեաները կը դնէին ու կը վերցընէին: Ուստի եւ նոր թագաւորը յառաջուան պաշտօնեաները հանելով, իրեն առաջին պաշտօնեայ ու գլխաւոր խորհրդատու առաւ Մորըբա կոմսը, որն որ փորձառու եւ մեծ համարում ունեցող մարդ մըն էր, թէեւ անանկ պակասութիւններ ալ ունէր, որոնք զինքն անյարմար կ'ընէին ամէնայն ինչ շիտկելու եւ թագաւորութեան դէմ ձեւացող

սաստիկ մրրիկը խափանելու: Անտարակոյս անոր խրատովն էր որ Թագաւորը ելեւմտից պաշտօնեայ ըրաւ զԴիւրկոյ, որն որ նոյնպէս ժողովրդեան կողմանէ մեծ համարում կը վայելէր, եւ զՍէն Ժէրմէն՝ պատերազմի պաշտօնեայ անուանեց: Թագաւորը գահ ելածին պէս՝ ժողովըրդեան նեղութիւնները թեթեւցընելու համար, հարկերը նուազցուցած, գեղացւոց հպատակութեան ծառայութիւնները քիչ մը չափաւորած ու խոշտանգանքը վերցուցած էր: Քիչ մը ետքը նաեւ իր պապուն՝ խորհրդանոցներուն նկատմամբ ըրած կարգադրութիւնը ջնջելով, նոյներն իրենց առաջին վիճակին մէջ հաստատեց (1775): Ելեւմտից պաշտօնեան շուտ մը ամէն բան կարգի դնել ուզելով, անանկ միջոցներ կ'ուզէր բանեցընել, որոնք թէեւ ժամանակին պահանջմանցը եւ ընդհանուր հոգւոյն համեմատ էին, բայց մինչեւ ան ատեն տիրող սովորութեանց ու առանձնաշնորհութեանց հակառակ ըլլալով՝ շատ կողմանէ մեծ ընդդիմութիւն գտան. որով ինքն ալ քիչ մը ետքը՝ Թագաւորին կամացը համեմատ՝ իր հրաժարումը տալով, պաշտօնէն ելաւ (1776): Անոր տեղն անցաւ Նեքէր (1777, Յուլ. 2). եւ իսկզբան անանկ երեւցաւ որ իր ջանքն իր նախորդներուն փորձերէն աւելի յաջողութիւն կ'ունենայ. բայց ետքէն բաներն ան աստիճանի հասան, որ ինք ալ ստիպուեցաւ պաշտօնէն հրաժարիլ (1781, Մայ. 20): Թէ իր եւ թէ իրեն յաջորդող պաշտօնէից ժամանակն եղածները՝ գալ ժամանակի միջոցին մէջ պատմելիքներնուս սկզբնաւորութիւնն ըլլալով, անոնց վրայ մանրամասն խօսիլը՝ հոն կը ձգենք:

164. ԱՆԳԼԻԱ. Վեհապետին կամ կառավարութեան զօրութիւնը կ'աւելնայ: Թէ որ մէկը ներկայ ժամանակի միջոցին մէջ Անգլիա պատահած փոփոխութիւնները՝ անոր սահմանադրութեան փոփոխմանցը կողմանէ դիտելու ըլլայ, հազիւ քանի մը մտադրութեան արժանի նիւթ կրնայ գտնել: Բայց թէեւ իրօք ըստ արտաքին երեւութին շատ բան փոխուած չըլլայ, ըստ ոգւոյն մեծ փոփոխութիւն եղած է, — կառավարութեան մը կերպական զօրութիւնն իր սահմանադրութեամբը կ'որոշուի, իսկ իրական զօրութիւնն՝ իր ունեցած յաջողութեամբ: Արդ որովհետեւ Անգլիայի կառավարութիւնը հետզհետէ այնչափ պատերազմներու մէջ միշտ յաղթող եղած էր եւ ներքուստ ալ տէրութիւնը կը ծաղկէր, անոր համար հարկ էր որ ազգը կառավարութեան վրայ մեծ համարում ստանար: Ասանկով տէրութեան զօրութեան ու մեծութեան ընդհանրապէս աւելնալուն համեմատու-

թեամբ, վեհապետին կամ կառավարութեան իշխանութիւնն ալ տէրութեան մէջ մեծցաւ։ Աս բանս յայտնապէս տեսնուեցաւ պաշտօնէից եւ խորհրդանոցին մէջ եղած յարաբերութեամբ։ Անգղիայի սահմանադրութեան սեպհական յատկութիւնն ան է, որ կառավարութիւնը կամ պաշտօնարանը կը զգուշանայ խորհրդանոցին հետ երկպառակութեան մէջ իյնալէն, ուր որ ուրիշ սահմանադրական տէրութեանց մէջ ասոր հակառակ՝ խորհրդանոցը զգուշանալու է որ կառավարութեան հետ կռուի չբռնուի։ Անոր համար ալ է որ Անգղիայի պաշտօնեայք միշտ ջանք կ՚ընեն որ խորհրդանոցի անդամներուն մեծագոյն մասն իրենց կողմն ունենան. եւ երբ որ ասոր հակառակը կը հանդիպի, պէտք է որ հրաժարին։ Արդ նոյն ժամանակները Ուալբոլի պաշտօնարանը դարագլուխ մը կազմեց, քսան տարիէ աւելի (1721—1742) խորհրդանոցին մեծագոյն մասն իր կողմն ունենալով եւ անով կառավարութեան գլուխը մնալով։ Այնչափ արտաքոյ կարգի երեւոյթ մըն էր աս, որ իրեն դէմ ամբաստանութիւն կ՚ըլլայ թէ պատգամաւորները կաշառած է։ Բայց ասիկայ հաւանական չէ. իրօք ալ շատոնց պէտք էր ինկած ըլլար Անգղիայի ազգը, եթէ իր երեսփոխաններն ասանկ անարգութեան հասած ըլլային։ Անոր համար պէտք է ըսել որ աս բանս յառաջ եկաւ՝ ազգին կառավարութեան վրայ ունեցած մեծ համարումէն, եւ անով կառավարութեան ձեռք բերած մեծ իշխանութենէն ու զօրութենէն։

165· Ելեւմուտք ու կառավարութեան վարկ։ Ներքին հաստատութիւն։ Դարձեալ Անգղիացւոց սահմանադրութեան մէկ յատկութիւնն ալ ան էր, որ կառավարութեան վարկին հետ միշտ աւելի անձկութեամբ կը կապուէր։ Կառավարութիւնն իրեն սկիզբ ըրած ըլլալով որ երկրին դրամատեարցմէ փոխ ստակ առնու, ասով կառավարութեան եւ ազգին դրամական շահերն երթալով իրարու հետ անձուկ կապակցութեան մէջ մտան։ Արդ եթէ կառավարութեան վարկը կորսուէր, անով նոյն փոխառութեան դրութիւնն ալ կ՚իյնար, որով եւ կառավարութեան զօրութիւնը կը տկարանար։ Ասոր համար նոյն դրութիւնը սահմանադրութեան տածիչն եղաւ։ Եւ որովհետեւ պէտք էր որ ամէն ատեն պաշտօնեայք մեծ փութով ետեւէ իյնային՝ թէ կառավարութեան վարկը եւ թէ փոխառութեան դրութիւնը հաստատուն պահելու, անոր համար հարկ էր որ ազգային բարօրութիւնն աճեցընելու ջանք ընէին եւ ամէն բան նոյն դրութեան զոհէին։ Բայց

որչափ որ նոյն գրութիւնը յառաջ կ'երթար, այնչափ ալ բեռը կը ծանրանար։ Անցեալ ժամանակի միջոցին վերջը (1739) Անգղիայի պարտքը՝ 54 միլիոն ստերլին էր. Աւստրիական յաջորդութեան պատերազմաւ (1740—1748) 78 միլիոնի հասաւ. Եօթնամեայ պատերազմաւ (1756—1763)՝ 146 միլիոնի, իսկ գաղթականութեանց պատերազմաւ (1775—1782)՝ 257 միլիոնի։ Արդէն շատոնցուընէ կը զգացուէր որ աս անհնարին պարտքը վճարելն անկարելի է. բայց տոկոսիքը վճարելը՝ փոխառութեան գրութեան սահմանն էր, որն որ կառավարութիւնն ամենայն ճգամբ պէտք էր հաստատուն պահել, որպէս զի իր վարկը չկորսընցընէ։ Անոր համար ալ շատերը սկսած էին վախի մէջ ըլլալ, երբ որ Բիդ պաշտօնեան անանկ միջոց մը[1] դուրս հանեց (1786, Մայ. 26), որուն առերեւոյթ նպատակն էր նոյն ատենուան պարտքը վճարել. բայց եթէ աս նպատակին չհասաւ նէ, գոնէ կառավարութեան կամ տէրութեան վարկը կրցաւ հաստատել։ — Այսպէսով սահմանադրութիւնը, կառավարութեան վարկն ու ազգային բարօրութիւնն իրարու հետ անձուկ կապուած ըլլալով, պէտք էր որ Անգղիայի տէրութիւնը ներքին մեծ հաստատութիւն ունենար. եւ ասով Անգղիա Գաղղիայի նոյն ատեն գտնուած վիճակէն բոլորովին տարբեր վիճակի մէջ կը գտնուէր։ Նաեւ ազգային բարօրութեան պայծառութիւնն անով աւելի ապահովցած կ'երեւար, որ երկայն ատենէ վեր չէ թէ այնչափ արտաքին վաճառականութեան վրայ հաստատուած էր, որչափ մշակութեան, ճարտարութեան ու ներքին առուտրի վրայ, որն որ գլխաւորաբար Եօթնամեայ պատերազմին ժամանակէն ջրմուղներու շինուելովը՝ զարմանալի կերպով ընդարձակուեցաւ։ Բայց անձնական պահպանութեան համար միշտ աճելու եւ պայծառանալու հարկաւորութիւնն ալ սաստիկ զարհուրելի հարկաւորութիւն մըն էր։ Եւ ի՛նչ միջոցներու ձեռք զարնելու պատճառ չէր կրնար ըլլալ։

166. Ստուարդեանց վերջին փորձը։ Ուղղափառաց քիչ մը թոյլտուութիւն կ'ըլլայ։ Գէորգ Բ. Թագաւորին ժամանակը, երբ որ Անգղիացիք Գաղղիայի հետ պատերազմի մէջ էին (189), Յակոբ Գ.ին որդին Կարոլոս Եդուարդ իշխանը՝ վերջին տէրութեան օգնութեամբ՝ փորձ մ'ըրաւ իր հարցը գահը նորէն ձեռք բերելու։ Քանի մ'ընկերներով, եւ շատ զէնքով ու ստակով Սկովտիա եկաւ (1745, Յուլ.), շուտ մը բազմաթիւ կուսակիցներ

[1] Sinking fond.

գտաւ եւ մինչեւ Էտինպուրկ մայրաքաղաքն առաւ (Սեպտ. 20)։ Եթէ աս իր յաջողութիւնն աղէկ գործածելով, շուտով յառաջ երթար, ո՛վ կրնայ գուշակել թէ աս յանդուգն ձեռնարկութիւնն ինչ ելք կ'ունենար. բայց իր դանդաղելովը՝ Անգղիացիք պատրաստուելու ատեն ունեցան։ Ասանկով թէպէտ Անգղիա մտնելէն ետեւ ալ (Նոյեմ.) քիչ մը ժամանակ բախտը յաջող գնաց ու քանի մը տեղեր առաւ, բայց ետքէն ստիպեցաւ նորէն Սկովտիա դառնալ (Դեկտ.)։ Հոն իսկզբան իր **9000** Սկովտիացիներովը Անգղիացւոց դէմ Ֆոլքէրքի քով մեծ յաղթութիւն ըրաւ (**1746**, Յունու. **17**). բայց վերջապէս Թագաւորին որդւոյն Գըմպըրլէնտի դքսին հրամանատարութեան տակ եղող թագաւորական զօրքէն Գըլլոտընի քով չարաչար յաղթուելով (Ապր. **27**), վեց ամիս խիստ մեծ նեղութեամբ լեռներու մէջ ապրելէն ետեւ, հազիւ կրցաւ նորէն Գաղղիա փախչիլ։ Իր կողմնակիցներն Անգղիայի մէջ մեծ խստութեամբ պատժուեցան. իսկ ինք ստիպեցաւ իր ապաստանի երկիրն ալ թողուլ (**191**, **7**) ու Հռոմ քաշուիլ, ուր առանց զաւակ ձգելու մեռաւ (**1788**)։ — Գէորգ Բ.ին (†**1760**, Հոկտ. **25**) թոռան ու յաջորդին՝ Գէորգ Գ.ին ատենը, Անգղիայի եւ մանաւանդ Իրլանտայի ուղղափառք քիչ մը հոգի առին, որովհետեւ կառավարութիւնը սկսաւ իրենց դէմ եղող պատժական օրէնքները կամաց կամաց թեթեւցընել (**1778—1779**)։ Մէկ երկու տարի վերջն ալ Իրլանտայի խորհրդանոցն Անգղիայէնէն անկախ հրատարակուեցաւ (**1782**)։

167. ՀՈԼԱՆՏԱ. *Ժառանգական կուսակալութիւն եւ կուսակցութիւնք: Գուլիելմոս Դ. եւ Ե.: Ներքին շփոթութիւնք:* Աս ժամանակի միջոցին սկսելէն քիչ մը ետքը հասարակապետութեան սահմանադրութիւնը մեծ փոփոխութիւն կրեց՝ ժառանգական կուսակալութեան նորէն հաստատուելովը, ան ալ բոլոր նահանգներուն մէջ։ Աս բանս գլուխ ելաւ երբ որ վտանգ կար Գաղղիական բանակի մը Հոլանտական Պրապանդի վրայ քալելուն (**189**). ժողովուրդը նոյն ատեն ոտք ելլելով, ընդհանուր կուսակալ ու ծովու եւ ցամաքի զօրաց հրամանատար ըրաւ զԳուլիելմոս Դ. (**1747**, Մայ.), որն որ Ֆրիզիայի, Կրէօնինկէնի ու Կելտեռնի կուսակալ եւ Անգղիայի Գէորգ Բ. թագաւորին փեսան էր (**79**)։ Քանի մ'ամիս ետքն ալ զինքը ժառանգական կուսակալ անուանեցին թէ արական եւ թէ իգական սերնդին յաջորդութեան իրաւամբ (Նոյեմ.)։

Արդ թէպէտ աս կերպով սահմանադրութիւնը փոխուեցաւ, բայց վերանորոգութիւն մը չեղաւ։ Ժառանգական կուսակալութեան հաստատուելովը՝ կողմնակցութեան մէկը յաղթած էր. իսկ մէկալը՝ թէպէտ զսպուած էր, բայց ջնջուած չէր։ Առաջինն իր զօրութիւնը հաստատելու համար կուսակալին իշխանութիւնն ընդարձակելու կը նայէր. իսկ երկրորդը նոյն իշխանութիւնը բռնաւորական լծոյ տեղ կը դնէր եւ ամէն կերպով խորտակելու ետեւէ կ'ըլլար։ Արդ աս պարագան՝ արդէն ծերանալու վրայ եղող հասարակապետութիւնն երիտասարդացընելու յարմար չէր, թէ որ ըստ ինքեան անոր երիտասարդանալը կարելի էր նէ։ Վտանգն անով աւելի կը մեծնար որ Օրանեան կրտսերագոյն ցեղը՝ երիցագոյն ցեղին պէս անուանի մարդիկ չունէր, որոնք իրենց քաջութեամբն եւ ուրիշ հոյակապ հանգամանօքը թշնամիներնին լռելու եւ հանդարտ կենալու ստիպէին։ — Կուսակալաց նոր ցեղին ազգականութեան կամ խնամութեան կապերն ալ մեծ ծանրակշռութիւն ստացան։ Օրանեան ցեղն Անգղիայի թագաւորական տան հետ սանկ կապերով միացեալ ըլլալով, կուսակալութեան կողմնակցութիւնն իր նեցուկը կը գտնէր նոյն տէրութեան մէջ, ուր որ վաճառականութեան ոսոխութիւնն ընդհանրապէս, եւ առանձինն Եօթնամեայ պատերազմին ատենը առուտրի նկատմամբ Անգղիացւոց բանեցուցած ճնշողութիւնը, Հոլանտայի մէջ Անգղիայի հակառակ կողմնակցութեան մը կազմուելուն պատճառ տուած էր, որուն գլխաւոր նիստը՝ վաճառականութեան մեծ քաղաքներուն մէջ էր։ Գուլիելմոս Դ.ին տարաժամ մահուամբն (1751, Հոկտ. 22) աս յարաբերութիւններն աւելի գէշցան. վասն զի իր որդին Գուլիելմոս Ե. դեռ անչափահաս ըլլալով, մեռնողին այրին, որն որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ Անգղիայի Գէորգ Բ. թագաւորին աղջիկն էր (79), իր որդւոյն անուամբը խնամապետութիւնը ձեռք առաւ, իրեն օգնական ունենալով Պրաւնշուայկի Լուդովիկոս իշխանը, որն որ հասարակապետութեան սպարապետն էր։ Իսկ աս տիկնոջ մեռնելէն ետեւ (1759, Յունու. 12), նոյն իշխանը բուն խնամապետ եղաւ. եւ Գուլիելմոս Ե.ին չափահաս ըլլալէն ու անձամբ կառավարելու սկսելէն ետեւ ալ (1766) տէրութեան գործքերուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէր։ Գուլիելմոս Ե.ին՝ Պրուսի Փրեդերիկոս Բ. թագաւորին Սոփիա Գուլիելմինա աղջկան հետ կարգուիլն (1767) աւելի մեծ հետեւանքներ ունեցաւ։ — Ասանկով նոյն տէրութիւնը, թէպէտ արտաքուստ առողջ ու զօրաւոր կ'ե-

րեւար, բայց ներքին հիւանդութիւններով կը հիծէր. մանաւանդ որ նոյն իսկ Օրանեան կողմնակցութեան մէջ, Լուդովիկոս իշխանին ստացած մեծ ազդեցութեան պատճառաւ, սաստիկ երկպառակութիւններ ելած էին: Մէկ խօսքով հասարակապետութիւնն անանկ վիճակի մէջ կը գտնուէր, որ արտաքուստ եկած մեծկակ մրրիկ մը բաւական էր իր վերջին աստիճանի ու անբժշկական տկարութիւնն երեւան հանելու: Նոյն մրրիկն եկաւ Անգղիայի հետ եղած պատերազմով (**1781**), որն որ Հոլանտայի քաղաքական մեծութեան մնացորդին հետ՝ իր վաճառականութեան մեծութեան ալ վերջ տուաւ, եւ երկիրն այնպիսի կողմնակցութեանց շփոթութիւններու մէջ ձգեց, որոնք յաջորդ շրջանին մէջ իր քայքայելովը լմընցան:

168. ՍՊԱՆԻԱ. Փերդինանդ Զ. ու Կարոլոս Գ. թագաւորները: Փոփոխութիւնք: Փիլիպպոս Ե.ին մեռնելէն ետեւ (**1746**, Յուլ. **9**), իրեն յաջորդեց իր առաջին ամուսնութենէն ունեցած երկրորդ որդին Փերդինանդ Զ.: Ինքն ալ իր հօրը պէս մելամաղձութեան ենթակայ էր, որն որ վերջապէս ան աստիճան սաստկացաւ, որ կենացը վերջին տարին խելքը բոլորովին կորսընցուց: Աս թագաւորն անզաւակ մեռնելով (**1759**, Օգոստ. **10**), իր խորթ եղբայրը Կարոլոս Գ., երկու Սիկիլիայի թագաւորական գահն իր երրորդ Փերդինանդ որդւոյն թող տալով, Սպանիայի թագն առաւ ու իր երկրորդ Կարոլոս (Դ.) որդին նոյն վերջին թագին ժառանգ անուանեց: Գաղղիայի մէջ տարածուած գէշ ոգին՝ գլխաւորաբար Կարոլոս Գ.ին ժամանակը Պիրենեան լեռներուն թումբը մտիկ չընելով, Սպանիա ալ անցաւ եւ իր վնասակար հետեւութիւնները ցուցուց: Նոյն ոգւով տոգորուած պաշտօնեայք կառավարութեան գլուխն անցնելով, թէ՛ մայր երկրին եւ թէ՛ գաղթականութեանց նկատմամբ շատ փոփոխութիւններ ըրին, որոնց մէջ ստոյգ է տէրութեան պայծառութեան ու յառաջդիմութեան օգտակար կարգադրութիւններ կային. բայց մեծաւ մասամբ անանկ բաներ էին, որոնք ո՛չ ազգին ոգւոյն եւ ո՛չ իմաստուն քաղաքականութեան հետ կրնային միաբանիլ, եւ ան ժամանակէն ալ, բայց մանաւանդ ետքէն մեծամեծ շփոթութիւններու պատճառ եղան: Ասոնց ինչ կերպ բաներ ըլլալն իմացընելու համար, բաւական է ըսելը որ նոյներն ընող պաշտօնեաներէն մէկը, Արանտայի կոմսը, Գաղղիայի Շուազէօլ պաշտօնէին մտերիմ բարեկամն էր, որ կոմսն որ Գոնտորսէ՝ իբրեւ եկեղեցականաց, ազնուականաց ու թագաւորաց

մեծ թշնամին կը հռչակէ: Այս փոփոխութիւնները ժողովրդեան ան աստիճանի տհաճութիւն պատճառեցին, մինչեւ Մատրիտի մէջ յեղափոխութիւն մ'ելաւ (1766, Մարտ 23), որն որ մեծ դժուարութեամբ հազիւ կրցաւ զսպուիլ:

169. ԲՈՐԴՈՒԿԱԼ. *Յովսէփ Ա. Էմմանուէլ, Մարիամ* Փրանկիսկա *ու Պետրոս Գ. վեհապետները: Բոմպալ ու իր փոփոխութիւնները:* Այս դարուս սկիզբէն նոյն տէրութեան մէջ կը թագաւորէր Յովհաննէս Ե. որն որ Պետրոս Բ.ին յաջորդած էր (1706): Ասոր տկար ու անգործ որդին ու յաջորդը Յովսէփ Ա. Էմմանուէլ (1750) կառավարութեան բոլոր գործքերը Բոմպալ մարգիզին ձեռքը թող տուաւ, որն որ սկսաւ ետեւէ իյնալ տէրութիւնը մէկէն ու բոլորովին փոխելու: Երբեք պաշտօնեայ մ'եղած չէ, որն որ անանկ ընդհանուր նորոգութիւն մ'ընել փորձած եւ այնչափ բռնութեամբ ու սաստիկ միջոցներով յառաջ տարած ըլլայ: Մշակութիւն, ճարտարութիւն, վաճառականութիւն, զինուորութիւն, կրթութիւն եւ ուսում, ամենայն ինչ կ'ուզէր ի հիմանց փոխել: Այս նպատակին հասնելու՝ ինչ որ իրեն արգելք կ'ըլլար կամ կրնար ըլլալ, գլխաւորաբար ազնուականք ու Յիսուսեանք, անխնայ ջնջուեցան, մէջտեղաց վերցուեցան: Ի վերայ այսր ամենայնի 27 տարուան մէջ չկրցաւ իր բաղձանքին հասնիլ ու Բորդուկալի տէրութիւնն այն վիճակին մէջ խոթել, զորն որ ինք Անգղիա ու Գերմանիա տեսած էր: Իր ըրած փոփոխութիւններէն՝ ամենեւին բան մը հաստատուն չմնաց, եւ ոչ իսկ զինուորութեան նկատմամբ ըրածները: Իր բոլոր ջանքին պտուղն ան եղաւ, որ եթէ տակաւին մինչեւ նոյն ատեն կային անանկ մարդիկ՝ որոնք համոզուած չէին, իր օրինակը պէտք է որ զամէնքը համոզէ՝ թէ բռնական կերպով եւ անիրաւ ու անագորոյն միջոցներով հաստատուած կարգաւորութիւնները՝ միշտ դարձեալ բռնութեամբ կը ջնջուին կը վերնան: — Յովսէփ Ա. Էմմանուէլ թագաւորին (†1777, Փետր. 23) յաջորդեց իր աղջիկը Մարիամ Փրանկիսկա, որն որ զՊետրոս Գ. իր հօրեղբայրն ու ամուսինը շուտ մ'իրեն իշխանակից ըրաւ եւ Բոմպալին հրաժարումն ընդունեցաւ (Մարտ 4): Բայց թէպէտ նոյն մարգիզն ամենայն պատուով իր պաշտօնէն ելաւ. սակայն եւ այնպէս վեհապետք իրեն դէմ եղած ընդհանուր տրտունջներէն ու ամբաստանութիւններէն ստիպեցան իր վրայ քննութիւն ու դատաստան ընել տալ, որոնց հետեւանքն եղաւ իր մահուան դատապար-

տուիլը (**1779 — 1781**)։ Աս վճիռն իր ծերութեան պատճառաւ ի գործ չդրուեցաւ։ Իր վրայ դատաստան եղած ատեն՝ բանտերը բացուելով, շուրջ **10.000** հոգի դուրս հանուեցան, որոնց մէջ շատ մը առաջին աստիճանի ազնուականք ու երեւելի եւ արդիւնաշատ մարդիկ կային։ Նոյնպէս իր սպաննել տուած մարդիկներուն վրայ քննութիւն ըլլալով, տեսնուեցաւ որ գրեթէ ամէնն ալ յանցանքէ ազատ էին։ Կ'ըսուի որ աս վերջիններուն թիւը՝ **9000**ի կը հասնէր։ Ասանկով ազնուականք ու եկեղեցականք նորէն իրենց արտօնութիւններն ընդունեցան, եւ Բոմպալին ըրածները ջնջուեցան։ — Իր ժամանակը սաստիկ երկրաշարժ մը Լիսպոնի մեծ մասը կործանած ու հազարաւոր մարդիկ փլատակներու տակ ծածկած էր (**1755**, Նոյեմ. **1**)։

170. ԳԵՐՄԱՆԻԱ. *Ներքին փոփոխութիւններ։ Երկայն ատեն հանդարտ մնալուն պատճառները։* Աս պետութիւնն իր ներքին յարաբերութեանց նկատմամբ շատ մեծ փոփոխութիւններ կրեց։ Թէպէտ Աւստրիայի յաջորդութեան պատերազմաւ՝ Գերմանիային իրարու հակառակ երկու բանակի բաժնուիլը, նոյն պատերազմին վերջ տուող խաղաղութեամբ՝ մէջտեղաց վերցաւ, եւ Փրանկիսկոս Ա.ին կայսր ըլլալովը (**1745**)՝ կայսերական թագն Աւստրիայի տան մէջ մնաց. բայց նոյն Աւստրիայի եւ Պրուսիի՝ իրարու նկատմամբ բռնած դիրքը, Գերմանիայի յարաբերութիւնները բոլորովին փոխեց։ Կրնայ ըսուիլ որ Աւստրիական ու Պրանտենպուրկեան տներուն մէջ եղած բարեկամական կապերուն քակուելովը, Գերմանիայի միութիւնն իրապէս ոչընչացաւ, թէեւ ըստ արտաքին երեւութին տակաւին կը տեւէր։ Քանի որ պետութեան իշխաններէն մէկը՝ նաեւ խաղաղութեան ատեն՝ իբրեւ կայսեր ոսոխ կը կենար, անկարելի էր որ հասարակաց նպատակի մը համար ընդհանուր միաւորութիւն մ'ըլլար, հասարակաց թշնամւոյ մը դէմ՝ բոլոր Գերմանիա մէկտեղ պատերազմ ընէր։ Ի վերայ այսր ամենայնի Գերմանիա չէ թէ միայն հաստատուն մնաց, հապա աս ժամանակի միջոցին ակիզըները գլուխն եկած մրրիկներէն ազատելէն ետեւ, յառաջուընէ աւելի խաղաղ ու երջանիկ տարիներ ունեցաւ։ Աս բանս առջի բերան արտաքոյ կարգի երեւոյթ մը կը կարծուի. բայց ժամանակին պարագայից բնական հետեւութիւնն է։ Նոյն պարագայից առաջինն ան էր, որ Աւստրիա Գաղղիայի հետ միացաւ։ Քանի որ աս երկու տէրութեանց հին ոսոխութիւնը կը շարունակէր, անկա-

ըլլի էր որ հանդարտ մնար Գերմանիա, որն որ երկուքին մէջ եղած պատերազմներուն բնական դաշտն էր: Արդ նոյն ատեն աս երկու տէրութիւնք միացած եւ իրենց ոսոխութիւնը վերջացած ըլլալով, ան կողմանէ եղած վտանգը հեռացած եւ ապահովութիւնը հաստատուած էր: Ասիկայ արտաքին պատճառն էր. իսկ երկրորդ ներքին պատճառը՝ Պրուսի Փրեդերիկոս Բ. Թագաւորին կողմանէ յառաջ կու գար: Ինք հարկ էր որ Գերմանիայի սահմանադրութիւնը հաստատուն պահելու ջանար. վասն զի յայտնի կը տեսնէր թէ նոյնին ջնջուիլը՝ Աւստրիայի մեծնալուն առիթ կու տայ: Արդ թէպէտ ինք մեծնալու խիստ մեծ բաղձանք՝ ունէր եւ ամենեւին խիղճ չէր ըներ աս բաղձանքը Գերմանիայի վնասովը գլուխ հանելու. բայց վերոյիշեալ պարագան իր ձեռուըները կապելով, պէտք էր որ պետութեան հանդարտութիւնը պահելու ետեւէ ըլլար: Ասանկով Գերմանիայի հանգստութիւնն այլեւայլ պարագայից մէկտեղ գալէն՝ բնականապէս կը հետեւէր, եւ Փրեդերիկոս Բ.ին երկայնակեցութիւնը նոյնին երկար տեւողութիւն տուաւ: Բայց ամենեւին մէկը չէր ուզեր խոստովանիլ որ աս հանգստութիւնը ժամանակաւոր պարագայից վրայ հաստատուած է, ոչ ոք կը մտածէր թէ նոյները կրնան փոխուիլ: Անոր համար թէպէտ աս՝ Եւրոպայի պատերազմներուն մեծ ու սովորական դաշտին վրայ երեսուն տարիի չափ խաղաղութեան պտուղները սկսան հասուննալ, թէպէտ Գերմանացւոց մէջ ուսմունք ու գիտութիւնք խիստ մեծ պայծառութեան հասան. սակայն մէկ կողմանէ լեզուին մշակուելովն ու պայծառանալովը եւ ազգային մատենագրութեամբ ազգը միաւորուած ատեն՝ մէկալ կողմանէ քաղաքական կապը՝ որն որ զամէնքը մէկտեղ պէտք էր կապել, միշտ աւելի կը թուլնար:

171. *Գերմանիայի ներքին քաղքայումն ու կայսերական իշխանութեան վերջին աստիճանի նուաղիլը:* Արդէն շատոնց պետութեան թէ՛ գլուխն եւ թէ՛ անդամներն՝ իւրաքանչիւր իր սեպհական շահին միտ կը դնէր, եւ ոչ ոք հասարակաց հայրենեաց օգտին հոգ կը տանէր: Գերմանիայի աւագանւոյն կամ կարգերուն դեսպաններէն կազմուած՝ Ռեկենսպուրկի մշտատեւ աւագաժողովը (21) բոլոր իր համարումը կորսնցուցած էր. որովհետեւ բովանդակ ժամանակը չնչին նիւթերու վրայ խօսելով ու բանակցելով կ'անցընէր ու հազիւ երբեք որոշում մը կ'ընէր, եւ ան ըրած սակաւաթիւ որոշումներն ալ գործադրել տալու զօրութիւն չունէր, որով անոնք ծիծաղով

ու արհամարհանօք կ՚ընդունուէին։ Ասկից աղէկ չէր պետութեան դատաստանական կամ արդարութեան վիճակը, ուր տկարք ամէն պաշտպանութենէ զրկուած կը մնային, իսկ զօրաւորք եւ խորագէտք՝ անպատիժ ամէն կերպ անիրաւութիւն ու բռնաբարութիւն կ՚ընէին։ Պետութեան Վեցլարի արդարութեան ատեանը, որն որ աւագանւոյն իրարու կամ իրենց հպատակներուն հետ ունեցած վէճերուն վրայ դատաստան պիտ՚որ ընէր, այնպիսի չափազանց զգուշաւորութեամբ ու անանկ կամաց կը վարուէր, որ թեթեւ դատերն իսկ տարիներով կը տեւէին, որով դատ վարողները կամ կը մեռնէին եւ կամ վերջին աստիճանի աղքատութեան մէջ կ՚իյնային։ Աւելի եւս ողորմելի վիճակի մէջ էր գործադրական իշխանութիւնը։ Կայսերական պատիւը գրեթէ ստուեր մըն էր դարձեր, եւ կրնայ ըսուիլ որ կայսրն ուրիշ գերմանական իշխաններուն հաւասար մէկն եղած էր, որն որ միայն իր ժառանգական երկիրներուն վրայ իշխանութիւն կրնար բանեցընել։ Գերմանիայի մէջ շուրջ **350** տիրապետք ու հասարակապետական անկախ հասարակութիւնք (ազատ քաղաքներ, արքեպիսկոպոսարաններ, աբբայարաններ...) կային, որոնց զօրութիւնը, երկիրներուն ընդարձակութիւնը, հպատակներուն թիւը, վերջին աստիճանի իրարու անհաւասար էին։ Ասոնք իբրեւ կատարեալ անկախ վեհապետք իրենց երկիրներուն վրայ կը տիրէին, եւ իրենց հասարակաց գլխոյն (կայսեր) ուրիշ իշխանութիւն չէին թողուր, բայց եթէ իրենց մէջ ըրած դաշնադրութիւններնին հաստատելու, իրենց իշխանական աստիճանը բարձրացընելու, չափահասութեան ու վաւերականութեան վրայ վկայութիւն տալու։ Գերմանական պետութեան աս քայքայման ու ողորմելութեան վիճակը Յովսէփ Բ. կայսեր սիրտը պզտիկութենէ վեր դժկամակութեամբ լեցուցած ըլլալով, իր հօրը՝ Փրանկիսկոս Ա.ին կենդանութեան ատեն՝ Հռոմայի թագաւոր ընտրուելէն ետեւ (**1764**, Մարտ **27**), անոր մեռած ժամանակը (**1765**, Օգոստ. **18**) տեղն անցնելուն պէս, սկսաւ ետեւէ իյնալ որ աս չարեաց դարման տանի։ Բայց ամէնուն բան մը չկրցաւ գլուխ տանիլ. եւ ոչ իսկ Վեցլարի արդարութեան ատեանը կարգաւորելու փորձը (**1776**) յաջողեցաւ։ Ամէն մարդ նորոգութիւն ընելու հարկաւորութիւնը կը տեսնէր. բայց իւրաքանչիւր ոք նոյնով իրեն վնաս ըլլալէն վախնալով, ձեռքէն եկածը կ՚ընէր խափանելու համար։

172. ՊՐՈՒՍ. Փրեդերիկոս Բ. եւ իր կառավարելու կերպը։ Աս թագաւորութիւնը Փրեդերիկոս Բ.ին

(**1740**, Մայ. **31** — **1786**, Օգոստ. **17**) *ձեռօքն առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգն անցնելով, թէ երկրի ընդարձակութեան եւ թէ բնակչաց բազմութեան կողմանէ յառաջուան կրկինն եղաւ։ Բայց յառաջագոյն դրուած ներքին կարգաւորութիւնը՝ ըստ գլխաւոր մասանց աս թագաւորին ատենը նոյն մնաց։ Փրեդերիկոս ընդարձակեց, կատարելագործեց եւ ըստ մասին փոխեց. բայց հիմնական հին կարգերը տակնուվրայ չըրաւ։ — Տէրութեան կառավարութեան կերպը, քանի մը գաւառները դուրս հանելով, զուտ բացարձակ միապետական էր, եւ ոչ թէ կարգաժողովով չափաւորուած՝ ինչպէս որ Գերմանացւոց սովորութիւնն է։ Անոր համար Փրեդերիկոս Բ. ամէն բան ուզածին պէս կը փոխէր ու կը կարգաւորէր. մանաւանդ որ Լուդովիկոս ԺԴ.ին նման՝ եւ ոչ իսկ առաջին կամ ուղղիչ պաշտօնեայ ունենալով, կառավարութեան ամէն գործքերուն առաջնորդութիւնն անձամբ կը վարէր։ Եւ թէպէտ չիկրնար ըսուիլ որ նոյն բացարձակ իշխանութիւնը մինչեւ բռնաւորութիւն հասած ըլլայ. բայց նոյն իսկ իր ներբողիչներն ալ չեն կրնար ուրանալ որ աւելի հրամանապետական իշխանութիւն մը կը բանեցընէր, քան թէ չափաւորեալ վեհապետական, եւ թէ շատ անգամ նոյն իսկ գաւազանն ալ իբրեւ իր կամաց կատարման գործիք կը բանեցընէր։ Սակայն ինչպէս որ ըլլայ նէ, կառավարութեան մէջ ունեցած մեծ գործունէութիւնը ստուգիւ զարմացման արժանի է. առաւօտը հազիւ ծագած ատեն՝ ինք արդէն բոլոր օրուան գործքերը գրեթէ լմնցուցած կ՚ըլլար, եւ երբեք իր տեղէն չէր պակսեր։ Աս կերպով գրեթէ կէս դար իր ընդարձակ տէրութիւնը կառավարեց ու իր բարձր աստիճանին ծանր պարտքերը կատարեց։ — Աս հետզհետէ կազմուող տէրութեան մէջ, ազգայնութեան նոյնութեան եւ սահմաններու միութեան տեղը քիչ մը կը լեցընէր կառավարութեան կերպին միութիւնը։ Փրեդերիկոսին անձամբ կառավարելովը՝ բոլոր վարչութիւնը մէկ միջավայրի վրայ միացաւ։ Բայց աս բանս ան գէշ հետեւութիւնն ունէր, որ Փրեդերիկոս կ՚ուզէր որ քաղաքական վարչութեան մէջ ամէն բան մեքենայի պէս ըլլայ։ Ստոյգ է տէրութեան մը մէջ ամենայն ինչ կարգաւորեալ ըլլալու է, որպէս զի գլխաւոր նպատակի մը կարող ըլլայ հասնիլ. սակայն աս կարգաւորութեան հետ՝ գործողութեան չափաւորեալ ազատութիւն մ՚ալ կրնայ գտնուիլ, որով ամէն բան միայն արտաքին ձեւերու հետ կապուած չ՚ըլլար։ Իսկ Պրուսի մէջ սանկ չէր.*

վարչութեան ամենեւին մէկ ճիւղին մէջ եւ ոչ իսկ պաշտօնեայք՝ ըստ իրենց չափուն՝ ազատութեամբ շարժելու եւ գործելու կարողութիւն ունէին. իսկ ստորին պաշտօնատեարց գործունէութիւնը՝ պարտաւորեալ ձեւերով բոլորովին կաշկանդած էր։ Բայց ան ալ խոստովանելու է որ թէեւ Փրեդերիկոս Բ.ին անձամբ կառավարելն աս բաներուն շատ օգնեց, ի վերայ այսր ամենայնի բուն պատճառն իրմէ յառաջ էր եւ իր հօրը դրած կարգաւորութենէն կը հետեւէր։ — Ժառանգական բացարձակ միապետութեան մէջ տիրապետին հոգին ու սկզբունքը դիւրաւ իր յաջորդներուն կ'անցնի. բայց ամէն մարդ Փրեդերիկոսին բնութեան տէր չէ։ Արդ եթէ նոյնպիսի կառավարութեան կերպ մը իր ժամանակն ալ վնասակար հետեւութիւններ ունեցաւ, ո՛րչափ եւս առաւել կրնար ունենալ այնպիսիներուն ատենը՝ որոնք առանց իր կարողութիւններն ունենալու՝ իր կառավարութեան կերպին կը հետեւէին։

173. *Զինուորական ու տնտեսական կարգաւորութիւնք*։ Փրեդերիկոս Բ. իր միտքը դրածները կատարելու, կատարելէն վերջն ալ հաստատուն պահելու եւ յառաջ տանելու համար բազմաթիւ բանակի ու հարուստ գանձի հարկաւորութիւն ունէր։ Արդէն ալ ինք անանկ կը կարծէր թէ տէրութեան մը զօրութիւնը՝ իր բանակին ու գանձին վրայ է. Բանակին վրայ կայացեալ է տէրութիւնը, կ'ըսէր, ինչպէս որ աշխարհքին գունդը՝ Ատլասին ուսերուն վրայ կը կենայ։ Անոր համար միայն բանակի մը գաղափարն անանկ կերպով մ'ուզեց գլուխ հանել, որ ըստ կարելւոյն՝ ճարտարարուեստ մեքենայի մը նմանի։ Չէր ուզեր միտ դնել որ ասոր մէջն ալ անանկ սահմաններ կան, որոնցմէ անդին չիկրնար անցնուիլ՝ առանց իրաց բնական կարգը խախտելու։ Ասով պատճառ տուաւ որ ուրիշ ամէն տեղերէ աւելի՝ զինուորական ու քաղաքական կարգերուն մէջ բաժանման սաստիկ մեծ պատ մը քաշուեցաւ։ Ասով միանգամայն արտաքին զօրութեան երեւութին տակ՝ ներքին մեծ տկարութիւն կը ծածկուէր։ Բանակին մեծնալովը կամ զօրաց թուոյն աճելովը, պէտք էր որ ամէն բանէն աւելի տնտեսութիւնը կառավարութեան մտադրութեան նիւթ ըլլար. մանաւանդ որ ծախքերէն աւելցած ստակով տէրութեան գանձ մը հաստատելը կամ նոյնը մեծցնելը՝ Փրեդերիկոս Բ.ին ալ սկզբունքը մնաց։ Անոր համար դժուար էր որ տէրութեան մէջ անանկ հիմնարկութիւններ ծաղկէին, որոնց համար առատաձեռնութիւն հարկաւոր է։ Ուստի թէեւ արդարութեան, օրէնս-

դրութեան եւ ընդհանրապէս մտաւոր մշակութեան փոյթ տարուեցաւ. բայց գլխաւորաբար վերջնոյն նկատմամբ եղած մտադրութիւնը՝ ժամանակին պահանջմանց համեմատութեամբ՝ խիստ քիչ էր։ Փրեդերիկոս ստորին դպրոցներն՝ իբրեւ ծառայութենէ ելող պաշտօնակալաց հաց հոգալու հիմնարկութիւններ կը նկատէր. իսկ բարձրագոյն վարժոցները հասարակօրէն Գաղղիացւոց առաջնորդութեան կը յանձնուէին։ Ընդհանրապէս Գերմանացիք իրեն դէմ աս ամբաստանութիւնը կ'ընեն, որ օտարաց եւ մանաւանդ Գաղղիացւոց աւելի մեծ սէր ունէր՝ քան թէ իր ազգին, որուն հետ երբեք ի մի չէր ձուլուեր։

174. ԱՍՏՐԻԱ. *Մարիամ Թերեզիա եւ իր ըրած կարգաւորութիւնները։* Խիստ դժուար է աս տէրութեան վրայ ընդհանուր դատաստան մ'ընելը. վասն զի լեզուաւ եւ բարուք իրարմէ տարբեր ազգերէ ու երկիրներէ կազմուած ըլլալով, գրեթէ ամէն մէկ գաւառն իր առանձին հանգամանքներն ունէր։ Աս ժամանակի միջոցին սկիզբը նոյն տէրութեան գահին վրայ անանկ իշխանուհի մը կը գտնենք, որն որ մէկ կողմանէ իր հայրենական թագն իր բազմաթիւ թշնամիներուն դէմ զինուք պաշտպանած ատեն, մէկալ կողմանէ իր օրինակաւը ցուցուց թէ ազգի եւ բարուց տարբերութեան պատճառած աս դժուարութիւններուն մէջն ալ, Աւստրիա ինչպիսի օգնութեան միջոցներ կը մատակարարէ իր վրայ տիրելու կերպը գիտցող վեհապետին։ Մարիամ Թերեզիա իր քառասուն տարուան (1740, Հոկտ. 20 — 1780, Նոյեմ. 29) կառավարութեամբը յայտնեց որ ինչչափ դիւրաւ կրնայ կատարել աս բանս այն վեհապետը, որն որ ուրիշներուն իրաւունքը կը յարգէ եւ բռնաւորական կերպով տիրել չ'ուզեր։ Անոր համար ալ չէ թէ միայն իր ժողովուրդները, հապա նաեւ գրեթէ բոլոր օտարականք ընդհանրապէս մինչեւ հիմակ իր գովեստները հնչեցընելէն չեն դադրիր։ Նոյն իմաստուն կայսրուհին իր հռչակաւոր Գաւնից պաշտօնէին հետ հանդարտ կերպով ու զգուշութեամբ շատ զեղծմունքներ վերցուց ու այլեւայլ կարգաւորութիւններ ըրաւ։ Զինուորական կարգը բոլորովին նորէն կարգաւորեց, դատաստանարանները կանոնաւոր կարգի տակ դրաւ։ Իր ժողովրդեան եւ առանձինն ազնուականաց մէջ ուսումն ու կրթութիւնը տարածելու համար, ասպետաց ճեմարաններ դրաւ եւ ուրիշ ուսումնական հիմնարկութիւններ ըրաւ։ Իսկ Փրանկիսկոս Ստեփան (Փրանկիսկոս Ա.) իր ամուսինը, որն որ վաճառականութեան ու տնտեսութեան տեղեկութեանց

մէջ շատ երեւելի էր, ելեւմտից վիճակին մէջ կարգաւորութիւն խոթեց։

175· *Յովսէփ Բ. կայսեր բնաւորութիւնն ու կառավարելու կերպը*։ Մարիամ Թերեզիա իր ըրած կարգաւորութեանց ու փոփոխութեանց մէջ իր արքունական գաւազանին հպատակող ազգերուն իրաւունքները կը յարգէր, եւ ժողովրդեան զանազան կարգերուն արտօնութիւններուն ձեռք չէր դպցըներ. անոր համար ալ միշտ կը ջանար իր ժառանգական երկիրներուն վարչութենէն հեռու բռնել իր որդին Յովսէփ Բ. կայսրը, որն որ կարգաւորելու եւ նորոգելու եռանդեան մէջ պատշաճ չափը չպահելով, առանց զգուշութեան միշտ յառաջ երթալ կ'ուզէր։ Ինք ժամանակին հոգւոյն համեմատ կրթուած ըլլալով, իբրեւ թէ անոր կնիքն իր վրայ կը կրէր։ Սորվելու վերջին աստիճանի ծարաւ ունենալով, զանազան ու բազմածիւղ տեղեկութիւններ ստացած էր. իսկ գործունէութեան կողմանէ՝ ամենեւին հանգչիլ չգիտնալով, միշտ նորանոր ծրագիրներ կը շինէր, բայց ընդհանրապէս անոնց մէջ արդարութեան եւ իրաւանց այնչափ միտ չէր դնէր։ Ասոնց վրայ եթէ ան ալ աւելցընելու ըլլանք, որ տակաւին երիտասարդութեան բովանդակ զօրութեան մէջ էր, միանգամայն պատիւ ստանալու եւ անուն հանելու մեծ բաղձանք ունէր, ինք իրմէ կ'իմացուի թէ ինչ բաներ կրնար սպասուիլ այսպիսի վեհապետէ մը։ Ուստի եւ երբ որ իր մօրը մահուամբը՝ բոլոր տէրութեան բացարձակ վեհապետն եղաւ, ա՛լ սկսաւ իր շատոնցուընէ միտքը դրածները գլուխ տանելու ետեւէ ըլլալ։ Ստոյգ է աս իր ձեռք զարկած փոփոխութիւններուն նպատակն ըստ ինքեան գովելի էր, որովհետեւ անոնցմով իր տէրութեան պայծառութիւնն ու իր ժողովրդոց երջանկութիւնը յառաջ տանիլ կ'ուզէր. բայց որովհետեւ՝ ըստ մասին իր բնաւորութեամբն եւ ըստ մասին իր խորհրդականներուն թելադրութեամբը՝ կամ անպատշաճ միջոցներով նոյնին կ'ուզէր հասնիլ, կամ շատ շուտով եւ առանց ամէն պարագաներուն միտ դնելու կ'ուզէր ձեռք զարկածը գլուխ հանել, կամ իր չափէն վեր բաներու միջամուխ կ'ըլլար, անոր համար գործած շատ բարիքներուն մէջ՝ խել մ'ալ չարիք խառն կը գտնուին, եւ ըրած կարգաւորութիւններն այլեւայլ անկարգութիւններով կը նսեմանան։

176· *Յովսէփ կայսեր ըրած եկեղեցական ու քաղաքական փոփոխութիւնները*։ Յովսէփ կայսեր ըրած փոփոխութիւններուն շատերն անանկ բաներ էին, որոնք

կամ եկեղեցւոյ իրաւանց կը դպչէին, կամ ազնուականներուն եւ իրեն հպատակող ազգերուն արտօնութիւնները կը բռնաբարէին։ Առաջին նկատմամբ ըրածներն այնչափ արտաքոյ կարգի եւ վնասակար էին, մինչեւ Պիոս Զ. քահանայապետը ստիպեցաւ անձամբ Վիեննա գալ (1782, Մարտ), որպէս զի իրեն հետ բերնէ բերան խօսելով, զինքը բռնած ճամբէն հանէ։ Բայց թէպէտ կայսրը զքահանայապետն իր բարձր նուիրական աստիճանին համեմատ պատուով ու յարգութեամբ ընդունեցաւ, սակայն իր խորհրդականներուն բանեցուցած միջոցներով՝ եւ ոչ իսկ անոր գալստեան առիթ տուող նիւթերուն վրայ խօսք մ'եղաւ մէջերնին։ Երկրորդ նկատմամբ ըրածներովը Հունգարիայի մէջ ան աստիճանի գրգռութիւններ ելան, որ ստիպեցաւ ետ առնուլ նոյն երկրին համար ըրած կարգաւորութիւններուն մեծ մասը, որոնք ստուգիւ չէ թէ միայն ընդհանուր տէրութեան, հապա նոյն իսկ ան երկրին համար օգտակար էին։ Իրօք ալ Աւստրիայի միապետութիւնը կազմող երկիրներուն մէջ՝ փոփոխութեան ու նորոգութեան կարօտ եղողներուն գլխաւորը Հունգարիա էր, որն որ տէրութեան ամենամեծ երկիրն ըլլալով ալ, չէ թէ միայն իբրեւ յաւելուածոյ գաւառ, հապա իբրեւ տէրութեան կարօտութիւնները լեցընող գաղթականութեան երկիր մը կը նկատուէր։ Բայց Յովսէփ Բ. նոյն երկրին մէջ հարկաւոր փոփոխութիւններն ու նորոգութիւնները կամաց կամաց եւ զգուշութեամբ ընելու տեղ, որով գուցէ ուզածն ըստ մասին կրնար յաջողցընել, ամենայն ինչ մէկտեղ ու մէկէն կարգաւորել ուզելով, ամենեւին բան մը չկրցաւ գլուխ տանիլ։ Մանաւանդ թէ նոյն իսկ իր ներբողիչները կը ստիպուին խոստովանիլ, որ աս Հունգարիայի իրողութիւններուն մէջ չափը շատ անցուց, որով եւ առանձինն Հունգարական արքունի թագը Վիեննա բերել տալովը, ըստ սովորութեան՝ իբրեւ Հունգարիայի թագաւոր՝ նոյն երկրին մէջ ինք զինքը պսակել տալ չուզելովը, եւ հոն ալ Գերմանական լեզուն հրապարական իրողութեանց մէջ խոթել ուզելովը, Հունգարացւոց ազգը վշտացընելէն զատ, նաեւ անհիմն վախերու ալ առիթ տուաւ։ Բայց հոն եղած վնասը՝ խիստ նուազ է Ստորին Նահանգաց մէջ եղածին համեմատութեամբ. որովհետեւ աս վերջիններուն մէջ միեւնոյն պատճառներով անանկ շփոթութիւններ ելան, որոնց կատարածն եղաւ նոյն երկիրներուն Աւստրիայէն բաժնուիլը։ Սակայն ասոնք գալ ժամանակի միջոցին կը վերաբերին։

177. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆ. *Մահմուտ Ա.էն մինչեւ Ապտիւլ-Համիտ։* Մահմուտ Ա. զոր որ աս ժամանակի միջոցին սկիզբը Օսմանեան գահին վրայ կը գտնենք (**83**), Աւստրիայի ու Ռուսիայի հետ ըրած պատերազմը պատուով ու շահով լմնցընելէն ետեւ (**142**), ալ Եւրոպայի տէրութեանց հետ խաղաղութեամբ մնաց։ Աւստրիայի յաջորդութեան պատերազմին ժամանակը՝ դաշանց պահպանութեան նկատմամբ Եւրոպական տէրութեանց հետեւելու արժանի օրինակ տուաւ։ Գաղղիայի բոլոր յորդորներն ու խոստումները բաւական չեղան իրեն Աւստրիայի դէմ պատերազմ բանալ տալու։ Մանաւանդ թէ նոյն անիրաւ պատերազմը խափանելու համար իր միջնորդութիւնն առաջարկեց, որն որ ընդունելի չըլլալով, մինչեւ իր մահը (**1745**) հանդարտ ու խաղաղ կեցաւ։ Մահմուտ Ա.ին յաջորդեց իր եղբայրը Օսման Գ., որուն երեք տարուան թագաւորութիւնն ամենեւին նշանաւոր դէպք մը չիմատակարարեր ո՛չ ներքին եւ ո՛չ արտաքին խռովութեանց նկատմամբ։ Իր յաջորդը Մուստաֆա Գ. (**1757**) Ահմէտ Գ.ին որդին, իր առաջին տարիները՝ որչափ որ իր խաղաղասէր ու իմաստուն Մէհէմմէտ Ռաղիպ փոխարքան կ'ապրէր, հանդարտ կեցաւ, եւ Փրեդերիկոս Բ.ին զինքն Եօթնամեայ պատերազմին մասնակից ընել եւ Աւստրիայի դէմ պատերազմ բանալ տալու համար ըրած ջանքը պարապի հանեց։ Նոյն միջոցին տէրութիւնն իմաստուն օրէնքներով կարգաւորելու եւ քաղաքակրթելու փոյթ տարաւ՝ իր վերոյիշեալ փոխարքային ձեռօքը, որն որ թէ ծովու եւ թէ ցամաքի զօրութիւնները կարգաւորեց։ Սակայն մէյ մ'որ նոյն փոխարքան մեռաւ (**1768**), անմիջապէս Ռուսի հետ պատերազմի բռնուեցաւ, որուն վերջն ինք չտեսաւ։ Իր մեռած տարին (**1774**) իր եղբայրն ու յաջորդը՝ Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ նոյնին վախճան տուաւ Քիւչիւք Գայնարճըյի դաշինքով, որուն իբր թէ բնական հետեւութիւնն եղաւ Խրըմի կորուստը, ինչպէս որ իր տեղը պիտի տեսնենք։

Ա.

Աւստրիայի յաջորդութեան պատերազմը
(*1740—1748*):

178. Մարիամ Թերեզիա եւ Աւստրիական տան հանգամանքը: Ներկայ ժամանակի միջոցը՝ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան սասանմամբ մը կը սկսի, որն որ գլխաւոր միապետութիւններէն մէկը գրեթէ կործանման եզրը հասցնելով, կարծես թէ բոլոր գումարութիւնն ալ նոյն կործանման մասնակից ընել կ'ուզէր: Ասոր առիթ տուաւ Աւստրիական կամ Հապսպուրկեան ցեղին արու զաւակին պակասիլը, Կարոլոս Զ.ին մահուամբը (**1740**, Հոկտ. **20**), որն որ իր երէց եղբօրը Յովսէփ Ա. կայսեր պէս՝ միայն աղջիկ զաւակ թող տուաւ: Կարոլոս Զ.ին երէց աղջիկը Մարիամ Թերեզիա (ծն. **1717**), որն որ Աւստրիայի Իրական վաւերագրութիւն բռուած (**107**) յաջորդութեան նոր կարգադրութեան համեմատ՝ իր հօրը բոլոր ժառանգական տէրութիւններուն ժառանգն էր, կարգուած էր (**1736**) Լոթարինգիայի յառաջուան դուքսն եղող Փրանկիսկոս Ստեփանին հետ, որն որ նոյն տարէն (**1737**էն վեր) Տոսկանայի մեծ դուքսն էր (**112**): Յովսէփ Ա. կայսեր աղջիկներէն՝ Մարիամ Յովսէփա երէցը կարգուած էր Լեհաց Աւգոստոս Գ. թագաւորին (Սաքսոնիայի կայսրընտրին) հետ. իսկ կրտսերը Մարիամ Ամալիա՝ Պաւիերայի Կարոլոս Ալպերտ կայսրընտրին հետ: — Արդ Մարիամ Թերեզիա իր հօրը իշխանութեան յաջորդելով, սկսաւ Հունգարիայի ու Բոհեմիայի թագուհի կոչուիլ, եւ իր ամուսինն Աւստրիայի տան բոլոր ժառանգական երկիրներուն իշխանակից ըրաւ, որպէս զի անով ճամբայ բանայ Գերմանիայի կայսերական թագը ձեռք բերելու:

179. Փրեդերիկոս Բ. եւ Սիլեզիայի քանի մը կողմանց վրայ ըրած պահանջողութիւնը: Մի եւ նոյն

տարին Փրեդերիկոս Բ. Մեծ, իր հօրը Փրեդերիկոս Գուլիելմոս Ա.ին յաջորդած էր (1740, Մայ. 31)։ Անիկայ Պրուսի գահն ելաւ՝ նոյն միապետութիւնն առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգը բարձրացընելու դիտաւորութեամբ, որուն միակ միջոցն էր իր երկիրները մեծցընել։ Իր աս ձեռնարկութիւնը, բոլոր աշխարհակալաց սովորութեան համաձայն, իրաւանց կողմանէ նկատել՝ ինքն ալ չէր ուզեր։ Բայց ուրիշ հասարակ աշխարհակալներէն առաւել կը զանազանուէր, որ իրեն որոշ նպատակ մը դրած էր, եւ աս նպատակին հարկաւոր եղածէն աւելի բան չէր ուզեր։ Իրեն անանկ կ'երեւար թէ Սիլեզիայի տիրելն ասոր բաւական է։ Աս երկրին քանի մը մասերուն վրայ իր ունեցած իրաւունքը կամ բռած պահանջումները՝ իր ձեռքը պատրուակ մ'եղան, որով նոյն տարին իր դիտաւորութիւնը գլուխ հանելու ձեռք զարկաւ։ — Սիլեզիայի դքսութիւններուն վրայ Պրուսին բռած պահանջումներուն հիմունքն ասոնք էին։ Ա. Եէկեռնտորֆ յառաջագոյն Պրանտենպուրկի կայսրընտրական ցեղին կըրտսեր ճիւղերէն մէկունն էր։ Բայց Յովհ. Գէորգ դուքսը՝ իբրեւ Ֆալցի Փրեդերիկոս Ե. կայսրընտրին կողմնակիցը, նոյն կայսրընտրին հետ Փերդինանդ Բ. կայսրէն տարագրութեան վճիռ ընդունելով (Հատ. Ա. 169, 170), նոյնը կորսընցուցած էր, եւ անկէ ետեւ ոչ ինք եւ ոչ իր ժառանգները նորէն իրենց իշխանութեան մէջ հաստատուած էին։ Բ. Լիկնիցի, Պրիկի ու Վոլաւի վրայ ալ Պրուս պահանջում կ'ընէր, որովհետեւ աս երկիրներուն դուքսն ու Պրանտենպուրկի Յովակիմ Բ. կայսրընտիրը մէջերնին ժառանգական եղբայրակցութեան դաշինք մը դրած էին (1535)։ Սակայն Փերդինանդ Ա. իբրեւ Բոհեմիայի թագաւոր եւ նոյն երկիրներուն աւատապետ՝ աս դաշանց դէմ դրած ըլլալով, երբ որ դքսական ցեղը սպառեցաւ (1675), Աւստրիա նոյն երկիրներուն տիրեց։ Քանի մը տարի ետքը (1686) Փրեդերիկոս Գուլիելմոս կայսրընտիրն իրեն ալ անոնց-

մէ հրաժարեցաւ, անոնց տեղ Շուխպուսեան շրջանակն ընդունելով: Բայց այս վերջին շրջանակն ալ՝ նոյն ժամանակ կայսրընտրին ժառանգ իշխանին հետ դրուած գաղտնի դաշինքով մը՝ դարձեալ Աւստրիայի տան խոստացուեցաւ. եւ երբ որ այս իշխանը կայսրընտիր եղաւ նէ, Աւստրիայի ետ դարձուց (1696):

180. Փրեդերիկոս Սիլեզիա կը յարձակի ու կը տիրէ: Առաջին Սիլեզիական պատերազմ: Այս պահանջումները թէ իրաւացի համարինք եւ թէ անիրաւ, Փրեդերիկոսին բռնած ընթացքը յայտնապէս կը ցուցընէ որ ինք նոյն պահանջումներն աւելի իբրեւ պատրուակ կ'առնուր՝ Աւստրիայի դէմ պատերազմ բանալու, քան թէ բանակցութիւններով իր ունեցած իրաւունքը գլուխ տանելու համար. որովհետեւ միայն պատերազմով կրնար բոլոր Սիլեզիա ձեռք բերելու ակնկալութիւն ունենալ: Անոր համար գահ ելածին պէս, շուտ մը գաղտնի կերպով պատրաստութիւնները տեսնելով, առանց պատերազմ հրատարակելու, գրեթէ անպատրաստ եղող երկիրը յարձակեցաւ (1740, Դեկտ.), եւ այսով սկիզբ բռաւ Առաջին Սիլեզիական պատերազմին, որուն ետեւէն անմիջապէս եկաւ Աւստրիայի յաջորդութեան ութամեայ պատերազմը: Պրուշի թագաւորն այս կերպով Սիլեզիա մտնելէն ետեւ, իր Վիեննայի դեսպանին ձեռքովը Մարիամ Թերեզիային առաջարկեց, որ եթէ բովանդակ Սիլեզիա եւ կամ գոնէ Կլոկաւի ու Սականի դքսութիւններն իրեն տալու ըլլայ, ինք չէ թէ միայն բոլոր թշնամեացը դէմ անոր օգնութիւն կ'ընէ ու երկու միլիոն թալեր կը վճարէ, հապա նաեւ իր կայսրընտրական քուէն անոր ամուսնոյն կու տայ: Թէպէտ այսանկ առաջարկութեան մը հաւանիլը՝ Մարիամ Թերեզիայի պէս մեծանձն իշխանուհւոյ մը խիստ դժուար էր, թէպէտ Եւգինէոսի ձեռքին տակ կրթուած զօրապետները չէին կրնար դիւրաւ յանձն առնուլ առանց պատերազմի պարտուած սեպուելու անանկ բանակէ մը՝ որն որ մինչեւ նոյն ատեն

ամենեւին թշնամւոյ մը դիմացն ելած չունէր, թէպէտ իրաւամբ կրնար վախցուիլ որ ընդարձակ գաւառ մը միայն սպառնալիքով մը այսպէս դիւրաւ թող տալը՝ ուրիշներն ալ կը գրգռէ նոյնպիսի յափշտակութեանց ձեռք զարնելու, թէպէտ ասով բոլոր օրինաւոր ստացուածոց վիճակը վտանգի մէջ կը մտնէր. ի վերայ այսր ամենայնի կարելի է որ Մարիամ Թերեզիա զիջանէր, եթէ կարենար նոյն ատեն գուշակել որ իրեն դէմ մէկէն որչափ ուրիշ թշնամիք պիտ՚որ ելլեն, եւ ինք ինչ մեծ դժուարութիւններու պիտի հանդիպի: Բայց որովհետեւ բաց ի Պաւիերայէն՝ Եւրոպայի ամէն տէրութիւնք եւ նոյն իսկ Պրուշ, չէ թէ միայն Իրական վաւերագրութիւնն ընդունած եւ անոր պահպանուելուն երաշխաւոր եղած էին, հապա նաեւ իր հօրը մահն ելլելէն ետեւ՝ իրենց մեծ մասը զինքն իբրեւ իր բոլոր երկիրներուն իշխանուհին ճանչցած էին. անոր համար ինք զինքն աս կողմանէ ապահով սեպելով, առաջարկութիւնը մերժեց: Ան ատեն Փրեդերիկոս արշաւանքը յառաջ տանելով, գրեթէ առանց արիւն թափելու՝ բոլոր Սիլեզիայի տիրեց. եւ քիչ մը ետքը Մոլուիցի ճակատը վաստկելով (**1741**, *Ապր.* **10**), *աս իր աշխարհակալած երկրին մէջ հաստատուեցաւ:*

181. Գաղղիացիք Աւստրիայի դէմ կ՚ելլեն: Ասոր պատճառն ու պատրուակը: Դաշնակցութիւնք: *Փրեդերիկոսին աս ձեռնարկութիւնը շատ օգնեց Գաղղիայի արքունեաց մէջ մեծագոյն խորհուրդ մը հասունցընելու, որն որ առաջին պաշտօնեայ Ֆլէօրի կարդինալին գլխէն չէր, հապա արքունեաց կողմնակցութենէ մը, որուն գլխաւորները, Պէլիլ սպարապետն ու իր եղբայրը, անով կ՚ուզէին իշխանութիւն ու համբաւ ստանալ: Նոյն խորհրդին նպատակն էր Գերմանիայի կայսերական թագն Աւստրիայի տնէն առնուլ եւ իր ժառանգական երկիրներն իրարմէ բաժնել: Բայց արդէն յայտնի է թէ ասով Եւրոպայի տէրութեանց բովանդակ գումարութիւնը տակնուվրայ կ՚ըլլար: Միայն կայսերական*

թագին՝ վերոյիշեալ տնէն առնուելովը, անտարակոյս մեծ շփոթութիւններ կը պատճառէին. որովհետեւ ո՛չ անկէ ետեւ Գերմանիա չէ թէ միայն՝ մինչեւ նոյն ատեն եղածին պէս՝ ըստ արտաքին երեւութին եւ անուամբ, հապա նաեւ իրօք ալ նորէն բոլորովին ընտրական պետութիւն մը կ'ըլլար: Արդէն Լեհաստանին ընտրական տէրութիւն ըլլալն՝ ասոր բաւական ցոյցը տուած էր: — Գաղղիացւոց ըրածին՝ ամենեւին եւ ոչ իրաւանց երեւոյթ մը կար: Գաղղիա Աւստրիայի յաջորդութեան նոր կարգադրութիւնն ընդունելէն զատ, նոյնին պահպանութեան երաշխաւոր ալ եղած էր (112, 6): Անոր համար ալ Փլէօրի պաշտօնեան շատ ջանաց զթագաւորը համոզել որ թէ արդարութիւնն ու թէ իր պատիւը կը պահանջէ որ Մարիամ Թերեզիայի իրաւունքը յարգէ: Սակայն ամէն բան պարապ ելաւ. որովհետեւ Գաղղիացիք կը կարծէին թէ յարմար ժամանակն եկած է իրենց հին ոսոխը կործանելու եւ անոր գաւառները բաժնելու: Աւստրիայի տէրութեան նոյն ատենուան վիճակէն ու դիւրաւ դաշնակիցներ գտնելու ստուգութենէն՝ մեծ ակնկալութիւն կ'ունենային որ խորհուրդնին կը յաջողի: Բայց իրաց ելքը ցուցուց թէ իրենց սեպհական միջոցներն աղէկ հաշուած չէին. անանկ որ թէեւ խորհուրդը յաջողելու ըլլար, Գաղղիա անկից շահ մը չէր կրնար ունենալ: Եւրոպայի վրայ տիրելու գաղափարը, որն որ գուցէ նորէն Գաղղիացւոց մտքին մէջ արթընցած էր, իրենց նոյն ժամանակուան վիճակին նայելով, ցնորական երեւակայութիւն մըն էր: Ան ատեն իրենց թէ պատերազմի դաշտին վրայ եւ թէ դահլճի մէջ ունեցած անձինքներէն բոլորովին տարբեր մարդիկ հարկաւոր էին անանկ խորհուրդ մը գլուխ հանել կրնալու համար: — Ի՞նչ որ է նէ, հարկ էր որ Գաղղիացիք գոնէ պատրուակ մ'ունենային: Արդ աս պատրուակը գտնուեցաւ՝ օտարաց պահանջումները պաշտպանելու մէջ. բայց անոր հետ կապուած էր օտար դաշնակցու-

թեանց հարկաւորութիւնը։ Սակայն ատիկայ լռելեայն իրենց տկարութիւնը խոստովանիլ մըն էր։ Ուրիշներու վրայ իշխանութիւն ստանալ բաղձացող տէրութիւնը՝ պէտք է որ իր անձնական զօրութեամբ աս գործքը գլուխ տանի. իսկ եթէ նոյն կերպով չկրնար, իր բաղձանքէն հրաժարելու է։ Իր դաշնակիցներն իր դիտաւորութիւնն իմանալուն պէս, զինքը կը թողուն եւ որչափ աւելի անձուկ դաշնակից էին, այնչափ աւելի սաստիկ թշնամի կը դառնան։ Գաղղիա աս նիւթին մէջ դառն փորձառութիւններ պիտ՚որ ընէ եղեր։ Յառաջուան մեծ պատերազմներուն մէջ՝ երբեք դաշնակցութեանց այնչափ փոփոխութիւն եղած չունէր, որչափ ասոր մէջ եղաւ. զարմանք ալ չէ, ինչու որ երբեք ալ դաշնակցաց դիտաւորութիւններն իրարու այնչափ անհամաձայն եղած չունէին։ Գաղղիայէն զատ՝ ուրիշ դաշնակից տէրութիւններէն մէկն ալ կրնա՞ր մի Աւստրիական պետութեան քակուելուն բաղձալ։ Բայց այնպէսով ալ Գաղղիա շատ դաշնակից գտաւ. վասն զի շահու ակնկալութիւնը խիստ հրապուրիչ էր։

182. Կայսերական թագին ու Աւստրիական երկիրներուն հետամուտները։ Գաղղիացիք կայսերական թագին հետամուտ մ՚ունենալով՝ իբրեւ անոր իրաւունքը պաշտպանելու նպատակաւ պատերազմի ելած սեպուելու համար, աչուընին նախ եւ յառաջ Պաւիերայի վրայ դարձուցին, որն որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ յառաջագոյն Սպանիական յաջորդութեան պատերազմին մէջ ալ իրենց դաշնակիցն եղած էր (87)։ Բայց արդէն Պաւիերա ինք իրմէ պատրաստ էր Գաղղիայի հետ միանալու. ինչու որ Կարոլոս Ալպերդ կայսրընտիրը կը կարծէր թէ բոլոր Աւստրիայի միապետութիւնն իրեն կ՚իյնայ։ ուն պահանջումը կը հիմնէր Փերդինանդ Ա.ին մէկ կա· ·կին վրայ, որուն երիցագոյն Աննա աղջիկը՝ Պաւիերայի Ա··պերդ Ե. դքսին հետ կարգուած էր։ Եւ թէպէտ նոյն կտակին ակըննագիրն այն չէր բովանդակեր՝ ինչ որ ինք եւ իր կողմնակիցները նոյնին

գաղափարեալ օրինակէն հակընալ կ'ուզէին, որովհետեւ Աւստրիայի կողմանէ կը ցուցընէին որ նոյն կտակին խօսքը՝ բոլոր օրինաւոր սերնդին օգտուելուն վրայ է, չէ թէ արու զաւակին. ի վերայ այսր ամենայնի կայսրընտիրն սակայն իրեն պատրուակ կ'առնուր Գաղղիայի հետ միանալու: — Սպանիա ալ ըստ ամենայնի նոյնպիսի պահանջում կ'ընէր, զոր որ խիստ մեծ ճարտարմտութեամբ, կամ բացայայտ խօսելու համար՝ իմաստակութեամբ յարմարցուած ծննդաբանութեան մը վրայ կը հիմնէր: Միանգամայն իր պահանջման հիմ կ'առնուր Կարոլոս Ե.ին եւ իր Փերդինանդ Ա. եղբօրը մէջ դրուած մէկ դաշինքը, առանց միտ դնելու որ նոյն դաշինքը՝ միայն Կարոլոս Ե.ին սերընդեան համար էր, եւ ոչ թէ ուրիշ ցեղէ մը Սպանիական գահն ելլող իշխաններուն, եւ թէ նոյն դաշինքը քակելով միայն՝ կարող եղած էր Փիլիպպոս Ե. Սպանիայի թագն առնուլ, ուր որ եթէ նոյնն արժէր, հարկ էր որ՝ Լէոբոլտի պահանջածին համեմատ՝ իր ցեղէն մէկը Կարոլոս Բ.ին յաջորդէր: Վերջապէս Սպանիա իր պահանջման հիմ կ'առնուր նաեւ Փիլիպպոս Գ.ին Աւստրիայի յաջորդութեան իրաւունքէն հրաժարած ատեն (1717) բրած մէկ վերապահութիւնը: Աս բաներուն մէջ քիչ մաս չունեցաւ Եղիսաբեթ թագուհին, որն որ կը յուսար թէ գուցէ աս կերպով իր երկրորդ Փիլիպպոս որդւոյն ալ տէրութիւն մը ձեռք կրնայ բերել, կամ իր խօսքը բանեցընելու համար՝ անոր ալ կտոր մ'ուտելու հաց հոգալ: — Աս երկուքէն ետեւ ելաւ Սաքսոնիա ալ, որն որ թէպէտ Գաղղիայի ու Սպանիայի պէս՝ Աւստրիայի յաջորդութեան նոր կարգադրութիւնն ընդունած էր, ի վերայ այսր ամենայնի կ'ուզէր հաստատել թէ նոյնն ամենեւին զօրութիւն չունի, եւ թէ իրաւունքը Սաքսոնիայի է, որովհետեւ՝ ինչպէս վերը ըսինք՝ Աւգոստոս Գ. Սաքսոնիայի կայսրնտիրն ու Լեհաստանի թագաւորը կարգուած էր Յովսէփ Ա. կայսեր երէց աղջկան հետ (178):

183· *Նիմֆենպուրկի դաշնաւորութիւնը: Պրուշ դաշնաւորաց հետ կը միանայ: Ասանկով Եւրոպայի առջեւն արտաքոյ կարգի տեսարան մը բացուեցաւ. երեք տէրութիւնք՝ որոնց իւրաքանչիւրը մեծ միապետութեան մը բոլորին վրայ իրաւունք ունենալ կը կարծէր, Գաղղիայի հետ դաշնաւորեցան, որն որ նոյն միապետութեան երկիրները բաժնել կ՚ուզէր, եւ ուրիշ պատրուակ չունէր՝ բայց եթէ աս իրարու հակառակ եղող հետամուտներուն իրաւունքը պաշտպանել: Նոյն նպատակաւ Նիմֆենպուրկի գաղտնի դաշնաւորութիւնը գրուեցաւ* (**1741**, *Մայ*· **18**) *նախ Գաղղիայի, Պաւիերայի ու Սպանիայի մէջ, որուն մէջ մտաւ ետքէն Սաքսոնիա ալ* (*Սեպտ*· **19**): *Որովհետեւ աս դաշնաւորութիւնը դնող տէրութեանց պահանջումները, ինչպէս ըսինք, իրարու հակառակ էր, անոր համար հետեւեալ կերպով վերիվերոյ իրաւախոհ եղան: Պաւիերա՝ Բոհեմիա, Վերին Աւստրիա, Տիրոլ ու Պրայսկաւ գաւառները պիտ՚որ ընդունէր. Սաքսոնիա՝ Մորաւիայով ու Վերին Սիլեզիայով գոհ պիտ՚որ ըլլար. Լոմպարտիա, Բարմա, Բիաչենցա եւ Մանդուա Սպանիայի կը տրուէր. Պրուշի թագաւորին պիտի մնային իր աշխարհակալած Ստորին Սիլեզիայի իշխանութիւնները. իսկ Աւստրիական Ստորին նահանգները Գաղղիայի պիտի անցնէին: Բայց արտաքոյ կարգի մեծանձնութեամբ զՄարիամ Թերեզիա ալ կը հոգային, իրեն տալով Հունգարիա, Ստորին Աւստրիա՝ Վիեննայի հետ, Գարինթիա, Գրանիա եւ Ստիրիա, որոնք նոր Աւստրիական միապետութիւն մը պիտի կազմէին: Աս ծրագրին գլխաւոր յօդուածները ետքէն տէրութեանց մէջ հաստատուեցան առանձին առանձին դաշինքներով, որոնցմով միանգամայն որոշուեցաւ որ Պաւիերայի կայսրընտիրը կայսր ըլլայ, Գաղղիայի բռած պատերազմին ծախքն ալ՝ Գերմանիայի ստացուածքով վճարուի: — Աս պարագայից մէջ Փրեդերիկոս Բ· ալ իր վախճանին յարմար սեպած էր Աւստրիայի դէմ կազմուած դաշնաւորու-*

թեան մէջ մտնել, որով աս առաջին անգամ Պրուս Գաղղիայի հետ դաշնաւորեցաւ (1741, Նոյեմ. 1)։ Բայց շուտ մը տեսնուեցաւ թէ նոյն թագաւորին նպատակը՝ Նիմֆենպուրկի դաշնաւորաց նպատակէն որչափ տարբեր է։ Ինք կ'ուզէր որ զանոնք իբրեւ միջոց իր վախճանին ծառայեցընէ. եւ անոնց հետ դաշնաւորած ատեն՝ արդէն մտքին մէջ դրած էր որ իր բաղձանքին հասնելուն պէս՝ անոնցմէ բաժնուի։

184. *Աւստրիական յաջորդութեան պատերազմին առաջին նշանաւոր դէպքերը*։ Արդ աս կերպով Մարիամ Թերեզիա Եւրոպայի կէսէն աւելին իրեն դէմ ելած տեսաւ, եւ գրեթէ արտաքուստ ամենեւին օգնութիւն մը չէր կրնար յուսալ։ Անգղիա Սպանիայի հետ պատերազմի մէջ էր (150). Շուէտի մէջ արտաքին քաղաքականութիւնը՝ կողմնակցութեանց կռիւները կը գործածէր Ռուսի դէմ պատերազմ բանալ տալու համար (217)։ Իր յոյսը՝ միայն իր սեպհական զօրութեան վրայ էր. իսկ պարագաներն անանկ էին, որ ստուգիւ մեծամիտ ու քաջ բնաւորութիւն պէտք էր բոլորովին չյուսահատելու համար։ Բայց Մարիամ Թերեզիա իր սրտոտութենէն ու խելացութենէն զատ, երկու զօրաւոր օգնական ունէր, որոնք խիստ քիչ անգամ կը խաբեն, այս ինքն՝ իր արդար իրաւունքը, որն որ իրեն մեծ վստահութիւն կու տար՝ զինքն ապահովցընելով որ Աստուած իր հետն է, եւ իր ժողովրդեան սէրը, որն որ իր ինչքն ու արիւնն իր սիրելի թագուհւոյն համար զոհելով՝ քաղաքագիտաց հաշիւները պարապի հանեց։ — Այսպիսի հանգամանաց մէջ բացուեցաւ Աւստրիայի յաջորդութեան պատերազմը, որն որ իսկզբան Մարիամ Թերեզիայի համար խիստ անյաջող գնաց։ Պատերազմը սկսելուն պէս, Գաղղիացւոց բանակ մը Պելլիլ սպարապետին հրամանատարութեամբ՝ Պաւիերայի բանակին հետ միանալով (1741, Սեպտ.), Կարոլոս Ալպերդ ան երկու բանակներով Վերին Աւստրիա յարձակեցաւ, եւ Լինց քաղաքին մէջ ինք զինքն

իբրեւ Աւստրիայի արքիդուքս ընդունել տուաւ: Եթէ
անմիջապէս անկից Վիէննայի վրայ քալէր, հաւանական
է որ Աւստրիացիները յանկարծակիի բերելով՝ յաղ-
թող կ՚ըլլար. բայց ասոր հակառակ կայսրընտիրը դէպ
ի Բոհեմիա դարձաւ, որպէս զի հոն ինք զինքը Բոհե-
միացւոց արքունական թագովը պսակել տայ: Իրօք ալ
Սաքսոնիացւոց հետ միանալէն ետեւ՝ Բրակայի տիրե-
լով (Նոյեմ. 26), Բոհեմիայի թագաւոր հրատարա-
կուեցաւ (Դեկտ. 19): Վրան ամիս մ՚անցնելէն ետեւ՝
Ֆրանգֆուրդի մէջ Գերմանիայի կայսր ալ ընտրուե-
ցաւ՝ Կարոլոս Է. անուամբ (1742, Յունու. 24), ու-
րովհետեւ Գոլոնիայի ու Փալցի կայսրընտիրներն ալ
Գաղղիայի կողմը շահուած էին: Հետեւեալ ամիսը
Փրետերիկոս Բ. նոյն ատեն բոլորովին առնուած Սիլէ-
զիայի մէջ ինք զինքն իբրեւ նոյն երկրին թագաւորը
ճանչցրնել տուաւ (Փետր. 23): Մէկ կողմանէ ասոնք
ըլլալու ատեն, մէկալ կողմանէ երկրորդ գաղղիական
բանակ մը՝ Մայլպուա սպարապետին հրամանատարու-
թեամբ՝ Մասուի քով ծովային տէրութիւնները ստի-
պեց որ չէզոք կենալու խոստում ընեն: Եւ ասնպատա-
կաւ Անգղիայի Գէորգ Բ. թագաւորին հետ դաշինք
դրուեցաւ (1741, Սեպտ. 27):

185. Աւստրիա դաշնաւորներ կը գտնէ: Պրու-
շի հետ Պրեզլաւի (Պերլինի) խաղաղութեան դաշինքը
կը դնէ: Այս ամենայն յարմար չէր Մարիամ Թերե-
զիային ակնկալութիւն թող տալու: Սակայն աս ստու-
գիւ մեծ իշխանուհին իր արութիւնը չկորսնցուց, եւ
իր թագը պահեց անանկ քաջութիւն ու խոհեմութիւն
բանեցրնելով, զորն որ նոյն իսկ մեծ թագաւորք խիստ
քիչ անգամ ցուցուցած են սանկ պարագայից մէջ:
Բայց ան ալ խոստովանելու է որ պարագաները քիչ մը
ետքը սկսան աւելի յաջող ըլլալ: Անգղիացիք արդէն
յառաջագոյն Աւստրիայի հետ դաշինք դրած էին,
որով դրամական օգնութիւն կը խոստանային (1741,
Յունիս 24): Բայց նոյն ատեն աս միապետութեան

գտնուած վտանգաւոր վիճակը՝ թող չէր տար որ միայն ան օգնութեամբ գոհ ըլլալով, հանդարտ կենան։ Բովանդակ Անգղիական ազգը բարձրաբարբառ կը պահանջէր որ աւելի գործունեայ կերպով օգնեն եւ չթողուն իրենց առաջին դաշնակիցը, թէպէտ եւ արդէն Սպանիայի հետ պատերազմ ունէին։ Աս բանս իրօք ալ գլուխ ելաւ. Անգղիացիք Աւստրիայի հետ անձկագոյն կապուեցան, եւ անմիջապէս Ստորին Նահանգաց մէջ Բրիտանական-Գերմանական բանակ մը կազմեցաւ։ Ասանկով Անգղիա՝ Աւստրիայի, Սպանիա ալ՝ Գաղղիայի հետ միացած ըլլալով, Սպանիական պատերազմը՝ հարկաւ Գերմանական պատերազմին հետ ձուլեցաւ մէկ եղաւ։ Անգղիային Աւստրիայի հետ կապուիլը աս հետեւութիւնն ալ ունեցաւ, որ Անգղիացիք Սարդինիայի հետ դրամական օգնութեան դաշինք դնելով (1742, Փետր. 1), Սարդինիա խոստացաւ որ նոյն պատերազմին մէջ Իտալիան չէզոք պահէ։ Մէկալ կողմանէ ալ Աւստրիայի դէմ դրուած դաշնաւորութիւնը սկսաւ քակուիլ։ Փրեդերիկոս Բ. Սիլեզիայի տիրելով՝ իր բաղձանքին հասած էր, իսկ Աւստրիա Չասլաւի կամ Խոդուսիցի ճակատը կորսնցընելէն ետեւ (1742, Մայ. 17), ալ յոյս չէր կրնար ունենալ նոյն երկիրը նորէն ձեռք բերելու։ Ասոր համար երկու տէրութիւնք խաղաղութեան վրայ բանակցելու սկսան, որուն նախակարգպայմանները Պրեսլաւի մէջ որոշուելէն (Յունիս 11) քիչ մը ետքը՝ բուն խաղաղութեան դաշինքն ալ Պերլինի մէջ դրուեցաւ (Յուլ. 28)։ Խաղաղութեան պայմաններն ան էին, որ Մարիամ Թերեզիա բոլոր Վերին ու Ստորին Սիլեզիա եւ Կլացի կոմսութիւնը Պրուսի թող կու տայ, միայն Դեշէնի իշխանութիւնն ու Վերին Սիլեզիայի քանի մը մօտաւոր շրջանակները պահելով։ Իսկ Պրուս խօսք կու տայ որ նոյն խաղաղութեան դէմ եղող դաշնաւորութեան մէջ չմտնէ։ Ասանկով լմնցաւ Առաջին Սիլեզիական պատերազմը, որուն վերջ տուող դաշանց՝ Աւստրիայի համար ունեցած օգ-

տակար հետեւութիւններէն մէկն ալ ան եղաւ, որ Նաեւ Սաքսոնիա քիչ մը ետքը խաղաղութեան դաշանց մէջ մտաւ:

186. Պատերազմի բախտն Աւստրիացւոց յաջող երթալու կը սկսի: Բոհեմիայի ու Պաւիերայի կը տիրեն: Նոր դաշնաւորներ կը վաստըկին: Կարծես թէ Պրեզլաւի խաղաղութեամբ բոլոր իրաց կերպարանքը փոխուեցաւ: Աւստրիա իր գլխաւոր թշնամիներուն մէկէն ազատելով, ուրիշներուն վրայ մեծ առաւելութիւն ստացաւ: Արդէն յառաջագոյն (1741, Սեպտ.) Մարիամ Թերեզիա Բրեզպուրկի խորհրդանոցին մէջ, իր նորածին Յովսէփ որդին գիրկն առած, Հունգարացւոց դիմած էր, եւ իր վիշտերը նկարագրելով ու իրենց խոստումներ ընելով, մէջերնին անանկ եռանդ գրգռած էր, որ բոլոր աւագանին սուրերնին քաշած՝ ամէնքը մէկ բերան, Մեռնինք մեր Մարիամ Թերեզիա թագաւորին համար, կանչելով, բովանդակ ազգը զէնքի կանչած էին: Նոյն կերպով հաւատարիմ Տիրոլցիք ալ զէնք առած եւ իրենց կայսրուհւոյն օգնութեան դիմած էին: Արդ մէկ կողմանէ Պրուսի հետ խաղաղութիւն ըլլալու ատեն, մէկալ կողմանէ Աւստրիացւոց բանակը Բոհեմիա առաւ ու Գաղղիացւոց զօրքը Բրակայի մէջ պաշարեց (1742, Յունիս). եւ Պելլիլ սպարապետը նոյն մայրաքաղաքէն ելլելէն ետեւ (Դեկ. 17) ներս մտաւ: Մարիամ Թերեզիա Բոհեմիայի թագուհի պսակեցաւ (1743, Մայ. 12): Ան միջոցին Աւստրիացիք Սիմբախի ճակատին մէջ Կարոլոս Է.ին զօրքերը յաղթելէն ետեւ (Մայ. 9), Պաւիերայի տիրեցին, որով նոյն կայսրը ստիպեցաւ իր մայրաքաղաքը թողուլ Ֆրանգֆուրդ փախչիլ: Քիչ մը ետքը Բրիտանական-Գերմանական բանակը Անգղիայի Գէորգ Բ. թագաւորին հրամանատարութեան տակ՝ Տեդդինկէնի ճակատը վաստըկեցաւ (Յունիս 27), որով Գաղղիացիք Ռենոսէն անդին քշուեցան: Նոյն տարին Աւստրիա ու Անգղիա երկու նոր դաշնաւոր ալ վաստըկեցան, նախ

Վորմսի մէջ Սարդինիայի հետ դաշնաւորութիւն ըրին (1743, Սեպտ. 13), քանի մ'ամիս ետքն ալ՝ Սաքսոնիայի հետ (Դեկտ. 20)։ Արդէն յառաջագոյն Բրիտանական զօրքերուն Ստորին Նահանգները ցամաք ելած առեն, Հոլանտայի հասարակապետութիւնը՝ Անգղիայի բաղձանքին համեմատ՝ յանձն առած էր Աւստրիայի օգնական գունդ մը տալ։

187. Պատերազմը կ'ընդարձակի։ Գաղղիացիք Անգղիայի ու Աւստրիայի դէմ պատերազմ կը հրատարակեն։ Երկրորդ Սիլեզիական պատերազմ։ Բայց պատերազմն ասով չմնալէն զատ, աւելի ընդարձակեցաւ եւ ընդհանուր պատերազմի կերպարանք առաւ։ Գաղղիա չէ թէ միայն խաղաղութիւն ընելու բաղձանք չունէր, հապա՝ մանաւանդ խաղաղասէր Ֆլէօրի կարդինալին մեռնելէն ետեւ (1743, Յունու.), իբրեւ իր դաշնակցաց օգնելու համար պատերազմիլը բաւական չսեպելով, ուղղակի թէ Անգղիայի եւ թէ Աւստրիայի դէմ պատերազմ հրատարակել կ'ուզէր։ Այս բաղձանքը կատարուելու առիթ եղաւ Անգղիացւոց՝ Գաղղիական - Սպանիական նաւատորմին վրայ Դուլոնի առջեւ ըրած ծովական յաղթութիւնը (1744, Փետր. 24), որմէ ետքը Գաղղիա Անգղիայի (Մարտ 15) եւ Աւստրիայի (Ապր. 27) դէմ կատարեալ պատերազմ հրատարակեց։ Արդէն յառաջագոյն Գաղղիայի եւ Սպանիայի մէջ Ֆոնդենպլոյի յարձակողական ու պաշտպանողական դաշնաւորութիւնը դրուած էր (1743, Հոկտ. 25)։ — Աւստրիայի թշնամեաց ասանկով բաւական առաւելութիւն ստացած ժամանակ՝ Փրեդերիկոս Բ. ալ՝ ուզեց նորէն Մարիամ Թերեզիային դէմ ելլել եւ երկրորդ Սիլեզիական պատերազմը սկսիլ։ Ինք այնպէս կը զրուցէր թէ իր պատիւը կը պահանջէ որ զԿարոլոս Է. կայսրը ձեռքէ չթողու, որովհետեւ անոր ընտրութեան մասնակից եղած էր։ Բայց բուն անկից կը յորդորուէր, վասն զի կը վախնար որ եթէ Աւստրիա՝ որն որ Սաքսոնիայի հետ ալ միացած էր, յաղ-

թող ըլլէ նէ, ինք Սիլեզիա կը կորսնցընէ։ Անոր համար թէ Գաղղիայի եւ թէ Գերմանական իշխաններու հետ բանակցութեան սկսաւ. դիւրաւ ալ ունկնդրութիւն գտաւ, որովհետեւ իրեն կարօտութիւն ունէին, թէեւ ալ ամենուն ծանօթ էր դաշնաւորութեանց մէջ իր հետեւած սկզբունքը, այս ինքն՝ այնչափ ժամանակ դաշնաւորութեան մէջ մնալը, որչափ որ իր նպատակին համար հարկաւոր էր։ Փրեդերիկոս նախ Գաղղիայի հետ դաշնաւորութիւն ըրաւ (1744, Մարտ), ետքէն ալ Ֆրանգֆուրդի Միութեամբ՝ Կարոլոս Է.ին, Ֆալցի կայսրընտրութեան ու Հեսսէն-Գասսէլի հետ դաշնաւորեցաւ (Մայ. 22)։

188. Պատերազմին նշանաւոր դէպքերը։ Կարոլոս Է.ին մահը։ Պաւիերայի հետ Ֆիւսսէնի, Պրուշի հետ Տրեզտայի խաղաղութեան դաշինքը կը դրուի։ Մէկ կողմանէ ասոնք եղած ատեն, Գաղղիացիք մէկալ կողմանէ Լուդովիկոս ԺԵ.ին հրամանատարութեամբը Ստորին նահանգները յարձակած եւ Իբեռն ու Մէնէն սահմանաբերդերն առած էին. իսկ Աւստրիացիք Լոթարինգիայի Կարոլոս իշխանին (Մարիամ Թերեզիայի տագեր) հրամանատարութեամբը Ռենոս գետն անցնելով, Էլզասի մէջ յառաջ քալեցին ու Լոթարինգիայի վրայ յարձակում ընել կ՚ուզէին։ Բայց երբ որ Պրուշ երկրորդ Սիլեզիական պատերազմը սկսելով, Փրեդերիկոս Բ. Բոհեմիա յարձակեցաւ (1744, Օգոստ. 10) ու Բրակա առաւ (Սեպտ. 16), Լոթարինգիայի յաղթող իշխանը ստիպեցաւ նոյն կողմն աճապարել, որով Գաղղիացիք վերին Ռենոսի կողմերն Աւստրիացիներէն ազատելով, քիչ մը հոգի առին։ Կարոլոս Է. ալ կրցաւ իր Միւնխէն մայրաքաղաքը գալ։ Բայց քիչ մը վերջը Փրեդերիկոս Բ. շատ մարդ կորսընցընելէն ետեւ՝ Բոհեմիայէն Սիլեզիա քաշուելու ստիպուելով, անշուշտ կայսրն ալ նորէն իր երկիրներէն փախչելու կը բռնադատէր, թէ որ մահը նոյն ատեն վրան չհասնէր (1745, Յունու. 20)։ Աս իր մահուամբ

իրաց վիճակը բոլորովին տարբեր կերպարանք առաւ. Ինչու որ իր որդին ու յաջորդը Մաքսիմիլեան Յովսէփ սիրով յանձն կ'առնուր կայսերական Թագէն եւ հօրն ուրիշ պահանջումներէն ետ կենալ, բաւական որ իր ժառանգական երկիրները ձեռք բերէ: Այս համար քանի մ'ամիս ետքը Աւստրիայի ու Պաւիերայի մէջ Ֆիւսէնի խաղաղութեան դաշինքը դրուեցաւ (Ապր. 22). որով Աւստրիա նոյն կայսրընտրին երկիրները բոլոր ետ կու տար, իսկ Պաւիերա զՄարիամ Թերեզիա եւ Աւստրիայի յաջորդութեան կարգադրութիւնը կ'ընդունէր, ընդ միշտ կը հրաժարէր Աւստրիայի ժառանգական երկիրներուն վրայ պահանջում ընելէն, եւ կը խոստանար որ կայսեր ընտրութիւն եղած ատեն՝ իր քուէն Փրանկիսկոս Ստեփանին՝ Մարիամ Թերեզիային ամուսնոյն տայ: — Պաւիերային աս կերպով պատերազմի դաշտէն ետ քաշուելուն հետեւութիւնն ան եղաւ, որ Գերմանիա նոյն պատերազմին տեսարանն ըլլալէն դադրեցաւ, եւ Աւստրիա կրցաւ դիւրաւ տանիլ Փրանկիսկոս (Ստեփան) Ա.ին կայսր ընտրուիլը, (Սեպտ. 13), թէեւ Պրանտենպուրկ ու Պֆալց ընտրութեան դէմ կը դնէին: Իսկ Փրեդերիկոս Բ. Կարոլոս Է.ին մահէն առիթ առաւ խաղաղութիւն ընելու, երբ որ Սիլեզիայի վրայ իր իշխանութիւնն ապահովցուց: Ինք Հոհէնֆրիտպէրկի քով Աւստրիացւոց ու Սաքսոնիացւոց դէմ մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ (1745, Յունիս 4), որմէ ետքը Հաննովէրի դաշինքն եղաւ (Օգոստ. 26), որով Անգլիա երաշխաւոր կ'ըլլար Սիլեզիային՝ իր ձեռքը մնալուն: Բայց Աւստրիա նոյնը յանձն չառաւ, մինչեւ որ Փրեդերիկոս՝ Սօրրի քով Աւստրիացւոց դէմ (Սեպտ. 30), եւ Տեսսաւի Լէոբոլտ իշխանը՝ Քեսսելտորֆի քով Սաքսոնիացւոց դէմ (Դեկտ. 15) մէկ մէկ յաղթութիւն ըրին ու ետքը նաեւ Տրեզտա բռնեցին (Դեկտ. 18): Այս վրայ մէկ կողմանէ Պրուշի, մէկալ կողմանէ Աւստրիայի ու Սաքսոնիայի մէջ, Հաննովէրի դաշանց հիման վրայ,

Տրեզտայի խաղաղութիւնն եղաւ (Դեկտ. 25), որուն պայմաններն ան էին, որ Պրուշ՝ Պրեզլաւի խաղաղութեան (185) դաշանց համեմատ՝ Սիլեզիան պահէ. իսկ Փրեդերիկոս Բ. ալ Ֆրանկիսկոս Ա. իբրեւ կայսր ճանչնայ, եւ Սաքսոնիայէն մէկ միլիոն թալեր ընդունելով, նոյն երկրէն ելլէ։ Ասանկով աս երկրորդ Սիլեզիական պատերազմն ալ առանձնական խաղաղութեամբ լմնցաւ։ Փրեդերիկոսին ձեռքն անով յառաջուան ունեցածէն աւելի իրական բան մը չէր անցած, բայց եթէ ան՝ որ իր ոսոխին քիչ մ'աւելի դժուարութիւն պատճառած ու զէնքը քիչ մ'աւելի խոնարհեցուցած էր. սակայն ինք ատիկայ մեծ շահ կը սեպէր։

189. Գաղղիացւոց՝ Ստորին Նահանգաց ու Հոլանտայի մէջ ունեցած յաջողութիւնները։ Իսկ Գաղղիա ան ժամանակէն ետեւ ալ պատերազմը կը շարունակէր, թէեւ արտաքուստ չէր կրնար պատճառ մը յառաջ բերել. որովհետեւ Պաւիերայի ու Սաքսոնիայի իրաւունքները պաշտպանելու պատրուակը բոլորովին վերցուած էր։ Աս Գաղղիայի ու իր դաշնակցաց հետ եղած պատերազմը մեծ սաստկութեամբ կը վարուէր Ստորին Նահանգաց ու Իտալիայի մէջ։ Գաղղիացիք վերջապէս իրենց հարկաւոր եղած զօրավարը գտած էին յանձն Գերմանական իշխանի մը, որ էր Սաքսոնիայի Աւգուստոս Բ. կայսրընտրին բնական որդին Մաւրիկ (141), որն որ հասարակօրէն Սաքսոնիայի սպարապետ կը կոչուի։ Ասիկայ իր արշաւանքը Ստորին Նահանգաց մէջ կ'ընէր (1745), եւ Ֆոնդընէի քով, Լուդովիկոս ԺԵ.ին ներկայութեամբը, Գըմպըրլէնտի դքսին (166) հրամանատարութեան տակ եղող Անգղիացւոց ու Ստորին Նահանգաց բանակին դէմ, մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ (Մայ. 11)։ Ասոր հետեւութիւնն եղաւ Տոռնէքի, Աւստրիական Ֆլանտրայի ու Օդենտէի առնուիլը։ Գաղղիացիք ձմեռը նոյն տեղերն անցընելէն ետեւ, երկրորդ տարին Պրիւսէլ ու Պրապանդ առին (1746, Փետր.)։ Իրենց յաջողութիւնն աւելի մեծցաւ,

երբ որ Անգղիոյ Թագին Հետամտին (Կարոլոս Գ․ին) որդին Կարոլոս Եդուարդ Սկովտիա ցամաք ելլելով եւ ի սկզբան մեծ յաջողութիւն ունենալով, Անգղիացիք ստիպեցան Գըմպըլէնտի դուքսին Անգղիական զօրաց մեծ մասովն ետ կանչել, մինչեւ որ նոյն դքսին՝ Գըլլօտընի քով բրած յաղթութեամբը՝ ապստամբութիւնը զսպեցաւ (166)։ Իր երթալէն ետեւ Գաղղիացիք Ստորին Նահանգաց մէջ իրենց արշաւանքը յառաջ տանելով, ետեւէ ետեւ գրեթէ բովանդակ երկրին տիրեցին եւ Կարոլոս իշխանին դէմ Ռոգուի յաղթութիւնը րին (Հոկտ․ 11)։ Աս յաղթութիւններէն քաջալերուելով, Հոլանտայի հասարակապետութեան դէմ ալ պատերազմ հրատարակեցին (1747, Ապր․ 17) ու Հոլանտական Պրապանդին վրայ յարձակեցան, որուն հետեւութիւնն եղաւ նոյն հասարակապետութեան մէջ ժառանգական կուսակալութեան նորէն հաստատուիլը (167)։ Բայց ասով ալ դաշնաւորաց յաջողութիւնը չաւելցաւ․ Սաքսոնիայի սպարապետն իրենց դէմ Լաւֆէլտի յաղթութիւնն ըրաւ (Յուլ․ 2), եւ քիչ մը ետքը Գաղղիացիք Պերկօբզոմ առին (Սեպտ․ 16) թէեւ մեծ կորուստ ընելով։

190. Պատերազմին իտալական դէպքերը։ Իտալիա ալ գլխաւորաբար աս վերջին տարիները պատերազմը սաստկացած էր։ Ստոյգ է Սպանիոյ Եղիսաբեթ Թագուհին իր կրտսեր Փիլիպպոս որդւոյն ալ տէրութիւն մը հոգալու համար, որն որ՝ ինչպէս ուրիշ անգամ ալ (182) նշանակած ենք՝ իր նոյն ժամանակուան գլխաւոր բաղձանքն էր, աչուըներն ի սկզբանէ վեր Իտալիա դարձուցած էր․ եւ պատերազմին սկիզբները Սպանիացիք հոն զօրք խրկած էին (1741, Նոյեմ․), որոնք նոյն Փիլիպպոս արքայորդւոյն հրամանատարութեան տակ կ՚ուզէին Նէապոլսոյ օգնութեամբ Միլան առնուլ․ բայց զանազան պարագայից մէկտեղ գալովը՝ բան մը չէին կրցեր յաջողցընել։ Աս պարագաներն էին, Սարդինիոյ Թագաւորին՝ Անգղիոյ ձեռքով

Աւստրիայի կողմը վաստրկուիլը (185), եւ Միջերկրա-
կան ծովը բրիտանական նաւատորմիղ մը գալով՝ Նէա-
պոլսոյ չէզոք կենալ ստիպուիլը (1742)։ Եւ թէպէտ
Գաղղիացի գունդ մը Փիլիպպոս իշխանին օգնութեան
գալով (1743), անոր բանակը զօրացուց. բայց նոյն մի-
ջոցին Սարդինիա Վորմսի դաշինքով Աւստրիայի հետ
դաշնակցելով (186), դարձեալ Պուրպոնեանք չկըր-
ցան բան մը գլուխ հանել, մանաւանդ թէ իրենց զօր-
քերն ետ վռընտուեցան (Հոկտ.), եւ երկրորդ տարին
(1744) Բիեմոնդ առնելու համար ըրած փորձերնին պա-
րապ ելաւ։ Սակայն որովհետեւ Վորմսի դաշինքով
ճենուացւոց երկիրներէն քանի մը տեղ խոստացուած
էր Սարդինիային, անոր համար ճենուա քիչ մը ետքը
Սպանիացւոց ու Գաղղիացւոց հետ միացաւ (1745,
Մայ. 1). որով անոնք կրցան Բիաչենցա, Բարմա, Բաւ-
իա ու Միլան առնուլ։ Միայն թէ Աւստրիա Տրեզտայի
խաղաղութեամբ՝ Սիլեզիական պատերազմէն ազատե-
լով (188), կարող եղաւ Իտալիա զօրք խաւրել, որոնք
Գաղղիացիներն ու Սպանիացիները Լոմպարտիայէն մեր-
ժեցին։ Ան ատենները Սպանիայի Փիլիպպոս Ե. թա-
գաւորին մեռնիլն ու տեղը՝ իր Ֆերդինանդ Զ. որ-
դւոյն անցնիլը (168) Աւստրիացւոց յաջողութիւննե-
րուն աւելնալուն առիթ եղաւ, որովհետեւ Եղիսաբեթ
թագուհւոյն ազդեցութիւնը նուազելով, նոր թագաւ-
որն իր զօրացը հրաման խաւրեց որ Իտալիայէն ետ
քաշուին։ Աւստրիացիք ու Սարդինիացիք անկէ ետեւ
ճենուա առին (1746, Սեպտ. 5), եւ Գաղղիայի Բրո-
վանս գաւառը յարձակեցան (Նոյեմ.)։ Բայց աս ար-
շաւանքը վախճանազուրկ եղաւ՝ գլխաւորաբար ճե-
նուայի մէջ փրթած մէկ ապստամբութեամբ (Դեկտ.
5) նոյն քաղաքին իրենց ձեռքէն ելլելովը. որովհետեւ
Աւստրիացիք ան տեղէն զատ ուրիշ մէկ կողմանէ պա-
շար չկրնալով ընդունիլ, ստիպեցան Ալպեան լերանց
վրայէն ետ քաշուիլ (1747, Փետր.)։ Եւ թէպէտ
ետքէն ճենուա քաղաքը պաշարեցին, բայց քաղաքա-

ցէք վերջին ատրճանի քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանելով եւ Գաղղիացիներէն օգնութիւն գտնելով, պաշարողաց բոլոր ջանքը պարապ հանեցին (Ապր. — Յուլ. 6)։

191. *Ախընի բանակցութիւններն ու խաղաղութեան դաշինքը*։ Այսչափ երկարատեւ պատերազմ մը ժամանակ տուած էր կիրքերու զովանալուն։ Փիլիպպոս Ե. մեռնելէն ետեւ (1746, Յուլ. 9), Սպանիա՝ ինչպէս տեսանք՝ զօրքերն ետ քաշած ու Գաղղիայէն բաժնուած էր։ Գաղղիացւոց նաւական զօրութիւնը՝ որն որ արդէն տկար էր, գրեթէ կործանած էր. եւ թէպէտ Անգղիացւոց ձեռքէն Մատրաս առած էին (1746), բայց ասոր հակառակ Գաբ Պրըդոն (1745) եւ իրենց Արեւմտեան Հնդկաստանի գաղթականութիւններն ըստ մասին առնուած էին, ըստ մասին ալ առնուելու վտանգի մէջ կը գտնուէին։ Ասոնցմէ զատ՝ նոյն ատեն իրենց դէմ նոր զօրաւոր թշնամի մ'ելաւ, ինչու որ Աւստրիա կրցաւ Ռուսիան նոյն պատերազմին մասնակից ըլլալու համոզել եւ հետը պաշտպանողական դաշնաւորութիւն մը դրաւ (1747, Յունիս 12)։ Ռուսիա Անգղիայի հետ ալ դրամական օգնութեան դաշինք դրաւ (Նոյեմ. 30) եւ դէպ ի Ռենոս օգնական բանակ մը հանեց։ Արդ աս պարագաները պատճառ եղան Ախընի մէջ դեսպանաժողով մը բացուելուն (1748, Ապր. 24), որուն մէջ Գաղղիա դարձեալ իր հին քաղաքականութիւնը ձեռք առաւ, այս ինքն՝ սկսաւ ջանալ որ իր թշնամիներն իրարմէ բաժնելով, առանձին առանձին խաղաղութիւն ընէ։ Մաստրիխդ քաղաքը պաշարած ըլլալով (1748, Ապր. 15) եւ սպառնալով որ Պերկօբզոմի ամրութիւնները հիմնայատակ կը քակէ ու Աւստրիայի հետ առանձին խաղաղութիւն կ'ընէ, ծովական տէրութեանց հետ խաղաղութեան նախակարգ պայմաններն որոշեց (Ապր. 30), զորոնք Աւստրիա ալ ընդունեցաւ (Մայ. 25)։ Բայց որովհետեւ նոյն միջոցին Ռուսաց օգնական զօրքը կը

յառաջանար, անոր համար բանակցութիւնները բոլոր ամառ տեւեցին, թէպէտ եւ նոյն զօրքին յառաջ քալելը՝ առանձին դաշինքով մը խափանուեցաւ (Օգոստ. 2): Վերջապէս որոշակի Ախընի խաղաղութեան դաշինքը գրուեցաւ Գաղղիայի ու ծովային տէրութեանց մէջ, որուն մէջ անմիջապէս Աւստրիա, Ճենուա ու Սարտինիա ալ մտան (1748, Հոկտ. 18 — Նոյեմ. 7): Այս պայմանները հետեւեալներն էին: 1. Գաղղիա եւ Անգղիա իրարմէ առած երկիրները փոփոխակի ետ պիտի դարձընեն. Գաղղիայի ետ պիտի դարձուի Գաբ Պրըթօն, Անգղիայի՝ Մատրաս, Հոլանտայի՝ սահմանաբերդերը, որոնք ըստ մեծի մասին հիմնայատակ եղած էին: (Գանատայի ու Նոր Սկովտիայի սահմաններուն նկատմամբ եղած վէճերուն վրայ դժբախտութեամբ բան մը չորոշեցաւ:) 2. Բարմա, Բիաչենցա ու Կուաստալլա՝ Սպանիայի Փիլիպպոս արքայորդւոյն եւ իր արու զաւակին պիտ՚որ ըլլան, այնու թէութեամբ՝ որ եթէ անոր սերունդը սպառի եւ կամ Սիկիլիայի կամ Սպանիայի գահին վրայ ելլէ նէ՝ նորէն Աւստրիայի դառնան: 3. Սարտինիա Միլանի երկիրներէն՝ քանի մը տարի յառաջ (1743) իրեն տրուած տեղերը պիտի պահէ: 4. Տէօնքէրք ցամաքի կողմանէ ամրացեալ կը մնայ, իսկ ծովու կողման ամրութիւնները կը քանդուին: 5. բոլոր նոյն դաշանց ստորագրողները երաշխաւոր կ՚ըլլան որ Պրուս Սիլեզիայի ու Կլացի տէրութեան մէջ հաստատուն կը մնայ: 6. Նոյնպէս երաշխաւոր կ՚ըլլան Աւստրիայի յաջորդութեան նոր կարգաւորութեան: 7. Վերջապէս երաշխաւոր կ՚ըլլան Հաննովէրի տան թէ Անգղիայի գահուն յաջորդութեան եւ թէ իր Գերմանական երկիրներուն տէրութեան. ասոր համար Հետամուտը Գաղղիայէն պիտի մերժուի (166):

192. *Այս պատերազմին ու խաղաղութեան դաշանց ընդհանուր հետեւութիւնները: Անգղիայի եւ Ռուսի ազդեցութեան աւելնալը:* Ինչպէս կը տեսնուի,

Աւստրիայի կործանմամբ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան վիճակը փոխելու խորհուրդը՝ աս խաղաղութեան դաշինքով ոչընչացաւ: Թէպէտ Աւստրիա՝ Սիլէզիա, Բարմա ու Բիաչենցա գաւառները կորսնցուց. բայց առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգին մէջ հաստատուն մնաց, եւ իր ներքին օգնութեան մեծ աղբիւրները յառաջուընէ աղէկ գործածելով, ըրած նիւթական կորստեան տեղն առաւելութեամբ լեցուց: Սակայն աս պատերազմը խիստ ծանրակշիռ հետեւութիւններ ունեցաւ, չէ թէ միայն նոյնին մասնակից եղող տէրութեանց համար առանձնակի, հապա անոնց փոխադարձ յարաբերութիւններուն նկատմամբ. որովհետեւ քիչ մը ետքը նոյնէն այնպիսի փոփոխութիւն մը յառաջ եկաւ, որով Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան հիմունքը մեծ սասանում կրեցին: Ստոյգ է առաջին հայեցուածով անանկ կ'երեւայ որ Ախընի խաղաղութեան դաշնամբ Եւրոպա՝ գոնէ ըստ գլխաւոր հանգամանաց՝ իր առաջին վիճակը դարձաւ: Գաղղիա եւ Աւստրիա՝ իբրեւ Եւրոպայի ցամաք երկրին երկու գլխաւոր տէրութիւնները՝ իրարու դիմացը կը կենային: Անգղիա Աւստրիայի հետ ունեցած իր հին կապակցութիւնները նորոգած եւ անոր կործանմանէ ազատելուն մեծապէս օգնած էր: Իսկ Աւստրիային Ռուսի հետ կապակցիլը՝ առաջին անգամ չէր: — Ի վերայ այսր ամենայնի փոքր մտադրութիւն մ'ընողն ալ կը տեսնէ թէ որչափ փոփոխութիւնք եղած էին նոյն իսկ պատերազմին ատենը, եւ որչափ փոփոխութեանց պատճառներ նոյնով երեւան ելած էին: Անգղիացւոց Եւրոպայի ցամաք երկրին նկատմամբ բանեցուցած քաղաքականութիւնը, որուն գլխաւոր նպատակն էր տէրութեանց գումարութեան հաստատեալ վիճակը պահպանել, մեծապէս օգտակար եղած էր բոլոր Եւրոպայի. բայց աս նպատակին հասնելու համար գործածած միջոցներնին նոյնպէս օգտակար չէին: Անգղիա ցամաքային պատերազմն աւելի դրամական օգնու-

թեամբ բռած էր, քան թէ իր սեպհական զօրութեամբ: Ցամաքային յարաբերութեանց հին թելերը նորէն կապուած էին. բայց չէ թէ միայն երկրորդ աստիճանի, այլ նաեւ առաջին կարգի տէրութիւնք դրամական օգնութիւն ընդունած էին. եւ անոնց մէջ կը գտնուէր չէ թէ միայն Աւստրիա՝ որն որ մեծ նեղութեան մէջ էր, հապա Ռուսիա ալ: Աս կերպով Անգլիա՝ պատերազմին, որով նաեւ խաղաղութեան դաշանց առաջնորդութիւնը ստակով գնած ըլլալով, նոյն միջոցով յաջորդ դարուց մէջ Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ ինչ բաներ գլուխ հանելու անկարելութիւն չէր կրնար ունենալ: Բայց գուցէ ասկից աւելի ծանրակշիռ եղաւ Անգղիային՝ նոյն պատերազմին ատենը ծովու վրայ ստացած մեծ առաւելութիւնը կամ ծովու իշխանութիւնը, որն որ գալ հատուածներուն մէջ աւելի եւս յայտնի պիտ՚որ ըլլայ: — Ան ալ նոր երեւոյթ մըն էր, որ Ռուսիա արեւմտեան կողմանց իրողութիւններուն մէջ խառնուելէն զատ, կերպով մը իր միջամտութեամբն անոնց ելքն ալ որոշած էր: Նոյն միջամտութիւնը թէպէտ աս անգամ միայն քիչ մը զօրք քալեցընելով լմնցած էր, ի վերայ այսր ամենայնի այնպիսի կապակցութիւններու սկիզբը եղած էր, որոնք ետքէն ամենեւին մէյ մ'ալ չքակուեցան: Ասոր փորձն եղաւ Եւրոպայի հետեւեալ մեծ պատերազմին մէջ:

Բ.

Եօթնամեայ պատերազմ՝ նախընթաց դէպքերով (1748—1763):

193. Պրուշին առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգը մտնելն ու անոր հետեւութիւնները: Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան ամենէն մեծ եւ ամենէն ծանրակշիռ փոփոխութիւնը պատահած էր՝ Պրուշին առաջին աստիճանի տէրութեանց կարգն անցնելովը,

որն որ վերջին պատերազմին արդիւնքն էր։ Արդէն ըստ ինքեան սաստիկ գլխաւոր տէրութեան մ՚երեւան ելլելը՝ չիկրնար առանց քաղաքական յարաբերութեանց փոխուելուն մնալ։ Անտարակոյս նոյնպիսի տէրութիւն մը առանձին ու կղզիացեալ չիկրնար կենալ. պէտք է որ բարեկամ ու դաշնակից տէրութիւններ փնտռէ. եւ աս բանս կրնա՞յ մի գլուխ ելլել՝ առանց հին տէրութեանց կապակցութիւններուն վրայ ազդեցութիւն ընելու։ Դարձեալ նոյն իսկ իրաց բնութիւնն ալ ինք իրմէ կը բերէ որ հիներն աղէկ աչքով չեն նայիր ասանկ տէրութեան. ո՞ւր տեղ տեսնուած է որ նոր իշխանութեան հասնող մը՝ հիներուն սիրելի ըլլայ։ Անոր համար էր որ Ֆլէօրի հենգնութեամբ մը զՖրեդերիկոս Բ. Եւրոպայի իրաւընտիր անուանեց։ Նոյն մեհապետը պատերազմէն ելած ատեն՝ ամենեւին բարեկամ չունէր. մանաւանդ որ ինքն ալ փոյթ տարած չէր տեւական բարեկամներ ստանալու։ Իր դաշնաւորութիւն ընելու եւ քակելու կերպը՝ շատ յարմար չէր հաստատուն բարեկամութիւն յառաջ բերելու։ Աս ալ բաւական չէ, Պրուս հարկ էր որ շատերուն՝ եթէ ոչ ամենուն ատելի ըլլար, անոր համար՝ որ իր մեծութիւնն աշխարհակալութեանց վրայ հիմնուած էր։ Աւստրիային, Վիէննայի դաշինքով՝ Սպանիայի (112), Պելկրատի դաշինքով՝ Դրան (142), մեծամեծ երկիրներ թող տալու ստիպուիլը, միայն նիւթական կորստեան պատճառ եղած էր. իսկ Սիլեզիա կորսընցընելը՝ միանգամայն իրեն համար անպատուութիւն էր։ Առաջին կորուստները կը յորդորէին կերպով մը անոնց տեղը լեցընելու. իսկ վերջինը՝ ոխ առնելու, եւ տեւական ոսոխութեան հիմ կը դնէր։ Աս բանս անով աւելի կը սաստկանար որ Աւստրիա կը կասկածէր թէ Պրուս իր դիւրաւ ձեռք բերած աշխարհակալութենէն կը յորդորուի նոր աշխարհակալութիւններու ձեռք զարնելու. իսկ Պրուս միշտ վախի մէջ էր որ Աւստրիա ետեւէ պիտ՚որ կրնայ կորսընցուցածը նորէն ձեռք բերելու։

194. Աւստրիա Պրուսի դէմ Ռուսի ու Սաքսոնիայի հետ կը կապուի: Ասանկով խաղաղութեան վիճակն ալ՝ խիստ դրդուեալ վիճակ մ՚ըլլալու էր, չէ թէ միայն Պրուսի համար՝ որուն մեծութիւնը զէնքերու վրայ հիմնուած էր, հապա նաեւ ուրիշ տէրութեանց համար: Սիլեզիայի ստացումը գործնական քաղաքականութեան գլխաւոր նիւթն եղաւ, անոր համար պէտք էր որ Աւստրիա եւ Պրուս ցամաքային Եւրոպայի երկու գլխաւոր տէրութեանց պէս երեւային: Անոնց մէջի ոսոխութիւնը բոլոր Եւրոպա շարժման մէջ դնելով, հարկ էր որ իր բախտն անոնց բախտին հետ կապուած ըլլար: Աս նոր ոսոխութիւնը երկու տէրութեանց մէջ մեծ կենդանութիւն ու գործունէութիւն մը պատճառած էր. եւ միշտ ան տէրութիւնք ամենէն երեւելի կը սեպուին, որոնց մէջ աւելի կենդանութիւն ու գործունէութիւն կայ: Բայց Աւստրիա աղէկ կը զգար, որ եթէ Պրուս իր աշխարհակալութիւնները յառաջ տանելու նպատակաւ՝ խաղաղութիւնը նորէն աւրելու ըլլայ, զէնքը խոնարհեցընելու եւ ապագայ ժամանակաց մէջ անվնաս ընելու համար՝ դաշնաւորներու կարօտ է: Արդէն օտար արքունեաց մէջ Պրուսի նկատմամբ եղած զգածումներուն նայելով, անոր դէմ դաշնակից գտնելը դժուար բան չէր. մանաւանդ որ Փրեդերիկոս Բ. օտար տիրապետներուն կիրքերը գրգռելէն ամենեւին չէր զգուշանար: Աւստրիային՝ Ռուսի ու Սաքսոնիայի հետ ունեցած անձուկ կապակցութիւններն Աախընի խաղաղութեան դաշինքէն ետքն ալ չէին դադրած. Եղիսաբեթ կայսրուհւոյն, ինչպէս նաեւ Սաքսոնիայի գլխաւոր պաշտօնեայ Պրիւլ կոմսին անձնական ատելութեան նայելով, խիստ դիւրին էր նոյն դաշնաւորութիւնը հաստատուն պահել: Ասանկով երեք տէրութեանց մէջ գաղտնի խօսակցութիւնք կ՚ըլլային Պրուսի աշխարհակալութեան գաղափարներուն առջեւն առնելու նպատակաւ: Ուստի Պետրոբուրգ երեք տէրութիւնք մէկ-

տեղ միաբանելով, Աւստրիայի եւ Ռուսի մէջ պաշտպանողական դաշինք մը դրուեցաւ (1746, Մայ. 22) Պրուշի դէմ չորս գաղտնի յօդուածով. իսկ Սաքսոնիա յանձն առաւ որ անմիջապէս երբ որ պարագաները կը ներեն նէ՝ ինքն ալ նոյնին մէջ մտնէ:

195. Աւստրիա Գաղղիայի հետ կը կապուի: Մէջերնին դրուած դաշինքին պայմանները: Սակայն աս կապակցութիւնները որչափ որ ալ Աւստրիայի օգտակար ըլլային, ի վերայ այսր ամենայնի Պրուշի դէմ դժուարաւ կրնար բան մը գլուխ հանել, քանի որ Գաղղիայի կողմանէ ապահով չէր. որովհետեւ իրաց մինչեւ նոյն ատենուան հանգամանքէն կրնար մարդ հետեւցնել որ նոր պատերազմ բացուելուն պէս՝ Գաղղիա Պրուշի հետ դաշնակից պիտ՚որ ըլլայ. եւ եթէ աս բանս պատահելու ըլլար, յաջողութիւնն անստոյգ էր: Աս ասանկ ըլլալով, Աւստրիա մեծապէս կը բաղձար Գաղղիայի հետ դաշնակցութեան մէջ մտնել. բայց նոյնին գլուխ ելլելը հաւանական չէր երեւար: Սակայն Աւստրիայի մէջ մարդ մը կար, որ աս գաղափարը յաջողութեամբ գլուխ տարաւ եւ իր մեծութեան շինուածքը նոյնին գործադրութեան վրայ հիմնեց: Աս մարդն էր Գաունից իշխանը, որն որ այլեւայլ տիրապետաց կառավարութեան տակ Աւստրիական դահլճին հոգին եղած էր, մանաւանդ թէ կրնայ ըսուիլ որ ինք իրմով նոյն դահլիճը կը կազմէր: Նոյն երեւելի պաշտօնեան, որն որ Փրեդերիկոսէն ետեւ՝ իր ժամանակին քաղաքականութեան վրայ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ, ան վեհապետին դիմացը կենալով, կարծես թէ ամէն բանի մէջ անոր հակառակ ընթացք մը կը բռնէր: Ըստ մեծի մասին առանց տեսնուելու գործելով, ամենայանդուգն խորհուրդներն իր դեսպանագիտական ճարտարութեամբն աւելի ուրիշներուն ձեռքովը գլուխ կը տանէր՝ քան թէ անձամբ: Թէպէտ՝ ինչպէս ըսինք՝ Աւստրիային Գաղղիայի հետ դաշնակցիլն ըստ ինքեան անհաւանական կ՚երեւար, բայց Գաղղիայի մէջ նոյն ա-

տեն ամենեւին բան մը անկարելի չէր․ ինչու որ Ֆլէօրիին մահուընէ ետեւ (1743), հին սկզբունքներուն նաեւ մնացորդներն ալ աներեւոյթ եղած էին եւ Գաղղիական պաշտօնարանն ամենեւին հաստատութիւն չունէր, մանաւանդ արտաքին գործոց պաշտօնարանը, որուն Լուդովիկոս ԺԵ․ անձամբ կ'ուզէր առաջնորդել․ իսկ ինք իր պալատին կանանց ձեռքը գերի մատնուած էր։ Արդ այսպիսի պարագայից մէջ՝ ուր կէս մը ճարտարութիւն ունեցող դեսպանագէտը կրնար մեծամեծ բաներ գլուխ հանել, ինչ չէր կրնար ընել Գաունիցի պէս մարդը։ Իրօք ալ գուցէ իր ակնկալութենէն աւելի յաջողեցաւ աս խորհուրդը, որուն ինք Գաունից անձամբ Փարիզ դեսպան երթալով (1750, Դեկտ․), ձեռք զարկաւ, եւ զորն որ ետ դառնալէն ու դահլճի գլուխ ըլլալէն ետեւ, իր յաջորդն եղող Շդարենպէրկ կոմսին ձեռօքը գլուխ տարաւ։ Գաղղիայի ակնկալութիւն տուած էր որ եթէ առիթը պատահելով՝ Փրեդերիկոս Բ․ իյնայ, երկուքը մէկտեղ Եւրոպայի վրայ կը տիրեն։ Աս նպատակաւ Գաղղիայի եւ Աւստրիայի մէջ առաջին բարեկամութեան ու պաշտպանութեան դաշինքը դրուեցաւ (1756, Մայ․ 1)։ Անկից տարի մը վերջը (Պրուշ խաղաղութիւնը նորէն աւրելով՝ Աւստրիայի դէմ երրորդ անգամ պատերազմ բանալէն ետեւ) ուրիշ դաշինք մը դրին (1757, Մայ․ 1), որով կ'որոշէին որ զՓրեդերիկոս Բ․ պարզապէս Պրանտենպուրկի կայսրընտրի աստիճան իջեցընեն, եւ իր վերջէն աւելցած երկիրները բաժնելով, Սիլեզիան՝ Աւստրիայի, Բոմերանիան՝ Շուետի, Մակտեպուրկ եւ այլն՝ Սաքսոնիայի տան․ իսկ Ստորին Նահանգները՝ Բարմայի ու Բիաչէնցայի դիմացը՝ Տ․ Փիլիպպոսին։ Վերջապէս երրորդ անգամ նոր դաշինք մ'ալ դրին (1758, Դեկտ․ 30), որով իրարու կը խոստանային որ ամենայն զօրութեամբ փոխադարձ օգնութիւն եւ միայն մէկտեղ խաղաղութիւն ընեն։

196․ Պրուշ Անգղիայի հետ կը դաշնաւորի։ Աւստրիային՝ արտաքին տէրութեանց հետ ըրած բա-

նակցութիւններն ու դրած դաշինքները՝ որչափ որ ալ գաղտուկ ըլլային, անկարելի էր որ Փրեդերիկոս Բ. չիմանար: Արդ թէպէտ դնենք որ ինք յառաջագոյն միտք ունեցած ըլլայ նորէն պատերազմ սկսելու, թէպէտ ենթադրենք որ Աւստրիայի ըրածները տեսնելով եւ զանոնք իրեն դէմ յարձակում ընելու պատրաստութիւն սեպելով՝ ինք զինքն ու իր մեծութիւնը պաշտպանելու համար որոշած ըլլայ որ պատերազմ սկսի, ի վերայ այսր ամենայնի աս ստոյգ է որ ինք ալ ձեռք զարնելու գործքին համար դաշնակից գտնելու ետեւէ սկսաւ իյնալ: Եւ որովհետեւ Աւստրիա՝ Անգղիայի հետ ունեցած կապակցութիւնները թող տալով՝ Գաղղիայի հետ միացած էր, ինքն ալ ջանաց Անգղիայի հետ դաշնաւորելու: Աս բանս այնչափ դիւրին էր, որ նոյն ատենները Անգղիայի ու Գաղղիայի մէջ գաղթականութեանց պատերազմ բացուած ըլլալով (242), Գէորգ Բ. միայն սանկ դաշնաւորութեամբ մը կրնար իր Գերմանական երկիրներուն ստացուածը Գաղղիայէն ապահովցընել. վասն զի Ռուսն ալ Աւստրիայի դաշնակից ըլլալով, չէր կրնար Անգղիայի թագաւորին կողմը բռնել: Քաղաքականութեան սանկ մեծ փոփոխութիւն մը հարկաւոր էր Հաննովէրի ու Պրանտենպուրկի տներն իրարու հետ կապելու համար, որոնք գրեթէ միշտ իրարու դէմ գրգռութեան մէջ էին: Աս կերպով մէջերնին առաջին դաշինքը դրուեցաւ Ուեսդմինսդէր (1756, Յունու. 16), իբր թէ Գերմանիայի չէզոքութիւնը պահելու նպատակաւ: Ասկէ զատ՝ մասնաւոր դաշինքով մը մէկտեղ միանալէն ետեւ (1757, Յունու. 11), վերջապէս իրենց կապակցութիւնը կնքեցին Լոնտոնի դաշնադրութեամբ (1758, Ապր. 11), որով Պրուշ՝ չորս միլիոնի դրամական օգնութեան դիմացը՝ Անգղիայի 20,000 հոգի օգնական զօրք տալ կը խոստանար: — Անգղիայէն զատ Պրուշ Գերմանիայի մէջ իրեն կողմն ունէր Հեսսէն-Գասսէլ, Պրաւնշուայկ ու Սաքսոնիա-Գոթա:

197. *Եօթնամեայ պատերազմին սկսիլն ու ընդարձակուիլը*: Փրեդերիկոս Բ. իր պատրաստութիւնները տեսնելուն պէս, 70,000ի բանակով մը յանկարծակի երեք կողմանէ անպատսպարան Սաքսոնիայի վրայ յարձակելով (1756, Օգոստ. 29), պատերազմը սկսաւ: Լիփսիա, Տորկաւ, Վիդդենպէրկ ու Տրեզտա (Սեպտ. 6) առաւ, ուսկից Թագաւորը (կայսրընտիրը) նոյն միջոցին ձգած փախած էր: Աւգոստոս Գ. չուզելով Փրեդերիկոսին առաջարկածին պէս՝ իրեն հետ բարեկամական դաշնակցութիւն ընել Պրուշի, Թագաւորը սկսաւ Սաքսոնիայի մէջ իբրեւ իր սեպհական երկրին մէջ վարուիլ. տէրութեան բոլոր արկղներն ու գաղտնի դիւանները ձեռք անցընելէն ետեւ, ուտելեաց ու պատերազմի մթերներն իր զօրաց համար առաւ, բովանդակ զինատուները պարպելով՝ զէնքերը Մակտեպուրկ խաւրեց, բոլոր հարկերն ու հրապարական եկամուտներն իրեն առաւ: Սաքսոնիայի 14,000ի բանակը՝ նոյն միջոցին Բիռնայի քով պատսպարուած էր. Փրեդերիկոս իր զօրքին մէկ մասովը զիրենք պաշարելէն ետեւ, մնացածովը՝ Բոհեմիայէն Սաքսոնիացւոց օգնութեան եկող Աւստրիայի Պրաւն սպարապետին դիմացը գնաց եւ Լովուցի քով իրեն յաղթեց (Հոկտ. 1): Ասոր վրայ Սաքսոնիական բանակն անօթութենէ նեղը մտնելով, ստիպեցաւ անձնատուր ըլլալ (Հոկտ. 16): Եւ թէպէտ Փրեդերիկոս՝ դրած դաշանց հակառակ՝ նոյն զօրքը ստիպեց Պրուշի ծառայութեան մտնելու, բայց անոնք յարմար առիթ գտածնուն պէս՝ փախան Լեհաստան գացին, ուր բոլոր պատերազմին ժամանակը Սաքսոնիայի արքունիքը կը կենար: Նոյն ատենուան հանգամանաց նայելով, Սաքսոնիայի դէմ պատերազմ բացուիլը՝ պէտք էր որ աս տէրութեան դաշնակից եղող Աւստրիայի ու Ռուսիայի, ինչպէս նաեւ Գաղղիայի ալ զէնք առնուլ տար: Բայց բաները հոն չմնացին: Աւստրիա իր ազդեցութեամբը կրցաւ Գերմանական պետութիւնը, իսկ Գաղղիա՝ Շուետն իրենց դաշնակցու-

թեան մէջ առնուլ: Գերմանական պետութեան կողմանէ Պրուշի դէմ պատերազմ հրատարակուեցաւ (1757, Յունու. 17). ասկից զատ՝ դաշնակիցք Շուետի հետ դաշնագրութիւն ըրին (Մարտ 21) Վեսդֆալեան խաղաղութեան դաշանց պայմանները հաստատուն պահելու պատճառանօք եւ Բոմերանիա գաւառն իրեն դարձընելու խոստմամբ: Ասանկով Եւրոպայի մեծ մասը Փրեդերիկոսի դէմ զէնք առած էր, որմէ անտարակոյս նոյն թագաւորը կը խոնարհէր. բայց Գաղղիայի մէկ անխոհեմ գործքը զինքն աս մեծ վտանգէն ազատեց: Նոյն տէրութիւնը՝ ինչպէս ըսած ենք՝ Անգղիայի հետ գաղթականութեանց պատերազմի մէջ գտնուելով, ուզեց որ Հաննովէրի մէջ ալ իր թշնամւոյն դէմ պատերազմ ընէ: Ասանկով Հաննովէր՝ Հեսսէնի ու Պրաւնշուայկի հետ՝ ստիպեցաւ գործունեայ կերպով Փրեդերիկոսին օգնական ըլլալ:

198. Պատերազմին երկրորդ ու երրորդ տարիներուն նշանաւոր դէպքերը: Փրեդերիկոսին՝ Եօթնամեայ պատերազմն ընելու կերպը, պատերազմական արուեստի նկատմամբ՝ շատ երեւելի է: Ասոր հակառակ քաղաքական պատմութիւն գրողը՝ այնչափ մեծ մտադրութեան արժանի նիւթ չիգտներ, վասն զի մինչեւ պատերազմին վերջերը՝ քաղաքական յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն չեղաւ: — Աս պատերազմին գլխաւոր դէպքերը յաջորդներն են: Փրեդերիկոս Բոհեմիա մտնելով, Լոթարինգիայի Կարոլոս իշխանին դէմ Բրակայի քով յաղթութիւն մ'ընելէն ետեւ (1757, Մայ. 6), զինքը նոյն մայրաքաղաքին մէջ պաշարեց: Բայց պաշարեալք իրենք զիրենք քաջութեամբ պաշտպանելով, Աւստրիայի Տաւն սպարապետն ատեն ունեցաւ օգնական զօրօք վրայ հասնելու: Պրուշք Գոլլինի քով նոյն սպարապետէն անանկ սաստիկ յաղթուեցան (Յունիս 18), որ չէ թէ միայն Բրակայի պաշարումը վերցընելու, հապա բոլոր Բոհեմիայէն ալ քաշուելու բռնադատեցան: Ասանկով Փրեդերիկոս իր բոլոր ա-

ւաջին յաղթութեանց պտուղները կորսնցուց։ Բայց աս եւ ուրիշ քանի մը դժբախտութիւններ, ինչպէս նաեւ Աբրաքսին զօրապետին հրամանատարութեան տակ՝ Ռուսաց Պրուսիա գաւառը յարձակիլն ու Կրօս-Եէկեռնտորֆի քով Պրուսները յաղթելը (Օգոստ. 30), իր քաջասրտութիւնը չկրցան նուաճել, եւ տարւոյն վերջերը պատերազմի բախտը նորէն իր կողմը դարձաւ։ Աւստրիացւոց դէմ քանի մը գունդ թող տալով, Սուպիզ իշխանին հրամանատարութեան տակ եղող Գաղղիական-Գերմանական բանակին դիմացը գնաց, եւ Ռոսպախի քով իրենց դէմ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ (Նոյեմ. 5)։ Անկէ ետեւ աճապարեց դէպ ի Սիլեզիա ետ դարձաւ, որուն մէկ մասն Աւստրիացիք առած էին (Նոյեմ. 12—24). եւ Ռոսպախի յաղթութենէն ամիս մը վերջը Լէօյթէնի քով Կարոլոս իշխանին ու Տաունին դէմ ճակատ մը վաստըկելով (Դեկտ. 5), դարձեալ Սիլեզիայի տիրեց։ — Հետեւեալ տարին Փրեդերիկոս նորէն արշաւանքն սկսելով, Սիլեզիայի մէջ Աւստրիացւոց ձեռքը մնացած Շուէյտնից քաղաքն առնելէն ետեւ (1758, Ապր. 16), եկաւ Մորաւիայի Օլմից քաղաքը պաշարեց, բայց չկրնալով առնուլ՝ պաշարումը վերցուց ու ձգեց իր երկիրները դարձաւ (Մայ. 27—Յուլ. 2)։ Ասոր պատճառն ան էր որ Ռուսք, որոնք Ֆերմոր զօրապետին հրամանատարութեամբ ձմեռը Պրուսիա գաւառը նորէն բռնած էին, հոնկից դէպ ի Նայմարք յառաջանալով, նոյն երկիրը մեծ ապականութիւն կը գործէին։ Փրեդերիկոս հոն իրենց դէմ Ցոռնտորֆի ճակատը վաստըկելով (Օգոստ. 25), զիրենք նորէն Պրուսիա գաւառը քշեց. միանգամայն Շուէտներն ալ՝ որոնք Բոմերանիա մտած էին, հոնկից մերժեց։ Ասոնք յաջողութեամբ գլուխ հանելէն ետեւ, սկսաւ դարձեալ դէպ ի Սաքսոնիա յառաջանալ, ուր իր եղբայրը Հէնրիկոս իշխանը Աւստրիացւոց Տաուն սպարապետէն խիստ նեղը մտած էր։ Նոյն սպարապետը Թագաւորին մօտե-

նալը տեսնելով, խոկզըան Պրուսներուն դէմ ճակատ տալ չուզեց. բայց ետքէն յարմար առիթ գտնելով, Վերին Լաուզիցի մէջ Հոխքիրխենի քով անոնց վրայ յարձակեցաւ եւ յաղթեց (Հոկտ. 14). ի վերայ այսր ամենայնի անոնք Սիլեզիա պահեցին եւ Նէյսէի պաշարումը վերցընել տուին (Նոյեմ. 6)։

199. Հետեւեալ տարիներուն պատերազմին երեւելի դէպքերը։ Պատերազմին չորրորդ տարին Թագաւորն ու իր եղբայրը գլխաւորաբար Բոհեմիայի մէջ մեծ ապականութեամբ արշաւանք ըրած ատեն, Ռուսք երրորդ անգամ յառաջ քալեցին, եւ Լաւտոնին հրամանատարութեան տակ եղող Աւստրիական զօրաց հետ միանալով՝ զօրացան։ Թագաւորը Գունէրստորֆի քով Ռուսերը գրեթէ յաղթելէն ետեւ՝ Աւստրիացիներէն անանկ չարաչար զարնուեցաւ, որ պատերազմին յաջող ելքէն յուսահատած՝ սկսաւ մահուան բաղձալ (1759, Օգոստ. 12). իրօք ալ խիստ մեծ էր կորուստը (30,000 հոգի), գրեթէ բովանդակ բանակը փճացած էր, մնացած զօրքերն ալ ցրուած։ Եւ թէպէտ Ռուսաց անգործ կենալովը՝ կրցաւ նոր բանակ մը կազմել, Պերլին ալ ազատեցաւ, որովհետեւ Ռուսք Լեհաստան քաշուեցան, ի վերայ այսր ամենայնի Տրեզտա (Սեպտ. 4) ու բոլոր Սաքսոնիա կորսնցուց, եւ հազիւ մէկ մասը կրցաւ նորէն ձեռք բերել։ Նոյն տարին Պրուսի զօրքէն 11—12,000 հոգի Մաքսէնի մէջ ստիպեցան Աւստրիացւոց անձնատուր ըլլալ (Նոյեմ. 21)։ Երկու թշնամի բանակները բոլոր ձմեռ Սաքսոնիա անցընելէն ետեւ, Փրեդերիկոս Տրեզտա մայրաքաղաքը պաշարեց (1760, Յուլ. 17). բայց որովհետեւ նոյն միջոցին Լաւտոն Լանտսհուդի քով Պրուսներուն դէմ յաղթութիւն մ՚ընելէն (Յուլ. 23) եւ Կլաց առնելէն ետեւ, Սիլեզիայի մէջ յառաջ կը քալէր, Տաուն ալ դէպ իր կողմը կը յառաջանար, անոր համար Թագաւորը քանի մ՚օր Տրեզտա պաշարելէն ու սաստիկ գնդակոծելէն ետեւ, բռնադատեցաւ պաշարումը վերցընել (Յուլ. 29) եւ

Լաւտոնին վրայ երթալ։ Թէպէտ Տաուն ետեւէն սկսաւ քալել, բայց ինք չհասած՝ Պրուսք Լիկնիցի ճակատին մէջ Լաւտոնին յաղթելով (Օգոստ. 15), Սիլեզիա պահեցին։ Նոյն ատեն Ռուսք նորէն Պերլինի վրայ յարձակելով (Հոկտ. 4), Փրեդերիկոս ստիպեցաւ Սիլեզիայէն հոն աճապարել, ուր Տաուն կրցաւ Սաքսոնիայի մէջ Դորկաւի քով պատսպարուիլ։ Բայց Թագաւորը Թշնամիներն իր մայրաքաղաքէն մերժելէն ետեւ, հոն հասաւ եւ Տաունին դէմ Դորկաւի ճակատը վաստըկելով (Նոյեմ. 3), Սաքսոնիա ալ պահեց՝ բաց ի Տրեզտայէն. սակայն աս յաղթութիւնն իրեն 14,000 հոգի արժած էր։ Ընդհանրապէս նոյն ատեն Պրուսք արտաքոյ կարգի նեղութեան մէջ էին, անանկ որ հետեւեալ (1761) տարին հազիւ կրցան պաշտպանողական պատերազմ ընել։

200. Հաննովերեան-Անգղիական բանակին ու Գաղղիացւոց մէջ եղած պատերազմները։ Փրեդերիկոս Աւստրիացւոց ու Ռուսաց հետ աս պատերազմներն ըրած ատեն, իր մէկ կողմն իրեն դաշնակից եղող Հաննովերցւոց (197) եւ անոնց պատերազմակցաց յաղթութիւններովը պատսպարուած էր։ Ի՞նչ կ'ըլլար իր վիճակը՝ եթէ Գաղղիական բանակներն արեւմուտքէն այնպէս անխափան իրեն դէմ կարենային դիմել, ինչպէս որ Ռուսք արեւելքէն կու գային։ — Պատերազմին սկիզբները Գաղղիացիք մեծ յաջողութիւն ունեցան. իրենց զօրքը՝ որ տ'Էսդրէ սպարապետին հրամանատարութեամբ Հաննովերի վրայ եկած էին, Գումպրլէնտի դուքսը Հասդէնպէքի քով յաղթելէն ետեւ (1757, Յուլ. 26), բոլոր երկիրը բռնեցին։ Քիչ մը ետքը Թշնամիք ստիպեցան Գաղղիացւոց նոր հրամանատար Ռիշլիէօյի դքսին հետ Գլոսդէր Զեւէնի դաշինքը դնել (Սեպտ. 7), ուր գրեթէ բովանդակ հիւսիսային Գերմանիա օտարաց ձեռք մնաց։ Բայց Գաղղիացւոց աս յաջողութիւնը հազիւ քանի մ'օր տեւեց, եւ Գերմանացիք շուտ մը վերոյիշեալ դաշինքը ջնջեցին (Սեպտ.

26)։ Ասոր պատճառն ան էր, որ Պրաւնշուայկի տիրող դքսին Փերդինանդ եղբայրը՝ Պրաւնշուայկցի ու Հեսէնցի զօրաց բանակաւ մ՚եկաւ իրենց հետ միացաւ եւ բոլորին հրամանատարութիւնն առաւ, որմէ ետքը բախտը դրեթէ միշտ Գաղղիացւոց դէմ էր։ Փերդինանդ զիրենք նոյն տարին Հաննովերէն մերժելէն ետեւ, Ռենոս անցաւ, եւ Գլերմոն կոմսին դէմ Գրեւէլտի յաղթութիւնն ընելով (1758, Յունիս 23), Անգղիական զօրաց հետ միացաւ։ Եւ թէպէտ անկէ ետեւ ալ մինչեւ պատերազմին վերջը բազմաթիւ ճակատներ տրուեցան ու շատ հեղ Գաղղիացիք յաղթեցին, բայց կրնայ ըսուիլ որ Պրաւնշուայկի դքսին նորէն նորէն ըրած յաղթութիւններուն՝ այն ամենայն առանց ազդեցութեան կը մնար, որով ինք կարող եղաւ Հաննովերի երկրին մեծագոյն մասը դրեթէ միշտ թշնամիներէն ազատ պահել։ Ասկից կրնայ տեսնուիլ որ երբեմն պզտիկ տէրութիւնք հզօրագոյն տէրութեանց հետ պատերազմ կրնան վարել, բաւական որ պարագաներն իրենց նպաստաւոր ըլլան։ Բայց պատմութեան մէջ գուցէ աս նկատմամբ աւելի փառաւոր օրինակ մը չիգտնուիր։

201. Պրուսները պատերազմի յաջողութիւնը կորսնցընելով նեղ կը մտնեն։ Սակայն Փրեդերիկոս դրեթէ միշտ միեւնոյն նեղութեան մէջ կը գտնուէր։ Տրեզտա Սաքսոնիայի մէկ մասովը Տաւնին ձեռքն էր, Լաւտոն Կլացի բերդը ձեռքն ունենալով՝ Վերին Սիլեզիայի մէջ ապաւինելու տեղ ունէր, Պրուսիա գաւառը Ռուսք կը բռնէին, իսկ Պոմերանիայի մէջ Շուետք կային։ Այսչափ թշնամեաց դէմ թագաւորը հազիւ սակաւաթիւ եւ ըստ մեծի մասին անփորձ բանակ մը կրնար հանել։ Նոյնպէս ստակի կողմանէ ալ նեղութեան մէջ էր, որովհետեւ Անգղիայի Գէորգ Բ. թագաւորին մեռնելէն ետեւ (1760, Հոկտ. 25), անոր յաջորդը Գէորգ Գ.ին ատենը՝ Անգղիացիք ալ իրեն դրամական օգնութիւն չէին ըներ։ Այսպէսով Փրեդերիկոս հազիւ կրնար տակաւին իր ձեռքն եղած տե-

զերը եւ մնացածը Լիփսիա քաղաքը սաստիկ ճնշելով, պատերազմը յառաջ տանելու համար հարկաւոր եղած ստակը ձեռք բերել: Բայց ինք քաջարտութեամբ վտանգները կը յաղթէր: Մէկ կողմանէ Հէնրիկոս իշխանը Սաքսոնիան Տաւն սպարապետին դէմ պաշտպանած ատեն, միւս կողմանէ Թագաւորը զԱւստրիացիները Սիլեզիայէն հանելու եւ անոնց Ռուսաց հետ միանալը խափանելու կը ջանար: Եւ թէպէտ վերջինը չկրցաւ գլուխ հանել. բայց Ռուսաց հրամանատարին՝ Լաւտոնին պատերազմական համբաւուն վրայ ունեցած նախանձը՝ միաբան գործքի մը ձեռք զարնելնին արգելեց: Սակայն եւ այնպէս Լաւտոն Շուէյտնիցի բերդն առնելով (1761, Հոկտ. 1), բոլոր Վերին Սիլէզիայի տիրեց. իսկ Ռուսք չորս ամսուան պաշարմանէ ետեւ՝ Գոլպէրկ առին (Դեկտ. 16) եւ Բոմերանիայի մէկ մասին տիրեցին: Այս ամենայն սկսաւ զՓրեդերիկոս գրեթէ յուսահատցընել. անանկ կ՚երեւար որ Սիլէզիա Աւստրիացւոց պիտի մնայ, իսկ Պրուսիա՝ Ռուսաց:

202. *Ռուսի ինքնակալներուն փոխուելուն՝ պատերազմին վրայ ըրած ազդեցութիւնը: Ռուսք եւ Շուետք Պրուշի հետ խաղաղութիւն կ՚ընեն:* Բաներն աս վիճակի մէջ էին, մէյ մ՚ալ մահուան դէպք մը գրեթէ անակնկալ փոփոխութիւններ յառաջ բերելով, բաւական եղաւ ամենայն ինչ կերպարանափոխ ընելու: Ռուսիայի Եղիսաբեթ կայսրուհին մեռնելով (1762, Յունու. 5), Փրեդերիկոսին ամենէն սաստիկ դառնացեալ թշնամին մէջտեղաց վերցուեցաւ. եւ իր քեռորդին Պետրոս Գ. որն որ նոյն թագաւորին վրայ խիստ մեծ համարում ունէր, իրեն յաջորդելով, Պրուշի հետ նախ զինադադար (1762, Մարտ 16) ու քիչ մը ետքը Պետրոբուրգի խաղաղութիւնն ըրաւ (Մայ. 5): Նոյն դաշանց պայմաններն էին բոլոր առնուած երկիրներն ետ դարձընել եւ ամէն թշնամական կապակցութիւններէն ետ կենալ: Աս ալ բաւական չէ, Ռուսք Պրուշներուն հետ դաշնաւորեցան. որով Եւրո-

պա մինչեւ նոյն ատեն չտեսնուած տեսարանը տեսաւ, որ բանակ մ'իր դաշնաւորները թող տալով, իր թշնամեաց կողմն անցնի եւ անոնց հետ իր առաջին դաշնաւորաց դէմ պատերազմի ։ Ստոյգ է քիչ մը ետքը Պետրոս Գ. վար առնուելով (216)՝, անանկ երեւցաւ որ իր գահակալութենէն՝ Պրուսի եղած շահը պիտի դադրի, որովհետեւ իր տեղն անցնող այրին Կատարինէ Բ. կայսրուհին Փրեդերիկոսի հետ դրուած դաշնաւորութիւնը քակեց ու զօրքերը ետ կանչեց. բայց վնասը վախցուածին չափ մեծ չեղաւ, ինչու որ Կատարինէ խաղաղութիւնը հաստատելով, չէզոքութիւն ուզեց պահել ։ Մանաւանդ կրնայ մէկ նկատմամբ ըսուիլ որ աս բանս Փրեդերիկոսին աւելի օգտակար եղաւ, քան թէ Ռուսաց դաշնաւորութիւնը. որովհետեւ գլխաւոր տէրութիւններէն մէկուն տուած չափաւորութեան ու խոհեմութեան օրինակը՝ չէր կրնար ուրիշներուն վրայ առանց ազդեցութեան մնալ ։ — Ռուսաց խաղաղութիւն ընելէն ետեւ, Շուետք ալ անմիջապէս Համպուրկի մէջ խաղաղութիւն ըրին (1762, Մայ. 22) ան պայմանաւ՝ որ ամէն բան պատերազմէն յառաջ գտնուած վիճակը դարձուի ։

203. Գաղղիացւոց ու Անգղիացւոց մէջ Փարիզի խաղաղութիւնը կ'ըլլայ ։ Նոյն տարւոյն վերջերը պատերազմն աւելի պարզեցաւ Անգղիային՝ Գաղղիայի հետ առանձին խաղաղութիւն ընելովը ։ Անգղիա իր գաղթականութեանց պատերազմով դիտած նպատակին հասած էր. Գաղղիայի ծովական զօրութիւնը ցրուած եւ գրեթէ բոլոր գաղթականութիւնները ձեռքէն առած էր ։ Ազգային պարտքին աւելնալուն համար՝ յառաջագոյն Անգղիայի մէջ ծագած խաղաղութեան միտումն ու Եւրոպայի ցամաք երկրին պատերազմին մասնակից ըլլալու ընդդիմութիւնը, վերջին ժամանակները շատ սաստկացած էին ։ Ոգիներն աս զգածմանց մէջ ըլլալով, Գաղղիայի առաջարկութեան հաւանեցան, եւ Ֆոնդենպլոյի նախակարգ որոշումներն

ըրին (1762, Նոյեմ. 3), որոնք ետքէն Փարիզի խաղաղութեան դաշանց փոխուեցան (1763, Փետր. 10)։ Այս պայմաններուն մէջ, գաղթականութեանց վերաբերեալ պայմաններէն զատ՝ որոնց վրայ ետքէն կը խօսինք (243), հետեւեալ կտորներն ալ կային. Անգղիացիք Հաննովերէն ու անոր դաշնաւորաց երկիրներէն ետ կը քաշուէին, որոնք իրենց յառաջուան վիճակը կը դառնան։ Նոյնպէս Գաղղիացիք ալ իրենց զօրքը Գերմանական պետութեան երկիրներէն կը հանեն, եւ Պրուշի ու Աւստրիայի մէջ եղած պատերազմին նկատմամբ չէզոք կը կենան։ — Ասանկով Անգղիա իր գործքը լմնցուցած ըլլալով, իր դաշնաւորը թող տուաւ եւ Գաղղիայի հետ առանձին խաղաղութիւն ըրաւ, Պրուշին համար Գաղղիայի չէզոքութենէն ուրիշ բան մը չպահանջած։ Ստոյգ է Փրեդերիկոս Բ. ըստ ինքեան իրաւունք ունէր տրտնջելու. բայց աս քաղաքականութեան օրինակը նախ ինք տուած չէ՞ր մի։

204. Հուպերդսպուրկի խաղաղութեան դաշինքը։ Անկէ ետեւ պատերազմին մէջ միայն Աւստրիա, Սաքսոնիա ու Պրուշ մնացին։ Աւստրիացիք առանձին ինչ կրնային յուսալ գլուխ հանելու. որովհետեւ Փրեդերիկոսին վերջին յաղթութիւններէն ետեւ, ա՛լ ամենեւին ակնկալութիւն չէին կրնար ունենալ Սիլեզիա նորէն ձեռք բերելու։ Թագաւորը Ռուսաց հետ Տաւնին դէմ Պուրքերստորֆի ճակատը վաստկելով (1762, Յուլ. 21), ան սպարապետին Շուէյտնիցի հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը կտրած, եւ Ռայխենպախի քով Աւստրիացւոց դէմ ուրիշ յաղթութիւն մ'ընելէն ետքը (Օգոստ. 16), նոյն Շուէյտնիցի ամրոցն անձնատուր ըլլալու ստիպած էր (Հոկտ. 9)։ Իսկ Հէնրիկոս իշխանը Շդոլպէրկ կոմսին հրամանատարութեան տակ Սաքսոնիայի մէջ եղող Գերմանական զօրքը Ֆրայպէրկի քով յաղթելով (Հոկտ. 29), Պրուշք հոն ալ զօրացած էին։ Բաներն աս վիճակի մէջ ըլլալով, բանակցելու նիւթ ալ դժուարաւ կրնար գտնուիլ. ին-

չու որ մէկ կողմն ալ մեծնալ կամ վնասու հատուցում չէր պահանջեր: Ասանկով Փրեդերիկոս Հուպերդսպուրկի խաղաղութիւնն ըրաւ (1763, փետր. 15). Ա. Աւստրիայի հետ, որուն պայմաններն են. 1. Երկու կողմանք ալ մէկալ կողման ստացուածներուն վրայ պահանջում ընելէն կը հրաժարին: 2. Պրեզլաւի ու Տրեզտայի խաղաղութեան դաշինքները հաստատուն կը մնան: 3. (Գաղտնի պայման) Պրուշ կը խոստանայ որ իր կայսրընտրական քուէն Յովսէփ արքիդքսին (Մարիամ Թերեզիայի որդւոյն) տայ, անոր Հռոմի թագաւոր ընտրուելու ատեն: Բ. Սաքսոնիայի հետ դրուած դաշանց պայմանն ան էր՝ որ նոյն տէրութիւնը պատերազմին սկսելէն յառաջ ունեցած վիճակին մէջ հաստատուի:

205. Պատերազմին եւ խաղաղութեան դաշանց գլխաւոր տէրութիւններուն կապակցութեան ու դրից վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: Եօթնամեայ պատերազմով եւ անոր վերջ տուող խաղաղութեան դաշինքով, Եւրոպական տէրութեանց գումարութեան՝ Փրեդերիկոսի ձեռքով հիմնուած վիճակը հաստատուեցաւ: Անկէ ետքն ալ Պրուշ եւ Աւստրիա Եւրոպայի ցամաք երկրին առաջին գլխաւոր տէրութիւնները մնացին. ոչ հեռաւոր Ռուսիա եւ ոչ տկարացեալ Գաղղիա կրնային անոնց հաւասար սեպուիլ: Առաջին երկու տէրութիւնք աս կերպով իրարու հետ հաշտուելէն ետեւ ալ, իրենց յարաբերութիւնները՝ որոնք ա՛լ թշնամական չէին. բայց բարեկամական ալ չէին կրնար ըլլալ՝ քանի որ մէջերնին հին ոսոխութիւնը հաստատուն կը կենար, Եւրոպայի ցամաք երկրին բոլոր յարաբերութեանց կեդրոնական կէտը կը կազմէին: Չէ թէ միայն Գերմանիայի, հապա բովանդակ Եւրոպայի հաւասարակշռութիւնն անոնց վրայ կայացած էր: — Անգղիայի ու Պրուշի կապակցութիւնը՝ իրենց առանձնական խաղաղութիւն ընելովը քակուած ըլլալով, Փրեդերիկոսի սրտին մէջ առաջին տէրութեան դէմ մեծ հակառա-

կութեան մը արմատ ձգեց, որն որ հազիւ իր վերջին տարիները քիչ մը մեղմացաւ: Բարեբախտութեամբ նոյն երկու տէրութեանց մէջ շօշափման երեւելի կէտեր չէին գտնուեր. եւ ոչ իսկ Հաննովէր կրնար անոնց մէջ երկպառակութեան պատճառ ըլլալ, որովհետեւ Գերմանական պետութեան վիճակին պահպանութիւնը Փրեդերիկոսի դրութեան համաձայն ըլլալով, չէր ուզեր անոր մէջ փոփոխութիւն մը պատճառել: — Նոյն պատերազմին նշանաւոր հետեւութիւններէն մէկն եղաւ, Բրիտանացւոց՝ Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ բանեցուցած քաղաքականութեան թելերուն գրեթէ բոլորովին բրդիլը: Հազիւ թէ միայն Հոլանտայի ու Բորդուկալի հետ յառաջուան յարաբերութեանց մէջ մնացին: Աւստրիային՝ Գաղղիայի հետ կապուելովը, իրենք նոյն տէրութենէն բաժնուած էին. Ռուսիայի հետ միայն առեւտրական կապակցութիւն ունէին. հասարակաց շահ մը չկար՝ որով ուրիշ տէրութեանց հետ կարենային միանալ: Ասանկով Անգղիացւոց՝ Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ ունեցած քաղաքական ազդեցութիւնը գրեթէ բոլորովին դադրեցաւ. մանաւանդ որ քիչ մը ետքը բոլոր ազգը սկսաւ ներքին ծանրակշիռ խռովութիւններու զբաղիլ: Ի վերայ այսր ամենայնի ցամաք երկրին հետ ըրած վաճառականութիւննին՝ նոյն տեղաց տէրութիւններուն հետ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ մնալնին կ՚ապահովցընէր եւ առեւտրական նոր դաշինքներ դնելու ակնկալութիւն կու տար: Նոյն իսկ իրենց քաղաքական ազդեցութեան նորէն հաստատուելուն վրայ յոյս կրնային ունենալ, երբ որ ցամաք երկրին վրայ նոր մրրիկներ ելլելով՝ իրենց դրամական օգնութեան կարօտութիւն կ՚ունեցուէր:

206. Անգղիային ծովական առաւել զօրութեան հետեւութիւնը: Չէզոք նաւերու դէմ զսպողութիւններ: Բայց նոյն ատեն կարծուածէն աւելի մեծ հետեւանքներ պիտ՚որ ունենար Անգղիային ան ժամա-

Նախուան գաղթականաց պատերազմին մէջ իր ծովական զօրութեան առաւելութիւնը գործածելուն կերպը։ Ասիկայ երկրորդ անգամն էր, որ ինք իր թշնամեաց ծովային զօրութիւնը կը ջնջէր։ Անոնց վաճառականութիւնն ալ բոլորովին տակնուվրայ ընելու համար, ուստի չէզոք տէրութեանց վաճառականութիւնն իսկ արգելել, որոնց դրօշին տակ նոյն վաճառականութիւնը, մանաւանդ գաղթականաց առուտուրը, կ'ուզէին յառաջ տանիլ։ Չէզոք տէրութեանց դրօշին աս կերպով եղած վնասը՝ հիմն եղաւ ան միակողմանի ծովային իրաւանց, զորն որ աս ժամանակէն ետեւ Անգղիա պատերազմներու ժամանակ իր իրաւունքը կը կոչէր, եւ ամէն կերպով կը ջանար հաստատուն պահելու, միայն երբեմն երբեմն ըստ ժամանակին եւ ըստ պարագայից քիչ մը չափաւորելով։ Յառաջագոյն ալ ասոր նման պահանջմունք ընողներ եղած էին. բայց քանի որ տէրութեան մը ծովային զօրութիւնը նոյն ատեն Անգղիայի ունեցածին չափ առաւելութիւն չունէր նէ, պահանջմունքն այնչափ գործնական ծանրակշռութիւն չէր կրնար ունենալ։ — Աս նիւթին մէջ գլխաւոր խնդիրն ան էր, որ արդեօք չէզոք տէրութեանց նաւերն իրենց սեպհական դրօշին տակ եւ իրենց հաշուին համար՝ պատերազմի մէջ եղող տէրութեան մը գաղթականութեանց առուտուրը կրնայ մի ընել։ Ասոր պատճառ եղած էր Գաղղիային՝ չէզոք տէրութեանց տուած թոյլտուութիւնը, որ իր գաղթականութիւններուն հետ վաճառականութիւն կարենան ընել, որովհետեւ ինք չէր կրնար ընել։ Անգղիացիք կը հաստատէին որ աս բանս ապօրինաւոր է, եւ անոր համար չէզոք տէրութեանց նաւերն եւ անոնց ստացուածը բռնութեամբ կ'առնուին։ Իրենք կը զրուցէին որ անոնք՝ միայն խաղաղութեան ատեն սովորական եղած վաճառականութիւնը կրնան պատերազմի ատենն ալ յառաջ վարել։ Աս կանոնը՝ որն որ ան ատեն երեւելի հետեւանք մը չէր ունեցեր, խաղաղութեան հաստատուելովը՝ ինք իրմէ

դադրեցաւ. բայց անկէ ետեւ Անգղիացիք ամէն պատերազմի ժամանակ միեւնոյն կերպը կը բանեցընէին, բաւական որ նոյնէն զարտուղելն իրենց օգտակար չսեպէին: Ասանկով ամէն անգամ որ ծովական պատերազմ կ'ըլլար, աս կռիւը չէ թէ միայն կը նորոգուէր, հապա կ'ընդարձակուէր ալ. որովհետեւ աս ընդհանուր խնդիրը, թէ "Արդեօք ազատ նաւը՝ մէջի վաճառքն ալ ազատ կ'ընէ մի", միշտ հարկաւորապէս նորէն երեւան կ'ելլէր:

Գ.

Ամերիկայի յաջողութեան պատերազմն իր նախընթաց ու հետեւորդ դէպքերով (1763—1786):

207. Ընդհանուր տեսութիւն: Վերջին խաղաղութեան դաշանց որոշումներն իրաւամբ յուսալ կու տային որ Եւրոպայի ցամաք երկրին արեւմտեան կողմերը երկայն ժամանակ հանդարտութեան մէջ կը մնան, վասն զի ան տեղերը առացուածոյ հին վիճակը պահուած եւ աւելի եւս հաստատուած էր: Իրօք ալ երեսուն տարուան չափ աս հանդարտութիւնը ցամաքային մեծ պատերազմաւ մը չվրդովեցաւ. բայց նոյն ատեն անանկ բազմակերպ երեւոյթներ տեսնուեցան, որոնք ըստ ինքեան բուն քաղաքական չէին ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի ընկերութեան վիճակին եւ անով տէրութեանց վրայ մեծ ազդեցութիւններ ունեցան: — Վերջին պատերազմներուն ատենները շատ եւ բուռն զօրութիւնք երեւան ելած ու աճած էին. մինչեւ ան ատեն ամենեւին չտեսնուած գործունէութիւն մը գրգռուած էր, որն որ պատերազմին լմննալովը չդադրեցաւ: Յայտնի բան էր որ նոր մեծ տէրութիւն մը միշտ մեծ ճգունք ընելով եւ իր բոլոր զօրութիւնները գործածելով՝ կրնար իր անանկ շուտով հասած բարձրութեան մէջ կենալ. իսկ իր ոսոխը կը զգար որ ետ

չմնալու համար՝ պէտք է որ ինքն ալ նոյնպէս ճգնի եւ նոյնչափ ջանք բանեցընէ ։ Աս զգածումը քաղաքական գործունէութեան գլխաւոր աղբիւրը կամ դրդիչն էր ։

208. Տէրութեան տնտեսութեան եւ վարչութեան նկատմամբ նոր սկզբունքներ ։ Խաղաղութեան ժամանակ կառավարութեանց աս գործունէութիւնը պէտք էր որ մեծաւ մասամբ ներքին վարչութեան զբաղէր ։ Չէ թէ միայն պատերազմին պատճառած վէրքերը, հապա նաեւ օրըստօրէ աւելցող հրապարակական պիտոյքն ասիկայ կը պահանջէր. ինչու որ նաեւ խաղաղութեան ժամանակ՝ հաստատուն զօրքերն աւելի կը բազմանային, քան թէ կը նուազէին ։ Ասանկով ելեւմուտքը միշտ աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանար, որով եւ դիւրաւ ան սկզբունքը հաստատուեցաւ՝ որն որ տէրութեանց մուտքին աճիլը՝ իբրեւ տէրութեան տնտեսութեան միակ նպատակը կը նկատէ ։ Ստոյգ է տիրապետող ոգին ու բնաւորութիւնը եւ կառավարութեանց կերպին տարբերութիւնը չէին ներեր որ նոյն սկիզբն ամէն տեղ չարաչար գործածուի. բայց չարիքն ըստ ինքեան անանկ տարափոխիկ էր, որ անկարելի էր թէ շուտով չտարածուէր ։ Նոյն սկզբան հետ անձուկ կապակցութիւն ունէր ուրիշ սկիզբը մ'ալ, որով տէրութեան վարչութիւնը՝ կարելի եղածին չափ՝ մեքենայի մը պէս կարգաւորել կ'ուզէին. որովհետեւ անանկ կ'երեւար որ աս կերպը թէ դիւրին է եւ թէ քիչ ծախքով կապուած ։ Ասոր համար ալ կառավարութեանց գլուխը կեցող անձանց սիրական խօսքն եղաւ Տէրութեանց Մեքենայ բառը ։ Աս չարիքն ալ կամաց կամաց ազդեցութիւն ըրաւ եւ ամէն տեղ տարբեր տարբեր կերպով. ի վերայ այսր ամենայնի տէրութեան մը պայծառութիւնը՝ միայն արտաքին ձեւերու եւ նիւթական հարստութեան վրայ հիմնելն երեւան ելած ու տարածուած էր ։

209. Բոլորակնալու բաղձանք ։ Նիւթական զօրութեան ու սահմանաց ընդարձակութիւն ։ Լեհաս-

տանի առաջին բաժանումը: Ներքին վարչութեան աս սկզբունքներէն յառաջ կու գար մեծնալու ջանքը. որն որ եթէ շատ տարածուելու ըլլար, հարկաւ տէրութեանց գումարութեան հաստատեալ վիճակին կործանումը կը պատճառէր: Որչափ որ մեքենական վարչութիւնը սահմանաց միջահատութեամբ կը դժուարնար կամ կը շփոթէր, այնչափ ալ նոյն սահմաններուն բոլորակնալը (կամ շիտկուելով պարզելն ու ամբողջանալը) մեծ բանի տեղ կը դրուէր: Ամէն մարդ կրնայ ինք իրմէ իմանալ թէ ուր կը տանի աս՝ սահմանները բոլորակցընելու ցանկութիւնը, որն որ շուտ մը դաշլիճներուն խորհրդոյն ու ծրագրացը նպատակն եղաւ: Եւ ուր տեղ կրնար աւելի մեծ ըլլալ նոյն ծրագիրները գլուխ հանելու բաղձանքին վտանգը՝ որչափ այնպիսի տէրութեանց գումարութեան մէջ, որոնց ընդարձակութիւնն ու ներքին զօրութիւնն իրարու այնչափ անհաւասար էին: Ասանկով գործնական քաղաքականութեան մէջ միշտ աւելի արժէք ունենալ սկսան տէրութեանց նիւթական զօրութիւնն ու իրենց սահմաններուն ընդարձակութիւնը. առհասարակ տէրութեան մը երջանկութիւնն՝ իր քառակուսի մղոններուն շատութենէն ու իր բնակիչներուն բազմութենէն կ'առնուէր: Ընդհանրապէս ամենուն միտքն աս սկըզբունքներով տոգորուելով, դաշլիճներու մէջ բոլորակնալու եւ մեծնալու քաղաքականութիւնը միշտ աւելի կը հասուննար ու խորարմատ կ'ըլլար: Աս բանս՝ որն որ գլխաւորաբար Պրուշի երկիրներուն կտոր կտոր եւ իրարմէ բաժնուած ըլլալէն յառաջ կու գար, տէրութեանց կարօտութիւններուն ու ներքին վարչութեան նայելով, այնչափ հարկաւոր կ'երեւար, որ շուտ մը քաղաքականութեան տիրող սկըզբունքն եղաւ: Ասոր առաջին փորձը կամ արդիւնքը՝ որուն վրայ նոյն իսկ ան ատենուան մարդիկ զարմացան, հիւսիսային կողմերն եղաւ (1772) Լեհաստանի առաջին բաժանմամբը (231,232). որմէ աւելի ցոյց հար-

կարող չէր իմացընելու համար որ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան մէջ աս քաղաքականութիւնն ո՛ւր կրնայ տանիլ, ո՛ւր պէտք է տանիլ: Բայց ինչպէս որ ըլլար նէ, Լեհաստանի բաժանումն այնչափ վնաս չէր կրնար պատճառել, գոնէ բոլոր Եւրոպայի համար ընդհանրապէս, որչափ նոյն սկզբանց Գերմանիայի մէջ ի գործ դրուիլը, որովհետեւ ասկից կախում ունէր բոլորին պահպանութիւնը: Արդէն ալ Գերմանիա իր ներքին բաժանումներովը՝ զօրաւորներուն ամենէն աւելի գրգիռ էր բոլորակնալու:

210. Աւստրիացիք դաշինքով Ստորին Պաւիերայի կը տիրեն: Աս բաներուն հետեւութիւնները շուտով սկսան երեւալ, երբոր Յովսէփ Բ., որն որ Հուպերդսպուրկի խաղաղութիւնն ըլլալուն երկրորդ տարին Հռոմի թագաւոր ընտրուած էր (1764, Մարտ 27), իր հօրը մեռնելէն ետեւ (1765, Օգոստ. 18), կայսրութեան աստիճանին հանելով, մօրը իշխանակից եղաւ, եւ ա՛լ չէ թէ միայն անուամբ՝ հապա գործքով սկսաւ Մարիամ Թերեզիային հետ իշխել: Իրօք ալ ժամանակին տիրող հիւանդութիւնը, սահմանները բոլորակցընելու եւ ընդարձակելու ցանկութիւնը՝ իրեն պէս վեհապետի մը մտքին մէջ ամենէն աւելի մուտք կրնար գտնել: Արդէն ասոր ցոյցը տեսնուած էր Պուգովինիային՝ Դռնէն դաշամբ առնուելովը (1777). եւ յայտնի էր որ Իտալիայի մէջ ալ նմանօրինակ փարմանց միտք կար: Բայց շուտ մը Գերմանիայի վրայ, Գերմանիայի մէջ ալ՝ Պաւիերայի վրայ, դարձուց իր բովանդակ ջանքը, որովհետեւ աս երկրին թէ բնական դիրքն ու թէ նոյն ատեն գտնուած վիճակն ամենէն յարմար էր. անոր համար ալ ասոր վրայ եղած դիտաւորութիւնն իր մտքին մէջ ամենէն խորունկ արմատ ձգած էր: Պաւիերայի կայսրընտրական ցեղին սպառելու վրայ ըլլալը՝ աս խորհրդին գլուխ ելլելը կը դիւրինցընէր. եւ դեռ Կարոլոս կայսրընտրին (Կարոլոս Է. կայսեր) որդին Մաքսիմիլիան Յովսէփ կայսրընտիրը չմեռած, Յովսէփ

կայսրն անոր ժառանգութեան ամենէն աւելի իրաւունք ունեցող իշխանն արդէն իր խորհրդեան կողմը վաստըկած էր։ Ուստի երբ որ կայսրընտիրը մեռաւ (1777, Դեկտ. 30), անմիջապէս Վիէննայի մէջ իրաւախոհութեան դաշինք մը դրուեցաւ (1778, Յունու. 3) Վիդդելպախեան երիցագոյն գծին գլուխն եղող Կարոլոս Թէոդորոս՝ Փալցի կայսրընտրին հետ, որն որ ըստ իրաւանց Մաքսիմիլեան Յովսէփ կայսրընտրին ժառանգն էր (Հատ. Ա. 37, Գ. եւ Դ. եւ 170)։ Նոյն դաշինքով աս իշխանը բոլոր Ստորին Պաւիերա Մարիամ Թերեզիային կու տար, եւ նոյնին համեմատ՝ Աւստրիական զօրքերը շուտ մը վերոյիշեալ գաւառը բռնեցին։ — Աս գործողութիւնք՝ թէեւ նոյն ատենուան քաղաքականութեան հասարակ ընթացքին նայելով՝ խիստ յանդըգնական էր. սակայն եւ այնպէս ըստ ինքեան ապօրինաւոր եւ անիրաւ բան չէր. միանգամայն Եւրոպայի տէրութեանց ան ժամանակուան դիրքն ալ նոյնին նպաստաւոր կ'երեւար։ Գաղղիա, իր թագաժառանգ իշխանին՝ Մարիամ Անդուանետ իշխանուհւոյն հետ կարգուելովը (162), Աւստրիայի հետ նաեւ խնամութեան կապով կապուած էր. անկից զատ ալ նոյն ատենները Անգղիայի հետ ծովական պատերազմի մէջ կը գտնուէր։ Ռուսի քաղաքականութեան նպատակն էր Տաճկաստանի երկիրներովը մեծնալ, եւ հոն ալ պատերազմ մը հաւանական կ'երեւար։ Անգղիա՝ իր Ամերիկայի գաղթականութիւններուն հետ պատերազմի բռնուած ըլլալով, Եւրոպայի իրողութիւններուն չէր կրնար խառնուիլ։

211. Պրուշի հակառակութիւնը։ Պաւիերայի յաջորդութեան պատերազմ։ Դեշէնի խաղաղութեան դաշինքը։ Տէրութիւնք աս վիճակի մէջ գտնուելով, հաւանական էր որ Աւստրիայի դէմ ձայն հանող մը չէր ըլլար, եթէ Պրուշ հանդարտ կենար. բայց արդէն ինք իրմէ կ'ենթադրուի որ անոր կողմանէ վերջին աստիճանի մեծ ընդդիմութիւն պէտք էր ըլլալ։ Փրեդերիկոս Բ.

ինչպէս կրնար յանձն առնուլ եւ հանդարտութեամբ տեսնել որ իր ոսոխն այսպէս մէկէն մեծնայ։ Ասանկով ան վեհապետը, որն որ խիղճ չէր ըրած Աւստրիայի մէկ գաւառը յափշտակելու, եւ այնչափ երկայն պատերազմներով՝ չէ թէ միայն Գերմանիա, հապա նաեւ գրեթէ բոլոր Եւրոպա տակնուվրայ ըրած էր, նոյն ատեն իբրեւ թէ ատ գործողութեամբ Գերմանիայի սահմանադրութիւնն ու անկախութիւնը վտանգի մէջ ինկած սեպելով, Աւստրիայի դէմ զէնք առաւ։ Ասկից զատ Գերմանիայի իշխաններէն ոմանք, որոնք վերջիշեալ գործողութիւնն իրենց իրաւանց բռնաբարութիւն կը սեպէին, իր արդէն յօժարամիտ ըլլալը գիտնալով, իրեն կը դիմէին որ իրենց իրաւանց պաշտպանէ։ Ասոնց գլխաւորներն էին, Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, որն որ Պաւիերայի Մաքսիմիլեան Յովսէփ կայսրընտրին քեռորդին էր, եւ նոյն մեռնող կայսրընտրին ազատ կամ ժառանգական ստացուածոց վրայ պահանջում կ'ընէր. եւ Ցուայպրիւքէնի Կարոլոս դուքսը, որն որ Փալցի Կարոլոս Թէոդորոս կայսրընտրին հեռաւոր ազգականը, բայց եւ անոր ժառանգն էր։ Արդ թէպէտ եւ այս ամենայն յառաջ բերելով, Աւստրիայի դէմ ոտք ելաւ Փրեդերիկոս Բ., սակայն ամէն մարդ կը տեսնէր թէ իր նպատակը ոչ Գերմանիայի ընդհանուր եւ ոչ ալ առանձնական իշխաններուն իրաւանց պաշտպանութիւնն է, հապա իր ոսոխին մեծնալը խափանել։ Աս կերպով բացուեցաւ Պաւիերայի յաջորդութեան պատերազմը. բայց բարեբախտութեամբ գրեթէ առանց արիւն թափուելու լմնցաւ։ Փրեդերիկոս Բ. ու իր Հենրիկոս եղբայրը՝ Պրուսի ու Սաքսոնիայի զօրքով երկու կողմանէ Բոհեմիա յարձակեցան (1778, Յուլ.)։ Նոյն երկու բանակներուն դիմացը երկու Աւստրիական բանակ ելաւ, Յովսէփ կայսեր ու Լաւտոնին հրամանատարութեան տակ, եւ Պրուսաք չկրցան զիրենք իրենց բռնած ամուր տեղերէն շարժել ու յառաջ քալել. որով ձմեռը վրայ հասնելով, բանակները ստիպեցան

ետ քաշուիլ: Կրնայ ըսուիլ որ երկու կողմանք ալ ակամայ պատերազմի ելած էին. Մարիամ Թերեզիա իր ծերութեան հանդարտութիւնը կորսնցընել չէր ուզեր, մանաւանդ որ Ռուսք Տաճկաց հետ հաշտուած ըլլալով, իրեն մեծապէս վախ կը պատճառէին. իսկ Փրեդերիկոս Բ. ալ բախտին վրայ վստահութիւն չունէր: Ասոր համար քիչ մը ետքը երկու վեհապետք իրարու հետ ինքնագիր թղթակցութիւն մը սկսան, եւ Ռուսիայի ու Գաղղիայի միջնորդութեամբ Դեշէնի դեսպանաժողովը գումարելով, նախ զինադադար (1779, Մարտ 16) ու քիչ մը ետքը խաղաղութիւն (Մայ. 13) ըրին: Ասոր պայմաններն էին. 1. Պաւիերա Փալցի ցեղին կը մնայ. իսկ Աւստրիա Ստորին Պաւիերային՝ Ին, Սալցա ու Դանուբ գետերուն մէջտեղն եղող մասը կը պահէ, բայց Վիեննայի դաշինքը վերցունելով: 2. Աւստրիա կը խոստանայ որ Անսբախի ու Պայրէօյդի սահմանակոմսութիւններուն՝ ժամանակաւ Պրուսի միապետութեան հետ միանալուն դէմ չդնէ: 3. Սաքսոնիայի կայսրընտրութիւնը վեց միլիոն թալէր կ՚ընդունի զանազան անդամներով: Գաղղիա եւ Ռուսաստան աս խաղաղութեան դաշանց երաշխաւոր եղան, Գերմանական պետութիւնն ալ դաշանց մէջ մտաւ:

212. Յովսէփ կայսեր արտաքին քաղաքականութիւնը: Դեշէնի խաղաղութեամբ պատերազմը լմնցաւ, բայց գրգռութիւնը չէր անցած, որովհետեւ Պաւիերա ձեռք բերելու խորհուրդը՝ Յովսէփ Բ.ին մտքէն ելած չէր: Եւ զարմանք ալ չէ, ինչու որ ան ժամանակները նոյնպիսի խորհուրդներով կը զբաղէին չէ թէ միայն մեծ ու զօրաւոր վեհապետները, հապա նոյն իսկ պզտիկներն ու տկարները: Մարիամ Թերեզիային մահուամբը (1780, Նոյեմ. 29) Յովսէփ Բ. առանձին տիրապետ մնալով եւ իր գործողութեանց մէջ մեծ ազատութիւն ստանալով ալ անկէ ետեւ չէ թէ միայն իր տէրութեան մէջ մեծ փոփոխութիւններ

ընելու ձեռք զարկաւ, հապա արտաքին քաղաքականութեան մէջ ալ իր մեծնալու ջանքն ու իշխանութիւնն ընդարձակելու բաղձանքը կը ցուցնէր։ Առ վերջին նկատմամբ գլխաւորաբար Հոլանտացւոց հետ կռիւ մը բրդաւ։ Յովսէփ կայսրն իր Ստորին նահանգները պայծառացընել ուզելով, Օստենտէ ազատ նաւահանգիստ ըրաւ եւ հրատարակեց որ սահմանաբերդերու նկատմամբ Հոլանտացւոց հետ դրուած դաշինքը (100) ա՛լ զօրութիւն չունի (1781, Նոյեմ. 7)։ Հասարակապետութիւնը՝ դէմ դնելու զօրութիւն եւ արտաքին տէրութիւններուն մէկէն օգնութեան ակնկալութիւն չունենալով, աս բանս յանձն առաւ եւ իր զօրքերը Բելգիական սահմանաբերդերէն ետ քաշեց։ Ասոր վրայ մէկ երկու տարի անցնելէն ետեւ, Մաադրիխդի բերդին վրայ սկսաւ պահանջմունք ընել. միանգամայն առաջարկելով որ եթէ Շելտէ գետը բանան (Հատ. Ա. 193) ու թող տան որ իր հպատակներն ալ Հնդկաստանի հետ ազատ վաճառականութիւն ընեն, ան ատեն նոյն պահանջումէն ետ կը կենայ (1784, Մայ. 4)։ Հոլանտացիք չուզելով յանձն առնուլ, մէջերնին թշնամութիւնները սկսան. բայց Գաղղիացիք միջնորդութիւն ընելով, աս վէճերն անով լմնցան որ Վերսայլի դաշինքով (1785, Նոյեմ. 8) Յովսէփ Բ. յանձն առաւ տասը միլիոն դահեկանի փոխարէն իր պահանջումներէն ետ կենալ։

213. *Յովսէփ կայսրը Պաւիերա փոփոխմամբ առնուլ կ՚ուզէ։ Իշխանաց դաշնակցութիւն։* Արեւմտեան Եւրոպայի վիճակը, ուր Անգղիա, Գաղղիա, Սպանիա ու Հոլանտա՝ Հիւսիսային Ամերիկայի պատճառաւ եղած պատերազմը նոր լմնցուցած ըլլալով, խաղաղութեան կարօտ էին, Յովսէփ կայսեր ձեռնարկութիւնները դիւրինցուցած էր։ Վերոյիշեալ պատերազմին վերջ տուող Վերսայլի խաղաղութեամբ (1783, Յունու. 20), ստոյգ է նոյն տէրութեանց Եւրոպայի ցամաք երկրին վրայ ունեցած ստացուած֊

ներուն վիճակը փոփոխութիւն կրած չէր, մանաւանդ թէ Անգղիայի ու Գաղղիայի յարաբերութիւնները՝ պատերազմէն յառաջ եղածէն աւելի բարեկամական էին, անանկ որ մինչեւ քիչ մը ետքը մէկտեղ վաճառականութեան դաշինք ալ դրին (1786, Սեպտ. 26). սակայն եւ այնպէս ապագայ կռիւներու սերմ մը կը գտնուէր Հոլանտայի հետ եղած յարաբերութեանց մէջ, զորն որ Գաղղիա՝ իր կողմը շահած էր՝ անոր ու Աւստրիայի, ինչպէս նաեւ անոր ու Անգղիայի մէջ խաղաղութիւն ըլլալուն միջնորդութիւն ընելով: Նաեւ Գաղղիայի ու Անգղիայի մէջ դրուած վաճառականութեան դաշինքը, վերջին տէրութեան նպաստաւոր ըլլալով, հասարակապետութեան նախանձը կը գրըգռէր: — Այսպիսի պարագաներու մէջ Յովսէփ Բ. կարծեց որ Պաւիերայի վրայ ունեցած իր սիրական խորհուրդը փոփոխմամբ մը կրնայ գլուխ հանել: Կայսրընտիրը՝ Պուրկոնիայի թագաւորութեան անուամբ՝ Աւստրիական Ստորին նահանգները պիտ'որ ընդունէր, բաց ի Նամիւրէ եւ Լիւքսեմպուրկէ, եւ ասոր դիմացը՝ բոլոր Պաւիերա ու Վերին Փալց Աւստրիայի պիտի թողուր: Կ'երեւայ որ աս բանս շատ յառաջացած էր. չէ թէ միայն կայսրընտիրը հաւանած էր, հապա նաեւ՝ Ռուսիա ու Գաղղիա, որոնք Դեշէնի դաշանց երաշխաւոր եղած էին (211), ընդդիմութիւն չէին ցուցըներ. իսկ Գերմանիային՝ աս բանս աւելի օգտակար էր՝ քան թէ վնասակար, որովհետեւ Աւստրիա Գաղղիային հետ շօշափման նուազ կէտեր ունենալով, ապագայ կարելի կռիւներու առիթները կը քիչնային: Բայց Փրեդերիկոս գերեզման մօտեցած ատեն ալ իր ոսոխին մեծնալը չէր կրնար տանիլ: Ստոյգ է աս հեղ սուրը պատեանէն չհանեց, բայց այնպիսի գործքի մը ձեռք զարկաւ, որով Աւստրիայի դիտումը պարապի հանելէն զատ, Գերմանիան կատարեալ երկու կողմակցութեան բաժնեց: Իբրեւ թէ Գերմանիայի մէջ փոփոխութիւն ընելը խափանելու համար, բայց իրօք պետութեան մէջ Պրուշին

մեծ իշխանութիւն ձեռք բերելու նպատակաւ, Պեր-լինի մէջ Գերմանիայի իշխաններու դաշնակցութիւն մը կազմեց, որուն միջավայրը՝ Պրուսը պիտ'որ ըլլար (1785, Յուլ. 23)։ Նոյն դաշնադրութիւնը դրուե-ցաւ Պրանտենպուրկի (Պրուսի), Սաքսոնիայի ու Հան-նովէրի կայսրընտրութեան մէջ, եւ նոյն ցեղերուն կողմնական գծերը, Մոգունտիա, Հեսսէն-Գասսել, Պատն, Մեգլեմպուրկ եւ Անհալդ նոյնին մէջ մտան։ Արդէն դաշնադրութիւնը չգրուած՝ Յովսէփ կայսրը Փրեդերիկոս Բ.ին իր ձեռնարկութեան դէմ դժուա-րութիւն հանելու եւ ի հարկի՝ նաեւ զէնուք արգելելու միտք ունենալն իմանալով, հրապարակաւ յայտնած էր որ իր խորհուրդէն ետ կը կենայ։ Ասանկով ամենեւին չփոթութիւն մը չելաւ, որով եւ Պրուսի թագաւորին մեռած ատենը (1786, Օգոստ. 17) աս կողմանէ ա-մենեւին վտանգ չկար խաղաղութեան աւրուելուն։

ԵՐՐՈՐԴ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Բ. ՀԻՒՍԻՍԱՑԻՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(1740—1786)

214. *Ընդհանուր տեսութիւն:* Ռուսիա իր մեծութեան աստիճանը հասնելէն ետեւ, առոյգ է Եւրոպայի հիւսիսային կողմերն արեւմտեան կողմանց հետ անձուկ յարաբերութեանց մէջ կը գտնուէին. բայց Եօթնամեայ պատերազմին ատենէն դուրս Ռուսիայի ազդեցութիւնն աւելի դեսպանական էր՝ քան թէ զինուորական: Անոր համար թէեւ արեւմտեան կամ հարաւային տէրութեանց իրողութիւններուն վրայ խօսած ատեննիս, երբեմն երբեմն հարկ եղաւ մտադրութիւննիս դէպ ի հիւսիս դարձընել, ի վերայ այսր ամենայնի նոյն կողման պատմութիւնը բոլորովին զատ է, եւ պէտք է որ վրան առանձինն ճառենք: Դարձեալ թէպէտ հիւսիսային կողմանց յարաբերութիւնները միշտ կերպով մը Ռուսիայէն կախում ունէին, բայց աս կախումն աւելի մեծցաւ Կատարինէ Բ.ին գահ ելլելէն ետեւ, որն որ նոյն կողմերը դարագլուխ կազմեց:

215. ՌՈՒՍԻԱ. *Իւան Դ. ու Եղիսաբեթ: Կայսերական ընտանիքը:* Աննա կայսրուհին մեռնելէն յառաջ (**1740**, Հոկտ. **28**), իր երիցագոյն Կատարինէ քրոջ (**52**) եւ Մեգլեմպուրկի Կարոլոս-Լէոբոլտ դքսին Աննա աղջիկն իրեն որդեգիր առած (**1731**) եւ զինքը Պրաւնշուայկ-Վոլֆենպիւդդէլի Անտոն Ուլրիխ իշխանին հետ կարգած էր (**1739**), որոնցմէ ծնաւ Իւան անուն զաւակ մը (**1740**, Օգոստ. **24**): Արդ կայսրուհին նոյն տղան իրեն յաջորդ սահմանեց եւ որոշեց որ մինչեւ **17** տարեան ըլլալը՝ Գուրլանտիայի Պիրոն դքսին (**141**) խնամապետութեան տակ մնայ: Աննա կայսրուհւոյն մեռնելէն ետեւ՝ իր աս ամենայն որոշումները գլուխ ելան. բայց Պիրոն իր ամբարտաւան ընթացքովը ընդհանրապէս ատելի ըլլալով, քիչ մը ետքը Իւան Դ. (Զ.) մանուկ կայսեր ծնողքն եւ դքսին բազմաթիւ հակառակորդները՝ Միւննիխ սպարապետին օգնութեամբը՝ զինքը իշխանութե-

նէն վար առին (Նոյեմ. **20**), Նախ Շլիւսսելպուրկի մէջ բանտարկեցին եւ ետքը Սիպերիա քշեցին։ Ասանկով կայսեր Աննա մայրը՝ մեծ դքսուհի ու խնամապետ եղաւ, իր ամուսինը՝ վերին հրամանատար, իսկ Միւննիք՝ պաշտօնեայ. բայց աս վերջինը քիչ մը ետքը հրաժարելով (**1741**, Մայ.), Օսդերման ու Կոլովքին կառավարութեան գործքերուն գլուխն անցան։ Սակայն իրաց աս վիճակն երկայն չտեւեց։ Պետրոս Մեծին կրտսեր Եղիսաբեթ աղջիկը (**115**) իր պալատականներուն խրատին համեմատ, **300** անձնապահներով կայսերական պալատը մտաւ, զԻւան Դ. ու անոր ծնողքը բռնեց (**1741**, Դեկտ. **5—6**ին գիշերը) առաջինը Շլիւսսելպուրկ խաւրեց, ուր բանտարկուած մնաց, իսկ վերջինները Տուինա կղզին քշեց, եւ ինք գահ ելաւ։ Օսդերման, Կոլովքին, Միւննիք եւ ուրիշ մեծամեծք Սիպերիա խաւրուելէն ետեւ, Լ'Էսդոգ Գաղղիացին, որն որ Եղիսաբեթին բժշկապետն ու զինքը Ռուսիայի թագը ձեռք բերելու յորդորողներուն գլխաւորն էր, եւ Պեսդուժէֆ Ռիւմին սկսան արտաքին գործոց վարչութիւն ընել։ Քիչ մը ետքը Եղիսաբեթ արքունիք կանչեց իր քեռորդին՝ Կարոլոս Պետրոս Ուլրիխ, Հոլշդայն-Կոդդորբի դուքսը, որն որ Պետրոս Մեծին երիցագոյն Աննա աղջկան (†**1728**) ու Հոլշդայնի Կարոլոս Փրեդերիկոս դքսին (Հոլշդայն-Կոդդորբի Փրեդերիկոս Դ. դքսին ու Հետուիկ Սոփիա՝ Կարոլոս ԺԲ.ին երիցագոյն քրոջ (**54**) որդւոյն) որդին էր, եւ զինքն իր յաջորդն ըլլալու որոշելով, մեծ դուքս անուանեց (**1742**, Նոյեմ.)։ Երեք տարի ետքը աս իշխանն Անհալդ-Ցերպսդի ցեղէն իշխանուհւոյ մը հետ կարգուեցաւ, որն որ անկէ ետեւ Կատարինէ Ալեքսիեւնա կոչուեցաւ, եւ Պօղոս անուն որդի մ'ունեցաւ (**1754**)։

216. *Պետրոս Գ. ու Կատարինէ Բ.*։ Եղիսաբեթ մեռնելէն ետեւ (**1762**, Յունու. **5**), վերոյիշեալ իշխանը Պետրոս Գ. անուամբ իրեն յաջորդեց։ Աս կայսրն անմիջապէս ետ կանչեց աքսորեալ մեծամեծները, որոնց գլխաւորներն էին Պիրոն, Միւննիք, Լ'Էսդոգ, (Օսդերման շատոնց մեռած էր,) եւ իրենց հետ պատուով կը վարուէր. ուրիշ զանազան փոփոխութիւններ ալ ընելու ձեռք զարկաւ, որոնցմով եւ գլխաւորաբար բողոքականութեան միտելովն ազգին անհաճոյ եղաւ։ Ուստի մեծերէն ոմանք եւ առանձինն Գրիգոր ու Ալեքսի Օրլոֆ կոմսերն եւ Նիկետաս Բանին, իր ու Կատարինէ ամուսնոյն մէջ եղած գրգռութիւնն աղէկ առիթ գտնելով, որոշեցին որ զինքը վար առնուն ու ամուսինն իր տեղն անցընեն։ Ա-

սանկով Պետրոս Գ.ին գահ ելլելուն վրայ հազիւ վեց ամիս անցնելէն ետեւ, անձնապահ զօրքը զԿատարինէ՝ կայսրուհի հրատարակեց (Յուլ. 9), եւ ինք թագընկալութեան երդումն ընելով, ընդհանրապէս ընդունուեցաւ: Կայսրուհին շուտ մ'անձամբ իր ամուսնոյն գտնուած պալատը գնաց ու գրով թագէն հրաժարել տուաւ, որմէ քանի մ'օր վերջը լուր տարածեցաւ որ կայսրը խստուկէն մեռեր է (Յուլ. 14): Անկէ ետեւ միայն Իւան Դ. որն որ տակաւին Շլիւսսելպուրկ բանտարկուած կը կենար, կայսրուհւոյն մեծ հոգ կը պատճառէր. բայց ան ալ երկու տարի վերջը մէջտեղաց վերցաւ: Նոյն իշխանին պահապանները հրաման ունէին վրան սաստիկ հսկողութիւն ընելու. արդ Միրովիչ անուն պաշտօնակալ մը, կամ ճշմարտապէս եւ կամ՝ ինչպէս ոմանք կը համարին՝ կեղծեօք, զինքն ազատելու եւ գահ հանելու փորձ մ'ընելով, պահապաններէն երկուքը զարկին իշխանը մեռցուցին (**1764**, Յուլ. **15**): Աս կերպով Կատարինէ Բ. ամէն հոգերէ ազատելով, սկսաւ իր իշխանութիւնը վարել եւ ստուգիւ մեծ կայսրուհի մ'եղաւ: Որչափ որ ալ մարդ չիկրնար իր բարուց անկարգութեան եւ իր քաղաքականութեան բանեցուցած միջոցներուն վրայ մեծ տհաճութիւն չզգալ, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է որ իր մեծագործութեանց եւ իր ժողովրդեան օգտին ու յառաջադիմութեան համար ըրածներուն վրայ զարմանայ, եւ զինքը Պետրոս Մեծէն ետքը Ռուսիայի մեծութեան ու պայծառութեան երկրորդ հիմնիչը սեպէ:

217. ՇՈՒԵՏ. *Ազնուականաց կողմնակցութիւնք: Արտաքին ազդեցութիւն եւ թագաւորական իշխանութեան նուազիլը:* Ինչպէս որ յառաջագոյն պատմուածներէն (**117**) կը տեսնուի, աս տէրութիւնն աւելի ազնուապետական հասարակապետութիւն մըն էր, քան թէ միապետութիւն մը: Բայց հաւանական է որ աս վիճակն այնչափ վնասակար չէր ըլլար, եթէ նոյն իսկ ազնուականք իրարու հետ երկպառակութեան մէջ չըլլային: Նոյն երկպառակութիւնը գլխաւորաբար կը ծագէր Ռուսաց դէմ եղած ատելութենէն, որով ոմանք նոյն պետութեան դէմ պատերազմ բանալ կ'ուզէին. իսկ ուրիշները դէմ կը դնէին: Ասանկով իրենց մէջ երկու գլխաւոր կողմնակցութիւնք կազմուեցան. առաջինը՝ որուն գլուխ կը կենար Կիլլենպորկ կոմսը, պատերազմ ընել կը բաղձար եւ Գաղղիայի ազդեցութեան տակ էր. իսկ երկրորդը՝ որուն դրօշակիրն էր Հոռն կոմսը, խաղաղութիւն կ'ուզէր եւ

Ռուսիայի ազդեցութեան տակ կը գտնուէր։ Այսպէս նոյն կողմնակցութիւնք Գաղղիայի ու Ռուսիայի քաղաքականութեան խաղալիկն եղան, որն որ անով աւելի վնասակար հետեւութիւններ կ'ունենար, որ երկիրը երկայն պատերազմներով աղքատութեան մէջ ինկած ըլլալով, օտարաց դրամական օգնութեան կարօտութիւն ունէր, եւ ազնուականք նոյն դրամական օգնութիւնն իբրեւ իրենց մուտքին գլխաւոր աղբիւրը կը նկատէին։ Եթէ բան մը կար, որուն մէջ երկու կողմնակցութիւնք իրարու հետ միաբանէին, ան էր որ թագաւորին իշխանութիւնը միշտ աւելի սեղմել ու նուազեցընել կ'ուզէին. եւ իրօք իրենց նպատակին կը հասնէին։ Արքունական իշխանութեան իյնալուն համեմատութեամբն ալ՝ ազնուականաց զօրութիւնը միշտ աւելի կ'աճէր. ու երբեմն մէկ, երբեմն մէկալ կողմնակցութիւնը զօրանալով, չէ թէ ազգին ու Շուէտի տէրութեան, հապա իւրաքանչիւր իրենց պաշտպանութիւն ընող տէրութեան կողմը կը գործէին։ Ասոր վրայ ազգին ընդհանրութիւնը խիստ տժգոհ ըլլալով, նոյն իսկ մեծամեծներէն ոմանք միաբանեցան աս չարեաց վերջ տալու համար. բայց խորհուրդնին իմացուելով, ըրածնին իրենց մահուամբը տուժեցին եւ թագաւորին իշխանութիւնն աւելի եւս նուազեցաւ (**1755**)։

218. *Փրեդերիկոս եւ Ատոլֆ Փրեդերիկոս թագաւորները։ Ատոլֆ Գ. եւ իր փոփոխութիւնները։* Բաներն աս վիճակին մէջ մնացին չէ թէ միայն Փրեդերիկոս թագաւորին ատենը (†**1751**, Ապր. **6**), հապա նաեւ իր յաջորդին՝ Ատոլֆ Փրեդերիկոսին ժամանակն ալ, որն որ թէ՛ իրեն եւ թէ՛ իր արու զաւակներուն համար արդէն յառաջուընէ թագաժառանգ ընտրուած ըլլալով (**221**) անմիջապէս առաջնոյն տեղն անցաւ։ — Յառաջագոյն (**1742**) Շուէտացիք իրենց թագաժառանգ ընտրած էին զԿարոլոս Պետրոս Ուլրիխ իշխանը (Ռուսաց Պետրոս Գ. կայսրը), որն որ Կարոլոս ԺԲ.ին երիցագոյն քրոջը թոռն ըլլալով (**215**), Շուէտի թագին վրայ բուն իրաւունք ունեցողն էր։ Բայց ասիկայ ան միջոցին Ռուսի կայսերական թագին ժառանգ անուանուած ըլլալով, ուրիշները Դանիայի թագաժառանգ Փրեդերիկոս իշխանը կ'ուզէին, որն որ իրօք Տալեգարլիա գաւառին մէջ թագաւոր հրատարակուեցաւ (**1743**)։ Նոյն ժամանակ Գաղղիա իր ազդեցութեան տակ եղող կողմնակցութեան ձեռօք ետեւէ կ'ըլլար ուրիշ մէկն ընտրել տալու. բայց աւելի զօրաւոր փըրթաւ Ռուսաց ազդեցութիւնը, որոնք նոյն գահուն ժա-

ռանդ անուանել տունն զԱտոլֆ Փրեդերիկոս Հոլշդայնի դուքսը (221), որն որ վերոյիշեալ Պետրոս Գ.ին հօրեղբայրն ու իգական գծով Վազայի տնէն էր: — Աս Ատոլֆ Փրեդերիկոս երեք որդի ունէր. Ատոլֆ (Գ.), Կարոլոս ու Փրեդերիկոս Ատոլֆ: Արդ իր մեռնելէն ետեւ (1771, Փետր. 12), առաջինը՝ երբ որ իրեն յաջորդեց՝ միտքը դրաւ որ ազնուականաց զօրութիւնն իր պատշաճ չափը խոթելով, Թագաւորական իշխանութիւնը բարձրացընէ, որն որ թէ՛ հարկաւոր էր եւ թէ՛ ժողովրդեան բաղձանքին համաձայն: Իսկզբան խոհեմութեամբ իր դիտաւորութիւնը ծածուկ պահելով, կամաց կամաց իր կողմնակիցներն ու բարեկամները շատցուց. եւ ետքը առանց արիւն թափելու քիչ ժամանակուան մէջ ուզածը քաջութեամբ գլուխ հանեց: Երեք օրուան մէջ ամէն բան կատարելով, ազնուականաց ամենազօր զօրութիւնը նուաճեց ու Կարոլոս ԺԱ.ին դրած սահմանադրութիւնը (50) նորէն հաստատեց (1772, Օգոստ. 19—21): Ասով կարգաժողովն իր իրաւունքները պահեց. իսկ պետութեան խորհրդին անդամները՝ պարզապէս Թագաւորին խորհրդականքն եղան: Թագաւորը նոյն ժամանակէն իր ազգին յառաջադիմութեան ու պայծառութեան մեծ փոյթ տարաւ. գիտութիւնները, արուեստներն ու երկրագործութիւնը ծաղկեցուց եւ բազմաթիւ օգտակար հիմնարկութիւններ բրաւ: Բայց աս ալ չիկրնար ուրացուիլ որ ըրած փոփոխութիւններուն մէջ իր նորասիրութեամբը չափն անցընելով եւ արտաքոյ կարգի գործքերու ձեռք զարնելով, չփոթութիւններու ալ պատճառ տուաւ, որոնք վերջապէս իր սպանուելովը վերջացան: Սակայն ասոնք աւելի գալ ժամանակի միջոցին կը վերաբերին:

219. ԼԵՀԱՍՏԱՆ. *Անիշխանութեան վիճակ: Ռուսաց ազդեցութեան սաստկանալը:* Աս խեղճ տէրութիւնը՝ Աւգոստոս Գ.ին ժամանակը՝ հանդարտութեան մէջ անիշխանութեան օրինակ էր, ինչպէս Շուետ՝ գործունէութեան մէջ եղող անիշխանութեան: Տէրութիւնն օրէ օր դէպ ի քայքայում կը յառաջանար: Մեծամեծք չէ թէ միայն իրարու դէմ էին, հապա նաեւ շատերը՝ Թագաւորին ալ: Աս վերջիններուն մէջ գլխաւորներն էին Չարդորիսքի իշխաններն ու իրենց ազգականը (Չարդորիսքի իշխաններուն քեռորդին) Ստանիզլաւ Բոնիադովսքի, որն որ իրենց մտաց համեմատ կը գործէր Պետրոբուրգի մէջ, ուր Լեհաստանի դեսպան էր: Իրենց խրատտու եւ գրգռիչ էր Վարսաւիայի մէջ Ռուսի դեսպան եղող խորագէտն

Գայզերլինկ, որն որ իր արքունեաց մօտ համաձայն՝ փոյթ կը տանէր որ անիշխանութեան վիճակը շարունակուի։ Արդ Ռուսի ազդեցութիւնն երկրին մէջ խորարմատ հաստատուած ըլլալով, երբ որ Աւգոստոս Գ. մեռաւ (**1763**, Հոկտ. **5**), Կատարինէ Բ. կրցաւ իր զինուց զօրութեամբը իր մտերիմն եղող Ստանիսլաւ Բոնիադովսքին անոր յաջորդ ընտրել տալ (**1764**, Սեպտ.), ինչպէս որ ետքը տեղն ի տեղը պիտի պատմենք (**226**)։ Լեհաց մէջ ո՛չ փորձառու ծերունիներ, ո՛չ ալ արի երիտասարդներ կը պակսէին. բայց առանձին առանձին մարդիկ ինչ կրնային ընել, երբ որ ազգին մեծ մասը՝ խոհեմութեան ձայնին ականջ չկախելով, աւելի օտար բռնաւորութիւնը կ՚ուզէր՝ քան թէ ներքին կարգաւորեալ իշխանութիւնը։ Ասանկով փուճ ելաւ Չարդորիսքեանց նորոգութեան խորհուրդները, որոնք ձեռաց տակէն կը ջանային իրենց սահմանադրութիւնը կարգաւորել եւ երկիրն օտարաց ազդեցութենէն ազատել, մանաւանդ թէ անկէ ետեւ Լեհաստան յառաջուընէ աւելի ներքին շփոթութիւններու եւ օտար չափազանց ազդեցութեան տակ ինկաւ։ Ստոյգ է Ստանիսլաւ Բ. Աւգոստոս Դ. Բոնիադովսքի՝ թագաւոր ըլլալէն ետեւ՝ ուզեց իր տէրութիւնը կարգաւորել եւ անոր համար ալ Չարդորիսքիներուն անձնատուր եղաւ, որոնք՝ ինչպէս ըսինք՝ Լեհաստան վերանորոգելու ետեւէ կ՚ըլլային. բայց բաներն ան աստիճանի գէշցած էին, որ չէ թէ միայն իրենց փոյթն ու ջանքը պարապ ելաւ, հապա նաեւ Լեհաստան նախ զարհուրելի ներքին պատերազմներու տեսարան եղաւ եւ ետքը իր երկիրներուն գրեթէ երեքին մէկը կորսնցուց։

220. ԴԱՆԻԱ. *Ներքին հանդարտութիւն ու յառաջադիմութիւն։ Կոդդորբեան ցեղին խնդիրը կարգի կը դրուի։* Շուետի տկարանալէն ետեւ, ա՛լ Դանիացիք անոր դէմ ոսոխութեան առիթ չունէին. իրենց Քրիստիան Զ. (†**1746**, Օգոստ. **6**), Փրեդերիկոս Ե. (†**1766**, Յունու. **14**) եւ Քրիստիան Է. թագաւորներուն ատենը իրենք իրենց քաշուած՝ իրենց ներքին յառաջադիմութեան միտ կը դնէին։ Նոյն իսկ Ռուսի դահլիճը՝ Եղիսաբեթ կայսրուհւոյն ատենը՝ իր քաղաքականութեան սկզբունք ըրած էր Դանիայի հետ բարեկամութեամբ վարուիլը։ Եւ թէպէտ Քրիստիան Է.ին ժամանակը Ստրուէնսէէ պաշտօնէին վերջին աստիճանի մեծ իշխանութեան հասնելովն ու ամէն բան իր սաստիկ ազատական գաղափարներուն համեմատ փոխել ուզելովը, ներքին շփոթութիւններ ելան, որոնք իր

սպանուելովն եւ իր կողմն եղող Թագուհւոյն արքունիքէն հեռացուելովը վերջացան (1772) . բայց այս ամենայն Դանիայի արտաքին յարաբերութեանց վրայ ազդեցութիւն չէր կրնար ընել : Իր հանգիստն աւելի հանդարտութեամբ կը վայելէր, թէ որ Հոլշդայն-Կոդդորբի ցեղին հետ եղած յառաջուան երկպառակութիւններուն համար հոգի մէջ չգտնուէր, գլխաւորաբար նոյն ցեղէն երկու իշխաններու (Պետրոս Գ.ին ու Ատոլֆ Փրեդերիկոսին) երկու մերձաւոր տէրութեանց գահերուն վրայ ելլելուն պատճառաւ (215, 218) : Ի վերայ այսր ամենայնի բոլոր դրացի տէրութեանց հետ բարեկամութեամբ վարուելով եւ թշնամութեան առիթներէն զգուշանալով, Ռուսաց Պետրոս Գ. կայսեր հետ պատերազմի բռնուելու վտանգէն ազատելէն ետեւ (222), կրցաւ Ռուսիայի հետ նոյն Կոդդորբեան տան պահանջմանց նկատմամբ նախ վերիվերոյ իրաւախոհութիւն մ'ընել (1767) ու ետքէն Զարսքոյ Զելոյի դաշինքով խնդիրը բոլորովին կարգի դնել (1773) : Աս վերջին անգամ Պետրոս Գ.ին որդին Պօղոս (215) Ռուսիայի մեծ դուքսն իր հայրենի Հոլշդայն դքսութիւնը, Կոդդորբեան տան բոլոր պահանջումներուն հետ, Դանիայի թող տուաւ, անոնց տեղ Օլտէնպուրկի ու Տելմէնհորսդի կոմսութիւններն առնելով, զորոնք Շուէտի Ատոլֆ Փրեդերիկոս թագաւորին եղբօրը՝ Փրեդերիկոս Աւգոստոսին տուաւ, որն որ Լիւպէքի (բողոքական) իշխան եպիսկոպոսն էր : Նոյն երկու կոմսութիւնները քանի մը տարի ետքը Գերմանական պետութեան դքսութիւն մ'եղան, աւագաժողովոյն մէջ գահ ու քուէ ունենալու իրաւունքով : — Քրիստիան Է. սեւամաղձութեան ենթակայ ու կառավարութեան անյարմար ըլլալով, իր որդին ու թագաժառանգ իշխանը Փրեդերիկոս (Զ.) չափահաս ըլլալուն պէս՝ իրեն իշխանակից եղաւ (1784) ու տէրութեան բոլոր գործքերն ինք կը հոգար :

221 . *Ռուսական-Շուէտական պատերազմ: Ապոյի խաղաղութեան դաշինքը:* Աս ժամանակի միջոցը Ռուսական-Շուէտական պատերազմով մը կը սկսի : Շուէտի խորհրդանոցին մէջ Կիլլէնպորկեան կողմնակցութիւնը (217) յաղթելով (1738), կ'ուզէր Ռուսի դէմ պատերազմ բանալ, յուսալով որ ատենօք Կարոլոս ԺԲ.ին կորսնցուցած Արեւելեան գաւառները՝ Պետրոբուրգ քաղաքով մէկտեղ նորէն ձեռք կ'ան-

ցընէ։ Զիրենք աւելի կը գրգռէին Գաղղիացիք, որպէս զի Ռուսիա նոյն պատերազմին զբաղելով, Աւստրիայի դէմ իրենց ունեցած խորհուրդներուն արգելք չկարենայ դնել։ Ասանկով մէկ երկու տարի անցնելէն ետեւ, վերջապէս Շուէտք Ռուսիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (1741, Օգոստ. 4)։ Սակայն, ինչպէս արդէն ինք իրմէ կրնայ գուշակուիլ, բան մը յաջողցընել չկրնալէն զատ, մեծ կորուստ ալ ըրին։ Բանակնին միշտ գժբախտ երթալով, Վիլմանշդրանտի ճակատին մէջ յաղթուելէն ետեւ (1741, Սեպտ. 3), բոլոր Ֆինլանտիա կորսնցուցին. եւ ասանկով ստիպեցան Աբոյի խաղաղութիւնն ընել (1743, Օգոստ. 17), որն որ կրնայ ըսուիլ թէ իրենց յուսալ կրցածէն աւելի նպաստաւոր էր։ Պայմաններն ան էին, որ Գիմէն՝ երկու տէրութեանց սահմանը կազմէ, որով թէպէտ Պետրոբուրգ կ՚ապահովէր, բայց Ֆինլանտիայի մէկ մասն ալ նորէն Շուէտի ձեռքը կը մնար։ Նոյնով միանգամայն հաստատուեցաւ որ Եղիսաբեթ կայսրուհւոյն բաղձանաց համեմատ՝ Ադոլֆ Ֆրեդերիկոս Շուէտի թագին ժառանգ ընտրուի (218)։ Պատերազմն աս օգտակար հետեւութիւնն ունեցաւ, որ անոր ետեւէն եկող խաղաղութեան դաշամբ Շուէտի ու Ռուսի սահմանները ճիշդ որոշուելով, երկու տէրութեանց մէջէն կռուոյ նիւթը վերցաւ. իսկ Շուէտի թագաւորութեան յաջորդը հաստատուելով, նոյն տէրութեան ներքին շփոթութեանց պատճառներէն մէկը պակսեցաւ։

222. Հոլշդայն-Կոդդորբի ցեղին Ռուսի գահն ելլելուն հետեւութիւնը։ Ոչ թէ միայն Ռուսիայի, հապա բոլոր հիւսիսային կողմանց համար մեծ ծանրակշռութիւն ունէր Եղիսաբեթ թագուհւոյն՝ զԿարոլոս Պետրոս Ուլրիխ Հոլշդայն-Կոդդորբի դուքսն իրեն յաջորդ ընտրելը (215)։ Դանիայի թագաւորական ցեղին կողմնական ճիւղին ասանկ բարձրանալը, հարկ էր որ գլխաւոր ճիւղին մեծ վախ պատճառէր, որովհետեւ երիտասարդ դուքսն իր սան եղած հին նախատինքնե-

ըը մոռցած չէր։ Աս պատճառաւ երկայն բանակցու-
թիւններ եղան, որպէս զի Հոլշթայնի ու Շլեզուիկի
նկատմամբ եղած հին երկպառակութիւնները կարգի
դրուին. բայց օգուտ չընելէն զատ, երկու կողմն ալ աւ-
ելի գրգռեցին, որով քաղաքականութիւնն աս դաւն
ընդունեցաւ, որ մեծապէս վնասակար է նաեւ օգտա-
կար խորհուրդներն անյարմար ժամանակ գլուխ հանե-
լու ջանալ։ Վրան քանի տարի անցնելէն ետքը՝ երբ
որ դուքսն իրօք Ռուսի դահը նստաւ (216), անմիջա-
պէս սկսաւ Դանիայի դէմ պատերազմ բանալու պա-
տրաստութիւն տեսնել, որպէս զի իր տան իրաւունք-
ները ձեռք բերէ։ Միայն իր շուտով դահէն իյնալովը՝
Դանիա ազատեցաւ պատերազմէն, որն որ Աստուած
գիտէ թէ մէյ մը սկսելէն ետեւ՝ ինչ ընդարձակութիւն
կը ստանար եւ ինչ հետեւանքներ կ՚ունենար բոլոր հիւ-
սիսային կողմանց համար։

223. Ռուսաց՝ Պրուշի նկատմամբ բռնած քա-
ղաքականութիւնը։ Պրուշի Փրեդերիկոս Բ. թագա-
ւորին երեւան ելլելէն ետեւ, Ռուսի դահլիճն աւելի
Արեւմուտքի իրողութիւններով կը զբաղէր՝ քան թէ
բուն նոյն իսկ իր առտնին իրողութիւններովը։ Արդէն
յայտնի է որ քիչ մը ժամանակէ վեր չէ թէ միայն նոյն
Ռուսի դահլիճը, հապա Եղիսաբեթ կայսրուհին իսկ
Աւստրիայի կողմն էին. որուն ցոյցը հրապարակաւ ալ
տուին նոյն տէրութեան հետ դաշնակցութիւն ընելով
(194)։ — Թէ արդեօք Պրուշի մեծնալը՝ Ռուսիայի
վտանգաւոր էր, ասիկայ անանկ խնդիր մըն է, զորն որ
բարձրագոյն քաղաքականութիւնը կրնայ հետազօտել։
Բայց ամէն հանգամանքը մէկտեղ մտածելով, պէտք
է ըսենք որ Ռուսաց՝ Աւստրիայի ու Սաքսոնիայի հետ
դաշնաւորիլը, որով իրենք ալ Եօթնամեայ պատերազ-
մին մասնակցութիւն ունեցան, միայն ասանկ քաղա-
քական նկատմունքէ յառաջ եկած չէր։ Գլխաւոր
պատճառն ան էր, որ Փրեդերիկոս Բ. Եղիսաբեթին ու
իր մէկ քանի պաշտօնէից դէմ նախատական ու երգի-

ծական կերպով խօսելով ու գրելով, իրենց անելու-թեան տակ ինկած էր, եւ աս բանս առանձինն եղանակաւ մը զանոնք գրգռեց իրեն դէմ զէնք առնելու: Սակայն Պրուշի դէմ ցուցուած աս հակառակութիւնը նոյն իսկ արքունեաց մէջ մեծ գրգռութիւն պատճառեց, որովհետեւ թագաժառանգ իշխանը Փրեդերիկոս թագաւորին վրայ մեծ համարում ունենալով, անոր դէմ եղածները դէշ աչքով կը տեսնէր: Ուստի հաւանական է որ եթէ նոյն թագաժառանգին հակառակորդ՝ Պեսդուժէֆ պաշտօնեան չիյնար նէ (1758), արքունեաց մէջ մեծ յեղափոխութիւն պիտ'որ ըլլէր: — Եղիսաբեթ կայսրուհին, իր քեռորդին ու յաջորդը Պետրոս Գ. եւ աս վերջնոյն կատարինէ ամուսինը, այլեւայլ բնութեանց ու կարծեաց տէր ըլլալով, անկարելի էր որ մէկտեղ միաբանութեամբ ու խաղաղութեամբ ապրէին: Բայց Եղիսաբեթին մահն (1762, Յունու. 5) ամէն կարելի շփոթութիւններուն առջեւն առաւ: Արդէն ինք իրմէ կ'իմացուէր որ իր յաջորդին Պետրոս Գ.ին տակ Ռուսիայի արտաքին յարաբերութիւնները բոլորովին պիտի փոխուին: Ինք վերջին ատենները Ռուսիայի բանեցուցած արտաքին քաղաքականութեան վրայ՝ մեծ տհաճութեամբ, Փրեդերիկոս Բ.ին վրայ՝ արտաքոյ կարգի մեծ համարմամբ եւ Դանիայի դէմ սաստիկ դառնութեամբ լեցուած՝ գահ ելաւ: Բայց թէեւ Փրեդերիկոսի հետ դաշնակցելով (202), Ռուսի քաղաքականութիւնն աս կողմանէ փոխեց. սակայն քիչ մը ետքը գահէն գերեզման իջնալով, իր ուրիշ խորհուրդներն անկատար մնացին: — Ռուսիա Եօթնամեայ պատերազմին մէջ մտնելով, նիւթական մեծութիւն մը չստացաւ, ի վերայ այսր ամենայնի իր զինուց համբաւը նոյնով առաջին անգամ արեւմտեան կողմերը հռչակուեցաւ. ուր որ անոր հակառակ Շուետ՝ նոյն պատերազմին մասնակից ըլլալով, իր զինուորական համբաւը կորսնցուց: Բայց Ռուսք իրենց մտադրութիւնն աս կողմը դարձուցած ատեն, չէ թէ

միայն Դուռը հանդիստ մնաց, հապա նաեւ Լեհաստան ալ կրցաւ տեւակ մը հանդարտութիւն վայելել. սակայն ասիկայ անանկ հանդարտութիւն մըն էր, որն որ նոյն դժբախտ տէրութեան օգուտ մը չընելէն զատ՝ կընայ ըսուիլ որ կերպով մը իր անկումը պատրաստեց։

224. Կատարինէ Բ.ին քաղաքականութիւնը։ Բայց Կատարինէ Բ.ին Ռուսիայի գահն ելլելը (216) իրաց կերպարանքը բոլորովին փոխեց, եւ՝ ինչպէս յառաջ նշանակեցինք (214), չէ թէ միայն նոյն պետութեան, հապա բոլոր հիւսիսային կողմանց ընդհանրապէս նոր դարագլուխ մը կազմեց։ Ինք թէպէտ Ռուսիային՝ Պրուսի հետ դաշնակցելուն հաւանութիւն չտուաւ. ի վերայ այսր ամենայնի նոյն տէրութեան հետ եղած առանձնական խաղաղութիւնը յանձն առած (202), որով եւ Աւստրիայի հետ ունեցած կապակցութիւնը քակած ըլլալով, իր ազատութիւնը ձեռք բերաւ. ասանկով հիւսիսային կողմանց յարաբերութիւնները փոխեց։ Աս իշխանուհւոյն՝ քաղաքական նկատմամբ ունեցած գլխաւոր խորհուրդներն ու դիտաւորութիւններն աղէկ հասկընալը, քաղաքագիտի մը խիստ հարկաւոր է։ Շատ մատենագիրներ ուզած են հաստատել թէ ինք բոլոր Եւրոպայի վրայ հրամանապետութիւն [1] մը բանեցուցած կամ գոնէ բանեցընել ուզած ըլլայ, կամ թէ բոլոր Եւրոպական տէրութեանց ծանրակշիռ իրողութիւններուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած եւ զանոնք իր կամքին համեմատ դարձուցած ըլլայ։ Սակայն աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ ըսելու է թէ ստոյգ է իր դեսպանավարութիւնը բոլոր Եւրոպայի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունենալու ջանք ըրած է. ի վերայ այսր ամենայնի ինք աղէկ ճանչնալով թէ իր գործունէութեան շրջանը մինչեւ ուր կը հասնի, գլխաւոր մտադրութիւնը հոն ուղղած էր։ Նոյն շրջանին մէջ էին իր դրացիները, կամ հիւսիսային կողմանք ու Տաճկաստան։ Իր յատուկ նկարագիրն ան է, որ իր տե-

[1] Dictature.

բութեան զօրութիւնն աղէկ ճանչցաւ ու իր նպատակներուն հասնելու եւ իր դիտաւորութիւնները կատարելու համար մեծ խորագիտութեամբ գործածեց:

225. Կայսրուհին իր գլխաւոր մտադրութիւնը Լեհաստանի վրայ կը դարձընէ: Նոյն նպատակաւ Փրեդերիկոս Բ.ին հետ կը միաբանի: Եղիսաբեթին դիտաւորութիւններուն գլուխ ելլելուն համար դրացի տէրութեանց նոյն ժամանակուան վիճակն ինչ յարմար առիթ կը մատակարարէր: Շուետ ու Լեհաստան անիշխանութեան մէջ կը գտնուէին. Տաճկաստան թէպէտ տակաւին զօրաւոր տէրութիւն մըն էր, բայց իր բուն պայծառութեան ու դիւցազանց ժամանակն անցած էր: Իսկ ուրիշ տէրութեանց գրեթէ բոլոր զօրութիւնը սպառած էր: Կատարինէ իսկզբան կ'ուզէր Ռուսիայի առաւել իշխանութիւնը հաստատել, Հիւսիսային դաշնակցութեան անուամբ՝ մեծ միաբանութիւն մը հիմնելով, որուն մէջ Պրուշն ու Անգղիան ալ պիտի առնուր: Սակայն շուտ մը նոյն խորհուրդը թող տուաւ, Լեհաստանի մէջ իր գործունէութեան յատուկ ու յարմար դաշտ գտնելով: Իրօք ալ Ռուսիայի համար Լեհաստանի մէջ ինչ պէտք էր, եթէ ոչ ան առենուան անիշխանութեան շարունակուիլը: Արտաքուստ երկրին սահմանադրութիւնն ու ազատութիւնները պաշտպանել ձեւացընելով, նոյնով իր ազդեցութիւնն ու իշխանութիւնը անանկ կերպով կրնար հաստատել, որ եթէ ոչ բոլոր ազգը՝ գոնէ մեծագոյն մասը, կասկածի չերթալէն զատ՝ պէտք էր որ իրեն շնորհակալ ալ ըլլար: Ասոնք գլուխ հանելու համար Ռուսիայի քաղաքագիտաց մէջ մարդ չէր պակսեր. Գայզերլինկ եւ Ռեբնին աս բանիս միակ յարմար անձինքն էին: — Աս բաներս ուրիշ ամէն տէրութիւններէն աւելի՝ Պրուշի մտադրութիւնը գրգռելու էին: Բայց Փրեդերիկոս Բ. դաշնակից չունենալով եւ Աւստրիայի հետ թշնամութեան մէջ ըլլալով, Ռուսի դաշնակցութեան ետեւէն կ'իյնար եւ պատրաստ էր զԼեհաստան նոյն դա-

շնակցութեան զոհելու։ Եւ ստուգիւ երկու տէրութիւնք իրարու հետ դաշնաւորեցան (**1764**, Ապր. **11**) մէկզմէկ փոփոխակի պաշտպանելու պայմանաւ։ Գաղտնի յօդուածի մը մէջ իրենք զիրենք կը պարտաւորէին Լեհաստանի ներկայ սահմանադրութիւնը, կամ լաւ եւս՝ անիշխանութեան վիճակը, հաստատուն պահելու։ — Թէեւ համարելու ըլլանք որ Փրեդերիկոսի գտնուած վիճակը քիչ մը անբասիր ընէ իր աս քաղաքականութիւնը, որուն վտանգն ու իրեն հասցուցած նախատինքն ինքն ալ կը տեսնէր. սակայն եւ այնպէս անկարելի է որ անով բոլորովին արդարանայ։ Զիջողութեան մէջ անանկ սահմաններ կան, որոնցմէ անդին մարդ չկրնար անցնիլ՝ իր անձնական շահին համար։ Փրեդերիկոս Բ.ին դաշամբ ինք զինքը պարտաւորելը՝ որ Լեհաստանի անիշխանութեան վիճակին փոխուիլը թող չտայ, իր վրայ անանկ բիծ մը կը դնէ, որն որ ամենեւին կերպով մը չկրնար ջնջուիլ։ Գուցէ ան բիծն ըստ կարելոյն մաքրելու համար՝ իր ներբողիչներուն յառաջ բերած պարագան, աւելի եւս նոյնը մեծցընէ՝ իր քաղաքականութեան խարդախութիւնը ցուցընելով։ Աս պարագան ան էր, որ Ռուսաց դաշնաւորութիւնը վաստրկելու համար՝ Լեհաստան զոհած ատեն, մէկալ կողմանէ Լեհաց կը յայտնէր թէ յարմար առիթն որ գայ, իր վրայ կրնան վտանգ ըլլալ։

226. Ռուսք Լեհաստանի մէջ իրենց ազդեցութիւնը կը բանեցընեն։ Ռուս եւ Պրուս իրարու հետ դաշնաւորելէն ետեւ, որով չէ թէ միայն Լեհաստանի, հապա բոլոր հիւսիսային կողմանց վիճակն որոշուած էր, Կատարինէին համար պատճառանք մը հերիք էր՝ իր իշխանութիւնը նոյն տէրութեան մէջ կատարեալ հաստատելու։ Արդէն դաշնաւորութիւնը դրուելէն քիչ մը յառաջ եւ քիչ մը ետքը Լեհք գլխաւորաբար երկու առթի մէջ Ռուսի ազդեցութեան զօրութիւնը զգացին, ինչպէս որ ուրիշ անգամ ալ եղած էր (**141**)։ — Գուրլանտիայի Պիրոն դքսին (**141**) իյնալէն ու Սի-

պերիա քշուելէն ետեւ (215), Ռուսաց զօրքը նոյն դքսութիւնը բռնած կը պահէր: Վրան շատ տարի անցնելէն ետեւ՝ Աւգոստոս Գ.ին երրորդ Կարոլոս որդին դուքս ընտրուեցաւ (1758), եւ երկրորդ տարին Լեհք իրենց աւատապետութեան իշխանութեամբը զինքը նոյն աստիճանին մէջ հաստատեցին: Բայց երբ որ Պիրոն Պետրոս Գ.ին ձեռօքն աքսորքէն ետ կանչուեցաւ (216), Ռուսք ուզեցին Գուրլանտիայի նոր դուքսը վար առնելով, զինքը նորէն առաջին պատուոյն մէջ հաստատել: Եւ թէպէտ Լեհաստանի ազնուականաց մեծ մասը դէմ կը դնէր, թէպէտ քաջասիրտ Կարոլոս դուքը հաստատութեամբ իր աստիճանը կը պաշտպանէր, ի վերայ այսր ամենայնի Կատարինէ իր ազդեցութեամբն անանկ ըրաւ որ վերջապէս Լեհ ազնուականաց՝ Աւգոստոս Գ.ին դէմ եղող՝ փոքրագոյն մասը յաղթեց եւ Պիրոն նորէն իր մերժուած իշխանութեան հասաւ: — Անկից աւելի ծանրակշիռ էր երկրորդ դէպքը: Աւգոստոս Գ. մեռնելէն ետքը, Կատարինէին հաստատուն կամքն էր որ իր ուզած մարդն անոր գահը նստեցընէ: Սակայն իր աս կամացը կատարման դէմ մեծամեծ դժուարութիւններ կային. ինչու որ թէեւ Փրեդերիկոս, Մարիամ Թերեզիա, Մուստաֆա ձայն չհանէին, նոյն իսկ Լեհաստանի մէջ ինչչափ ընդդիմութիւններ չկային յաղթելու: Բայց Կատարինէ Բ. իր դեսպաններուն եւ իր զօրացը ձեռօքը թէ օտար տէրութեանց եւ թէ ազգին մտացի ու խոհեմ մասին կամացը դէմ, իր խօսքը քալեցուց եւ ուզած մարդը, այս ինքն՝ զՍդանիզլաւ Բ. Աւգոստոս Պ. Բոնիադովսքի գահ հանեց (219):

227. Այլակրօնից խնդիրը: Նոյն ատեն մեծկակ շփոթութիւն մը կար Լեհաստանի մէջ Այլակրօնից [1] պատճառաւ, որոնք կրօնի ազատութիւն կը խնդրէին, իսկ կառավարութիւնը՝ յառաջուան երկպառակութիւններուն եւ իրենց հանած շփոթութիւն-

[1] Dissidents.

ներուն համար՝ կը գլանար: Արդ Ռուսք (Պրուշներուն հետ միաբան) նոյն Այլակրօնները պաշտպանելով, անմիջապէս երկրին մէջ բաւական զօրաւոր կողմնակցութիւն ստացան եւ միանգամայն կրօնի թոյլտուութեան պաշտպան ըլլալու պարծանքը: Բայց ամէն մարդ ինք իրմէ կ՚իմանար թէ իրենց բուն նպատակը՝ Այլակրօնները պաշտպանել չէ, հապա իրենց ազդեցութիւնն ու իշխանութիւնը տէրութեան մէջ հաստատել: Անոր համար Լեհաց Հայրենասէրներուն աս բանիս հակառակ կենալը՝ պարզապէս կրօնի նախանձաւորութենէն չէր ծագեր, այլ իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը պաշտպանելու բաղձանքէն ալ. թէեւ աս ալ խոստովանելու է որ նոյն կողմնակցութեան գլխաւորները ժողովրդեան նախանձաւորութիւնը կը գրգռէին, վասն զի միայն աս կերպով կը յուսային Ռուսի ազդեցութենէն ազատիլ: Կարծես թէ Կատարինէ ինքնին աս նախանձաւորութիւնն աւելի սաստկացընելու կը ջանար. ինչու որ չէ թէ միայն Այլակրօնից պէս՝ անոնց համար կրօնական թոյլտուութիւն կը պահանջէր, հապա նաեւ քաղաքական հաւասարութիւն՝ բոլոր Այլակրօնից համար: Արդ աս վերջիններուն մէջ խիստ քիչ ազնուական գտնուելով, քաղաքական հաւասարութիւնը չէր կրնար բոլորին վրայ տարածուիլ, ըստ սահմանադրութեան՝ զորն որ Կատարինէ պաշտպանել կը ձեւացընէր: Աս խնդիրը կարգի դնելու համար խորհրդանոց մը գումարեցաւ (1776, Հոկտ. 6), որուն մէջ Հայրենասէրք Ռուսի սպառնալիքները բանի տեղ չդրին, եւ իր բուն դիտաւորութիւնը բացատրելով, կրցան իր պահանջումները մերժել. միայն՝ քանի մը նիւթերու մէջ Այլակրօններուն զիջումներ ըրին:

228. Ռանտոմի ընդհանուր դաշնակցութիւնն ու Պարի Հակառակ-դաշնակցութիւնը: Ներքին պատերազմ: Բայց Կատարինէ ասով իր դիտաւորութենէն ետ չկեցաւ: Իր Ռեբնինին դեսպանին ձեռօքը Ռան-

տամի ընդհանուր դաշնակցութիւնը կազմուեցաւ, որով Ռաճիվիլ իշխանին տակ բոլոր Այլակրօնք եւ ուրիշ Տժգոհք[1] մէկտեղ միացան (1767, Յունիս), որպէս զի նոյն Ռեբնինին պաշտպանութեամբն ու իր բերել տուած Ռուս զօրաց օգնութեամբը բոլոր իրենց պահանջումները բռնութեամբ կատարել տան: Ասոր վրայ Վարսաւիայի մէջ խորհրդանոց մը գումարեցաւ (Հոկտ.), որուն մէջ Ռեբնինին ձեռօք երկու եպիսկոպոսք եւ ուրիշ քանի մ'իշխանք բռնուելէն ու Սիպերիա խաւրուելէն ետեւ, Կատարինէին Այլակրօնից համար բրած բովանդակ պահանջումներուն հաւանութիւն տրուեցաւ (1768, փետր.): Ռուսի զօրքերէն շրջապատուելով, ազնուականք, կայսերուհւոյն արձանին առջեւը, ստորագրեցին նոյն հաւանութեան՝ որն որ Լեհաստանի անզօրութեան նշանակն էր: Եւ որպէս զի անզօրութիւնն ու անիշխանութիւնը մշտնջենաւոր մնայ, միեւնոյն խորհրդանոցը բռնադատեցաւ որոշել որ սահմանադրութիւնն ըստ ամենայնի ան ատենուան վիճակին մէջ մնայ: Միանգամայն հաստատուեցաւ որ անկէ ետեւ ամենեւին խորհրդանոցի որոշում մը զօրութիւն չունենայ, մինչեւ որ հաւանութիւն չտայ Ռուսիա, որն որ Լեհաց սահմանադրութեան պաշտպանն է: Սակայն բաները հոն չմնացին: Ազգին հոգին աս եղածներէն գրգռուելով, Գրասինսքի, Բուլասքի ու Բոդոցքի ազնուականներուն գլխաւորութեամբը Պարի Հակառակ-դաշնակցութիւնը դրուեցաւ (1768, փետր. 28), որուն նպատակն էր Լեհաստան Ռուսի ազդեցութեան տակէն հանել եւ նոյն իսկ Թագաւորն ալ վար առնուլ, որն որ ալ Ռուսիայի գերին եղած է, կ'ըսէին: Բայց միեւնոյն ատեն ասոր հակառակ՝ Ռեբնինին ստիպմամբը ծերակոյտը կայսրուհւոյն աղաչեց որ իր զօրքերը Լեհաստանէն ետ չկանչէ. Թագաւորն ալ անոր հետ դաշինք ըրաւ: Եւ որովհետեւ Գաղղիա ստակ ու պաշտօնակալներ խաւրելով, Հակառակ կողման կ'օգ-

[1] Mécontents.

ներ, ասով սաստիկ ներքին պատերազմ մը բացուեցաւ, որն որ բոլոր երկիրն արեամբ ու ապականութեամբ լեցուց: Ռուսաց հակառակ եղող կողմնակցութիւնը շուտ մը նեղի գալով, իրենց Պար ու Գրագաւ բերդերն ալ կորսնցընելէն ետեւ՝ Տաճկաստան փախան, ուր Ռուսք իրենց ետեւէն հասան եւ հոն ալ աւեր ու ապականութիւն գործեցին:

229· Տաճկաց ու Ռուսաց մէջ պատերազմ: Կատարինէին դիտաւորութիւնները: Պարտեալ կողմնակցութիւնը տակաւին մէկ ակնկալութիւն ունէր, որն որ զիրենք չխաբեց: Դրան քաղաքականութիւնը Եւրոպայի տէրութեանց քաղաքականութեան պէս փոխուած չէր. ուր որ ուրիշ տէրութիւնք կը կարծէին թէ պարագայից նայելով, պէտք են եղածներուն աչք գոցել եւ թողուլ որ Ռուսք ուզածնին ընեն, ասոր հակառակ Դուռը միշտ հաստատուն կը մնար իր խօսքին վրայ թէ Ռուսաց զօրքը Լեհաստանէն ելլելու է: Ուստի եւ Ռուսիայէն շատ անգամ պահանջելէն ետեւ որ իր բանակը նոյն տէրութեան երկիրներէն ետ քաշէ, վերջապէս Լեհաց Հակառակ-դաշնակցութեան ժողովներուն լսելով եւ Գաղղիայի ազդեցութենէն յաղթուելով, Ռուսիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց (1768, Հոկտ. 30), մանաւանդ որ Ռուսաց զօրքին Լեհաց ետեւէն իր երկիրները մտնելով, հոնտեղը գործած աւերն ու ապականութիւնն իրեն արդար տրտնջմանց առիթ տուած էր: Ասանկով բանը խիստ մեծցաւ, եւ արդէն ըստ ինքեան կը տեսնուէր թէ խաղաղութիւնը չկրնար նորէն հաստատուիլ՝ առանց հիւսիսային կողմերը մեծ փոփոխութիւններ ըլլալու: Կատարինէ առջեւն արձակ դաշտ ունէր. իրեն դէմ ձայն հանող չկար: Իրենց դիրքովն իր դիտաւորութեան արգելք ըլլալ կրցող տէրութիւններն՝ Աւստրիա ու Պրուշ էին. բայց Մարիամ Թերեզիա ու Յովսէփ Բ. հանդարտ կեցած՝ կը նայէին. իսկ Փրեդերիկոս Բ. դաշամբ խոստացած դրամական օգնութիւնն ալ կու

տար։ Աս ատեն ըլլալով, Ռուսաց կայսրուհւոյն մտքին մէջ նոր ու յանդգնական դիտաւորութիւններ ծնան. կ'ուզէր մինչեւ Դանուբէն անդին անցնիլ, Յոյներն ոտք հանել տալ, Արեւելեան ծովէն Արքիպեղագոս նաւատորմիղ մը խաւրելով՝ Տաճկաստանի մայրաքաղաքին վրայ յարձակում ընել, Եգիպտոսի հետ կապակցելով՝ նոյն երկիրը Դրան իշխանութենէն հանել։ Աս ամէն բաներուն իրօք ձեռք զարնուեցաւ եւ կէսկէս յաջողեցան ալ. որով բոլոր աշխարհք տեսաւ թէ Կատարինէ ինչ բաներ կրնայ եղեր ընել թէ դաշնիճներու մէջ եւ թէ պատերազմի դաշտին վրայ։

230. Տաճկական պատերազմին նշանաւոր դէպքերը։ Պատերազմին թոյլնալուն պատճառ եղող դիպուածները։ Արդ աս զարհուրելի պատերազմը, իբարու հետ դաշնակցեալ Տաճկաց ու Թաթարաց դէմ՝ Կալլէյին իշխանին հրամանատարութեամբը՝ Տնիեսդէրի քով եղած արշաւանքով մը սկսաւ (1769). բայց անիկայ մեծ յաջողութիւն չունեցաւ. Ռուսք հազիւ կրցան թշնամիներուն թող տուած Գոցիմի բերդը բռնել (Սեպտ. 9)։ Ռոմանցոֆ հրամանատար ըլլալով, երկրորդ տարին Բրութի քով մեծ յաղթութիւն մ'ընելէն ետեւ (1770, Յուլ. 18), Մոլտաւիայի տիրեց. Գակուլի քով ալ աւելի մեծ յաղթանակ մ'ընելով (Օգոստ. 1), Վալաքիա առաւ։ Քիչ մը ետքը Բանին Պէնտէր ալ յարձակմամբ առաւ (Սեպտ. 26) ու Պեսարաբիա բռնեց։ Ասոնք մէկ կողմանէ ցամաքի վրայ եղած ատեն, Ալէքսի Օրլոֆին հրամանատարութեան տակ Ռուսաց նաւատորմիղ մը Արքիպեղագոս եկաւ, ու Քիոսի քով Տաճկաց նաւատորմղին վրայ յաղթութիւն մ'ընելէն ետեւ (Յուլ. 5), Չէշմէի քով նոյն նաւատորմիղը բոլոր այրեց փճացուց (Յուլ. 7). բայց աս յաղթութենէն օգուտ չհանեց։ Նոյն միջոցին Մորայի Յոյնք ոտք ելան՝ Ռուսաց կողմանէ օգնութիւն յուսալով. բայց ակնկալութիւննին պարապ ելլելով, ցրուեցան։ Երկրորդ (1771) տարին Ռուսք Դանուբի

քով միայն պաշտպանողական պատերազմ կ՚ընէին. ուստի եւ երեւելի դէպք մը չպատահեցաւ: Ուրիշ կողմեր ստոյգ է նշանաւոր դիպուածներ եղան, բայց հաստատուն հետեւութիւն չունենալէն զատ, Ռուսիայի մեծ դժբախտութիւն ալ պատճառեցին: Տոլկորուքի իշխանը Խրըմի տիրեց (Յունիս), բայց հոնտեղէն ժանտախտ մը փրթելով՝ մինչեւ Մոսկուա հասաւ եւ չարաչար կոտորած ըրաւ: (Միայն նոյն մայրաքաղաքն ու շրջակայքը 90,000 հոգի մեռան:) Դարձեալ նոյն տարին Ռուսք Եգիպտոսի մէջ Ալիպէյին հետ միացան, որն որ Դունէն ապստամբեցաւ. բայց ինքն ալ ետքէն Տաճիկներէն յաղթուեցաւ ու գերի բռնուեցաւ (1773, Մարտ 7): — Թէեւ պատերազմը վեց տարի տեւեց, բայց հազիւ առաջին երկու տարին սաստկութեամբ մղուեցաւ. անկէ ետքը թուլցաւ եւ գրեթէ բոլոր տարի մը (1772) Ռոմանցոֆ իշխանին ու մեծ փոխարքային մէջ եղած բանակցութիւններով անցաւ: Ասոր պատճառն էր թէ Ռուսիայի մէջ պատահած դէպքերը եւ թէ երկու մերձաւոր տէրութեանց մէջ եղածները, որոնք Կատարինէին բոլոր մտադրութիւնը կը գրաւէին: Տէրութեան մէջ հազիւ թէ վերոյիշեալ սաստիկ ժանտախտին պատճառած սարսափէն ելած էին, մէյմ՚ալ Եէմելիա Բուկաչէֆ անուն Գոզագ մը ինք զինքը Պետրոս Գ.ին տեղ անցընել ուզելով, մեծկակ ապստամբութիւն մը հանեց (1773), որն որ զսպելու համար Ռուսք բաւական յոգնեցան եւ իրենց զօրաց մէկ մասն անոր զբաղեցուցին (1774): — Նոյն միջոցին պատահեցաւ Շուետի մէջ Կուստաւ Գ.ին ձեռօք թագաւորական իշխանութեան զօրանալը (218): Արդ աս բանս Ռուսաց խիստ անհաճոյ էր, ինչու որ ասով՝ նոյն տէրութեան մէջ իրենց կողմնակից ազնուականաց ձեռքով բանեցուցած ազդեցութիւննին կը վերջանար, եւ ալ յոյս չէին կրնար ունենալ իրենց իշխանութիւնը հոն ալ հաստատելու՝ ինչպէս որ Լեհաստանի մէջ ըրած էին: Բայց Կատարինէ իր տհաճութիւնն արտաքուստ

ամենեւին չյայտնեց. որովհետեւ ուրիշ կողմերը բաւական զբաղմունք ունենալով, չէր կրնար հոն ալ նոր գործքի ձեռք զարնել:

231. Պատերազմը մեծնալու վախ: Լեհաստան բաժնելու խորհուրդ: Նոյն ատեն կայսրուհւոյն բոլոր մտադրութիւնը զբաղեցընող նիւթն էր Լեհաստանի բաժանումը: — Տաճկաց պատերազմին ատենը Պարի դաշնակցութեան գործունէութիւնը թուլցած չէր: Դաշնակիցք Ռուսաց եւ անոնց կողմնակցաց դէմ քանի մը յաջողութիւններ ունեցած ըլլալով, Գրադաւի եւ Վարշաւիայի վրայ յարձակելու պատրաստութիւն կը տեսնէին, մինչեւ կը յուսային որ Թագաւորն ալ իրենց կողմը կ՚անցնի. բայց աս ակնկալութիւննին պարապ ելլելով, ժողովքի մը մէջ Լեհաստանի գահը դատարկացեալ հրատարակեցին (1770, Ապր. 9). մինչեւ իրենց մէջէն քանի մը յանդգունք համարձակեցան զինքը մայրաքաղաքէն դիշեր ատեն յափշտակել տանիլ (1771, Նոյեմ. 3), եւ միայն ճամբան մոլորելովին՝ իրենց խորհուրդը գլուխ չելաւ: Ռուսաց Լեհաստանի մէջ միշտ աճող զօրութիւնը նոյն ատեն վերջապէս Աւստրիայի ալ ան աստիճանի վտանգաւոր երեւցաւ, որ իր սահմանները բանակ մը քալեցուց, եւ Լեհաց դրաւ տրուած Ցիփֆէր նահանգին տասուերեք քաղաքները զօրքով բռնեց (1771): Դարձեալ Ռուսաց Տաճկաստանի մէջ այնչափ յառաջանալն ալ Աւստրիայի մեծ հոգ կը պատճառէր. անոր համար որոշեց որ իրենց Դանուբէն ասդին անցնիլը թող չտայ: Ասոնցմէ կը վախցուէր թէ աս տէրութիւնն ալ պատերազմին մէջ մտնելով, աւելի եւս ընդարձակէ: — Աս պարագայից մէջ Փրեդերիկոս Բ.ին Հենրիկոս եղբայրը Պետրոբուրգ Կատարինէ կայսրուհւոյն այցելութիւն մ՚ընելով (1771), մէջերնին համոզուեցին Լեհաստանի վնասովը խաղաղութիւնը նորէն հաստատելու խորհուրդը: Թէպէտ Կատարինէ ու Հենրիկոս աս խորհըրդին բուն գտիչներն էին, սակայն քիչ մը ետքը Փրե-

դերբիկոս Բ. եռանդեամբ յառաջ տարաւ։ Խորհուրդն ան էր որ Լեհաստանի մէկ մասը Ռուսի, Պրուշի ու Աւստրիայի մէջ բաժնեն։

232. *Լեհաստանի առաջին բաժանումը*։ Բուն բանակցութիւններ նախ երկու առաջին տէրութեանց մէջ եղան (1772, փետր. 17), ետքն ալ Պրուշի ու Աւստրիայի մէջ (Մարտ 4), որուն համար Փրեդերիկոս Բ. Յովսէփ Բ.ին հետ անձամբ խօսեցաւ։ Աւստրիայի կայսրն ու իր Գաունից պաշտօնեան դիւրաւ վաստըկուեցան. բայց ոչ այնպէս արդարասէրն Մարիամ Թերեզիա, որն որ նոյն գործողութեան սաստիկ դէմ էր. սակայն ետքը տեսնելով թէ կամ Ռուսի եւ Պրուշի դէմ պատերազմ ընելու պիտի հարկադրի, եւ կամ պիտի ստիպուի առանց ձայն հանելու զիջանիլ անոնց այսպէս մեկէն մեծնալուն, որն որ իր տէրութեան վնասակար էր, միանգամայն իր բոլոր պաշտօնեաներն ու ժամանակին իրաւագէտները զինքը յորդորելով եւ հաւանեցընելով, ակամայ կամօք զիջաւ։ Ասոր վրայ վերջապէս երեք տէրութեանց մէջ Լեհաստանի բաժանման իրաւախոհութեան դաշինքը դրուեցաւ (Օգոստ. 5), որով կ՚որոշուէր որ 1. Ռուսիա Տինա, Տնիեբէր ու Տրուչ գետերուն մէջ եղած երկիրներն (Լեհական Լիւոնիան ու Լիթուանիայի մէկ մասն) առնու. 2. Աւստրիա՝ նոյն առենուան Արեւելեան Կալիցիան ու Լոտոմերիան. 3. Պրուշ՝ բոլոր Լեհական կամ Արեւմտեան Պրուսիա գաւառը, բաց ի Տանցիկէն ու Թոռնէն, եւ Մեծ Լեհաստանի մէկ մասը՝ մինչեւ Նեցէ գետը։ Երեք դաշնադիր տէրութիւնք իրարու իրաշխաւոր կ՚ըլլային իւրաքանչիւրին առածին նկատմամբ, եւ Լեհաստանի՝ իրեն ձգածնուն նկատմամբ։ Առանկով Ռուսի ձեռքը կ՚անցնէր շուրջ 2000 քառակուսի մղոն երկիր, մէկ ու կէս միլիոն բնակչով. Պրուշի ձեռքը՝ շուրջ 630 քառակուսի մղոն տեղ, 400,000 բնակչով. Աւստրիայի՝ շուրջ 1300 քառակուսի մղոն տեղ, երկուք ու կէս միլիոն բնակչով։

Երեք տէրութիւնք յայտարարութիւն մը հանեցին (1773, Յունու. 13), որուն մէջ աս իրենց գործողութեան պատճառ կու տային Լեհաստանի մէջ արիւն թափուիլը խափանել, եւ նոյն առնուած երկիրներէն շատերուն վրայ իրենց ունեցած հին իրաւունքները յառաջ կը բերէին:

233. Լեհաստանի ողորմելի վիճակը: Բաժանումն ըլլալէն եւ իւրաքանչիւր տէրութիւն իր մասը զօրօք բռնելէն ետեւ, Լեհաստանի խորհրդանոցէն պահանջուեցաւ որ նոյնին իր հաւանութիւնը տայ: Բայց խորհրդանոցն երկայն ժամանակ դէմ դրաւ. ցուցուց որ յառաջ բերուած իրաւունքները շատոնց դրուած դաշինքներով դադրած են, թէ տէրութեանց աս ըրածն արդարութեան ու հաւատարմութեան դէմ է, եւ իրենց առաւել զօրութիւնն այսպէս չարաչար գործածելնուն համար՝ Աստուծոյ եւ մարդկան առջեւ բողոքեց: Ո՛չ սպառնալիք ո՛չ խոստմունք բաւական եղան խորհրդանոցին միտքը փոխել տալու. բայց վերջապէս երբ որ սպառնալիք եղաւ որ եթէ չէն զիջանիր նէ, բոլոր Լեհաստան կը բաժնուի, Ռուսի սուիններով պաշարուած խորհրդանոցը յանձն առաւ: Ասոր վրայ երեք տէրութեանց հետ առանձին դաշինք դրուեցաւ. նախ Աւստրիայի (1773, Օգոստ. 18), ետքը Ռուսիայի (Սեպտ. 1), վերջապէս Պրուսի (Սեպտ. 18) հետ: — Բայց Կատարինէ ամենեւին կամք չունէր Լեհաստանի մնացեալ մասին մէջ ալ իր ձեռք բերած իշխանութիւնը թող տալու կամ ուրիշներուն հետ բաժնելու. եւ ո՛վ կրնար համարձակիլ իրեն դէմ դնելու: Հին սահմանադրութիւնը բոլոր իր անկարգութիւններովը հաստատուելէն զատ, Մշտնջենաւոր խորհուրդ անուամբ քառասուն հոգւով ատեան մը դրուեցաւ, որուն անդամներն՝ առանց թագաւորին խառնուելուն, ազնուականներն ընտրեցին, եւ որն որ միշտ Կատարինէին ու իր դեսպանին մտացը համաձայն պիտի գործէր: Ասոր գործքը պիտ՚որ ըլլար գործադրական իշխանութիւնը

բանեցընել եւ բոլոր թէ քաղաքական ու թէ եկեղեցական պաշտօնները տալ: Ասանկով ժամանակին Ռուսի դեսպանը Լեհաստանի բուն տիրապետողն եղաւ, որով եւ ալ անկէ ետեւ Ռուսիայի իշխանութիւնն ան սահմանի հաստատուեցաւ հոն, որ Ռեբնին իշխանին ետ կանչուելէն ետեւ, նաեւ մեղմ բնաւորութիւն ունեցող դեսպանք ալ կրնային անոր գործածը գլուխ հանել: Կատարինէ իր նպատակին հանելէն ետեւ, ալ Այլակրօնից եւ ոչ խօսքն ըրաւ, հապա թողուցաւ որ ինչ կ՚ուզեն նէ՝ ըլլան:

234. Աս բաժանման՝ քաղաքականութեան նկատմամբ ունեցած վնասակար հետեւութիւնը: Բայց ինչ էր աս Լեհաստանի բաժանման՝ նոյն տէրութեան նկատմամբ ունեցած հետեւութիւնը, Եւրոպական տէրութեանց գումարութեան համար ունեցած հետեւանքին համեմատութեամբը: Ինչ հաստատութիւն կ՚ունենային անկէ ետեւ տէրութիւնք՝ երբ որ նոյն իսկ վեհապետք սկիզբը ըրած էին զանոնք կործանելու: Քաղաքագէտք անով կը մխիթարուէին որ աս բաժանումն երեք տէրութեանց մէջ գրեթէ հաւասարապէս եղած ըլլալով, անով հիւսիսային կողմերը քաղաքական հաւասարակշռութիւնն աւրուած չէր: Ա՛յն սահմանի հաստատուած էր աս սխալ գաղափարը, թէ նոյն քաղաքական հաւասարակշռութիւնը՝ տէրութեանց նիւթական զօրութեան վրայ կայացեալ է, չէ թէ ազգաց իրաւունք եղող սկզբունքներուն հաստատուն պահուելուն վրայ: Բայց թէ որ աս բաժանումն օրինաւոր կը սեպուէր նէ, անկէ ետեւ ինչ բան ապօրինաւոր պիտի համարուէր: Եւ ո՛ր տէրութիւն այնչափ մեծ բանի տեղ պէտք էր դնել ազգաց իրաւանց պահպանութիւնը, որչափ Պրուշ, որն որ միայն դաշինքներով եւ խաղաղութեանց դաշինքներու որոշումներով քովէ քով բերուած կազմուած էր: Որչափ որ ալ հրապարակական բարոյականութիւնն ինկած ըլլայ, չկրնար այնչափ հանիլ, որ տկար տէրութեան մը երկիրներուն սանկ

հանդարտութեամբ ու խորհրդով յափշտակուելն աւանց պլպլելու տեանէ: Անոր համար իրաւունք ունէր Աւստրիայի մեծ կայսրուհին՝ աս բաժանման այնչափ դէմ դնելու եւ ըսելու որ Աս առթին մէջ մեծագոյն նեղութիւն եւ անձկութիւն կը կրեմ, քան թէ բոլոր հայրենի երկիրներս կորսնցընելու վտանգի մէջ եղած ժամանակս, եւ նոյնին դաշանց՝ արցունք թափելով ստորագրած ատեն՝ ստորագրութեան քով հետեւեալ խիստ նշանաւոր խօսքերը գրելու. "Կը հաճինք, վասն զի այնչափ մեծամեծ ու գիտուն մարդիկ անանկ կ՚ուզեն: Բայց իմ մեռնելէս շատ ետքը պիտի տեսնուի թէ աս՝ մինչեւ հիմայ նուիրական ու արդար սեպուած իրաւանց բռնաբարութիւնն ինչ հետեւութիւններ պիտ՚որ ունենայ,,:

235. Տաճկաց պատերազմին վերջը: Քիւչիւք Գայնարճըյի խաղաղութեան դաշինքը: Լեհաստանի բաժանումն ըլլալուն լմննալուն պէս, Ռուսք դարձեալ սկսան Տաճկաց հետ պատերազմը յառաջ տանիլ: Ռոմանցոֆ Դանուբն անցաւ ու Սիլիստրիա պաշարեց. բայց չկրնալով առնուլ՝ մեծ կորստով դարձեալ նոյն գետէն անդին անցաւ (1773): Սակայն երկրորդ տարին նոյն արշաւանքը նորէն սկսելով, յաջողութեամբ գլուխ հանեց. Ռուսք մեծ փոխարքային բանակը Շումլայի քով Պուլկարիայի լերանց մէջ չորս կողմանէ պաշարեցին, որով ինք ստիպեցաւ խաղաղութիւն ընել: Ռուսաց բանակին մէջ Ռեբնին իշխանն ու Ահմէտ Էֆէնտին իրարու հետ քիչ մը բանակցելէն ետեւ, Քիւչիւք Գայնարճըյի խաղաղութեան դաշինքը դրուեցաւ (1774, Յուլ. 22): Աս խաղաղութիւնն անով աւելի դիւրին եղաւ որ հաստատուն բնութեան տէր եղող Մուստաֆա Գ. քանի մ'ամիս յառաջ մեռած եւ իր տեղն անցած էր իր զիջանող Ապտիւլ-Համիտ եղբայրը (1774, Յունու. 21): Դարձեալ Լեհաստանի բաժանումն ալ աս խաղաղութիւնը դիւրինցուց. ինչու որ Կատարինէ Բ. նոյն տեղը ձեռք բերած երկիրներով քիչ մը կշտա-

ցած ըլլալով, Մոլտաւիայի ու Վալաքիայի վրայ ըրած պահանջումներէն ետ կեցաւ։ Քիւչիւք Գայնարճըյի խաղաղութեան դաշանց պայմաններն ասոնք էին։ 1. Խրըմի Խանը Դռնէն անկախ կ'ըլլայ։ 2. Առնուած երկիրները, առանձինն Մոլտաւիա ու Վալաքիա, Դրան ետ կը տրուին։ Բայց Ռուսաստան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նոյն երկու երկիրներուն իրողութիւնները պաշտպանելու իրաւունք կ'ունենայ։ 3. Ռուսիա Քինպուռն ու Ազոֆ կը պահէ, ինչպէս նաեւ Խրըմի մէջ՝ Եէնիգալէ ու Քէրչ, միանգամայն մեծ ու պզտիկ Գապարտա։ 4. Ռուսաց վաճառականութեան նաւերը Սեւ ծովու եւ բոլոր ուրիշ Տաճկական ծովերուն մէջ ազատութեամբ կը պտըտին։ 5. Դուռը Ռուսաց վեհապետները կայսր պիտի կանչէ։

236. Կատարինէին խորհուրդները։ Յունական պետութիւն մը կանգնելու գաղափար։ Աս խաղաղութեամբ ու Լեհաստանի բաժանմամբ Ռուսի զօրութիւնն արտաքոյ կարգի աճած էր. բայց իր նիւթական զօրութեան աճումը՝ բարոյական զօրութեան աճման համեմատութեամբ՝ ոչինչ կրնար սեպուիլ։ Կատարինէ իր զօրութեան մեծ փորձերը յաջողութեամբ գլուխ տանելէն ետեւ, իմացաւ թէ ինչեր կրնայ եղեր ընել, եւ աւելի մեծամեծ գործառնութեանց ձեռք զարնելու գրգռեցաւ։ Ան ատեններն իր մտքին մէջ խորհուրդ մը կատարեալ ձեւացաւ լմնցաւ, որն որ շատոնց Միւննիքին խօսքերովն ու Վոլդէրին իրեն գրած նամակներովը մտքին մէջ տեղի ըրած էր։ Աս խորհուրդն էր Օսմանեան պետութիւնը կործանելով, անոր աւերակներուն վրայ Յունական պետութիւն մը կանգնել, եւ աս նոր գահին վրայ իր տնէն իշխան մը, իր Կոստանդին թոռը նստեցընել։ Թէպէտ վերջին պատերազմաւ եւ առաւել եւս վերջին խաղաղութեան դաշինքով ասոր ճամբան դիւրինցած էր. բայց ինքն ալ կը տեսնէր թէ գլուխ ելլելու համար մեծամեծ դժուարութիւններ կան։ Սակայն նոյն իսկ ան դժուարութիւններով իր

սիրական գաղափարը զինքն աւելի կը հրապուրէր ու կը գրգռէր : Ինք անանկ կը կարծէր թէ բաները գէշ որ երթան, աս հեղ ալ Տաճկաստանի բաժանմամբ դժուարութիւնները կրնայ վերցընել, ինչպէս որ Լեհաստանի նկատմամբ եղած էր : Թէպէտեւ նոյն խորհրդեան գործադրութեան երկայն ժամանակ ձեռք չզարնուեցաւ. բայց իբրեւ պարզապէս խորհուրդ ալ մնալով, այնչափ մեծ ազդեցութիւններ ունեցաւ, որ առանց յիշատակելու չիկրնար թող տրուիլ : Ան ժամանակէն ետեւ Տաճկաստան՝ Ռուսիոյ քաղաքականութեան գլխաւոր նպատակը մնաց եւ կրնայ ըսուիլ որ բոլոր իր արտաքին յարաբերութիւններն որոշեց : Պրուշի հետ եղած դաշնակցութիւնը, որն որ Բանինին գործքն էր, ալ անկէ ետեւ իր ծանրակշռութիւնը կորսնցուցած էր. վասն զի ինչ նպատակի համար դրուած էր նէ՝ անիկայ գլուխ հանուած էր, իսկ Տաճկաց դէմ Ռուսին օգուտ մը չունէր : Բայց առանց Անգղիոյ հաւանութեան, առանց Աւստրիոյ օգնութեան՝ Յունական պետութեան խորհուրդը չէր կրնար գլուխ տարուիլ. ուստի Ռուսի քաղաքականութիւնը սկսաւ ջանալ որ նոյն երկու տէրութիւնները շահի : Աս բանս գլխաւորաբար Բոդեմքին իշխանին ձեռօքը կ'ըլլար, որն որ Յունական պետութեան խորհրդին գործադրութեան ամենէն աւելի փոյթ տանողն էր : Արդէն Անգղիոյ հետ կատարեալ կապակցելու վրայ էին. մէյ մ'ալ Բանին զինեալ չէզոքութիւնն երեւան հանելով (256), խօսակցութեանց թելը կտրեց եւ այն հարուածը հեռացուց, որն որ Պրուշի դաշնակցութեան հետ՝ զինքն ալ անօգուտ կ'ընէր : Սակայն ինքն ալ աս նոր խորհուրդը գլուխ հանելով, Կատարինէին նոր պարծանքի մը ճամբայ բացաւ, որով անոր հին խորհուրդը քիչ մը ժամանակ աչքէն հեռացուց : Բայց Բոդեմքին, որն որ զինեալ չէզոքութեամբ բան չէր վաստըկեր, միշտ իր Յունական պետութեան խորհուրդն իր մտքին մէջ ունէր, որուն գործադրութիւնը շատ դիւրինցուց Խրըմ առնելովը :

237. Ռուսք Խրըմի կը տիրեն: Աս աշխարհակալութեան հետեւութիւնները: Արդէն յայտնի է որ Քիւչիւք Գայնարճըի խաղաղութեան դաշանց պայմաններն անանկ բաներ էին, որ աւելի զէնադադար կրնային պատճառել՝ քան թէ տեւական խաղաղութիւն: Ասոր վրայ Յունական պետութեան խորհուրդն ալ գալով, անկարելի էր որ նոր կռիւ չելլէր: Սեւ ծովու իշխանութիւնը՝ նոյն խորհուրդը գլուխ հանելու հարկաւոր թէութիւն մըն էր. իսկ աս իշխանութիւնը՝ Խրըմի ու մերձաւոր երկիրներուն տիրելէն կախում ունէր: Ասանկով Ռուսք՝ նոյն թերակղզւոյն հանգամանսքէն առիթ առնելով, սկսան պահանջողութիւններ ընել, որոնք ան երկրին իրենց հպատակութեան տակ մնալովը լմննցան: — Խրըմ ու Գուպանի դաշտավայրները (Պզտիկ Թաթարստան) ԺԵ. դարուն մէջերէն սկսեալ (1441) Ճէնկիզխանի ցեղէն սերած առանձին խաներու տակ էին: Մէհէմմէտ Բ. զանոնք իր պաշտպանութեան տակ առաւ (1474) եւ իր պատերազմներուն մէջ անոնցմէ շատ հեղ օգնութիւն կը գտնէր: Ռուսք Քիւչիւք Գայնարճըի խաղաղութեամբ՝ զանոնք Դռնէն անկախ ընելով (235,1), անոնց երկրին մէջ իրենց իշխանութեան հիմը դրին: Ան ատենէն քանի մ'անգամ Դրան հետ նոյն պատճառաւ երկպառակութիւններ ելլելէն ետեւ, վերջապէս Բոդեմքին Խրըմ ու Գուպան՝ զօրք բռնեց (1783, Ապր.) եւ Ռուսի պետութեան երկիրներուն հետ կատարեալ միացուց. Դուռն ալ բռնադատեցաւ նոյնը դաշինքով ընդունիլ (1784, Յունու. 8): — Աս անդէն աշխարհակալութեան մերձաւոր հետեւանքն եղաւ Սեւ ծովու վրայ նաւական զօրութեան մը հիմը դնել. որմէ ետքը ա՛լ ա՛լ կրնար Յունական պետութեան խորհրդին յաջողելուն վրայ տարակուսիլ: Բայց չէ թէ միայն նաւատորմիղ մը կազմելը ժամանակի կարօտ էր, հապա նաեւ արեւմտեան կողմերը քիչ մը յառաջ ու քիչ մը ետքը պատահող դէպքերը, գլխաւորաբար Պաւլերական

յաջորդութեան պատերազմին (211) ու Գերմանիայի իշխաններուն դաշնակցութիւնը (213), թող չէր տար որ շատ աճապարուի: Սակայն եւ այնպէս Կատարինէ իր սիրական խորհուրդը միշտ աչքին առջեւն ունէր: Նոյնին գործադրութեան զինքն աւելի եւս դրդուելու եւ միանգամայն իր աշխարհակալութեան աւելի ծանրակշռութիւն մը տալու համար, Բոդեմքին զինքը համոզեց որ անձամբ ան կողմերն այցելութիւն ընէ: Նոր աշխարհակալուած երկիրները պաշտպանելու համար բազմաթիւ բանակ մը խաւրուած էր. իսկ Բոդեմքին՝ սպարապետ եւ միանգամայն Տաւրիայի (Խրըմի) ընդհանուր կուսակալ ըլլալով, ձեռքը թէ զինուորական եւ թէ քաղաքական անանկ իշխանութիւն մը բերած էր, որն որ սովորաբար մէկ մարդու այնչափ դիւրաւ չիտրուիր: Արդ Կատարինէ Բոդեմքինին խօսքը կատարելով, Խրըմ ճամբորդութիւն մ'ըրաւ (1787, Յունու.—Յունիս), որն որ նոյն կուսակալին ջանքովը՝ յաղթական արշաւանքի մը նմանեցաւ: Աւստրիայի Յովսէփ Բ. կայսրն ալ աճապարեց հոն գնաց. եւ աս երկու վեհապետաց իրարու հետ տեսնուելովը՝ Ռուսիային Տաճկաստանի դէմ ունեցած խորհուրդներն աւելի եւս հաստունացան եւ իրենց կատարման մօտեցան:

238. Վեհապետաց իրարու հետ տեսնուելուն եւ առանձինն Յովսէփ կայսեր՝ Կատարինէ կայսրուհւոյն հետ տեսնուելուն հետեւութիւնները: Քանի մը տարուընէ վեր աս հիւսիսային կողմանց ծանրակշիռ իրողութիւնները վեհապետաց ու իշխանաց իրարու հետ տեսնուելովը կ'որոշուէր: Թէ որ Փրեդերիկոս Բ. անձամբ չէկաւ նէ, իր տեղը երբեմն իր Հէնրիկոս եղբայրը կը խաւրէր եւ երբեմն իր թագաժառանգը: Հէնրիկոս իշխանին առաջին այցելութեան պտուղն արդէն տեսանք (231). երկրորդ անգամ գալովը (1776), Պրուշի ու Ռուսի մէջ եղած կապակցութիւններն աւելի եւս անձուկ եղան, Ռուսի թագաժառանգին երկրորդ անգամ կարգուելովը: Կարծող կայ որ Լեհաս-

տանի երկրորդ բաժանման վրայ նոյն ատեն մէջերնին խօսած ըլլան։ Ադոլֆ Գ.ին գալովը (1777) իրարու վրայ եղած անվստահութիւնը սաստկացաւ, որն որ ետքէն մէջերնին մինչեւ պատերազմ ալ պատճառեց։ Յովսէփ Բ. Կատարինէին հետ երեք անգամ տեսնուեցաւ. մէյ մը Մօհիլեւ, ետքը Պետրբուրգ (1780), որոնց հետեւութիւնն եղաւ Պաւերայի հետ փոփոխութիւն ընելու խորհուրդն ու Ռուսիային՝ Պրուսէն կամաց կամաց հեռանալը, միանգամայն Տաճկաստանի դէմ ունեցած խորհրդին սկզբնաւորութիւնը, որն որ կատարեալ կերպացաւ Յովսէփ կայսեր՝ Կատարինէ կայսրուհւոյն հետ երրորդ անգամ Խրըմի մէջ տեսնուելովը (237), որ ատեն երկու տէրութիւնք իրարու հետ միաբանութիւն ու դաշնակցութիւն ըրին։ Թէպէտ նոյն դաշնակցութեան պայմանները գաղտնի մնացին. ի վերայ այսր ամենայնի հետեւութիւնները մակաբերել տուին թէ ինչ նիւթի վրայ էին։ Շատերը կը հաստատեն որ երկու վեհապետք խօսք մէկ ըրած ըլլան Տաճկաստանի դէմ պատերազմ բանալու. բայց թէեւ աս բանս տարակուսական ըլլայ, սակայն եւ այնպէս աս ստոյգ է որ նոյն պատերազմին ամէն պատրաստութիւնները տեսնուած էին։ Իսկ Բոդեմքին իր խորամանգութեամբը հոգաց որ Դուռն ինքնին Ռուսի դէմ պատերազմ բանայ։ Ասանկով Տաճկաստանի դէմ անանկ մրրիկ մը պատրաստուած էր, որն որ կը կարծուէր թէ նոյնը պիտի կործանէ։ Բայց երբեք նախախնամութիւնը քաղաքականութեան խորագէտ խորհուրդներուն վրայ այնչափ յայտնի կերպով չծիծաղեցաւ, որչափ աս դէպքին մէջ։ Շատերը, որոնք իրենք զիրենք խիստ զօրաւոր կը սեպէին, չարաչար ինկան. իսկ կործանման մօտ սեպուողն Եւրոպայի աւերակաց մէջէն ամբողջ ու հաստատուն դուրս ելաւ ու կանգուն մնաց։

ԵՐՐՈՐԴ ՄԻՋՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Դ. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(1740—1786)

239. *Ընդհանուր տեսութիւն:* Եւրոպացւոց գրեթէ երեքհարիւր տարիէ վեր Ովկիանոսի մէկալ դին տնկածներն ու աճեցուցածները, այս ժամանակի միջոցին մէջ սկսան հասուննալ: Ամէն կերպ գաղթականութիւնք ան ատեն իրենց ամենամեծ ծանրակշռութիւնը ստացան: Բայց այնպիսի երեւոյթներ ալ տեսնուեցան, որոնք յառաջուընէ չէին գուշակուած, թէեւ ըստ բնական կարգի իրաց պէտք էր որ հանդիպէին: Ինչպէս որ քանի մ'անգամ յիշատակեցինք, վաճառականութեան ու գաղթականութեանց շահերն ան ատենի ծանրակշիռ կը սեպուէին, որ հեռաւոր ու ամայի երկիրներ եւ կղզիներ սկսան մեծ պատերազմներու պատճառ ըլլալ, որոնք աշխարհքիս ամէն մասերուն վրայ տարածեցան եւ որոնց ծախքն ու կատարածը ոչ ոք կրնար յառաջուընէ գուշակել: — Այս ժամանակի միջոցին մէջ գաղթականութեանց պատճառաւ գլխաւորաբար երկու պատերազմ եղաւ, մէկը Անգղիայի ու Գաղղիայի եւ ետքէն Սպանիայի մէջ, իսկ երկրորդն Անգղիացւոց ու իրենց Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութեանց մէջ: Ասոնց վրայ նախ պէտք է որ առանձինն խօսինք, մասնաւոր մտադրութիւն ընելով երկրորդին վրայ, որն որ իր հետեւութեանց նայելով՝ նոր ժամանակուան ամենամեծ դէպքերէն մէկը կը սեպուի, եւ ետքը՝ մեր ուղղութեան համեմատ՝ գաղթականութեանց վրայ ընդհանրապէս ճառենք:

Ա.

Անգղիայի ու Գաղղիայի մէջ գաղթականութեանց պատերազմ (1756—1763):

240. Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց մէջ գաղթականութեանց նկատմամբ ոսոխութիւն: Յառաջագոյն արդէն նշանակած ենք թէ ինչպէս Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունեցած գաղթականութեան երկիրներուն աշխարհագրական դիրքն ու Գաղղիացւոց անկից ունեցած վախովը ձեռք զարկած գործքը՝ նոյն երկու տէրութեանց մէջ նախանձու եւ գրգռութեան առիթ եղած էր (146): Արդ այս ամենայն՝ Եւրոպայի տէրութեանց գումարութեան մէջ նոյն առեններ պատահածներուն վրայ աւելնալով, Անգղիայի ու Գաղղիայի մէջ գաղթականութեանց մեծ պատերազմը պատճառեց, որն որ նոյն երկու տէրութեանց ստացուածներուն վիճակին վրայ մեծ փոփոխութիւն յառաջ բերաւ: — Անգղիացիք Աւստրիական յաջորդութեան պատերազմին մէջ առաջին անգամ իրենց թշնամեաց նաւատորմիղը ջնջելէն ետեւ (191), ամենեւին չէին ուզեր թողուլ որ նորէն ոտք ելլեն իրենց ոսոխները, որոնք արտաքոյ կարգի գործունէութեամբ իրենց նաւատորմիղը նորէն կը շինէին: Իսկ մի ժամանակէ վեր Գաղղիայի հետ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ գտնուելով, իրենց ոսոխութիւնը թշնամական գործքերու չէր կրցած դառնալ: Բայց նոյն ատեն ոսոխութիւննին խիստ սաստկացաւ՝ արտաքին վաճառականութեան աճելովը, որն որ գաղթականութեանց հետ կապուած էր: Ա՛լ իրենց երկիրներուն սահմաններուն մէջէ մէջ մտնելուն դժբախտ հետեւութիւններն ամէն ատենէ աւելի երեւցան: Մէջերնին վէճեր ու կռիւներ երբէք պակաս չէին. եւ եթէ այն ատենուան խնդիրներն Աախընի բանակցութեանց մէջ (191) կարգի դրուած ալ ըլլային,

ի վերայ այսր ամենայնի պէտք էր որ նորէն ուրիշ խնդիրներ ու կռուոյ նիւթեր ելլէին։ Բայց դժբախտութեամբ նոյն խաղաղութեան դաշանց մէջ աս նիւթին վրայ անանկ վերիվերոյ ու անորոշ կերպով խօսուած էր, որ ըստ ինքեան առանց ուրիշ պատճառի մը կրնար մեծ կռուոյ առիթ տալ։ Նոյն դաշանց մէջ ասանկ գրուած էր. Ամերիկայի մէջ իրերն ան վիճակը պիտի դրուին, որ վիճակին մէջ որ պատերազմէն յառաջ կը գտնուէին եւ կամ պէտք էին գըտնուիլ։ Անգղիացւոց նոյն առենուան սովորական ընթացքն ան էր, որ ցամաքի վրայ իրենց եղած զրկանքին կամ վնասուն հատուցումը շուտ մը չտրուելուն պէս, ծովու վրայ իրենք նոյն հատուցումն անձամբ առնելու ետեւէ կ'ըլլային, եւ պատերազմ չհրատարակած՝ իրօք պատերազմի սկիզբ կ'ընէին։

241. Երկու տէրութեանց մէջ եղած խնդիրները։ Աս անգամին խնդիրները հետեւեալ նիւթերու վրայ էին։ Ա. Նոր Սկովտիայի (Ակատիայի) սահմաններուն վրայ, որն որ Ուդրեխդի խաղաղութեան դաշինքով՝ հին սահմաններուն համեմատ Անգղիացւոց տրուած էր (94, Ա. 4). իսկ իրենք Նոր Պրանշուայկ ալ մէկտեղ կը համարէին եւ անոր վրայ պահանջում կ'ընէին։ Բնական սահմանք Գաղղիացւոց կողմը կ'երեւային, հին համարումն՝ ի նպաստ Անգղիացւոց։ Բ. Լուիզիանա ու Գանատա գաւառները մէկտեղ կապելու համար Օհիոյի քով բերդեր շինելու վրայ (146), որն որ Անգղիացիք չէին ուզեր թողուլ, թէպէտ իրենք հոն բերդեր ունէին։ Արդէն աս նկատմամբ երկու ազգաց մէջ իրօք թշնամութիւնն սկսած էր՝ իրարու ձեռքէն փոփոխակի բերդեր առնելով (1754—1755)։ Գ. Հին դաշանց դէմ (146) Գաղղիացւոց՝ Կրենատա, եւ Անտիլեան կղզիներէն չորս չէզոք կղզեակները բռնելուն վրայ, որոնք էին Դապակօ, Ս. Վինկենտ, Տոմինիք եւ Ս. Լուսիա։ Դ. Ասոնց վրայ եկաւ Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Գորոմանտէլի վրայ ծագած

ստախութիւնը (266)։ Աս ամէն պատճառներուն վրայ աւելցնենք սա պարագան ալ, որ Անգղիացւոց ծովային զօրութիւնը՝ Գաղղիացւոց զօրութենէն շատ աւելի ըլլալով, անոր վրայ հաստատուած ակնկալութիւնը՝ պատերազմին սկսելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն եղաւ։ Անգղիացիք սա իրենց առաւել զօրութեան վրայ վստահանալով, ծովու վրայ իրենց թշնամութեան գործքերը սկսան, Դէռ-Նէօվի քով քանի մը վաճառականի նաւեր ու երկու պատերազմական նաւ առնելով (1755, Յունիս 8)։

242. Գաղղիայի եւ Անգղիայի մէջ գաղթականութեանց պատերազմ։ Սպանիա ալ պատերազմին մէջ կը մտնէ։ Վերջիշեալ կերպով պատերազմը գործքով սկսելէն ետեւ, Անգղիացիք Գաղղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (1756, Մայ. 18)։ Գաղղիացիք Մինորգայի դէմ յարձակում ըրին ու յաջողեցուցին. իսկ Ռիշլիէօյի դուքսը Բորդ Մահօն առաւ (Յունիս 29)։ Բայց ասիկայ միայն անցողական յաջողութիւն մըն էր. Անգղիացւոց առաւել զօրութիւնը շուտ մը սկսաւ սաստիկ կերպով զգացուիլ եւ ամէնքը տեսան որ գաղթականութեանց աշխարհակալութեան ճամբան իրենց առջեւը բաց է։ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ խոկզըան պատերազմին՝ առաջին թշնամութիւններուն շարունակութիւնն էր. բայց քիչ մը ետքը գլխաւոր ճակատ մը Գաղղիացւոց խիստ ծանր նստաւ։ Անգղիացիք Գաբ Պրըդօն առնելէն, որով եւ հօնտեղաց Գաղղիական նաւատորմիղը բոլորովին ջնջելէն ետեւ (1758, Յուլ. 26), երկրորդ տարին Ուուլֆ զօրապետին հրամանատարութեամբը Գիւէպէքի ճակատը վաստըկելով (1759, Սեպտ. 13), բոլոր Գանատայի տիրեցին։ Ասկէ զատ նաեւ Ափրիկէի եւ Արեւմտեան ու Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Գաղղիացւոց ունեցած ամէնէն երեւելի ստացուածները Անգղիացւոց աւար եղան։ Ափրիկէի մէջ Սենեկալ ու Կորէա (1758), Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ Կուատըլուբ (1759,

Մայ. 1), Տոմինիք (1761, Յունիս 6), Մարդինիք (1762, Փետր. 14) հետզհետէ Անգղիացւոց ձեռքն ինկան, որոնց ետեւէն եկան նաեւ Կրենատա, Ս. Լուսիա ու Ս. Վինկենտ: Իսկ Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Բոնտիշէրի (1761, Յունու. 15): Աս կորուստներով Գաղղիայի վաճառականութիւնն ալ տակնուվրայ եղած էր, եւ այնչափ մեծ էին նոյն իսկ կորուստները՝ որչափ որ ան ատեն գաղթականութիւնք ծանրակշիռ կը սեպուէին: — Պատերազմը վերջին ժամանակները մեծ ընդարձակութիւն ստացաւ, որովհետեւ Սպանիա ալ մէջը մտաւ: Որչափ որ Փերդինանդ Զ. կենդանի էր, Սպանիա չէզոքութիւն պահած էր. իսկ երբ որ իր մահուընէ ետեւ՝ իր խորթ եղբայրը Կարոլոս Գ. գահն ելաւ (168), Գաղղիական ազդեցութիւնը Մատրիտի մէջ յաղթող ըլլալով, կրցաւ Սպանիան ալ պատերազմին մէջ խոթել: Գաղղիացիք կը յուսային որ նոյն կապակցութեամբ իրենց զօրութիւնը կ'աւելնայ եւ մինչեւ ան ատեն իրենց ըրած կորուստներուն տեղը կրնան լեցընել: Գաղղիա եւ Սպանիա մէջերնին դաշինք դնելով (1761, Օգոստ. 15), իրարու ստացուածներուն փոփոխակի երաշխաւոր կ'ըլլային, եւ իրենք զիրենք կը պարտաւորէին միատեղ յարձակողական ու պաշտպանողական պատերազմ ընելու: Կ'ենթադրէին ալ որ Պուրպոնեան ցեղին Նէապոլսոյ ու Բարմայի ճիւղերն ալ իրենց հետ կը միանան. ուստի եւ անոր համար իրենց մէջ եղած դաշնադրութիւնը՝ Ազգատոհմի դաշինք [1] անուանեցին: Աս դաշնադրութեան հետեւանքը պիտի որ ըլլար՝ Սպանիային անմիջապէս Անգղիայի դէմ պատերազմ սկսիլը: Բայց Անգղիայի պէս յաղթութենէ յաղթութիւն գացող տէրութիւն մը, իր դիմացը յառաջուընէ աւելի թշնամի մը տեսնելով, դժուարաւ կրնայ իր յաղթութեանց մէջ խափանուիլ: Իրօք ալ քանի մ'ամիս ետքը Անգղիացիք Սպանիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (1762, Յունու. 2).

[1] Pacte de famille.

եւ նոյն տարին Հաւաննա առին (Օգոստ. 11) ու Մանիլեա անձնատուր ըլլալու ստիպեցին (Հոկտ. 6)։ Ասանկով խիստ ծանրնատաւ Սպանիային իր դաշնակցութիւնը։

243. Փարիզի խաղաղութեան դաշանց պայմանները։ Անգղիացիք գաղթականութիւն ունեցող տէրութեանց մէջ ամենէն երեւելին կ՚ըլլան։ Աս պատերազմին վերջ տրուեցաւ նախ Ֆոնդենպլօյի նախակարգ որոշումներով (1762, Նոյեմ. 3) եւ ետքը Փարիզի բուն խաղաղութեան դաշինքով (1763, Փետր. 10), որոնք մէկ կողմանէ Անգղիայի ու մէկալ կողմանէ Գաղղիայի ու Սպանիայի մէջ դրուեցան (203)։ Ասոր պայմաններն էին։ Ա. Գաղղիայի ու Անգղիայի մէջ. 1. Գաղղիա Նոր Սկովտիայի վրայ բրած ամէն պահանջումներէն ետ կը կենայ, եւ Գանատա գաւառն ու Գաբ Պրըթոն Անգղիայի կը թողու։ 2. Դէռ-Նէօվի վրայ ձկնորսութիւն ընելու իրաւունքը կը պահէ, նոյնպէս իրեն կը մնան Ս. Պետրոս ու Միքըլօն կղզիները, բայց առանց ամրութեան։ 3. Միսիսիբին՝ Բրիտանական գաղթականութեանց ու Լուիզիանայի մէջ սահման կ՚ըլլայ։ 4. Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ Գաղղիացիք Կրենատան Անգղիայի կը թողուն. յաւաջուան չէզոք կղզիներէն՝ Ս. Վինկենտ, Տոմինիք ու Դապակօ կղզիները Անգղիացիք կը պահեն. Ս. Լուսիա կղզին Գաղղիացւոց ետ կը տրուի։ 5. Ափրիկէի մէջ Սենեկալ Անգղիայի կը տրուի. իսկ Կորէա Գաղղիացիք ետ կ՚առնուն։ 6. Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Գաղղիացւոց ետ կը տրուին ան ամէն տեղերը, որոնք 1749էն սկիզբն իրենց ձեռքն էին, նաեւ Բոնտիշէրի ալ (260). եւ իրենք նոյն ժամանակէն ետեւ եղած ամէն աշխարհակալութիւններէն կը հրաժարին։ 7. Եւրոպայի մէջ Մինորգա կղզին Անգղիացւոց ետ կը տրուի։ — Բ. Անգղիայի ու Սպանիայի մէջ. 1. Սպանիացիք Ֆլորիտա գաւառն Անգղիայի կը թողուն, որուն փոխարէն Գաղղիացիք առանձին դաշինքով իրենց կը խոստանան որ Լուիզիանա իրենց տան։ (Աս վերջին պայմանը Հաղէւ

1769ին կատարուեցաւ։) 2. Անգղիա Գուպայի վրայ առած տեղերն ու Հաւաննա ետ կու տայ։ 3. Անգղիա իրաւունք կը ստանայ Հոնտուրասի ծոցին մէջ անուշահոտ դափնի բուսած փայտէն կտրելու։ 4. Բորդուկալ իր բոլոր իրաւանց մէջ կը հաստատուի եւ խաղաղութեան դաշանց մէջ կը մտնէ։ —Ասանկով Անգղիա գաղթականութիւն ունեցող տէրութեանց ամենէն երեւելին եղաւ, որուն գլխաւոր պատճառն էր իր ծովական զօրութեան մեծութիւնը։ Նոյն ծովական զօրութեամբ կրցած էր նաեւ պատերազմի ատեն իր գաղթականութեանց հետ կապակցութեան մէջ մնալ, որն որ իր թշնամիքը չէին կրցեր, որով թշնամիք իր վաճառականութեան ալ մեծ վնաս մը չէին հասցուցած։ Բայց գաղթականութեանց նկատմամբ իր երեւելի ըլլալուն շատ օգնեց նաեւ բոլոր ազգին ու կառավարութեան հոգին, որովհետեւ վաճառականութեան միշտ աւելի փոյթ տանելով, պէտք էր որ գաղթականութեանց ալ մեծ մտադրութիւն ընէին, ինչու որ արտաքին վաճառականութիւնն ըստ մեծի մասին անոնց վրայ հիմնուած էր։

Բ.

Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութեանց պատերազմը՝ նախընթաց դէպքերով (1765—1783):

244. *Անգղիացւոց Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութեանց հանգամանքը:* Անգղիոյ գաղթականութեանց ամենէն մեծն էին Հիւսիսային Ամերիկայինները, որոնք Միսիսիբիէն մինչեւ Լաւրենտիոսի գետը, եւ երկրին մէջերը՝ մինչեւ Ալլեկէյնիի լեռները կը տարածուէին, եւ որոնց վրայ վերոյիշեալ Փարիզի խաղաղութեան դաշինքով՝ բոլոր Գանատա ու Ֆլորիտա գաւառներն աւելցած էին։ Անանկ կը կարծուէր որ աշխարհքիս աս մասին վրայ Անգղիացւոց իշխանութիւնն ամէն ժամանակէ աւելի հաստատուն է. բայց

շուտ մ'երեւցաւ թէ անանկ չէ եղեր: — Անկախ ըլլալու բաղձանքը՝ պայծառացող միջակական գաղթականութեանց բնութեան մէջն է. որովհետեւ ասանկ գաղթականութեանց մէջ կատարեալ ազգ մը կը ձեւանայ (Հատ. Ա. 64): Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ աս գլխաւոր առթին վրայ՝ ուրիշ զանազան պարագաներ ալ եկան: Արդէն շատոնցուընէ նոյն կողմերը ռամկապետական սկզբունքներ տարածուած էին, որոնք նաեւ այլեւայլ գաւառներուն սահմանադրութեանց մէջ քիչ կամ շատ ի գործ ալ կը դրուէին: Ան տեղերը մայր երկրին հետ խիստ տկար քաղաքական կապակցութիւն ունէին: Անգղիացւոց յառաջուան Հիւսիսային Ամերիկայի գաղթականութիւնը կազմող տասուիրեք (1. Մեսսեչըսէդս, 2. Գոննէգդիգըդ, 3. Ռոտայլէնտ, 4. Նոր-Հէմշիր, 5. Նոր-Ճէրսի, 6. Մերիլէնտ, 7. Նոր-Եորգ, 8. Բէնսիլուէնիէ, 9. Տէլըվէյր, 10. Վիրգինիա, 11. Հիւսիսային Գարոլինա, 12. Հարաւային Գարոլինա, 13. Գէորգիա) նահանգներն Անգղիական կառավարութենէն անուանուած կուսակալի մը տակ էին, որն որ թագաւորին փոխանորդն էր: Բայց ասկից՝ իւրաքանչիւր նահանգ ինք զինքն իր սեպհական կարգադրութեանց համեմատ կը կառավարէր: Ամերիկացիք վերջին պատերազմին ժամանակն իրենց զօրութիւնը փորձած եւ համոզուած էին որ Անգղիացւոց նոյն պատերազմէն յաղթող ելլելը՝ գլխաւորաբար իրենց օգնութեամբն եղած էր: Արդ այս ամենայն մէկտեղ գալով, նոյն երկրին բնակիչներն Անգղիայի լուծը մեծ տհաճութեամբ կը տանէին: Նոյն լուծն իրենց վզէն նետելու համար յարմար առիթ մը բաւական էր: Հերիք էր որ կառավարութեան եւ իրենց մէջ երկպառակութիւն մը փրթի. հետեւանքն արդէն ինք իրմէ պէտք էր որ գար:

245. Կառավարութեան ու Ամերիկացւոց մէջ երկպառակութիւն: Կնքանշանի օրինագիր: Վրան շատ ժամանակ չանցած՝ Ամերիկացւոց եւ Անգղիայի

կառավարութեան մէջ անանկ երկպառակութիւն մ'ե-
լաւ, որն որ չէ թէ այնչափ ճնշմանէ կամ բռնութենէ
յառաջ կու գար, որչափ իրաւանց խնդրէ մը, այս ինքն
թէ արդեօք Բրիտանական խորհրդանոցն իրաւունք ու-
նի Ամերիկայի գաղթականութեանց վրայ տուրք դնե-
լու, թէ չէ։ Աս խնդիրը ծագեցաւ խորհրդանոցին՝ նոյն
գաղթականութեանց համար կնքանշանի օրինագիրը[1]
հանելովը (1765, Մարտ 22)։ Կառավարութիւնը
գաղթականութեանց սահմաններուն՝ Փարիզի խաղա-
ղութեան դաշինքով ընդարձակուիլը (243), մեծա-
ծախս պատերազմով եւ երկրին պարտուց բեռը ծանրա-
ցընելով ձեռք բերած էր։ Արդ որովհետեւ ասոր օ-
գուտներն անընդմիջապէս վայելողները՝ բուն գաղթա-
կանութիւնք էին, անոր համար պատշաճ սեպեց վե-
րյիշեալ օրինագրով՝ պարտուց բեռան մէկ մասն իրենց
վրայ անցընել։ Բայց գաղթականք աս բանիս դէմ կը
դնէին, ըսելով որ իրենց կողմանէ խորհրդանոցին մէջ
երեսփոխան չգտնուելով, անիկայ իրենց վրայ տուրք
դնելու իրաւունք չի կրնար ունենալ։ Ասանկով ամէն
կողմ, եւ առանձինն Վիրգինիայի ու Մեսսեչուսեդսի
մէջ, մեծ շարժում ու գրգռութիւն ելաւ եւ Նոր-
Եորք ժողով մը գումարուելով, որոշեց որ գաղթակա-
նութիւնք իրաւունք ունին իրենց վրայ դրուած օրէնքը
մերժելու (Հոկտ.)․ եւ թագաւորին ու խորհրդանոցին
ուղղուած յայտագրի մը մէջ աս բանիս պատճառները
յառաջ բերաւ։ Ասով եւ միանգամայն նոյն իսկ Ան-
գղիայի խորհրդանոցին մէջ զօրաւոր դիմադրական կող-
մնակցութիւն մը գաղթականութեանց կողմն ելլե-
լով, կնքանշանի օրինագիրն ետ առնուեցաւ (1766,
Մարտ 18)։ Բայց ասով հանդարտութիւնը չէր կըր-
նար բոլորովին հաստատուիլ․ որովհետեւ միեւնոյն ժա-
մանակ խորհրդանոցն որոշեց թէ բուն ըստ ինքեան
ինք իրաւունք ունի գաղթականութեանց վրայ տուրք
դնելու։ Անոր համար Ամերիկացիք գոհ չեղան, եւ

[1] Acte du timbre.

տրուած որոշումը շնորհակալութիւն պատճառելու տեղ՝ անվստահութեան ու գրգռութեան առիթ եղաւ: Կնքանշանի օրինագրոյն վերցուիլը՝ իբրեւ տկարութենէ կամ վախէ յառաջ եկած գործ կը նկատէին, եւ յայտնապէս կը տեսնէին թէ յարմար առիթն որ գայ, նորէն նոյն կամ անոր նման օրէնք մը պիտի հաստատուի: Առաջինն իրենց քաջալերութիւն կու տար, իսկ երկրորդը՝ ոտք ելլելու յօժարութիւն: Ասկից զատ՝ գրըգռութեան ուրիշ պատճառներ ալ կային. որովհետեւ Փարիզի խաղաղութենէն ետեւ առուտրի մենավաճառութիւնը գաղթականութեանց դէմ խստիւ կը պահպանուէր, միանգամայն Գաղղիական ու Սպանիական գաղթականութեանց հետ իրենց ըրած մաքսանենգ վաճառականութիւնը չափաւորուած էր: Ասանկով Ամերիկացիք մեծ տհաճութեան մէջ էին եւ չէին ուզեր յանձն առնուլ որ վերջին ժամանակներն այնչափ ընդարձակուած ու ծաղկած վաճառականութիւննին նորէն սեղմեն ու նուազցընեն: Ուստի թէպէտ եւ քիչ մը ժամանակ գրգռութեան բոցն արտաքուստ մարած երեւցաւ, բայց կրակը միշտ կը վառէր: Առանձին նահանգներու մէջ անպակաս կռիւներ կ՚ելլէին, մէյ մը կուսակալներու, մէյ մը զօրաց հետ: Անգղիայի դէմ զօրաւոր կուսակցութիւն մը կազմուած էր, որուն գլուխը կը կենային երկրին ամենէն երեւելի մարդիկը:

246. Եկամտից օրինագիր: Բայց Անգղիայի մէջ իրաց աս վիճակին վրայ այնչափ քիչ տեղեկութիւն ունէին եւ կամ այնպէս պզտիկ բանի տեղ կը դնէին, որ տարի մը ետքը կառավարութիւնը խորհրդանոցին հաւանութեամբը նորէն Եկամտից ըսուած օրինագիրը[1] հանեց, որով թէյի, թղթի, ապակւոյ, նկարչութեան ներկերու վրայ տուրք կը դնէր (1767, Յունիս), որոշելով որ նոյն տուրքով ժողվուած ստակէն Ամերիկայի համար արկղ մը կազմուի, բոլորովին պաշտօնէից տրամադրութեան տակ, որոնք անկից նոյն տեղաց պաշտօ-

1 Acte du revenu.

նաւերներուն թոշակը պիտի հոգային։ Կնքանշանի օրինագրին դէմ եղած հակառակութիւնն աս նոր օրէնքին դէմ ալ եղաւ, մանաւանդ Մասաչուսեդսի մէջ, որուն Պոստըն մայրաքաղաքը դիմադրողաց ժողովատեղին ու միջավայրն եղաւ։ Ասոնք Անգղիայի վնաս հասցընելու եւ կառավարութիւնն աս նոր օրէնքն ետ առնելու ստիպելու համար, որոշեցին որ ամենեւին անգղիական վաճառք չգնեն. ուրիշ նահանգներն ալ իրենց օրինակին հետեւեցան, որով Անգղիայի վաճառականութեան այնպէս մեծ վնաս եղաւ, որ նոյն երկրին մէջ ամէն մարդ սկսաւ օրէնքին ետ առնուիլը պահանջել։ Կառավարութիւնն Ամերիկացիները խոնարհեցընելու համար ամէն միջոցները բանեցընելէն ետեւ ալ՝ նպատակին չհասնելով, վերջապէս ստիպեցաւ Եկամտից օրէնքը ջնջել (1770, փետր.)։ Բայց խորհրդանոցին՝ Ամերիկայի գաղթականութեանց վրայ տուրք դնելու իրաւունք ունենալը գործքով հաստատելու մտօք, նոյն անգամ ալ թէյին վրայ դրուած տուրքը չվերցուց։ Ասանկ միջոցներն ուրիշ բանի մը չէին կրնար ծառայել, բայց եթէ աւելի եւս անվստահութիւն պատճառելու։ Ստոյգ է Ամերիկացիք տեղ տեղ քիչ մը հանդարտեցան. բայց գլխաւորաբար Մասաչուսեդսի մէջ յառաջուան հակառակութիւնը միեւնոյն սաստկութեամբ կը շարունակէր, եւ ամէն կողմ տարածուած համառօտ գրուածներով գրգռութիւններն օրէ օր կ՚աւելնայ։ Իսկ Անգղիա տակաւին կէս կէս միջոցները ձեռքէ չէր թողուր եւ անոնցմով կ՚ուզէր ամենայն ինչ կարգի խոթել։ Աս հեղ ալ նոյնպիսի միջոց մը բանեցուց։ Որովհետեւ Ամերիկացիք տուրք ունեցող թէյ չէին ուզեր գնել, որով եւ Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան խիստ շատ թէյն անվաճառ մնացած էր, անոր համար կառավարութիւնը նոյն թէյին՝ Անգղիայէն ելած ատեն՝ վճարուած տուրքը վերցուց, յուսալով որ Ամերիկացիք թէյին թեթեւադնութեամբը կը շահուին։ Սակայն իրենք նիւթական օգտին

միտ չդնելով, եւ միայն իրենց պահանջումը յառաջ տանիլ ուզելով, հակառակութիւններն թող չտուին, մանաւանդ թէ այլեւայլ միջոցներով նոյն թէյին Ամերիկա խոթուիլն արգելեցին:

247. Գրգռութիւնը յայտնի ապստամբութեան կը դառնայ: Փիլատելֆիայի համաժողովն ու իր որոշումները: Ոգիներն ասանկ գրգռութեան մէջ եղած ատեն, Պոստընի նաւահանգիստը թէյով լեցուն երեք նաւ հանելով, խել մը երիտասարդք անոնց վրայ յարձակեցան եւ բռնութեամբ առին ամէնը մէկտեղ ծով թափեցին (1773, Դեկտ.): Կրնայ ըսուիլ որ աս դէպքն Ամերիկացւոց պատերազմին սկզբնաւորութիւնն եղաւ: Անգղիայի կառավարութիւնն ուզեց խիստ միջոցներ բանեցընել. խորհրդանոցին մէջ որոշուեցաւ որ Պոստընի նաւահանգիստը փակուի (1774, Մարտ 25). քիչ մը ետքն ալ այնպիսի կարգադրութիւններ եղան, որոնցմով Մեսսեչըսէդս նահանգին ազատական սահմանադրութիւնը շատ կը սեղմուէր (Մայ.): Նոյն որոշմանց գործադրութեան համար Պոստըն քաղաքը թագաւորական զօրքով բռնուեցաւ (Յունիս 1): Ա՛լ անկէ ետեւ ապստամբութիւնն ընդհանրապէս ամէն կողմ տարածեցաւ. որովհետեւ ամէն նահանգներն ալ սկսան վախնալ որ իրենց սահմանադրութիւններն ալ նոյն կերպով պիտի ջնջուին: Ամէնքը մէկտեղ միաբանելով, սկսան ընդհանուր համաժողով[1] մը գումարելու միջոցներուն վրայ մտածել, զորն որ իրօք ալ քիչ մը ետքը Փիլատելֆիայի մէջ գլուխ հանեցին (1774, Սեպտ. 5): Նոյն համաժողովն որոշեց որ անկէ ետեւ Անգղիայի եւ Արեւելեան Հնդկաստանի բերք կամ վաճառք Ամերիկա չխոթեն, որոշ պայմանաժամ մ'ալ դրին (Դեկտ. 1), որուն անցնելէն ետեւ՝ եթէ կառավարութիւնը չջնջանէր նէ, մայր երկրին եւ իրենց մէջ ամէն հաղորդակցութիւնը պիտի կտրուէր: Ասկից զատ՝ թագաւորին, խորհրդանոցին ու Անգղիական ազգին յայ-

1 Congrès.

տագիրներ շինեցին, որոնց մէջ իրենց իրաւունքները յառաջ կը բերէին: Եւ թէպէտ մէկ կողմանէ կը հաւտատէին որ իրենք՝ միայն կառավարութեան ու խորհրդանոցին պահանջողութեանց դէմ են, իսկ թագաւորին իշխանութիւնը կը ճանչնան. բայց մէկալ կողմանէ Ամերիկացւոց ալ յայտարարութիւն մը հանեցին, որուն մէջ զամէնքը ոտք ելլելու եւ իրենց իրաւունքը զէնքով պաշտպանելու կը յորդորէին: Աս յորդորն անպտուղ չմնաց, ամէն կողմ զէնքի վազեցին եւ թագաւորական զօրաց դէմ դնելու պատրաստութիւն կը տեսնէին:

248. Անգղիայի կառավարութեան բռնած ընթացքը: Բաներն աս վիճակը հասած ըլլալով, Անգղիայի կառավարութեան ու խորհրդանոցին առջեւը մինակ երկու միջոց կը մնար. կամ պէտք էին զիջանիլ, կամ քաղաքական պատերազմ սկսիլ: Առաջնով ի՞նչ կը կորսնցնէին. երկրորդով ի՞նչ կը վաստըկէին: Թէեւ պատերազմը կատարեալ յաջողութեամբ պսակուէր, կրնայի՞ն մի յուսալ որ Ամերիկացիք միշտ իրենց հպատակութեան տակ կը մնան. յաղթութեամբ ձեռք բերուելու շահը՝ պատերազմի ծախքով եղած կորուստին դիմացը գոնէ ի հեռուստ կրնա՞ր մի բռնել: Խոհեմ մարդիկ չէին պակսեր, որոնք խրատ կու տային որ կերպով մ'իրաւախոհ ըլլան. բայց այնչափ իմաստուն ու սրամիտ անձինք չգտնուեցան, որոնք կարենային տեսնել թէ Ամերիկայի կորուստն՝ Անգղիայի համար շահ մըն է: Բայց եւ ոչ առաջիններուն խօսքը մտիկ եղաւ: Խորհրդանոցին մէջ առաջարկութիւն եղաւ որ ապստամբ գաւառականք պատժուին (1775, փետր. 9): Չափաւոր կողմնակցութիւնն ասոր հակառակ առաջարկեց որ իրաւախոհ ըլլան. տուրքերուն չափն որոշելն Ամերիկացւոց թող տրուի, իսկ անոնք խորհըրդանոցին վերին իշխանութիւնը ճանչնան: Ուրիշներն ալ առաջարկեցին որ Ամերիկացւոց հին ազատութիւնները նորէն հաստատուին: Բայց երկու առաջարկու-

թիւնք ալ խորհրդանոցին մէջ մերժուելով, պաշտօնէից ուղածին համեմատ՝ Մեսսաչուսէցս ապստամբութեան վիճակի մէջ հրատարակուեցաւ եւ որոշուեցաւ որ զէնքով ու խիստ միջոցներով զսպուի (Մարտ 30)։

249. Պատերազմ։ Ամերիկացւոց յաջողութիւնները։ Ուաշինկդըն ու Ֆրանգլին։ Ամերիկացիք իրենք զիրենք անկախ կը հրատարակեն։ Բայց աս Անգղիոյ մէջ եղածներուն լուրն Ամերիկա չհասած, հոն արդէն թշնամութիւնները սկսած էին։ Ամերիկացիք բաւական զօրք ժողված ըլլալով, բռնութեամբ Անգղիացւոց զէնքերն ու ռազմամթերը յափշտակեցին, եւ Պոստընէն չորս մղոն հեռու Գոնգորտ ըսուած տեղը մթերանոց կամ զինանոց մը շինեցին։ Անգղիացւոց հրամանատարը Պոստընէն նոյն տեղը գունդ մը զօրք խաւրելով, բոլորն ալ ոչընչացուց. բայց աս առթին մէջ Լեքսինկդընի քով Ամերիկացւոց զօրքին հետ զարնուելով, անոնցմէ աւելի կորուստ ըրաւ (1775, Ապր. 19)։ Թագաւորական զօրքը ստիպեցաւ Պռնքերսհիլ քաշուիլ, ուր Ամերիկացիք երեք անգամ վրանին յարձակում ընելով, ետ վռնտուեցան. սակայն Անգղիացիք ալ շատ մարդ կորսնցուցին (Յունիս 16)։ Եւ թէպէտ քիչ մը ետքը Ամերիկացւոց Գանատա ըրած յարձակումն ալ անօգուտ եղաւ (1775, Հոկտ. — 1776, Մայ.). բայց Վիրգինիայէն ու Երկու Գարոլինա գաւառներէն թագաւորական կուսակալներն ու զօրքերը մերժեցին։ Ան միջոցին Պոստընի մէջ եղող թագաւորական զօրաց վիճակն ալ ան աստիճանի գէշցած էր, որ ստիպեցան նոյն մայրաքաղաքն Ամերիկացւոց ձեռքը տալով ետ քաշուիլ (1776, Մարտ 17)։ Աս վերջինները նոյն յաղթութիւնն ըստ մեծի մասին պարտական էին Ուաշինկդըն զօրապետին, զորն որ իրենց զօրաց հրամանատար ըրած էին (1775, Յունիս 15), եւ որն որ թէ նշանաւոր քաղաքագէտ եւ թէ քաջ զօրագլուխ էր։ Ինչպէս որ ասիկայ զէնքով, նոյնպէս ալ Բենիամին Ֆրանգլին գրագէտն իր խօսքերովն ու գրուած-

ներովը՝ Ամերիկացւոց խիստ օգտակար եղաւ։ Ինք իբրեւ գործակալ Փարիզ երթալով, հոն իր հայրենակցաց անկախութեան համար այնպէս ճարտարութեամբ գործեց, որ թէպէտ կառավարութիւնը յանձն չառաւ իր խնդրածին պէս՝ Ամերիկացւոց յայտնապէս օգնել, բայց աչք գոցեց արդէն ռամկապետական սկզբունքներով տոգորուած մարդիկներէն շատերուն՝ Լաֆայէտ մարգիզին առաջնորդութեամբը Ամերիկացւոց օգնութեան երթալուն։ Աս օտարականներէ ընդունուած օգնութենէն՝ աւելի մեծագոյն օգնութեան ակնկալութիւն ստանալով, կամաց կամաց ամենուն մտքին մէջ սկսաւ մուտք ունենալ Անգղիայէն բոլորովին բաժնուելու խորհուրդը, զոր որ քաղաքագէտք ու լրագիրք շատոնց կը ջանային տարածել։ Իրօք ալ քիչ մը ետքը համաժողովոյն մէջ առոր վրայ խօսելով, միաբան հաւանութեամբ՝ Տասուերեք միաբանեալ տէրութեանց անկախութիւնն որոշեցին (1776, Յուլ. 4)։

250. Սերեդոկէի պատահարը։ Գաղղիացիք Ամերիկացւոց հետ կը դաշնաւորին ու Անգղիայի դէմ պատերազմ կը բանան։ Սակայն տակաւին ամէն բան լմնցած չէր։ Անգղիացիք Գերմանիայի քանի մ'իշխաններու հետ դաշինք դնելով, եւ անոնցմէ առնուած զօրքերով իրենց բանակը զօրացընելով, սկսան Ամերիկացիները տեղ տեղ նեղը խոթել։ Երկրորդ (1777) տարին փոփոխ յաջողութեամբ պատերազմը յառաջ գնաց, մինչեւ որ Ամերիկացւոց մէկ յաղթութեամբը գրեթէ իրենց անկախութիւնն որոշուեցաւ։ Անգղիացիք Պէօրկէյն զօրապետին հրամանատարութեամբն ուզեցին Գանատայէն Ամերիկացւոց ետեւի կողմանէ վրանին յարձակիլ. բայց մէկ երկու անգամ մէկտեղ զարնուելէն ետեւ՝ Սերեգոկէի քով Թշնամիներէն այնպէս պաշարուեցան, որ ստիպուեցան անձնատուր ըլլալ (1777, Հոկտ. 16)։ Հոն պզտիկ գունդի մը գլուխն եկած աս դժբախտութիւնը՝ մեծ բանակի մը պարտութենէն աւելի ծանրակշիռ հետեւութիւններ ունեցաւ։

Անգղիացիք աս դժբախտութեան հանդիպելէն ետեւ, սկսան Ամերիկացւոց հետ հաշտուելու ջանք ընել. իսկ անոնք իրենց անկախութենէն ուրիշ պայման յանձն չէին ուզեր առնուլ: Սակայն աս դէպքին աւելի մեծ հետեւանքն ան եղաւ՝ որ ասոր վրայ Գաղղիացիք՝ Ֆրանգլէնին արդէն յառաջադոյն իրենց ըրած առաջարկութեան հաւանելով, Ամերիկացւոց անկախութիւնը ճանչցան, եւ անոնց հետ բարեկամութեան ու վաճառականութեան դաշինք դրին (1778, փետր. 6), որով եւ Անգղիայի հետ շուտ մը պատերազմ բացուեցաւ (Մարտ 24): Աս բանս դահլճի քաղաքականութեան՝ Թագաւորին ուղիղ մտացը վրայ ըրած յաղթութիւնն էր. բայց աս անգամ ալ քաղաքականութիւնը սխալ հաշիւ ըրած է եղեր:

251. Ծովական ու գաղթականութեանց մեծ պատերազմ: Սպանիա ու Հոլանտա ալ պատերազմի կը մտնեն: Յայտնի էր որ աս պատերազմը շուտ մը ծովական պատերազմի պիտի դառնար, եւ Ամերիկայէն զատ՝ Հնդկաստան ալ պիտի տարածուէր: Իսկզբան Գաղղիացիք յաջողութիւն ունենալով, Տոմինիք (1778, Սեպտ. 7), Ս. Վինկենտ (1779, Յունիս 16) ու Կրենատա (Յուլ. 4) առին. բայց ասոր հակառակ Ս. Լուսիա կորսնցուցին (1778, Դեկտ. 14): Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ պատերազմին առաջին նշանաւոր դէպքն եղաւ Անգղիացւոց Բոնտիշէրի առնելը (1778, Հոկտ. 17): Գաղղիացիք ալ Ափրիկէի մէջ Սենեկալ առին (1779, Յունու. 30): Գաղղիայի եւ Սպանիայի մէջ եղած յարաբերութիւններէն՝ արդէն յայտնի էր որ նոյն երկրորդ տէրութիւնն ալ պատերազմէն դուրս չէկրնար մնալ, մանաւանդ որ յոյս կ'ունենար յառաջագոյն ըրած կորուստներուն տեղը լեցընելու: Իրօք ալ ան միջոցին Սպանիացիք Անգղիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին (1779, Յունիս 16) եւ Գաղղիացւոց նաւատորմղին հետ միանալով, սկսան մէկտեղ պատերազմիլ, բայց մեծ յաջողութիւն մը

չունեցան: Սոյդ է վեց ամսուան պաշարմանէ ետեւ Մինորգա կղզին Անգղիացւոց ձեռքէն առին (1782, փետր. 4). սակայն Ճիպրալթար երկայն ժամանակ պաշարելէն ետեւ, Էլլիոթին քաջ ու իմաստուն պաշտպանութեամբը՝ չկրցան առնուլ (1779—1782, Հոկտ.): Վերջապէս Հոլանտա ալ աս պատերազմին մէջ մտաւ. Անգղիացիք նոյն հասարակապետութեան դէմ պատերազմ հրատարակեցին, որովհետեւ սկսած էր Ամերիկայի հետ բանակցիլ, միանգամայն զինեալ չէզոքութեան (256) մէջ մտել կ'ուզէր (1780, Դեկտ. 20): Հոլանտացիք Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ Ս. Եւստաքէոս կորսնցուցին (1781, փետր. 3). իսկ Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ՝ Նեկաբադամ (1781, Նոյեմ. 12) ու Դրինգոնոմալ (1781, Յունու. 5): Ասանկով կրնայ ըսուիլ որ Ամերիկայի անկախութեան պատերազմը՝ ծովու իշխանութեան պատերազմի դարձած էր. ինչու որ ամէն ծովական տէրութիւնք անոր մէջ մասնակցութիւն ունէին, եւ Անգղիա բոլոր ուրիշ տէրութեանց ծովական զօրութեան դէմ կը պատերազմէր. մանաւանդ թէ Կատըլուբի քով Գաղղիական-Սպանիական նաւատորմղին դէմ ըրած մեծ յաղթութեամբը (1782, Ապր. 12) ամենուն վրայ ալ մեծ առաւելութիւն ստացաւ:

252. Ամերիկացիք մէկ յաղթութեամբ իրենց անկախութիւնը կը հաստատեն: Բայց Ամերիկայի բախտը ծովու վրայ պիտի չորոշուի եղեր, հապա ցամաք երկրի վրայ. եւ թէպէտ Գաղղիացւոց օգնական զօրքն՝ Ամերիկացւոց յաղթելուն մեծապէս նպաստեց, բայց եւ այնպէս նոյն գործքը գլուխ հանողը գլխաւորաբար Ուաշինկթըն զօրապետն եղաւ: Անգղիացիք ուզեցին պատերազմը՝ Գարոլինա ու Գէորգիա հարաւային նահանգները փոխադրել, որովհետեւ ան կողմերը դեռ շատ կուսակից ունէին: Գլինթըն երկայն պաշարմանէ ետեւ՝ Չարլզթըն քաղաքն առաւ (1780, Մայ. 12). իսկ Գոռնուէլիս աւելի ներքին կողմերը դիմեց եւ քեմ-

տնի քով մեծ յաղթութիւն մ՚ըրաւ (Օգոստ. 16)։ Այս դժբախտութիւնները՝ ստակի կարօտութեան, ռազմամթերքի պակասութեան, զօրաց մէջ ելած ապստամբութիւններու եւ իրենց մէկ երեւելի զօրավարին Անգղիացւոց կողմն անցնելուն հետ միանալով, Ամերիկացիք մեծ նեղութեան մէջ ինկան։ Բայց նոյն միջոցին Գաղղիացւոց դունդ մ՚օգնութեան հասնելով, իրաց վիճակը փոխուեցաւ։ Ամերիկեան-Գաղղիական զօրքը՝ Ուաշինկդընի ու Լաֆայէդի հրամանատարութեամբ՝ Գոռնուէլիս զօրավարն իր բանակաւը Եորգդաունի քով չորս կողմանէ պաշարելով, անձնատուր ըլլալու ստիպեց (1781, Հոկտ. 19), որով 7000 հոգի բոլոր զէնքերով ու ռազմամթերքով թշնամեաց ձեռքն ինկաւ։ Այս դէպքով Ամերիկայի անկախութիւնն ապահովցաւ։ Անգղիացիք նոյն երկիրը նորէն իրենց իշխանութեան տակ առնելու անկարելութիւնը կորընցուցին, եւ քիչ մը ժամանակ ալ տկար կերպով պատերազմը յառաջ վարելէն ետեւ, սկսան խաղաղութիւն ընելու մտածել։

253. Վերսայլի խաղաղութեան դաշինքները։ Բայց չէ թէ միայն Ամերիկայի, հապա Գաղղիայի, Սպանիայի ու Հոլանտայի հետ ալ խաղաղութիւն ընելու էր. եւ աս բանս չէին կրնար առանց կորուստի գլուխ տանիլ։ Ամենէն աւելի Հոլանտացւոց հետ խաղաղութիւն ընելը դժուարութիւն պատճառեց, որովհետեւ Անգղիացիք՝ ուրիշներուն հետ ըրած կորուստնին՝ ատոնցմէ կ՚ուզէին հանել։ — Խաղաղութեան բանակցութիւնները Վերսայլի մէջ սկսան եւ նախակարգ պայմաններն որոշուեցան, նախ Ամերիկայի (1782, Նոյեմ. 30) եւ ետքը Գաղղիայի ու Սպանիայի (1783, Յունու. 20) հետ, որոնք վերջապէս որոշ խաղաղութեան դաշանց դարձան (Սեպտ. 3)։

Ա. Անգղիայի ու Ամերիկայի մէջ դրուած դաշանց պայմաններն ասոնք էին։ 1. Անգղիա Միացեալ տասուերեք տէրութեանց անկախութիւնը կ՚ընդունի։

2. Սահմանները կարգի դրուելով, Արեւմտեան վիճակ ըսուած մեծ երկիրն Ամերիկացւոց ձեռքը կը մնայ: 3. Աս վերջինները Դէռ-Նէօվի ձկնորսութեան անկէ ետքն ալ մասնակից կ՚ըլլան: 4. Միսիսիբիի վրայ նաւարկութիւն ընելու իրենք ալ իրաւունք կ՚ունենան:

Բ. Անգղիայի ու Գաղղիայի մէջ եղած դաշնադրութեան պայմանները: 1. Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ իրարմէ առնուած երկիրներն ետ կը դարձուին. անկից զատ Դապակոյ Գաղղիայի կը տրուի: 2. Ափրիկէի մէջ Գաղղիացիք Սենեկալ կը պահեն. առոր դիմացը իրենք ալ Անգղիայի կ՚երաշխաւորեն Գամպիա ու Ս. Յակոբի գղեակը: 3. Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ բոլոր առնուած տեղերը փոփոխակի ետ կը տրուին: 4. Գաղղիացւոց՝ Դէռ-Նէօվի ձկնորսութեան ունեցած մասնակցութիւնը՝ սահմաններու ընդարձակութեամբ կը մեծնայ. Գաղղիացիք Ս. Պետրոս ու Միքըլոն կղզիները կը պահեն: 5. Գաղղիացիք կրնան Տէօնքէրք ուզածնուն պէս ամրացընել: 6. Երկու կողմանք իրարու խօսք կու տան երկու տարուան մէջ մէկտեղ վաճառականութեան դաշինք դնելու:

Գ. Անգղիայի ու Սպանիայի մէջ եղած դաշնադրութիւնն աս էր: 1. Սպանիացիք իրենց առած Մինորգա կղզին կը պահեն: 2. Նոյնպէս բոլոր Ֆլորիտա ալ իրենց կը մնայ: 3. Ուրիշ բոլոր իրարմէ առնուած տեղերը ետ կը դարձընեն: 4. Ասոնք ալ խոստում կ՚ընեն երկու տարուան մէջ մէկտեղ վաճառականութեան դաշինք դնելու:

Դ. Թէպէտ ուրիշ պատերազմող տէրութեանց մէջ նախակարգ պայմանները դրուելու ատեն՝ Հոլանտայի հասարակապետութիւնն ալ զինադադարին մէջ բովանդակուած սեպուեցաւ. բայց իր՝ նոյն նախակարգ պայմաններն ընդունելը՝ Գաղղիայի միջնորդութեամբ Փարիզի մէջ եղաւ, հազիւ ուրիշներուն բուն խաղաղութեան դաշինքը դրած օրերը (1783, Սեպտ. 2). իսկ բուն խաղաղութեան դաշինքն ինք խել մը ետքը դրաւ

(1784, Մայ. 20)։ Անոր պայմաններն էին. 1. Հոլանտացիք Նեկաբադամ Անգղիայի թող կու տան, միայն թէ անոր հաւասար տեղ մը տալով՝ ետ առնուլ կրնալու թէութեամբ։ 2. Իրենցմէ առնուած ուրիշ ամէն տեղերն ետ կ'ընդունին։ 3. Անգղիացիք Հընդկաստանի բոլոր ծովերուն մէջ կրնան ազատութեամբ նաւարկել։

254. Ամերիկացւոց անկախ հասարակապետութիւնը։ Իրենց անկախութեան՝ ընդհանուր վաճառականութեան վրայ ըրած ազդեցութիւնը։ Նոր ատեններուն պատերազմաց մէջ չկայ ամենեւին մէկը, որն որ բոլոր աշխարհքիս համար ընդհանրապէս այն աստիճանի ծանր հետեւանքներ ունեցած ըլլայ, ինչպէս ասիկայ։ Նոյն հետեւութեանց ամենէն մեծն ու գլխաւորն է Ովկիանոսին մէկալ դին նոր հասարակապետութիւն մը կանգնուիլը։ Եւրոպական տէրութեանց գումարութենէն դուրս՝ Եւրոպացւոց տէրութիւն մ'երեւան ելաւ, որն որ իր զօրութեամբն ու իր բերքերովն ուրիշներէն անկախ էր, եւ միանգամայն իր դիրքովը՝ համաշխարհական վաճառականութիւն ընելու յարմարութիւն ունէր։ Անոր համար ալ աս Նորահաստատ հասարակապետութեան առաջին մեծ ազդեցութիւնը՝ վաճառականութեան վրայ պէտք էր ըլլալ։ Իրօք ալ գրեթէ ամէն ծովային տէրութիւնք փութացին անոր հետ վաճառականութեան դաշինք դնելու. բայց հասարակապետութիւնը ստակի մեծ կարօտութեան մէջ ըլլալով, անոր հետ աւելի սիրով կը դաշնակցէր, որն որ ամենէն յառաջ եւ ամենէն աւելի երկայն ժամանակուան համար իրեն վարկ կու տար։ Ասանկով Անգղիայի հետ ըրած ազատ վաճառականութիւնը՝ շատ մը յառաջուան բռնաբարեալ վաճառականութենէն աւելի եղաւ. որով եւ Ամերիկայի անկախութիւնը, ամենուն կարծեացը հակառակ, Անգղիացւոց վաճառականութեան միշտ աւելցող մեծութեան՝ նոր հիման քար մը դրաւ։ Բայց նոյն պատե-

բազմին ալթիւր ատկից զատ ուրիշ քար մ'ալ դրուեցաւ՝ Հոլանտայի վաճառականութեան մէկէն իյնալովը, որն որ անգամ մ'իյնալէն ետեւ, Անգղիայի պէս սաստիկ զօրաւոր ընթացակից մ'ունենալով, ալ չկրցաւ նորէն ելլել ու պայծառանալ: Իսկ Անգղիա անոր՝ թէ որ միակ չէ նէ, գոնէ ամենէն աւելի շատ մաս ընդունող ժառանգն եղաւ. ինչպէս դեռ ետքէն պիտի տեսնենք:

255. Ամերիկացւոց հասարակապետութեան սահմանադրութիւնը: Այս նոր հասարակապետութիւնը, որն որ զինքը կազմող առանձին նահանգաց կամ տէրութեանց յառաջուան սահմանադրութիւններուն մէջ հազիւ չափաւոր փոփոխութիւններ ընելով, կանգնուած էր, իսկզբան պարագայից ներածին չափ վերիվերոյ սահմանադրութիւն մը դրաւ, որով որ կառավարութիւնը ոչ զօրութիւն եւ ոչ վարկ կը ստանար: Իսկ երկրորդ փոփոխեալ սահմանադրութիւնն (1789) իրեն այնչափ հաստատութիւն տուաւ, որչափ որ դաշնաւորական տէրութիւն մը կրնայ ունենալ: Նոյն սահմանադրութեամբ՝ օրէնսդրական իշխանութիւնն ու դաշնաւորութեան վերին կառավարութիւնը յանձնուեցաւ համաժողովի մը եւ չորս տարի մէյ մը նորէն ընտրուելու՝ պատասխանատու դահերիցու մը: Համաժողովն երկու մաս ունի. ծերակոյտ՝ որն որ իւրաքանչիւր առանձին տէրութենէ ընտրուած երկ'երկու պատգամաւորներէ կը կազմուի, եւ դահերիցուն հետ մէկտեղ գործադրական իշխանութիւնը կը վարէ. եւ բուն երեսփոխաններու ժողովը, որուն անդամները՝ երկու տարի մէյ մը ամէն տէրութեանց քաղաքացիներէն կ'ընտրուին, այնպէս որ իւրաքանչիւր 70,000 հոգւոյ մէկ երեսփոխան կ'իյնայ, եւ ծերակուտին հետ մէկտեղ օրէնսդրական իշխանութիւնը կը վարէ: Իսկ իւրաքանչիւր առանձին տէրութիւնք իրենց ներքին իրողութեանց մէջ ուրիշներէն եւ ընդհանրէն անկախ են: — Այս նոր տէրութեան կարգաւորուելուն ու հաս-

տատանելուն այնչափ նպաստեց Ուաշինկթըն՝ խաղաղութեան ատեն իր գահերիցութեամբը, որչափ որ իր զօրավարութեամբը պատերազմի ժամանակ նպաստած էր՝ իր անկախութիւնը ձեռք բերելուն։

256. Զինեալ չէզոքութիւն։ Ամերիկացւոց անկախութեան պատերազմը նոր ու խիստ նշանաւոր քաղաքական երեւոյթ մ'ալ յառաջ բերած էր, այս ինքն՝ Զինեալ չէզոքութիւնը։ Ասոր սկիզբը եղաւ հիւսիսային կողմերը Ռուսիայի ձեռքով, որն որ նոյնը հրատարակեց (1780, փետր. 28) Անգղիացւոց չափազանց ծովական զօրութիւնը չափաւորելու համար, որոնք պատերազմի մէջ չէղող տէրութեանց վաճառականութեան ալ վնաս կը հասցընէին։ Աս զինեալ չէզոքութեան նպատակն էր՝ ի գործ դնել տալ այն սկզբունքը, թէ Չէզոք նաւը՝ մէջի վաճառքը չէզոք կ'ընէ. որուն հասնելու համար պայման դրուած էր որ չէզոք տէրութեանց նաւերը կրնան ազատութեամբ նաւահանգստէ նաւահանգիստ եւ նոյն իսկ պատերազմ ընող տէրութեանց ծովեզըները նաւարկել. եւ թէ թշնամեաց ստացուածն իսկ չէզոք նաւերու վրայ ազատ է, բայց ի զէնքէ ու ռազմամթերքէ։ Ռուսի հետ աս բանիս մէջ միացան Դանիա ու Շուետ (1780, Սեպտ. 9), Պրուշ (1781, Մայ. 8), Աւստրիա (Հոկտ. 9), Բորդուկալ (1782, Յուլ. 13)։ Ամենէն աւելի ծանրակշիռ պիտ'որ ըլլար Հոլանտային՝ նոյն միաբանութեան մէջ մտնելը, եւ թէ ինչ հետեւութիւն ունեցաւ հասարակապետութեան աս բանս յանձն առնալը, արդէն տեսանք (251)։ Անգղիա աս նկատմամբ տուած պատասխանին մէջ՝ նոյնին սկզբանց վրայ միտքը չյայտնեց, որովհետեւ չէր ուզեր բացայայտ մերժելովն իր թշնամեաց թիւն աւելցընել. իսկ Գաղղիա ու Սպանիա նոյն սկզբունքները յայտնապէս ընդունեցան, ինչու որ իրենց խիստ օգտակար էին։ Թէեւ աս ձեռնարկութեան յաջողութիւնը տարակուսական էր, սակայն եւ այնպէս Ռուսիա՝ իբրեւ աս

նոր դրութեան նեցուկն ու միջավայրը՝ մեծ առաւելութիւն եւ ազդեցութիւն ստացաւ: Ստոյգ է խաղաղութիւնը հաստատուելուն պէս՝ ասոր հարկն ալ ըստ ինքեան կը դադրէր. բայց ամէն հեղ որ ծովական պատերազմ կը սկսէր, պէտք էր որ նորէն երեւան ելլէր, եւ ամէն անգամուան պարագաներէն կախում ունէր թէ արդեօք քաղաքականութիւնն աս բանս իր նպատակներուն հասնելու համար պիտի գործածէ եւ որչափ պիտի գործածէ:

Գ.

Գաղթականութեանց պատմութիւն ընդհանրապէս (1740 — 1786):

257. Անգղիացւոց Ամերիկայի ու Արեւմտեան Հնդկաստանի գաղթականութիւնները: Անգղիացիք Ամերիկայի ցամաք երկրին վրայ իրենց ունեցած հին գաղթականութիւնները կորսնցնելէն ետեւ, հեւուրնին մնացին իրենց նոր ստացուածքները, այս ինքն՝ Գանատա եւ Նոր Սկովտիա: Աս երկու գաւառները մեծ ծանրակշռութիւն ստացան, որովհետեւ մայր երկիրն իր ըրած մեծ կորուստներուն տեղն անոնցմով լեցընել ուզելով, զանոնք յառաջուընէ աւելի մտադրութեան ու հոգաբարձութեան նիւթ ըրաւ: Փորձոյ օրինագրոյն (14) վերցուելովը (1774), կարելի եղած էր մեղմ սահմանադրութիւն մը տալ Գանատայի, որուն բնակչաց մեծ մասն ուղղափառ էր: Ասանկով մշակութիւնը, որն որ յառաջագոյն միայն Ստորին Գանատայի մէջ սահմանաւորուած էր, անկէ ետեւ սկսաւ վերին Գանատա ալ տարածուիլ, անանկ որ հարկ եղաւ նոյնը զատ կառավարութիւն կամ կուսակալութիւն մ'ընել: Իսկ Նոր Սկովտիայի մէջ Հելիֆէքս՝ Ամերիկայի ցամաք երկրին վրայ Անգղիացւոց ամենէն երեւելի նաւահանգիստն եղաւ: — Բրիտանացւոց Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ ունեցած երկիրները՝ Փարիզի խաղաղու-

թեան դաշինքով (243) ընդունած յաւելուածներով շատ ընդարձակուած էին. սակայն՝ միայն Գաապակղ կղզին Վերսայլի խաղաղութեան դաշինքով պակսեցաւ (253, ծ. 1)։ Աս գաղթականութեանց վիճակը՝ վաճառականութեան նկատմամբ շնորհուած զանազան ազատութիւններով աղէկցած էր։ Տոմինիքի ու Ճամայիգայի վրայ ազատ նաւահանգիստներ բացուած էին (1766), օտար գաղթականութեանց հետ նոյն իսկ անոնց նաւերով՝ գլխաւորաբար կերակրեղէնաց ու Սեւ գերեաց՝ վաճառականութիւն ընելու համար. դարձեալ քանի մը տարի ետքը Ֆրանսայի հետ ազատ վաճառականութիւն ընելու թոյլտուութիւն եղած էր (1780)։ Աս եւ ասոնց նման շնորհումներով, ինչպէս ըսինք, նոյն գաղթականութեանց վիճակն աղէկցած էր. բայց ետեւէ ետեւ եկող պատերազմները, վայրենեաց յարձակումները, եւ գլխաւորաբար՝ աս ժամանակի միջոցին վերջերը Ճամայիգա կղզին շատ անգամ աւերող ու ապականութեամբ լեցնող զարհուրելի մրրիկները, նոյն գաղթականութեան վրայ եղող ակնկալութիւններուն մեծ մասը պարապ հանեցին։

258. Աֆրիկեան գաղթականութիւնք։ Սիէրա Լէոնայի Սեւամորթներու գաղթականք։ Աֆրիկէի գաղթականութիւններուն վրայ գրեթէ քսան տարի Սէնեկալ աւելնալով, գերեաց վաճառականութենէն զատ՝ խիժի առուտուրն ալ Անգղիացւոց ձեռքն անցաւ։ Առաջին ճիւղը ստոյգ է Արեւմտեան Հնդկաստանի գաղթականութեանց հետ ի բնէ կապուած էր. բայց ըստ մասին ազատ նաւահանգիստներու մէջ օտար գաղթականութեանց համար բացուած գերիներու վաճառատեղիներով, ըստ մասին ալ աս ժամանակի միջոցին սկիզբները նոյն առուտուրին բոլորովին ազատ թող տրուելովը (1749), դժբախտաբար խիստ ընդարձակեցաւ։ Բայց որովհետեւ մարդասիրութեան ձայնը միշտ աւելի աս բանիս դէմ կը բարձրանար, անոր համար Ամերիկայի Միաբանեալ տէրութեանց ազատ ըլլալն առիթ տուաւ

նոյն իսկ Ափրիկէի ծովեզերաց վրայ Սիերա Լէոնայի մէջ Սեւամորթներու ազատ գաղթականութիւն մը հիմնելու (1786), որով կ՚ուզէին ցուցընել թէ գերութեան վիճակը նոյն ատեն կարծուածին պէս անտնօրինելի բան չէ: Եւ թէպէտ գլխաւոր նպատակին անմիջապէս չհասնուեցաւ. ի վերայ այսր ամենայնի աս հիմնարկութիւնը մեծապէս օգտակար եղաւ, եւ միշտ մարդասիրութեան գեղեցիկ յիշատակարան մըն է:

259. Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւնք: Երկրին բուն բնակիչներուն հանգամանքը: Գաղղիայի եւ Անգղիայի ոսոխութիւնը: Բայց Անգղիայի գաղթականութեանց քաղաքականութեան ամենէն մեծ եւ ամենէն պայծառ տեսարանն եղաւ աս ժամանակի միջոցին մէջ Արեւելեան Հնդկաստան: Վաճառականք աշխարհակալ եղան, եւ այնպիսի պետութիւն մը հիմնարկեցին, որն որ շուտ մը թէ՛ ընդարձակութեամբ եւ թէ՛ բնակչաց բազմութեամբ՝ մայր երկիրը շատ անցաւ: Ասանկով ընկերութիւնն անկէ ետեւ երկու զանազան կերպարանք ունէր, մէկ մ՚իբրեւ տէրապետ, մէկ մ՚ալ իբրեւ վաճառական. Անգղիա ալ Հնդկաստանի վաճառներուն վաճառատեղին եւ միանգամայն Հնդկաց գանձերուն անդունդն եղաւ: Աս մեծ փոփոխութիւնը՝ Հնդկաստանի մէջ Մոնկոլներու տէրութեան կործանելէն յառաջ եկաւ: Քանի որ նոյն տէրութիւնն իր բոլոր զօրութեամբը կանգուն կը կենար, Եւրոպացիք Հնդկաստանի ցամաք երկրին վրայ գրեթէ միայն իբրեւ վաճառական կրնային երեւալ: Բայց նոյն տէրութիւնը, որն որ Աւրէնկ-Զէպին մահուընէ ետքը (1707) ինք իր մէջ բաժնուած էր, Նատըր-Շահին ասպատակութիւններովը մահացու վէրք ընդունեցաւ (1739): Տէրապետի անունը մնաց. իսկ կուսակալք կամաց կամաց իրենք զիրենք անկախ ըրին, որով բռնութեան տակ ճնշուած ազգերը սկսան իրենց շղթաները թօթափել ու խզելու ջանալ: — Նախ Գաղղիացիք սկսան ջանալ աս պարագաներէն օգուտ

քաղելու եւ երբ Անգղիացիք. եւ խիկլեան անանկ կ'երեւար որ առաջինները բոլոր Հնդկաստանի իշխանութիւնը ձեռք պիտի բերեն: Թէ որ Լապուրտոնէ ու Տիւբլէքս միաբան գործէին, ո՞վ կրնար նոյն իշխանութիւնն իրենց ձեռքէն յափշտակել. բայց իրենց երկպառակութեամբն անգին ժամանակը կորսուեցաւ, եւ Գաղղիայի կառավարութիւնն ասանկ մարդիկներն օգտակար կերպով գործածել չգիտցաւ: — Լապուրտոնէ Մատրասի առրեց (1746, Սեպտ. 21). եւ աս պատճառաւ իր ու Բոնտիշէրիի կուսակալ Տիւբլէքսին մէջ երկպառակութիւն ելլելով, կառավարութիւնն առաջինը ետ կանչեց: Իսկ Ախընի խաղաղութեան դաշինքով Մատրաս նորէն Անգղիացւոց տրուեցաւ (191, 1): Երկու տէրութեանց մէջ արդէն դրդուած ստախութիւնն անով աւելի սաստկացաւ, որ Տիւբլէքս իր իշխանութեան տակ եղող երկիրներուն՝ վաճառականութեան նկատմամբ մտադրած նուազ շահին տեղը՝ նոյն երկիրներուն սահմաններն ընդարձակելով կ'ուզէր լեցընել: Քայքայուած մեծ տէրութեան մը մէջ եւ անիշխանութեան ժամանակ՝ ներքին երկպառակութիւնք ու կռիւք անպակաս են: Արդ Գաղղիացիք ու Անգղիացիք նոյն երկպառակութեանց մէջ մտնելով եւ երկրին իշխաններուն իրողութեանց մէջ խառնուելով, ու մէկ տեղը՝ մէկին, մէկալը՝ մէկալին կողմը բռնելով, երկու տէրութեանց մէջ եղող թշնամութիւնն օրէ օր կ'աւելնար, մանաւանդ որ իրենց գլխաւոր տեղերն իրարու մօտ ըլլալով, մէկզմէկ աչքէ չէին կորսընցըներ: Նոյն ատենները մինչեւ Եօթնամեայ պատերազմին ժամանակը, Տիւբլէքսին արտաքոյ կարգի տաղանդներովը՝ Գաղղիացիք միշտ Անգղիացիներէն աւելի իշխանութիւն կը բանեցընէին: Բայց Տիւբլէքսին ետ կանչուելէն ու իր տեղն իրեն աննման Լալլիին անցնելէն ետքը՝ իրաց կերպարանքը փոխուեցաւ, երբ որ Անգղիական զօրաց գլուխը՝ քաջ պատերազմող Լոբէնսին տակ՝ զարհուրելին Գլայվ կը կրթուէր:

260. Անգղիացիք Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ իրենց իշխանութիւնը կը հաստատեն։ Սակայն բուն Եօթնամեայ պատերազմին ատենը՝ Անգղիական ընկերութիւնն իր ընդարձակ պետութիւնը հիմնեց։ Երկու տէրութեանց մէջ նախ Գորոմանտէլի վրայ թշնամութիւնք սկսան (1758). եւ հոն ալ Անգղիացւոց զինուց առաւելութիւնը տեսնուեցաւ։ Գրեթէ ամէն տեղ իրենք յաղթող կ'ելլէին, որով եւ Մատուլիբադամ (1760) ու Բոնտիշէրի (1761, Յունու. 16) առին։ Եւ թէպէտ վերջինը Փարիզի խաղաղութեան դաշինքով ետ դարձուցին (243, Ա. 6), բայց անոր ամրոցին հիմնայատակ կործանմամբը՝ իրենց Գորոմանտէլի մէջ ստացած առաւելութիւնն ապագայ ժամանակներուն համար ալ հաստատուն մնաց։ Սակայն շուտ մ'իրենք ալ իմացան որ Գորոմանտէլ պահելու համար, անոր բերած շահէն աւելի ծախք պէտք է ընել։ Միայն Գանգէսի գաւառներուն եւ առանձինն հարուստ Պենկալայի տիրելով, կրնային Հնդկաստանի մէջ իրենց տէրութիւնը հաստատուն ընել, որովհետեւ հոնտեղաց երկիրներն աղէկ մուտք ունէին։ Երկրին իշխանը (Նաբապը) ասոր ինք իրմէ առիթ տուաւ եւ Գլայվ՝ ընկերութեան իշխանութիւնն իր կարծածէն աւելի դիւրութեամբ նոյն կողմերը հաստատեց։ — Արդէն շատոնց Անգղիացիք Կալկաթա վաճառականութեան դրատուն մը դրած էին, զորն որ Գուլիելմեան բուռած բերդով ամրացուցած էին (67). Արդ վերոյիշեալ Սուրաճա Տօլա իշխանը Կալկաթա եւ Գուլիելմեան բերդն իրենց ձեռքէն առնելով (1756, Յունիս), Գլայվի հրամանատարութեամբ Մատրասէն զօրք եկաւ ու Կալկաթա նորէն առնելէն զատ, Միր Ճաֆէրին մատնութեամբը՝ Բլասիի քով մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ (1757, Յունիս)։ Աս մարդս իր ազգականը Սուրաճա Տօլային տեղ՝ Պենկալայի իշխան դրուեցաւ, եւ մէյ մը վար առնուելէն ետեւ (1760) իր իշխանութեան մէջ նորէն հաստատուեցաւ (1763)։ Ասանկով Անգղիացիք

տեղացի իշխանաց անուամբը տիրելու գաղտնիքը գտած էին։ Քիչ մը ետքը Մոնղոլներու խանին ու Լորտ Գլայվին մէջ դրուած Ալլահապատի դաշինքով (1765, Օգոստ. 12) Պենկալայի, Պահարի ու Օրիսայի եկամուտքն իրենց սեպհականեցին, նոյնը ժողվելու իրաւունքն իրենց առնելով եւ երկրին իշխանին տարեկան ռոճիկ կապելով։

261. Ընկերութեան վիճակն ու իր իշխանութեան հպատակող երկրին հանգամանքը։ Այսպէս ընկերութիւնը՝ Հնդկաստանի բոլոր վաճառականութիւնն իրեն առնելէն ետեւ, բովանդակ վարչութիւնն ու վեհապետութիւնն ալ իրեն սեպհականեց, միայն անոնց ստուերը հին տիրապետներուն թող տալով։ Ա՛լ ինք ընդարձակ ու հարուստ երկրի մը վրայ կը տիրէր. բայց շուտ մ'իմացաւ որ նոյնով հարստանալու անկարելութիւնը՝ բոլորովին անհիմն է եղեր։ Ընկերութեան բաժանորդներուն, եւ նոյնին վերակացուներուն ու պաշտօնատէրներուն մէջ ասոր վրայ վէճ ելաւ։ Վերակացուք կ'ուզէին միայն Եւրոպայի ու Հնդկաստանի մէջ եղած վաճառականութեան շահը թողուլ նոյն բաժանորդներուն, որոնք նաեւ երկիրներու եկամուտքէն եղած շահին ալ մասնակից ըլլալու պահանջում կ'ընէին. ուր որ վերակացուք կ'ուզէին նոյն եկամուտքէն եղած մաքուր շահն անձանց սեպհականել, որովհետեւ արդէն ստիպուած էին ներքին վաճառականութեան ամենէն երեւելի ճիւղերը Հնդկաստանի մէջ եղած պաշտօնատեարց թողուլ։ Ասանկով կարծես թէ ամէն բան մէկտեղ եկաւ Պենկալայի դժբախտ ժողովուրդը վերջին աստիճանի խեղճութեան հասցընելու։ Իրօք ալ դատաստանարանաց անպիտանութիւնը, աղին ու ափիոնին՝ տէրութեան մենավաճառ ըլլալը (1765), բոլոր հնչական դրամին ամէն տարի Անգղիա ու Չենաստան խաւրուիլը, զանազան առիթներու մէջ ժողովրդեան դէմ եղած սաստիկ հարստահարութիւնները, բաւական էին հարուստ երկիր մ'ալ կործանելու։

Աս ամէն բաներուն վրայ եկաւ նաեւ երկու տարի ետեւէ ետեւ մեծ սով մը (1770, 1771), որն որ սաստիկ չարիք պատճառեց։ Ասոնց պարագայից մէջ Անգլիացւոց իշխանութիւնը չէր կրնար շատ հաստատուն ըլլալ, մանաւանդ որ երբեմն երբեմն կը հարկադրուէին տեղացի իշխաններուն հետ պատերազմ ընել։ Նոյն պատերազմներէն մէկուն մէջ (1767–1769) Անգլիացիք Եւրոպայէն զօրք բերել տալու անկարելութիւնը տեսնելով, սկսան բնիկ տեղացիներէն բանակ մը կազմել։

262. Ընկերութեան կարգաւորութեանց առաջին փոփոխութիւնը։ Կանոնաւորութեան օրինագիր։ Ընկերութեան դիրքն այսչափ մեծ փոփոխութեան տակ իյնալէն ետեւ ալ, իր ներքին կարգաւորութիւնը նոյն մնացած էր։ Անգլիա կեցող վերակացուք ընկերութեան գլուխներն էին, իսկ իրենց տակը կը կենային Հնդկաստանի չորս գահերիցութեանց իրարմէ անկախ կառավարները, որոնցմէ իւրաքանչիւրն առանց մէկալներուն խորհուրդ հարցընելու կը գործէր։ Բայց որչափ դէպքեր կրնային պատահիլ, որոնց մէջ աս վերջիններն Անգլիայէն հրամանի չկրնալով սպասել, իրենք իրենցմէ պէտք էին գործել։ Արդ ուզելով նոյն պակասութեան դարման տանիլ, զորն որ ամէն չարեաց գլխաւոր պատճառը կը սեպէին, կանոնաւորութեան օրինագրով[1] ընկերութեան նոր կարգաւորութիւն մը դրին (1773, Ապր.), ըստ մասին Հնդկաստանի կառավարութեան մէջ աւելի միութիւն դնելու, ըստ մասին ալ Անգլիայի կառավարութեան հետ կապակցութեան մէջ խոթելու համար։ Ասոր գլխաւոր կէտերը հետեւեալներն էին։ 1. Վերակացուներու ընտրութեան համար յառաջուընէ աւելի աղէկ որոշումներ։ 2. Մէկն ընդհանուր ժողովներու մէջ քուէ ունենալու համար գոնէ 1000 ստեռլինի բաժնագիր պէտք է ըլլալ։ 3. Պէնկալայի կառավարը՝ բոլոր Անգլիական ստացուածոց ընդհանուր կա-

[1] Acte de régularisation.

ռավար կ'ըլլայ, բարձրագոյն քաղաքական ու զինուորական իշխանութեամբ: Իր քովը կը կենայ չորս անդամէ կազմուած գերագոյն խորհուրդը, որն որ նոյն կառավարին իշխանութիւնը կը չափաւորէ ու քուէից առաւելութեամբ որոշում կ'ընէ: 4. Պատերազմ ու խաղաղութիւն ընելու եւ երկրին իշխաններուն հետ բանակցելու իրաւունքը՝ միայն ընդհանուր կառավարին ու գերագոյն խորհրդեան կ'իյնայ: 5. Անգղիայի կառավարութիւնը վերին դատաստանի ատեան մը կը դնէ, որմէ՝ գաղտնի խորհրդեան կրնայ բողոքուիլ: Թէ՛ զինուորական եւ թէ քաղաքական նիւթերու մէջ եղած նոր կարգադրութիւններն Անգղիայի պաշտօնարանին առջեւը պիտի դրուին: Թագաւորը կրնայ զանոնք ջնջել:

263. *Շփոթութիւնք ու պատերազմունք:* Աս նոր կարգաւորութիւնը Հնդկաստանին Անգղիայէն ունեցած կախումը հաստատելու քիչ մը նպաստեց եւ ընկերութեան բաւական օգուտ բրաւ. գլխաւոր շահն ան եղաւ որ վարչութիւնն աւելի կենդրոնացաւ. միայն թէ ուրիշ գահերիցութիւններու հետ գրգռութիւնք անպակաս էին: Առաջին ընդհանուր կառավար Հաստինկս (1774—1785) փորձառու՝ բայց խիստ մարդ ըլլալով, մէկ կողմանէ նոր կարգադրութիւններն ամէն կերպով ի գործ դնել ուզած ատեն, մէկալ կողմանէ մեծ բռնութիւններու ձեռք զարկաւ: Նոյն բռնութիւնները՝ դիմադրութեան պատճառ կու տային, դիմադրութիւնք՝ պատերազմ կը ծնանէին, պատերազմը՝ շահուց դռները կը գոցեր ու ծախուց դուռ կը բանար, իսկ ծախքերը գոցելու համար նոր բռնութիւնք ու հարստահարութիւնք հարկաւոր կ'ըլլային: Ասանկով ընկերութիւնն ինք զինքը բռնել կրնալու համար՝ ստիպեցաւ աշխարհակալութիւններ ընելու ետեւէ իյնալ: Բայց ո՛չ ատենք, ո՛չ Միսորի Հայտէր Ալի իշխանին ու Գաղղիացւոց հետ միացած Մարաթներու բոլոր ցեղերուն դէմ եղած պատերազմին (1779—1784) բաւական յաջո-

ղութեամբ կամ գոնէ առանց մեծ կորստեան ըմբռնալը, բաւական էր ընկերութիւնը բաղձացուած աղէկ ու հաստատուն վիճակին մէջ դնելու։ Ընկերութիւնը նոյն իսկ հարստահարութիւն ընելով ալ՝ կառավարութեան ունեցած պարտականութիւնները չէր կրնար կատարել. եւ ընդհանրապէս սնանկացածի տեղ կը դրուէր։

264. Երկրորդ փոփոխութիւն՝ Արեւելեան Հնդկաստանի օրինագրով։ Փոփոխման օրինագիր։ Անգղիացիք իրենց մեծ վնասովը զգացած էին որ ընկերութիւնը տէրութեան մէջ զատ տէրութիւն կը կազմէ. նոյն ընկերութեան Անգղիոյ կառավարութենէն՝ աւելի կախում ունենալուն հարկաւորութիւնն անանկ յայտնի էր, որ ամէն կողմնակցութիւնք կը խոստովանէին։ Փոքս պաշտօնեայ եղած ատեն՝ աս նկատմամբ անօգուտ փորձ մ'ըներէն ետեւ (1783, Նոյեմ. 18), Բիդդ Արեւելեան Հնդկաստանի օրինագիրը հանելով, կրցաւ նոյն նպատակին հասնիլ։ Աս օրինագիրն անանկ կարգադրութիւններ կը բովանդակէր (1784, Օգոստ. 4), որոնք ընկերութեան հիմակուան սահմանադրութեան հիմունքը կը կազմեն։ Նոյնին գլխաւոր կանոնները հետեւեալներն էին։ 1. Վերակացուները յառաջուան կարգերուն համեմատ կը մնան։ 2. Բայց երկիրներու տեսչութեան, քաղաքական, զինուորական ու ելեւմտից նիւթերու մէջ՝ կառավարութենէ դրուած մասնաժողովի մը տակ կը մնեն, որն որ պէտք է ամէն պաշտօնագիրներու հաւանութիւն տալ եւ իշխանութիւն ունի զանոնք փոխելու։ 3. Վերակացուաց ատեանին մէջ՝ գաղտնի ժողով մը կը դրուի, որն որ վերոյիշեալ մասնաժողովին՝ հնազանդութեան ու լռութեան երդում կ'ընէ։ 4. Բարձր պաշտօնները վերակացուաց ատեանը կու տայ, ետքը թագաւորը կ'անուանէ։ Նոյն պաշտօններէն թէ թագաւորը եւ թէ վերակացուաց ատեանը կրնայ վար առնուլ։ 5. Կալկաթայի գերագոյն խորհուրդը կը կազմուի ընդհանուր կառավարէն եւ երեք խորհրդականներէ. Նոյնին մէջ

երկրորդ տեղն ունի զօրաց վերին հրամանատարը: Աս կարգը կը պահուի Մատրասի ու Պոմպայի մէջ ալ: 6. Ուրիշ գահերիցութիւնք ճշդիւ Կալկաթայի կառավարութեան տակ ինկած են. բայց ինքն ալ առանց հրամանի՝ յարձակողական պատերազմ չկրնար սկսիլ: — Ասով քաղաքական իշխանութեան նկատմամբ՝ մայր երկրին կառավարութեան տակ ինկան ընկերութեան հնդկաստանի ցամաք երկրին վրայ ունեցած սահմանները. բայց վաճառականութիւնն ընկերութեան ձեռքը մնաց: Սակայն ասանկով ալ վաճառականութիւնը դժուարաւ կրնար հաստատուն մնալ, եթէ ընկերութիւնը Չենաստանի հետ հաղորդակցութեան մէջ չըլլար, որուն առուտուրը՝ յանչափս հասնող թէյի գործածութեամբ՝ վերջին աստիճանի ծանրակշիռ եղած էր: Բայց հոն ալ Բիդդին օգնութիւնը հարկաւոր եղաւ, որն որ թէյի վրայ դրուած տուրքը՝ փոխման օրինագրով[1] տներու տուրքի դարձընելով (1784, Յուլ.), նոյնին մաքսանենգութիւնն ինք իրմէ վերցաւ, որով եւ աս պաշտօնեան նաեւ վաճառականութեան նկատմամբ՝ ընկերութեան ազատիչն եղաւ: Ան ատեն տարին շուրջ քսան միլիոն փունդ թէյ կը գործածուէր, որուն՝ երեքին երկուքը մաքսանենգութեամբ ներս կը խոթուէր:

265. Նաւագնացութիւնք: Գուք: Աւստրալիա: Անգղիացւոց գաղթականութիւնները մեծնալով ու պայծառանալով, իրենց նաւագնացութիւնն ալ ընդարձակեցաւ եւ ամէն ծովերու վրայ տարածուելով, մինչեւ ան սահմանները հասաւ, զորոնք բնութիւնն ինքնին դրած է մշտնջենաւոր սառոյցներով: Գուք նաւապետին ըրած երեք ճամբորդութիւնները (1768—1780) նոր երկիրներ գտնելու բաղձանքն այնպէս գըրգռեցին, ինչպէս երբեմն Կոլոմբոսի ճամբորդութիւններն ըրած էին: Հարաւային ծովուն կղզիները՝ Միջերկրական ծովուն կղզիներուն չափ ծանօթացան: Ասոնք

1 Acte de commutation.

Լ Ի Օ Ի
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ազնիւ մետաղներու տեղ՝ Օդահիդիի շաքարեղէգն ու Նոր-Զէլանտի վուշը կու տային: Արդէն Գուք Աւստրալիայի ցամաք երկրին վրայ գաղթականութիւն դնելու գաղափարը դուրս հանած էր. եւ նոյն գաղթականութիւնը՝ երկրագործութեան ապահով հիման վրայ հաստատուելէն ետեւ, քառասուն տարի չանցած՝ սկսաւ առատ վարձք հատուցանել: Աս երկրին մէջ հաստատուած առաջին գաղթականութիւնը՝ Սիտնի Գով եղաւ՝ Նոր Հարաւային Ուէլսի մէջ (1788):

266. Գաղղիացւոց Ամերիկայի ու Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւնները: Գաղղիայի գաղթականութեանց պատմութիւնն բուն մասին մինչեւ հիմայ պատմուածներուն մէջ կը գտնուի: Ամերիկայի մէջ Անգղիայի եւ աս տէրութեան գաղթականութեանց սահմաններուն մէջէ մէջ մնած եղած ըլլալը՝ թող չէր տար որ երկուքին մէջէն ոսոխութիւնն երբեք վերնայ. եւ աս ոսոխութիւնը միշտ Գաղղիայի վնասակար էր: Փարիզի խաղաղութեան դաշինքով Գաղղիացիք բոլոր Գանատա կորսնցուցին (243). իսկ Կուիանա իրենց երեւելի շահ մը չբերաւ, թէեւ խիստ մեծ ջանք ըրին նոյն տեղը պայծառացընելու: Իրենք կ'ուզէին նոյնով Գանատայի կորստեան տեղը լեցընել. բայց հոն խրկուած 12,000 գաղթականներուն (1763) մեծ մասը մէկ տարուան մէջ անօթութենէն մեռաւ: — Իրենց Արեւելեան Հնդկաստանի գաղթականութիւններուն ամենէն պայծառ ժամանակը՝ Տիւբլէքս կուսակալին ատեն եղաւ (259), որն որ չորս Սիրգարները, Գաւէրի գետին մէջ՝ Շերինկամ կղզին, Մասուլիբադամ անունէն զատ, Գարիգալի ու Բոնտիշէրիի սահմաններն ալ ընդարձակեց: Բայց Եօթնամեայ պատերազմին մէջ ամենայն ինչ կորսուեցաւ, եւ նոյնին վերջ տուող վերոյիշեալ Փարիզի խաղաղութեան դաշինքով՝ Գաղղիացւոց Հնդկական ստացուածները 1749ին վիճակը դարձան (243, Ա.6), անանկ որ ձեռքերնին՝ Գարիգալ ու Բոնտիշէրի մնաց, եւ աս վեր-

ջինն ալ առանց ամրութեան։ Ասանկով Անգղիացիք Արեւելեան Հնդկաստանի գրեթէ միակ տէարքը մնալով, ինչպէս կընար Գաղղիացւոց վաճառականութիւնը ծաղկիլ։ Իրօք ալ իրենց Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւնը չկրնալով դիմանալ, քակուեցաւ (1769, Օգոստ. 13), եւ վաճառականութիւնը՝ քիչ մը կապերով ազատ թող տրուեցաւ. բայց ասով ալ չկրցաւ մեծ յառաջադիմութիւն ունենալ։

267. Արեւմտեան Հնդկաստան։ Ս. Տոմինկոյ։ Գաղղիացիք աւելի յաջողութիւն ունեցան Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ։ Սոյդ է հոն ալ իրենց երկիրներուն ընդարձակութիւնը նուազեցաւ. որովհետեւ բաց ի Փարիզի խաղաղութեան դաշինքով կորսնցուցած պզտիկ կղզիներէն, Մարդինիգ ու Կատըլուբ ալ Անգղիացւոց ձեռքն ինկան (242), եւ պատերազմները, մրրիկներն ու մրջիւնները՝ նոյն կղզիներուն ծաղկելուն արգելք եղան։ Բայց Ս. Տոմինկոյ կղզին միայն, աս ժամանակի միջոցին վերջին կէսին, ամէն վնասներուն ու կորուստներուն տեղն անանկ առատութեամբ լեցուց, որ մայր երկրին բոլոր ակնկալութիւնները գերազանցեց եւ անոր արտաքին վաճառականութիւնը գրեթէ բոլորովին աս կղզւոյն հետ կապեց։ Նոյն կղզին իր անսպառ գետնովը, որուն վրայ երկու հազար տընկարկութիւնք կային, աս ժամանակի միջոցին վերջերը 170 միլիոն փրանգի բերք տուաւ, որն որ Արեւմտեան Հնդկաստանի բոլոր ուրիշ մասանց բերքերուն գրեթէ կը հաւասարէր։ Աս բերքերուն վաճառատեղիներն էին Պօրտօ ու Նանդ։ Գաղղիացիք նոյն կղզին այնչափ մեծ բանի տեղ կը դնէին, որ Լուիզիանա՝ նոյնին հետ մէկ սեպուող Արեւմտեան Փլորիտայով մէկտեղ՝ Սպանիացւոց թող տուին, այն թէութեամբ՝ որ Ս. Տոմինկոյին Սպանիական մասն իրենց անցնի (1762, Նոյեմ. 3). բայց աս թէութիւնը գլուխ չելաւ։

268. Հոլանտական գաղթականութիւնք։ Հոլանտական գաղթականութեանց համար աս ժամանա-

կի միջոցը՝ խնալու եւ կործանելու ատեն եղաւ : Ուրիշ տէրութեանց ոսոխութեան դիմացը՝ կենալն ու յառաջադիմութիւն չընելն ալ՝ ետ երթալ էր : Ասկից զատ թէ գաղթականութեանց եւ թէ ընդհանրապէս տէրութեան մէջ ներքին շատ պակասութիւններ կային, որոնք արդէն իրենց խնալուն պատճառ կ՚ըլլային, եւ որոնք Անգղիայի հետ բացուած անակնկալ պատերազմաւ (251) բոլոր սաստկութիւննին սկսան ցուցընել: Սակայն թէպէտ եւ նոյն պատերազմաւ Հոլանտայի վաճառականութեան տրուած վէրքը ըստ ինքեան անբժշկելի ալ չըլլար, անկից ետքը պատահող ներքին մրրիկները ստուգիւ նոյնն անբուժելի կ՚ընէին : Իրօք ալ ինչ են գաղթականութիւնք, թէ որ զանոնք պաշտպանելու համար զօրաւոր նաւատորմիղ չկայ : — Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ իրենց գաղթականութեանց վրայ հոնտեղաց ցամաք երկրին յեղափոխութիւնները ստոյգ է՝ անմիջապէս ազդեցութիւն մը չըրին, որովհետեւ իրենց ստացուածները՝ միայն կղզիներու վրայ էին : Նոյն իսկ Նեկաբադամի կորուստը (251 եւ 253, Դ. 1) մեծ բան մը չէր : Ի վերայ այսր ամենայնի այս ամենայն բոլորովին առանց ազդեցութեան ալ չէր կրնար անցնիլ: Սակայն ինչպէս որ ըլլայ նէ, այն բարոյական պատճառները՝ որոնք երկայն ժամանակէ վեր իրենց Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան անկումը կը պատրաստէին, աս եւ ուրիշ քաղաքական պատճառներէն աւելի վնասակար էին, եւ ամենեւին տարակոյս չկայ, որ աս քաղաքական պատճառները վրայ եկած չըլլային ալ նէ, ընկերութիւնը սնանկանալէն չէր կրնար պրծիլ: Նոյն պատճառներուն նկատմամբ յառաջուան ըսուածներուն վրայ (148) ասոնք ալ աւելցընելու է : 1. Ճաւայի վրայ եղած Ճենացիներուն սաստիկ կոտորածը՝ դաւակցութեան պատրուակաւ (1740) : 2. Անգղիացւոց ոսոխութեամբ՝ Հնդկաստանի ներքին վաճառականութիւնը կորսնցընելնին, թէ բուն Հնդկաստանի մէջ եղածը, թէ Պարսկաստանի եւ Արաբիայի հետ

եղածը: 3. Նաւագնացութեան նկատմամբ եղած անպիտան կարգադրութիւնը, որն որ միշտ կը շարունակուէր: 4. Ամենէն աւելի Անգղիայի հետ եղած պատերազմը, որուն մէջ Նեկաբադամ ալ կորսնցուցին: — Իսկ Հոլանտայւոց Արեւմտեան Հնդկաստանը, վաճառականութեան ազատութիւն եւ մայր երկրէն տարբեր սահմանադրութիւն ունենալով, անոր գլուխն եկած չարիքներէն ըստ մեծի մասին ազատ մնաց: Սուրինամի գաղթականութիւնն աս դարուս մէջէն ետքը (1750—1780) արտաքոյ կարգի ծաղկեցաւ, անանկ որ տարուէ տարի ութը միլիոն ֆիորինի բերք կ'ունենար: Իսկ Քուրասաո եւ Ս. Եւստաքիոս կղզիները, ուրիշ ծովային տէրութեանց պատերազմի մէջ գտնուած ատեն, շատ հեղ բոլոր Արեւմտեան Հնդկաստանի վաճառատեղին եղան, ցորչափ որ Հոլանտա իր չէզոքութիւնը կրցաւ պահել նէ: Բայց Անգղիայի հետ եղած պատերազմը՝ հոն ալ անբժշկելի վէրքեր պատճառեց եւ Արեւմտեան Հնդկաստանի նորոգուած ընկերութեան (1674) կործանումը պատրաստեց:

269. Սպանիացւոց գաղթականութիւնք: Նոր կարգաւորութիւնք ու բաժանում: Վաճառականութիւն: Ուրիշ տէրութեանց գաղթականութիւններուն նայելով, կրնայ ըսուիլ որ Սպանիական գաղթականութիւնք՝ սոխութեամբ ու մայր երկրին պատերազմներէն՝ խիստ քիչ վնաս քաշեցին: Կղզիներն արդէն ըստ ինքեան դժուարաւ կրնային յարձակում կրել. իսկ Ամերիկայի ցամաք երկրին ընդարձակ գաւառներն իրենց անհնարին մեծութեամբն ապահով էին: Ստոյգ է Անգղիացիք Սպանիացւոց ձեռքէն Բորդոյ Պելլոյ (150) ու Հաւանեա (242) առին, բայց ետքէն խաղաղութիւն եղած ատեն՝ նորէն ետ դարձուցին: Եւ թէպէտ նոյն գաղթականութեանց՝ մայր երկրին հետ ունեցած կարգաւորեալ կապակցութիւնը պատերազմներով քակուեցաւ. ի վերայ այսր ամենայնի մաքսանենգութիւնն իր ընթացքը յառաջ կը վարէր, մա-

նուանդ թէ յառաջուընէ աւելի աճեցաւ։ Իսկ Ներքին յառաջադիմութիւնը կ'երեւայ որ պատերազմներով քիչ վնաս կրեց. եւ աս յառաջադիմութիւնը նոր քաղաքական բաժանմանց ու կարգադրութեանց պատճառ եղաւ։ Սպանիական Ամերիկայի նոր քաղաքական բաժանումն որոշուեցաւ Պուենոս Այրէսի փոխարքայութեան ու Նոր-Մէքսիկոյի կուսակալութեան հաստատուելովը (1777)։ Ասկէց շատ յառաջ արդէն Նոր-Կրանատա Գիդոյի հետ զատ փոխարքայութիւն մը ձեւացուցած էր (1739)։ Ետքէն քիչ մ'ուրիշ փոփոխութիւններ ալ ըլլալով, բովանդակ երկիրն այսպէս բաժնուեցաւ։ Չորս փոխարքայութիւնք. 1. Նոր-Սպանիա (Մեկսիքոյ), 2. Բերու, 3. Նոր-Կրանատա, 4. Ռիոյ տէ լա Բլադա ու Պուենոս Այրէս։ Ասոնցմէ անկախ ութ հարիւրապետութիւնք ալ հաստատուեցան, որոնք են. 1. Նոր-Մէքսիկոյ, 2. Կուադիմալա, 3. Չիլի, 4. Գարագգաս, 5. Գուպա եւ Հաւանեա, 6. Բորդոյ Ռիգոյ, 7. Լուիզիանա եւ Ֆլորիտա, 8. Ս. Տոմինկոյ։ Ատեաններուն թիւը մինչեւ տասն աւելցաւ։ — Աւելի ծանրակշիռ էին վաճառականութեան նկատմամբ եղած նոր կարգադրութիւնք՝ որոնցմով առուտրին յառաջուան դրուած շղթաներն ըստ մեծի մասին վերցուեցան։ Թէպէտ Սպանիա իր գաղթականութեանց հետ վաճառականութիւն ընելու իրաւունքը միշտ բոլորովին իրեն կը պահէր. բայց թէ առուտրին աս ճիւղը, թէ գաղթականութեանց իրենց մէջ ըրած վաճառականութիւնն աւելի ազատական սկզբանց վրայ հիմնուեցաւ։ Աս փոփոխութիւնները մէկէն չեղան, հապա կամաց կամաց։ Արդէն աս ժամանակի միջոցին սկիզբներէն (1748էն) վեր տէրութեան նաւերը (Հատ. Ա. 75) Հարաւային Ամերիկա չէին երթար. հապա անորոշ ատեններ առանձին նաւք ճամբայ կ'ելլէին Գատիքսէն, ուր Սեւիլեայի վաճառականութիւնը փոխադրուած էր (1726)։ Ասոր վրայ շատ ժամանակ անցնելէն ետեւ, Արեւմտեան Հնդկաստանի կղզինե-

րուն վաճառականութիւնն ամէն Սպանիացւոց ազատ թող տրուեցաւ (1765), ան ալ Սպանիայի ինը նաւահանգիստներէն ելլելու հրամանաւ եւ միայն հարիւրին վեց տուրք վճարելով։ Քանի մը տարիէ ետքը նոյն ազատութիւնը՝ Պուէնոս Այրէսի, Բէրուի, Չիլիի, Սանդա Ֆէի ու Կուադիմալայի վրայ ալ տարածուեցաւ (1779)։ Իսկ Մեքսիկոյ՝ նաւատորմիղը կ'երթար (Հատ. Ա. 75)․ հազիւ աս ժամանակի միջոցին վերջը հոն 6000 տակառաչափ վաճառ ներս խոթելու ազատութիւն տրուեցաւ (1786)։ Ամենէն աւելի ծանրակշիռ էր բոլոր մաքսերու նուազիլը (1778 եւ 1784)։ Անկից յառաջ արդէն Ամերիկայի գաղթականութեանց իրարու հետ ըրած վաճառականութիւնն ազատ թող տրուած էր (1744)։

270․ Բորդուկալի գաղթականութիւնք։ Բորդուկալի գաղթականութեանց քաղաքականութիւնն ընդհանրապէս երթալով աւելի Պրազիլիայի վրայ կը սեղմուէր։ Ասիայի ու Ափրիկէի մէջ ունեցած երկիրները, բաց ի Մատէյրայէն՝ միշտ աւելի աննշանական կ'ըլլային։ Նոյն գաղթականութեանց մէջ եղած փոփոխութիւնք, ստոյգ է՝ ըստ մասին Սպանիայի հետ պատահած կռիւներէն յառաջ եկան, բայց աւելի եւս՝ Բոմպալի վարչութենէն (169)։ Սպանիացւոց հետ ծագած կռիւները՝ գլխաւորաբար Ս. Սակրամենդոյի գաղթականութեան եւ անոր մաքսանենգութեան պատճառաւն էր (70) մանաւանդ Ուդրեխդի խաղաղութեան դաշինքով նոյն գաղթականութիւնն իր սահմաններովը Բորդուկալցւոց ետ տրուելէն ետեւ (94, Գ.)։ Աս նկատմամբ ետքէն մէջերնին դաշինք դրին (1750, Յունու. 13), որ նոյն գաղթականութիւնը Սպանիացւոց տրուի, եւ անոնք նոյնին դիմացը Բարակուայի մէջ եօթը Սպանիական առաքելութիւն տան Բորդուկալցւոց։ Ասոր վրայ ան առաքելութիւնները հաստատող Յիսուսեանց եւ Հնդիկներուն հետ վէճ բացուեցաւ, որով հարկ եղաւ վերջիշեալ դաշինքը ջնջել (1761,

փետր. 12), եւ նորէն կռիւ սկսելով, վերջապէս Սպանիա Բորդուկալի դէմ պատերազմ բացաւ (1777)։ Սպանիացիք Ս. Սակրամենդոյ ու Ս. Կատարինէ կղզին առին. բայց Ս. Իլտեֆոնսոյի խաղաղութեամբ (1777, Հոկտ. 1) նոյն կղզին Բորդուկալցոց ետ դարձուցին եւ իրենց մնաց միայն Ս. Սակրամենդոյ, որուն դիմացը Պրազիլիայի եւ Սպանիական Ամերիկայի սահմաններուն ճշդիւ որոշումը՝ Բորդուկալցոց նպաստաւոր կերպով եղաւ։

271. Պրազիլիայի գաղթականութիւնն ու վաճառականութիւնը։ Բոմպալին Պրազիլիայի նկատմամբ ըրած կարգադրութիւններն ըստ մասին քաղաքական գրութենէն յառաջ կու գային, ըստ մասին ալ բարձր աղնուականաց եւ Յիսուսեանց դէմ ունեցած ատելութենէն։ Մեծ տներուն հոնտեղերն ունեցած ստացուածները յարքունիս գրաւելով, կ'ուզէր զանոնք խոնարհեցընել եւ Պրազիլիայի իշխանութիւնը թագաւորին ապահովցընել։ Իսկ վաճառականութեան արտօնացեալ ընկերութիւններ դնելով, թէ առուտուրը կ'ուզէր կարգաւորել եւ թէ Յիսուսեանց վնաս հասցընել։ Ասիկայ ուրիշ բան ըսել չէր, բայց եթէ պզտիկ չարիքները մեծագոյն չարիքներով վերցընելու ջանալ. բայց եւ այնպէս կ'երեւայ որ նոյն ժամանակէն ետեւ ալ մշակութիւնը Պրազիլիայի մէջ միշտ յառաջացաւ, որովհետեւ դուրս ելած բերքերուն չափն երթալով աւելցաւ։ — Պրազիլիա քաղաքականօրէն ինը կուսակալութիւն բաժնուեցաւ, որոնցմէ վեցը ծովեզերեայ էին. 1. Ռիոյ Ճանէիրոյ, 2. Պահիա, 3. Բեռնամպուգ, 4. Ս. Պօղոս, 5. Մարանեայ, 6. Կրան Բարա. իսկ երեքը երկրին մէջերը, 7. Մադդոյ Կրոսսոյ, 8. Կոյաս, 9. Մինաս Ճերաէս, որոնց երեքն ալ առատ ոսկեհանք ունէին, իսկ վերջինը՝ նաեւ պատուական քարեր։ Աս կուսակալութեանց ամէն մէկը՝ մէյ մէկ կուսակալի տակ էր, իսկ կուսակալք ուղղակի արքունիքէն կախում ունէին։ — Վաճառականութիւնը

յառաջագոյն ամէն Բորդուկալցիներուն ազատ էր եւ չորս նաւատորմիղով կ'ըլլար, որոնք Ռիօ Ճանէյրօյ, Պահիա, Բեռնամպուգ ու Մարանեաոյի հետ Կրան Բարա կ'երթային: Ետքէն ատոնց տեղ նախ Մարանեաոյի ու Կրան Բարայի ընկերութիւնը դրուեցաւ (1755, Յունիս 6). քանի մը տարի վերջն ալ՝ Բեռնամպուգի ու Բարայիպայի ընկերութիւնը (1759, Յուլ. 30): Ասոր հակառակ Ռիօ Ճանէյրօյի ու Պահիայի վաճառականութիւնը բոլորովին ազատ թող տրուեցաւ եւ հոն գացող նաւատորմիղներն ալ դադրեցան (1765, Սեպտ. 22). բայց առուտուրի քանի մը երեւելի ճիւղերը տէրութեան մենավաճառ եղան:

272. *Հիւսիսային տէրութեանց գաղթականութիւններն ու վաճառականութիւնը:* Հիւսիսային տէրութիւնք ալ միշտ գաղթականութեանց եւ անոնց վաճառականութեան մասնակից կ'ըլլային: Դանիային Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ ունեցած ստացուածներն՝ ընդարձակութեան կողմանէ յառաջուան հետ նոյն մնացին. բայց չէ թէ միայն անոնց վիճակն աղէկցաւ, հապա նաեւ ուրիշ տէրութեանց պատերազմի մէջ գտնուած ատեն՝ իր նաւահանգիստները բաւական նշանաւոր վաճառատեղի կ'ըլլային: Դանիացիք նախ արտօնացեալ ընկերութիւն մը դրին (1734). բայց ետքէն վաճառականութիւնն ազատ թող տուին (1764): Իսկ Արեւելեան Հնդկաստանի համար դրուած առաջին ընկերութեան կործանելէն ետեւ (1730), նոր ընկերութիւն մը դրին (1732), որն որ թէ Հընդկաստանի եւ թէ՛ Ճենաստանի մէջ իր գործքերը յաջողութեամբ յառաջ կը տանէր: Վերջէն նոյն ընկերութեան արտօնութիւնները նորոգուած ատեն (1772) միայն Ճենաստանի առուտուրը ձեռքը մնաց. իսկ Հնդկաստանինը՝ զանազան պայմաններով ազատ թող տրուեցաւ: — Շուետաց վաճառականութեան ընկերութիւնն ալ իր գործքերը շահով յառաջ կը վարէր, բայց գրեթէ միայն Ճենաստանի հետ: Իրենք Ս. Բար-

Թովմէոս կղզին Գաղղիացիներէն առնելով, Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ տեղ ունեցան: — Բայց չէ թէ միայն կարաւաններով Ճենաստանի վաճառականութեան մասնակից կ'ըլլային, հապա Քուրիլեան ու Ալէուդեան կղզիներուն գտնուելէն ետքը (1741) նաեւ հոնտեղերը որսորդութիւն ու մուշտակի առուտուր կ'ընէին, որն որ պատճառ եղաւ նոյն կողմերն ու մինչեւ Հիւսիսային արեւմտեան Ամերիկա գաղթականութիւններ հաստատելու եւ վաճառականութեան ընկերութիւն մը դնելու (1787):